

Bəxtiyar Nəcəfov

DÜŞMƏNİN İÇ ÜZÜ

**XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində
Türkiyə və Cənubi Qafqazda
erməni terrorizminin tarixi**

ÇAŞIOĞLU
2007

Redaktor: filologiya elmləri namizədi
Nəriman Seyidəliyev
Rəyçi: akademik Ziya Bünyadov

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu.

Düşmənin iç üzü. XIX-əsrin sonu - XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. I hissə. Bakı: Çəşioğlu, 2007, 440 səh.

Kitabda XIX əsrin sonlarında "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyətində özünün bitkin ifadəsini tapan erməni terrorçuluğunun insanlığa zidd mahiyyəti ifşa olunur.

"Daşnaksütyun", "Hnçak" və digər erməni terrorçu partiyaların fəaliyyəti, onların özge torpaqların işğalına və qonşu xalqların sıxışdırılmasına yönəldilmiş ikiüzlü siyasəti işıqlandırılır. Erməni terrorçuluğunun inkişafında erməni teokratiyası və Eçmiədzinin rolu, "Daşnaksütyun"un xarici əlaqələri Türkiyədə və Cənubi Qafqazda onun gizli fəaliyyəti göstərilmişdir.

Kitabın birinci hissəsində 1890-1917-ci illər dövrü öz ifadəsini tapır. Orada "Daşnaksütyun"un fəaliyyətinə aid əvvəllər çap olunmayan çoxsaylı arxiv materialları ilk dəfə elmi dövriyyəyə çıxarılıb.

Tarixi hadisələrin təhlili ilə kifayətlənməyən müəllif eyni zamanda geniş şəkildə onları bugünkü günlə əlaqələndirir. Bu cəhətdən Bəxtiyar Nəcəfovun kitabı təkə tarixi tədqiqat materialı deyil, həm də publisistik əsərdir. O, Azərbaycan xalqının mübarizə və ədalətli ümid və arzularının coşğunluğunun parlaq ifadəsini təcəssüm etdirir.

0503020900-321
N 082-07

© "Çəşioğlu" nəşriyyatı, 2007.

Son 17-18 il xalqımızın həyatında, eləcə də sabiq İttifaqın tərkibinə daxil olan bütün xalqların taleyində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Biz istər-istəməz ən gözlənilməz, ən sensasiyalı hadisələrin burulğanına cəlb olunduq: gözlərimiz qarşısında iyirmi il bundan qabaq, hətta, aqlımıza gələ bilməyəcək hadisələr baş verdi. Kommunist imperiyası süquta uğradı, bir vaxtlar hər şeyə qadir olan Sov. İKP - "cəmiyyətimizin rəhbər və istiqamətverici qüvvəsi" şərəfsizliklə siyasi arenanı tərk etdi, SSRİ məkanında müstəqil, suveren dövlətlər yarandı, soyuq müharibə başa çatdı və bütün xarici siyasi meyarlar kökündən dəyişdi. Bu illər ərzində insanların şüurunda da böyük təkamül baş verdi.

Hal-hazırda irəliyə doğru uğurlu hərəkət üçün hər şeydən əvvəl mövcud stereotipləri dəf etmək, köhnə təfəkkürdən yaxa qurtarmaq, onun ətalətinə üstün gəlmək zəruridir.

Bu mənada tarixçilər qarşısında son dərəcə mürəkkəb vəzifələr durur: axı onlar indi ən qədim dövrlərdən bizim günlərə kimi baş verən bütün hadisələri yenidən gözdən keçirməli, faktları və hadisələri sözün əsl mənasında real əks etdirən, marksist-leninçi ehkamlardan azad olan tamamilə yeni tarix yaratmalıdırlar. Biz aydınlaşdırmalıyıq ki, tarixi proseslər əvvəllər təsəvvür etdiyimizdən qat-qat mürəkkəb, rəngarəng və ziddiyyətlidir. Belə ki, tarix yalnız sinfi mübarizələrdən, qulların və təhkimçi kəndlilərin üsyanlarından ibarət deyildir. Ən yeni tarix sahəsində daha radikal yenidən qiymətləndirmə qaçılmazdır. Çünki tarixin bu dövrü marksizm-leninizm apoloqetləri, kommunist ideologiyasının canfəşanlıq edən tərəfdarları tərəfindən daha kobud şəkildə və ağına-bozuna baxmadan təhrif olunmuş və saxtalaşdırılmışdır: burada çox hallarda ağ qara kimi və əksinə qələmə verilmişdir. "Əndazəsiz" xalqlar dostluğu konsepsiyasının hakim kəsildiyi zaman milli məsələyə münasibətdə bu, daha qabarıq təzahür edirdi, çünki Prokrust yatağına sığışmayan nə vadısa, hamısı küfr elan olunur və yasaqlanırdı.

Həyat bu xülyaları amansızlıqla alt-üst etdi. Xalqımız üçün ayılma xüsusilə sarsıntılı oldu. Gəl olmasın da! Azərbaycanın əzəli torpaqları bu illər ərzində əbədi dostluğa and içən, bizimlə yanaşı yaşayan, bərəkətli torpağımızın nemətlərindən faydalananların silahlı qəsdinin predmetinə çevrildi. Xalqımızın, respublikamızın əleyhinə, özü də ən çətin, ən məsuliyyətli məqamda - yeni demokratik cəmiyyətin konturları yenicə görünməyə və iqtisadi qurumların yenidən qurulması başlayanda, elan olunmamış müharibə qızıdırıldı.

İndi tarixçi alimlər üçün çox çətin dövrüdür: onlar, sözün əsl mənasında iki cəbhəyə işləməli olurlar - həm bu günün təxirəsalınmaz sorğularına cavab vermək, həm də bu günlə əlaqəsini tapmağa çalışaraq, tarixi faktları yenidən mənalandırmaq istiqamətində fəaliyyətlərini davam etdirmək.

Buna görə də, təbii ki, erməni-Azərbaycan münasibətlərinə və Qarabağın dağlıq hissəsinə dair dərc olunmuş (məqalələr, kitabçalar, tarixi arayışlar); son

illərdə, əsasən, publisistik xarakter daşıyırdı; inqilabaqədərki və müasir müəlliflərin (Veliçko, Şatrov, Mayevski, Çavçavadze, Manaf Süleymanov, Məmməd Səid Ordubadi və b.) bir sıra əsərləri təkrarən nəşr olunmuş, eləcə də millətlərarası münasibətlər tarixindən indiyə qədər aşkarlanmayan və heç də az maraq doğurmayan, qiymətli məlumatları əks etdirən sənədi toplular nəşr olunmuşdur.

Lakin, fikrimizcə, bir Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizmi ekspansiyasının çox fraqmentlər əsasında ümumi mənzərəsini yaratmağa, onun ötən əsrə və daha uzağa gedib çıxan köklərini üzə çıxarmağa, keçmişin ibrət dərslərini bu günün mühüm hadisələri, gündəlik cəbhə xəbərlərilə müqayisə etməyə imkan verən ümumiləşdirici əsərlərin, sanballı monoqrafiyaların vaxtı çatmışdır. Bu baxımdan Bəxtiyar Nəcəfovun "Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi" adlı monoqrafiyası xüsusilə diqqətəlayiqdir. Müəllif qarşısına mürəkkəb, böyük zəhmət tələb edən vəzifə qoymuşdur: erməni terrorizminin, hər şeydən əvvəl "Daşnaksütyun" partiyasının əsl simasını göstərmək, onların qonşu xalqların əleyhinə yönəldilmiş və saysız-hesabsız bəlalar törətmiş dağıdıcı fəaliyyətini sənədlər əsasında mərhələ-mərhələ izləmişdir. B.Nəcəfovun monoqrafiyasında nəinki əvvəllər dərc olunmuş materiallar, o cümlədən adı çəkilən inqilabaqədərki müəlliflərin kitabları müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuş, habelə daşnak terrorizmlərinin gizli "mətbəxinə", onların prinsipsizliyini, qəddarlığını, ağınabozuna baxmadan hər cür vasitəyə əl atmalarını, Cənubi Qafqaz xalqlarının, ilk növbədə azərbaycanlıların dəfələrlə qırılmasına gətirib çıxaran xəyanətini yaxşı təsəvvür etməyə imkan verən bir çox arxiv sənədləri elmi dövriyyəyə ilk dəfə buraxılmışdır.

Oxucuların mühakiməsinə verilən monoqrafiyanın birinci hissəsində mühüm tarixi məqamlar - ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyənin şərq vilayətləri ərazisində daşnak terrorçularının özlərinin erməni dövlətini yaratmaq təşəbbüsü; onların fəaliyyətinin Cənubi Qafqaza keçirilməsi və 1903-1907-ci illərin terroru; 1905-ci il hadisələri və Cənubi Qafqazın hər yerində erməni terrorçuları tərəfindən azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılması; Birinci dünya müharibəsi ərafəsində və müharibə dövründə "Daşnaksütyun", "Hnçaq" və digər erməni millətçi partiyalarının təxribatçılıq fəaliyyəti işıqlandırılır; onların 1915-ci ilin faciəli hadisələrində xəyanətkar rolu faktiki olaraq ifşa olunur və s. Əsərdə katolikosun başçılığı ilə Eçmiədzin erməni teokratiyasının mürtəcə mahiyyəti, erməni pul kisələrinin, milyonçularının və xarici diasporun "Daşnaksütyun"u və digər erməni terrorçu partiyalarını maliyyələşdirməkdə rolu açılıb göstərilir, müntəzəm və intensiv olaraq erməni terrorçularının xeyrinə ictimai rəyin

yaradılmasını həyata keçirən daşnakpərəst mətbuatın gizli fəaliyyət mexanizmləri ifşa olunur.

Bəxtiyar Nəcəfovun monoqrafiyasında Cənubi Qafqazdakı erməni fitnəkarlığının tarixi mərhələ-mərhələ, beynəlxalq şəraitlə tarixi əlaqədə işıqlandırılır, böyük dövlətlərin - İngiltərə, Fransa, Almaniya və Rusiyanın Türkiyə əleyhinə yürütdüyü siyasətlərində fəal surətdə istifadə edilən "erməni məsələsi"nin şişirdilməsində rolu göstərilir.

1918-ci ildə Azərbaycan torpaqları hesabına yenidən yaradılmış Ermənistan Azərbaycan xalqına qarşı Zəngəzurda, Göyçə mahalında, Naxçıvanda, Qarabağda geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar aparır, Azərbaycan xalqının soyqırımını yeni materiallar, təkzibolunmaz faktlar və dəlillər əsasında təsdiq olunur. 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutunda bolşevik-daşnak blokunun cinayətkar rolu açıqlanır. Azərbaycanda Sovet diktaturası qurulduqdan sonra partiya, sovet və dövlət aparatının "erməniləşdirilməsi" prosesini sübut edən elmi dövriyyəyə indiyə qədər buraxılmamış "məxfi" qrifi ilə imzalanmış arxiv sənədlərindən məharətlə istifadə olunmuşdur.

Müəllif cəsarətlə mürəkkəb tarixi problemlərə dair mülahizələrini söyləyir və hər dəfə onları günümüzün aktual hadisələri ilə əlaqələndirir, uğurlu paralellər tapır və bitkin nəticələrə gəlir.

B.Nəcəfovun kitabını oxuyarkən inanırsan ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hazırkı təcavüzü heç də təsadüfi epizod deyildir, erməni millətçi ideoloqlarının fəal surətdə yüzilliklər ərzində formalaşdırdıqları spesifik erməni mentalitetinin mahiyyətindən irəli gələn, "Daşnaksütyun"un çoxdan işləyib hazırladığı ekspansionist planların qanunauyğun yekunudur.

Dəqiq argumentlər, orjinal düşüncə tərz, bəzən gözlənilməz nəticələr və ümumiləşdirmələr kitabı nəinki tarixçi alimlər üçün, həm də praktiki olaraq hər bir oxucu üçün maraqlı edir və onu faydalı informasiya əsasında ciddi düşünməyə yönəldir.

"Düşmənin iç üzünü" monoqrafiyası, şübhəsiz, böyük, orijinal və vaxtında yazılmış əsərdir. Bizcə, kitabda tarixin ibrət dərslərini dərk etməyə, müasirlik kontekstində keçmişin bir çox hadisələrinə yeni nəzərlə baxmağa ciddi təşəbbüs göstərilir.

Bir neçə kəlmə də müəllifin özü barəsində demək istərdim. Azərbaycan Politexnik İnstitutunun dosenti, tarix elmləri namizədi Bəxtiyar İsgəndər oğlu Nəcəfov kapitan rütbəsində hərbi geyimdə Hadrut rayonunun dağlarında, Qarabağın dağlıq hissəsi ilə sərhəddə çətin və təhlükəli xidmətdə olmuşdur. Komandir müavini olduğu batalyon dinc Azərbaycan kəndlərinin əmin-amanlığını qoruyaraq, dəfələrlə düşmən hədəflərini dəf etmişdir. Beləliklə, Bəxtiyar Nəcəfov sübut edir ki, sözü ilə əməli birdir. Təhlükəli düşmənimizin iç üzünü ifşa edən

kitabı yazmış və artıq kamil, ailəli insan kimi əlində silah bu düşməyə qarşı döyüşə yollanmışdır. O, əsl vətənpərvər kimi qəlbinin səsi ilə hərəkət etmişdir və bu da onun insan, döyüşçü və alim kimi həyat mövqeyini və kitabın bütün ruhunu müəyyən edir.

Gəlin müəllifə uğurlar arzulayaq və ümidvar olduğumuzu bildirək ki, onun yazdığı monoqrafiyalar özünə çoxlu minnətdar oxucu tapacaqdır.

**Akademik Ziya Bünyadov,
1993-cü il**

*"İnsanların tarixdən aldıkları başlıca ibrət
dərsi ondan ibarətdir ki, onlar tarixdən
heç bir ibrət dərsi götürməzlər"*
Hegel

GİRİŞ

Hər bir xalqın həyatında elə dövrlər olur ki, sanki vaxt onun üçün adət etdiyi rəvan çərçivədən çıxaraq öz axarını sürətləndirir. Arxaya baxanda görürsən ki, bir neçə il ərzində insanların şüuru o dərəcədə irəliləmişdir ki, əvvəllər bunun üçün onilliklər tələb olunardı. Azərbaycan xalqı üçün belə bir dövr 80-cı illərin sonu - 90-cı illərin əvvəli olmuşdur. Bu vaxta qədər ləng təkamül edən milli şüurumuz birdən-birə böyük sürətlə yeni hüdudlara çıxdı.

Bu gün biz əvvəlki sadələvh, passiv, səbiri və apolitik adamlar deyilik. Çətin sınaqlar, axıdılmış qanlar, azadlıq və suverenlik uğrunda hələ davam edən mübarizəmiz - bütün bunlar Azərbaycanın hər bir oğul və qızının taleyində öz izini qoymuşdur. Biz hamımız birdən-birə yetkinləşdik və indi dünyaya başqa gözlə baxırıq. Bu illər ərzində nəinki çox şeyi yenidən dərk etməli olduq, həm də artıq "İttifaq xalqlarının vahid qardaşlıq ailəsində" mücərrəd, sosialist vətəninini deyil, əsl, yeganə və təkrarolunmaz Vətənimizi, torpağımızı qorumalı olduq.

Bu illərdə tarix bizə sərt ibrət dərsləri verdi, lakin bu gün bizim üz-üzə dayandığımız problemlərə daha dərinə baxsaq, əmin ola bilərik ki, keçmişdə də belə dərslər kifayət qədər idi, lakin indiyə kimi onlardan lazımı nəticələr çıxarılmamışdır.

Əslində bu da təəccüblü deyil, çünki yetmiş illik sovet hakimiyyəti dövründə tarixi hadisələrin obyektiv və qərəzsiz təhlili ideoloji partiya ehkamları ilə əvəzləndi, yarlıqlar həmişəlik təsdiq olunur, fərqli düşünmənin qarşısı dərhal alınır.

Bu, xüsusilə millətlərarası münasibətlər sahəsində özünü büruzə verirdi - SSRİ xalqları arasında keçmişdə baş vermiş hər hansı bir münafişənin yada salınması tamamilə yasaq edilmişdi. Elmi ədəbiyyat və dövrü mətbuat səhifələrindən bizim ümumi evimizdə vəziyyətin yaxşı olmaması fikrini yarada biləcək nə vardısı, hamısı cidd-cəhdlə çıxarılırdı.

Bununla belə, vəziyyət getdikcə ağırlaşdı və həmişə belə hallarda olduğu kimi, süni surətdə ört-basdır edilən problemlər sonradan böyük bəlalər və itkilərlə nəticələndi. Yəqin ki, məhz kommunist imperiyasının dağılmağa başladığı və burada məskunlaşmış xalqların öz gələcəklərini özləri qurmaq üçün tarixi şans qazandıqları bu illərdə əzəli Qarabağ torpaqlarımız hesabma öz ərazisini genişləndirmək üçün əlverişli məqamın yetişdiyini güman edən qonşu tərəfindən

Azərbaycanın gözlənilmədən təcavüzə məruz qalmasını təkcə taleyin acı istehzası kimi qəbul etmək olmaz. Üzdənirəq "Qarabağ məsələsi" ətrafında qaldırılan misli görünməmiş hay-küy, keçmiş Mərkəzin düşünülmüş siyasəti və üzgöranliyi nəticəsində Ermənistandan 200 mindən artıq dinc azərbaycanlı əhalisinin zorla qovulması, nəhayət, erməni terrorçularının Qarabağda və Ermənistanla Azərbaycan sərhədlərində başladıkları genişmiqyaslı müharibə - başımıza gələn bütün bu hadisələr bir neçə il ərzində şüurumuzda əsl çevriliş etdi.

Bu illər ərzində biz bəlkə də ilk dəfə özümüzü sözlün əsl mənasında millət kimi hiss etdik, dostumuzu-düşmənimizi tanıdıq, onlardan gələcəkdə nələr gözləyə biləcəyimizi də dərk etdik. Bu gün keçmişin səhvlərini təkrar etməmək, nəhayət, ciddi nəticələr əldə etmək üçün biz dönə-dönə tarixin ibrət dərslərini öyrənməli, yenidən onun bəzən faciəli, bəzən də acı və qanlı səhifələrini vərəqləməliyik. Bu, nəinki bu gün baş verən proseslərin dərin köklərini izləməyə, həm də milli birlik və tərəqqinin yeganə düzgün yolunu seçməyə imkan verəcəkdir.

Kitabi yazmağa başlayanda müəllif qarşısına Dağlıq Qarabağ ətrafında bugünkü münaqişənin anatomiyasını hərtərəfli işıqlandırmaq məqsədini qoymamışdı - artıq bu barədə çox yazılmışdır və şübhəsiz ki, gələcəkdə daha çox yazılacaqdır. Lakin səthi müşahidəçiyə də aydındır ki, münaqişənin kökləri keçmişə, ən azı yüz il geriyə uzanır, səbəbləri isə daha dərinidir. Bu problemin "məhiyyətinə varmaq" qərarına gələn tədqiqatçını əlində fənərlə qaranlıq zirzəmiyə düşən adama bənzətmək olar; zirzəminin dolanbac dəhlizlərində, əsrlərlə üst-üstə qalanmış cır-cındırın arasında birdən-birə ona fənərin şüası ilə zülmətdən qoparılmış kinli gözlərini qırpmayan sifət tuşlanır. Bu, gün işığında xoş görünməyə can atan yağlı deyil, əsl, maskasız düşmən sifətidir. Bu sifətdə heyvani nifrət, məkrilik, həyasızcasına meydan oxumaqla yanaşı dərhal yaltaq, sülənən təbəssümlə əvəzlənə bilən gizli qorxu oxunur. Dədə-baba torpaqlarından qovulan bacı və qardaşlarımız bu sifəti öz gözləri ilə görmüşlər. Bu, dirijorlarının ardınca "Artsax! Miatsum!" bağırən vəhşiləşmiş çoxminli kütlənin sifətidir. Bu gün bu sifət növbəti qurbanını arayan erməni quldurunun tufəng arpacığının kəsiyi arasından baxır.

Bu sifət kinli məmnunluqla Xocalının qanlı dəhşətlərini, Şuşanın dağıdılmış evlərini, büsbütün yandırılmış Azərbaycan kəndlərini seyr edirdi. Həmin sifət bəzən beynəlxalq forumlarda, televiziya verilişlərində "öz müqəddəratını təyinetmə", "Qarabağ məsələsinin ədalətli həlli", "əzabkeş erməni xalqı", "soyqırımı" və s. bu kimi sözləri eşidərkən əxlaq maskası arxasından boylanır. Bu sözləri balayanlar, aqanbekyanlar, ter-petrosyanlar, şahnazarovlar, kaputikyanlar və bonner-əlixanyanlar yüksək tribunadan söyləyirlər, lakin onlar həmin sifətdirlər - qəflətən yaxalanan, fənərin şüası ilə zülmətdən bizə kinli-kinli baxan - düşmən sifəti.

Hər bir düşmənin öz adı var və əgər diqqətlə baxsaq, onun altında iri hərfzlə yazılmış "erməni terroru" və yanındaca "Daşnaksütyun" sözlərini görürük.

Artıq yüz il bundan qabaq, ötən əsrin sonunda erməni terroru aləmə bəyan etdi - o zaman qarşılıqlarına, nəyin bahasına olursa-olsun, minimum müstəqil erməni dövləti, maksimum "dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədi qoyan "Daşnaksütyun", "Hnçaq" və başqa partiyalar meydana çıxdı.

Belə bir erməni dövlətini yaratmaq yalnız özgə torpaqlar və qonşuları sıxışdırıb çıxarmaq hesabına mümkün idi. Xatırladaq ki, ən qədim zamanlardan ermənilərin özlərinin nə əraziləri, nə də dövlətləri olmayıb - bu, danılmaz tarixi faktıdır. Və yalançı erməni alimləri təhrif və saxtakarlıq yolu ilə özlərinin bugünkü ərazi iddialarını əsaslandırmağa nə qədər çalışsalar da, tarixi mənbələr qərəzsiz sübut edir ki, hələ ötən əsrin sonunda nə Cənubi Qafqazda, nə də Şərqi Türkiyədə - Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın heç bir quberniya və ya qəzasında, Türkiyə vilayətlərinin heç birində ermənilər əhalinin əksəriyyətini təşkil etməmişlər.

Ermənilər digər, daha güclü və çoxsaylı, əsasən, müsəlman dininə etiqad edən xalqlar arasında yaşamışlar, lakin bu zaman milli mənsubiyyətlərinə görə heç bir yerdə təzyiqlə məruz qalmamışlar. Bundan əlavə, ermənilərin o vaxtkı vəziyyətlərinin təhlili belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, ermənilər ticarətdə, sənətkarlıqda, maliyyə sahəsində gözəçarpan rol oynayırdılar, vasitəçi, sələmçi kimi çıxış edirdilər, beynəlxalq sövdələşmələrdə müvəffəqiyyət qazanırdılar. Erməni burjuaziyası xüsusilə Cənubi Qafqazda böyük sərvət toplamışdı, o cümlədən Bakı neft sənayesi rayonunda nüfuzlu erməni milyonçuları neft piroqundan ən iri tikələri qoparmağa müvəffəq olmuşlar.

Ermənilər həmişəki kimi öz xidmətlərini gözə soxaraq, özləri bu haqda yazırdılar: "Bizim Bakıdan hesab tələb etməyə hüququmuz çatır. Axı (bu yaxınlara kimi) ilk növbədə əhalisinə görə beynəlmiləl olan bu şəhər ermənilərin əlləri və vəsaiti hesabına salınmışdır. Bakı inqilabaqədərki Qafqazın sənaye mərkəzi kimi məhz ermənilərin sanballı kapital yatırımı nəticəsində inkişaf etmişdir. Kimə məlum deyil ki, indiki Azərbaycanın paytaxtı əsrin əvvəlində təkcə Nobel və Rotşildin deyil, həm də nüfuzlu erməni sənayeçiləri Mantaşevin, Ter-Qukasovun, Aramyansın pulları hesabına tikilmişdir. Təkcə XIX əsrin son onilliyində Bakıda istehsal olunan xam neftin dəyəri 224 milyon rubldan çox idi və bu məbləğin 40 faizi erməni kapitalistlərinə məxsus idi". («И вновь Карабахская карта». "Голос Армении", 4 oktyabr 1990 il.). Erməni cızmaqaraçılarının Bakıya qarşı irəli sürdükləri gülünc iddialarını (bəlkə elə Abşeron da qədim erməni torpağıdır?!) bir kənara qoyub, əlavə edək ki, bütün bu neft sərvətləri o vaxt, əsasən, savadsız, məzlum, özünü müdafiə edə bilməyən yerli Azərbaycan əhalisinin amansız istismarı, qanı-təri hesabına hasil olunmuşdu.

Bundan əlavə, Eçmiədzinin - ermənilər üçün rəsmi dövlətçiliyi müvəffəqiyyətlə əvəz edən bu teokratik qurumun təsir gücündən istifadə edərək ermənilər, faktiki olaraq, Cənubi Qafqazın və Türkiyənin yerli əhalisinə nisbətən böyük imtiyaz və üstünlüklərə malik idilər. Beləliklə, tam qətiyyətlə ermənilərin sıxışdırılmasından deyil, əksinə, həyasız xarakter alan erməni zorakılığından danışmaq olar. Buna müəyyən mənada erməni xarakterinin spesifik cəhətləri, bir çox yüzilliklər boyu formalaşan uyğunlaşma bacarığı, hər vəchlə və ilk növbədə başqalarının hesabına yaşamaq, sağ qalmaq cəhdi kömək etmişdir. Bu cəhətlərə milli dözülməzlik, patoloji xəstəlik həddinə çatan milli təkəbbürlülük və hər vasitə ilə öz erməni "eqo"sunu ucaltmaq səyini, qeyri-erməni nə varsa, qəbul etməmək meylini də əlavə etmək lazımdır. Bu cəhətlər məkrilik, yalançılıq, prinsipsizlik, vasitələrin seçilməsində ağına-bozuna baxmamaq, siyasi oyunlarda yezuitlik və qəddarlıqla çulğışırdı.

Yuxanda sadalanan keyfiyyətlər yüz il bundan əvvəl "Daşnaksütyun", "Hnçaq" və digər erməni terrorçu partiyalarının ətrafında birləşən erməni terrorçularının fəaliyyətində həlledici amillər oldu. Bəli, 1992-ci ildə "Daşnaksütyun"un I qurultayının çağırılmasının yüz ili tamam oldu və o vaxtdan millətlərarası düşmənçilik, yalan və təhrikçilik, günahsız axıdılan qanla qırılmaz surətdə bağlı olan bu söz bütün namuslu adamlarda dəhşət və nifrət oyadır. Əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən faciəli hadisələrin şahidlərinin birinin yazdığı kimi, "bu hadisələrin səbəbi "Daşnaksütyun" partiyasında, erməni xalqının bu dəhşətli şərinə, Kiçik Asiyanın və xüsusilə Zaqafqaziyanın bütün xalqlarının bu bəlasındadır".

"Daşnaksütyun" düşmənin adıdır - onun da sifətini kitabımızda göstərmək istəmişik.

Uzun müddət bu sifət yalan və dezinformasiyanın, "əzabkeş" erməni xalqı üçün qoparılan fəryadların qalın tüstü pərdəsi arxasında gizlənərək, bir növ kölgədə qalmışdır. Yalnız indi bu tüstü pərdəsi asta-asta dağılmağa başlamışdır və 100 ildən çox daşnakların arxasınca sürünən erməni terrorçu dairələri tamamilə başqa şəkildə - heç bir provokasiyadan çəkinməyən, "Böyük Ermənistan" haqqında sərsəm arzunu həyata keçirmək üçün hər cür alçaqlığa və qəddarlığa hazır olan amansız və həyasız təcavüzkar kimi görünməkdədir.

Kitabda ətraflı təsvir olunanları qabaqlamadan qeyd edək ki, düşmənin bu sifətini biz artıq ötən əsrin 90-cı illərində - Türkiyənin şərq vilayətlərində daşnaklar və digər erməni terrorçu quldur dəstələri qanlı toqquşmalar törəyəndə görürük. O zaman bu, on minlərlə erməninin Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə nəticələndi ki, burada da onlar çar hökumətinin himayəçi siyasəti sayəsində təcridən yerli əhalini, əsasən, müsəlmanları sıxışdıraraq çoxdan özlərinə yuva qurmuşlar. Ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza daxil olmasında məhz Rusiyanın bu himayəçiliyi

məşum rol oynamışdır. Onları hüsn-rəğbətlə qəbul edir, yerləşdirir, torpaq sahələri ayırır, "bədbəxt qaçqınlara - xristianlara" müavinət verirdilər, əvəzində isə həmin "bədbəxt qaçqınlar" sinə üstündə bəslənən ilana döndülər (və sonralar öz havadarlarını da sancdılar). Rusiyanın Türkiyə ilə apardığı müharibələr də fəal surətdə bu prosesə kömək edirdi - hər növbəti müharibədən sonra erməni köçkünlərinin yeni dalğası Rusiya hüduclarına üz tuturdu.

Ötən əsrin 90-cı illərində erməni terrorçularının Türkiyədəki təhrikçiliyi iflasa uğradığı və nəticədə ilk növbədə ermənilər bundan zərər çəkdiqləri üçün "Daşnaksütyun"un təxribatçılıq fəaliyyətinin mərkəzi Cənubi Qafqaza keçdi və həmin vaxtdan burada dinc yanaşı yaşayan bütün xalqlar üçün ağır sınaqlar dövrü başladı. Terror, siyasi qətlər, silahlı daşnak quldurlarının həmlələri, dinc əhalinin kütləvi surətdə qırılması - budur daşnakların və digər erməni terrorçularının öz qonşularına gətirdikləri töhfə. 1905-ci il Azərbaycan xalqının tarixində qanlı, sağalmaz yara kimi qaldı və o zaman ola bilsin ki, ilk dəfə bu vaxta qədər qaranlıqda gizlənən və öz içində məkrli niyyətlərini gəzdirən düşmənin iç üzünü yaxından gördü. Məhz o zaman, 1905-ci ildə gələcəkdə erməni dövləti üçün əsas ola biləcək xalis erməni anklavlarının yaradılması məqsədilə ermənilərin "ayırma" planı, yəni azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından zorla qovulması planı reallığa çevrilərək, həyata keçirilməyə başladı.

Xatırladaq ki, hələ o zaman 1905-ci ildə də ermənilər Cənubi Qafqazın heç bir bölgəsində çoxluq təşkil etməmişlər. Deməli, erməni dövlətini yalnız qonşu xalqların torpaqlarını zəbt etmək və buradan yerli əhalini sıxışdırıb çıxarmaq hesabına qurmaq olardı. Məhz bu illərdə daşnaklar, faktiki olaraq, bütün dövlət strukturlarını: baş qərargahı olan ordunu, milisi, məhkəmələri və gizli polisi, terror təşkilatlarını, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatı, həmkarlar ittifaqlarını, mətbuatı və s. əvəz edən güclü və çoxşaxəli təşkilat yaradırlar.

Daşnak başçılarının əclafılığı və riyakarlığı həqiqətən sonsuzdur. "Daşnaksütyun"un VI qurultayının gizli qərarından yalnız bir sitat gətirək: "Öz adamlarımızı panislamçı komissarlar adı altında Qafqaza göndərək ki, təbliğat yolu ilə müsəlman əhalisini Rusiya əleyhinə qaldırınsız və üsyana təhrik etsinlər, nəticədə rus hökuməti tərəfindən repressiyalar başlayacaq və müsəlman kütlələri zəifləyəcək, ona görə də "Daşnaksütyun" Qafqazda gələcək işində müsəlmanların müqaviməti ilə qarşılaşmayacaqdır, bundan əlavə, Qafqaz müsəlmanları və Anadolu türkləri tərəfindən ermənilərə qarşı birləşmiş hərəkət təhlükəsi aradan qalxacaqdır".

Mətnin şərhə ehtiyacı yoxdur. Belə iblisənə təhriklərə daşnaklar çoxdan aludə idilər, lakin onların fəaliyyətinin gizli tərəfləri o zaman ictimaiyyətə hələ məlum deyildi, satqın ermənipərəst mətbuat isə "cəfəkeş xalqın" müsibətlərini hər vəchlə şişirdərək ictimai rəyi lazımi istiqamətdə formalaşdırırdı. 1905-ci ilin qanlı

qırğını da, ona qədər 90-cı illərdə Türkiyə vilayətlərində baş vermiş qarışıqlar kimi, bu mətbuat bir halda Osmanlı Türkiyəsinin, digər halda çar hökumətinin fitnəsi kimi təsvir etdi, əsl günahkarlar olan daşnak başçıları isə kölgədə qaldılar. İctimaiyyətin hüsn-rəğbəti bu dəfə də yalnız ermənilərə nəsib oldu.

Bütün bunlar 1915-ci ildə də təkrar olundu. Daşnak emissarları başda olmaqla üzdəniraq "könüllü dəstələr" Rusiya ilə Türkiyə arasında başlanan hərbi əməliyyatlardan istifadə edərək, Türkiyə Ermənistanında kütləvi silahlı toqquşmalar təşkil etdilər. Azğınlaşmış daşnakların vəhşiliyi dəhşətli səciyyə daşıyırdı - onlar soyuqqanlıqla Türkiyənin sərhəd vilayətlərində dinc müsəlman əhalisini qılıncdan keçirirdilər. Bu vəhşiliklər Türkiyə hökumətini cavab tədbirləri görməyə vadar etdi. Hökumət hərbi əməliyyatlar teatrına yaxın rayonlardan erməni əhalisinin deportasiyası haqqında qərar qəbul etdi. Deportasiya zamanı xeyli dinc erməni əhalisinin həlak olması təəccüblü deyildi: ehtiraslar hələ də artıq gərginləşmişdi və yerli əhali arasında türk qoşunlarının arxa cəbhəsində fəaliyyət göstərən və əsl beşinci dəstəyə çevrilən erməni ekstremistlərinin quldur hərəkatlarından narazılıq günbəgün artırdı. Əlavə etmək lazımdır ki, türk ordusuna çağırılmış ermənilər əldə silah kütləvi surətdə fərarilik edir və düşmən tərəfinə keçirdilər.

Ermənilərin məskunlaşdığı vilayətlərdə çoxlu sakinlərin həlak olduğu 1915-ci il hadisələri "1915-ci il erməni faciəsi" adlandırıldı və elə o zaman da "soyqırımı" sözü işə salındı, lakin bu faciəni törədən əsl müqəssirlərin kim olduğu barəsində nə o vaxt, nə də ki sonralar açıq-aşkar heç nə söylənilmədi: dünya ictimaiyyəti yenə də və artıq neçənci dəfə "vəhşi türklər" və "günahsız, bədbəxt ermənilər" haqqında uydurmalara inanırdı. Təbii ki, bu hadisələrdən sonra yenə yüz minlərlə erməni Cənubi Qafqaza köçdü, o cümlədən Qarabağda, Zəngəzurda, Erivan quberniyasında məskunlaşdılar. Onlar həmin prinsip üzrə hərəkat edirdilər: sonradan "bu əzəli erməni torpaqlarıdır" söyləmək üçün topa-topa yerləşmək və başqa millətləri sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdürdülər. Halbuki təbiətdə, ümumiyyətlə, belə torpaqlar mövcud deyildir - hazırda Ermənistanın yerləşdiyi bütün ərazi yerli əhalisi ermənilər tərəfindən zorla qovulmuş və ya məhv edilmiş Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan torpaqlarından quraşdırılmışdır.

Budur daşnak terrorçularının heyrət doğuran məkrliliyi!

Öz məqsədlərinə çatmaq naminə onlar istənilən məqamda siyasi konyunkturadan asılı olaraq daim dəyişən müttəfiqlərini satmağa və onlara xəyanət etməyə hazır idilər. Onlar mütləqiyyətə baş əyir və eyni zamanda çar evinə lənətlər oxuyurdular; "böyük demokratik millətlərə" - İngiltərəyə, Fransaya yalvarır və dərhal onları "qatı xəyanətdə" ittiham edirdilər; kayzer Almaniyası qarşısında quyruq bulayır, sonra isə almanları "tevton barbarları" adlandırırıldı və i.a. Bolqarları, serbləri, makedoniyalıları, Kipr yunanlarını, Səttarxanın fars

üsyancılarını, gənc türkləri, əsərləri, sosial-demokratları və gürcü menşeviklərini də daşnaklar özlərinə müvəqqəti müttəfiq seçmişdilər. Daşnaklar onların hamısına çoxlu vədlər verir və bu zaman müstəsna fərsət göstərərək istisnasız olaraq hamısına xəyanət edirdilər: növbəti fitnəkarlıq iflasa uğrayanda daşnaklar törətdikləri cəncəl işin həllini uğursuz müttəfiqlərin üzərinə atır və birinci aradan çıxırdılar.

Daşnak siyasətbazlarının bu alçaq, riyakar mahiyyətlərini kitabda hərtərəfli açmağa çalışmışıq - bunun üçün kifayət qədər arxiv materialı mövcuddur. "Daşnaksütyun"un bütün tarixi - qanlı canilik, yalan, böhtan yumaq, bəşəriyyətə qarşı mənfur xəyanət və cinayət silsiləsidir.

Erməni terrorçularının əsl siması - düşmənin iç üzünü bütün iyrəncliyi ilə 1918-1920-ci illərdə, Rusiya imperiyası dağılanda və bütün ölkədə, o cümlədən Cənubi Qafqazda aqlasığmaz kaos bərqərar olanda özünü büruzə verdi. "Daşnaksütyun"un rəhbərliyi altında erməni terrorçuları əlverişli məqamdan istifadə etdilər və bu illərdə, nəhayət, çoxdan hazırladıqları planı həyata keçirərək, öz dövrlərini yaratdılar, bir vaxtlar onlara sığınacaq verən, öz doğma torpaqlarında yerləşdirən xalqların qanı və sümükləri üstündə yaratdılar. Qarabağ ... Zəngəzur... Şuşa... Axalkalaki... - bütün bunlar həmin illərdə erməni terrorçuları Azərbaycan xalqı və Cənubi Qafqazın digər xalqlarına qarşı törətdikləri müdhiş cinayətlərin mərhələləridir. Daşnak qaniçənləri qadınlara, qocalara, körpə uşaqlara belə aman vermir, dinc əhalini xüsusi qəddarlıqla qovur, məhv edir, qorxudur, bütün Cənubi Qafqazı qana bələyirdi. Səciyyəvidir ki, bu quldur və qatillər yalançı inqilabi şüarlar altında hərəkət edir, sərfəli məqamda bolşeviklərlə birləşirdilər, hansıların ki tam prinsipsizliyi onların ekstremist siyasəti ilə razılaşmayan həm özgülərə, həm də özünükülərə qarşı amansız terror tətbiq etməyə hazır olması daşnaklar üçün cəlbədedici idi. Məhz daşnakların fitvası nəticəsində 1920-ci ildə Yaxın və Orta Şərqdə ilk müstəqil müsəlman dövləti - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zorakılıqla süquta yetirildi.

Həqiqətən, tariximizin ən acı, qara səhifələri erməni terrorçularının fitnəkarlığı, "Daşnaksütyun"un fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1920-ci illərin əvvəllərində Türkiyə ilə müharibə nəticəsində sarsıdıcı iflasa uğraması, öz xalqını məhv olma həddinə çatdırmış daşnaklar bir müddət Cənubi Qafqazın siyasi arenasını tərk etməli oldular.

Onlar baş rolları yeni ağalarına - özləri kimi amansız, prinsipsiz yırtıcılar, lakin ruhlandırıcı şüarlar və zəhmətkeş kütlələri ələ almaq sahəsində daha güclü olan və irəli getmiş bolşeviklərə güzəşt etdilər. Reallıqla üzləşən daşnakların öz məğlubiyyətlərini etiraf etməkdən başqa əlacı qalmamışdı. Hətta onların daimi liderlərindən biri H. Kaçaznuni tam səmimiyyətlə bildirmişdi: "Daşnaksütyun"un görəcəyi bir iş qalmayıb". Təəssüf ki, Kaçaznuni səhv etmişdi. Daşnaklara iş

tapıldı. İyrənc olsa da, daşnaklara yaraşan iş idi. Onlar xarici ölkələrin kəşfiyyatı üçün xəfiyyəlik etdilər, xaricdə geniş casusluq şəbəkəsi yaratdılar, "əzabkeş erməni xalqı" haqqında köhnə valı firlatmağa başladılar.

Daşnakların uzunömürlülüüyü həqiqətən heyrətamizdir - onlar 70 illik sovet hakimiyyətindən də çox yaşadılar. Bu sahədə Eçmiədzinin və zəngin, nüfuzlu erməni diasporunun xidmətləri böyükdür. Daim fəaliyyət göstərən bu iki amil dəfələrlə erməni terrorçuları böhranlı durumdan çıxarmışdır. İndi sovet hökumətinin, kommunist diktaturasının süqut etdiyi bir vaxtda, "Daşnaksütyun" yenə də atını dördnala çapır, qarışıqlıq və sarsıntılar dövrüdür, bulanıq suda balıq tutmaq vaxtıdır, özgələr hesabına varlanmaq çağıdır. Mauzeri avtomata dəyişən, demaçoq leksikonunu "yenidənqurma" termini ilə təzələyən, yeni müttəfiqlər tapan erməni terrorçuları növbəti ərazi iddiaları irəli sürür, dinc Azərbaycan şəhərlərini və kəndlərini yenidən talayır, yandırır və əhalini qırırlar. Onların zahiri ədaları, görünüşləri modernləşmişdir, lakin fəndlər cəbbəxanası dəyişilməz qalmışdır: terror, yalan, təhrikçilik, zor, böhtan və əlbəttə ki, "soyqırımı", "əzabkeşlik haqqında" ah-nalələr dəyişilməmişdir.

Düşmən bu gün də öz niyyətlərini gizlətmir. Vaxtilə Silva Kaputikyan çıxışlarının birində açıq-aşkar bildirdi ki, ermənilərin qonşu ərazilərə iddiaları əsaslıdır, çünki ermənilər "boğulurlar": bir tərəfdən İran, digər tərəfdən Türkiyə, üçüncü tərəfdən də Azərbaycan... Onlar yaşamağa yeri olmayan gələcək nəsillər barədə düşünürlər" ("Голос Армении", 4 oktyabr 1990-cı il.) Tanış ideyalardır, elə deyilmi? Deyilənlər "həyat məkanı", "alman millətinin öz sərhədlərini Şərqə doğru genişləndirmək üçün müstəsna "hüququ" barədə naqqallıq edən dəli-cinli fünerin çıxışları ilə sözbəsöz üst-üstə düşürmü? Bu da təsadüfi deyildir: dünənki və bugünkü daşnakların ideologiyası faşist ideyalarından az fərqlənir, onun əsasında milli müstəsnaqlıq maniyası və qonşularını qırmaq və sıxışdırmaq hesabına öz firavanlığını qurmaq istəyi dayanır.

Bu gün "Daşnaksütyun"un pullu vəkilləri xarici ölkələrdə də az deyildir. Məsələn, Henri Quttenbax adlı bir amerikalı professor Cənubi Qafqaz alimlərinin 1990-cı ildə İngiltərədə keçirilən konfransındakı çıxışında söyləmişdi: "Ermənistanın indiki sərhədləri nə onun tarixi, nə də 1920-ci ilin Ermənistan Respublikasının sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Ermənilər İttifaqın tərkibində artıq Naxçıvanı (!? -B.N.) itirmişlər. 1921-ci ilə qədər bağlanmış bütün beynəlxalq müqavilələrə yenidən baxılmalıdır ki, ermənilər öz dillərini və mədəniyyətlərini saxlamaq, milli dövlətlərini qurmaq üçün əraziyə malik olsunlar" (Ermənistanda çıxan "Коммунист" qəzeti, 15 avqust 1991-ci il). Təəssüf ki, bu bir Amerika professorunun fikri deyildi. Keçmişdə İttifaqın, sonra isə Rusiyanın "demokratik" mətbuatı özgə ərazilərinə iddia edən erməni terrorçularının fitnəkarlıqlarına qanuni görünüş vermək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı.

...Bu kitabı yazmaq asan olmamışdır. Yalnız ona görə yox ki, kitab yazılarkən çoxsaylı sənədli materiallardan, şahidlərin yazılarından, bəzən qırıq və ziddiyyətli arxiv materiallarından istifadə etmək lazım gəlmişdir. Çətinlik ondan ibarət olmuşdur ki, "Daşnaksütyun"un fəaliyyətinə dair məlumatlar on illər ərzində gizli saxlanılmışdır. Bu partiya barəsində bizim bildiklərimiz isə dərslərdən götürülmüş bir neçə basmaqəlib ifadələrdən: "burjuaziyanın quyruqbulayanları", "millətçilər", "burjuaziyanın əlaltıları" və i.a. ibarət olmuşdur.

Ötən əsrin əvvəlindən bu günə kimi Cənubi Qafqazın dəfələrlə qanlı kataklizmlərdə sarsıdan erməni terrorçuların əsl qəddar rolu indiyə kimi açılmamış qalır. Bundan əlavə, xatırladığımız kimi, milli münaqişələrə aid olan bütün mövzularda dövlət sirrini mühafizə edən baş idarə tərəfindən rəsmi qadağa qoyulmuşdu. Əlavə edək ki, "Daşnaksütyun" və digər terrorçu erməni partiyaları öz fəaliyyətlərini əsla gözə soxmurdular. Əksinə, hər vəchlə kölgədə qalmaq istəyirdilər və onların "mətbəxi" mahiyyət etibarilə hali olmayan adamlar üçün gizli qalırdı. "Daşnaksütyun"un rəsmi partiya sənədləri isə əksər hallarda həqiqətdə qəbul olunan qərarları ört-basdır etmək üçün kağız örtük rolunu oynayırdı. Üstəlik, bu sənədlər "Ezop" dilində yazılırdı, şəhərlərin adları şərti şifrlərlə, adlar ləqəblərlə göstərilirdi. İbarəli-gurultulu ifadələrin və siyasi şüarların çoxluğundan əsl məqsədləri dərk etmək o qədər də asan deyildi. Buna görə də bu qədər çoxsaylı və bəzən bir-birinə zidd mənbələrdən istifadə zamanı qeyri-dəqiqliyə yol verilməsi istisna olunmur. Bunları göstərməklə əsərin tamamlanmasına kömək etmiş olacaq şəxslərə müəllif bəri başdan minnətdarlığını bildirir.

Oxucunun ixtiyarına verilən bu kitab tarixin 1890-cı ildən 1917-ci ilə kimi olan dövrünü əhatə edir və nəzərdə tutulan əsərin birinci hissəsidir. Onun konkret məqsədi keçmişdə də, indi də bələlərimizin əsl günahkarlarını göstərmək, onların maskasını yırtaraq əsl sifətlərini - qəddar düşmən sifətini nümayiş etdirməkdir.

Əgər müəllif, qismən də olsa, bunun öhdəsindən gəlibsə, o, öz vəzifəsini bitmiş hesab edəcəkdir.

Bəxtiyar Nəcəfov

I FƏSİL

ERMƏNİ TERRORİZMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ TARİXİ. "DAŞNAKSÜTYUN"UN YARANMASI VƏ ONUN TERRORÇU FƏALİYYƏTİ (1890-1902-ci illər)

Erməni terrorçu partiyalarının yaranma tarixi və onların üzdənirəq "erməni milli ideyası" uğrunda aktiv fəaliyyəti XIX əsrin 90-cı illərindən başlasa da,

əslində onların kökü daha dərinə - qədim erməni çarlığının süqutundan sonra ermənilərin bir neçə yüz il dövlətçiliklərinin olmadığı əvvəlki əsrlərə gedib çıxır. Buna görə də məsələnin mahiyyətini tarixi baxımdan anlamaq üçün keçmişə heç olmasa qısa ekskurs etmək lazımdır.

Təfərrüata varmadan xatırladaq ki, ermənilərin məskunlaşdıqları ərazi əsrlər boyu bir növ tranzit keçid məntəqəsi olmuşdur: əsasən, Asiyanın dərinliklərindən hərəkət edən və qərbə yaxud da Şimali Qafqaza üz tutan çoxsaylı tayfa və xalqların miqrasiyası buradan keçirdi. Həmin xalqların bir qismi burada məskən salırdı və bütün yerdəyişmələr də, geoloji laylar kimi, Cənubi Qafqazda və qonşu ərazilər olan Türkiyə və İranda öz izini qoyurdu. Cənubi Qafqazda əsrlər boyu formalaşan mürəkkəb və rəngarəng etnik və dil mühiti ilk növbədə bununla şərtlənirdi.

Təbii ki, sözügedən bölgədə mövcud olan ermənilərə bütün bunlar təsir etməyə bilməzdi.

Bir tərəfdən, real imkanların azlığı, olduqca məhdud təbiət, insan və torpaq resursları, digər tərəfdən də daha güclü və çoxsaylı xalqların əhatəsində nəyin bahasına olursa-olsun yaşamaq hüququ qazanaraq yerini möhkəmləndirmək - bütün bunlar özünəməxsus erməni mentalitetinin, milli və ictimai xarakter və davranışlarında spesifik xüsusiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarırdı.

Bəri başdan deyək ki, biz xalqları "yaxşılara" və "pislərə" bölmək fikrindən uzağıq. Yadımıza salaq ki, yaxın keçmişdə, kommunist ideologiyasının şəriksiz hakim olduğu şəraitdə ittifaq xalqlarının hər hansı birinin obyektiv səciyyələndirmək cəhdi sosializm əsasını təşkil edən müqəddəs xalqlar dostluğuna qəsd kimi qiymətləndirilirdi. "Sarsılmaz ittifaqa" daxil olan hər bir xalq haqqında yalnız müsbət fikir, tərif söylənməli idi. Bu əhkdəndən azca kənara çıxan cəza ilə nəticələnə bilərdi: ona "burjua millətçi"si, "ölkədəki xalqlar dostluğuna böhtan atan" və s. damğalar vurulurdu. Halbuki milli xarakterin, psixikanın, adətlərin məhz dərin, köklü xüsusiyyətləri hiss olunmadan millətin tarixi seçiminə, özü də çox vaxt dönüş məqamlarında həlledici təsir göstərir. Sadalanan tarixi amillərə əsrlər boyu inadkarlıqla bəslənən "dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" haqqındakı cəfəng arzunu da əlavə etsək də, hərçənd ki, antik Ellada və Qədim Roma müasir Yunanıstan və İtaliyaya aid edilmədiyi kimi, vaxtilə mövcud olmuş erməni çarlığının da, təbii ki, indiki Ermənistanı heç bir aidiyyəti yoxdur.

Bununla belə, millətçi ambisiyalarla süslənən əsəti yaşarı oldu və sonradan erməni milli xarakterinin formalaşmasında, həm ermənilərin özünə, həm də qonşu xalqlara bəlalər gətirən faciəli hadisələrin baş verməsində az rol oynamadı və bu dünündək də oynamaqdadır!

O da sirr deyil ki müxtəlif vaxtlarda müxtəlif millətlərin tamamilə fərqli düşünən nümayəndələri əsrlər boyu ermənilər barədə xeyli mənfəi fikir söyləmişlər. Həmin fikirlərin heyvətli dərəcədə üst-üstə düşməsi, sözsüz ki, təsadüfi deyildir və

əlbəttə ki, onların müəlliflərinin ermənilərə qarşı xüsusi düşmən münasibətləri ilə şərtlənmir. Bunu anlamaq üçün erməni terrorçularının Cənubi Qafqazda məhz baş qaldırdığı və aktiv fəaliyyətə başladığı dövrdə ermənilər haqqında deyilmiş olduqca diqqətəlayiq fikri misal gətirmək kifayətdir.

"Əvvəla, erməni xalq kütləsini yırtıcı partokratiyadan, nadan siyasətbaz ruhanilərdən və yalançı ziyalılar olan pəncəkgeyənlərdən, yəni hakim erməni ictimai dairələrdən ayırmaq lazımdır. Onlar nəinki digər qövmlərdən olan qonşularına, öz soydaşları olan günahsız sadə insanlara da zülm edirlər.

İkincisi, hakim siniflər daxilində də, şübhəsiz, xeyli sayda heç də pis olmayan insanlar vardır ki, onlar, əsasən, öz başçılarının terroruna müticəsinə boyun əyməklə, xəstəlik həddinə çatmış tayfa hipnozuna yaxud özlərinin dediyi kimi (buna heç bir hüquqları olmadığı halda), milli ideyaya uymaqda günahkardırlar".

Bu səciyyələndirmə ötən əsrin əvvəllərinə aiddir, lakin, göründüyü kimi, müəllif dəqiqliklə erməni hakim dairələrinin ("yırtıcı partokratiyanı" və s.) öz başçılarının terroruna və "erməni milli ideyasının" hipnozuna tabe olan əsas əhali kütləsindən ayırır.

Şübhəsiz ki, erməni milli mentalitetinin formalaşmasında əsrlər boyu qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmiş özünəqoruma instinkti və digər müşayiətedici xüsusiyyətlər - "milli qapalılıq və bundan irəli gələn başqa xalqlara qarşı həqarətli münasibət, sərt eqoizm və özünəvurğunluq mühüm rol oynamışdır.

Bu xüsusiyyətlərlə yanaşı, yüzillik kələliyin nəticəsi kimi, ikiüzlülük də inkişaf etmişdi: güclülər önündə mütilik və yaltaqlıq, eyni zamanda onlara qarşı müxənnətlik etmək meyli. Hər dəfə yeni xalqlarla daimi təmaslar ermənilərdə ticarətə məhəbbət yaratmaqla yanaşı, onlara yalançılıq və var-dövlətə hərislik də aşlamışdı, üstəlik, elə həmin tarixi səbəblər üzündən özlərində müşahidəçilik inkişaf etdirməklə təkcə insanın gündəlik həyatına deyil, dövlətlərin də taleyində kapitalın necə böyük gücə malik olduğunu tezliklə anlaya bilmişdilər".

Ermənilər sosial şərait, tarixi qanunauyğunluqlar, ictimai-siyasi reallıqlar nəticəsində belə olmuşlar, yoxsa əksinə, erməni xalqının sonrakı taleyini əsas etibarilə spesifik erməni mentaliteti şərtləndirmişdir - bu suala ciddi cavab axtarmaq əbəsdir. Onun cavabı yoxdur, çünki tarixə kələk gəlmək müşkül işdir - cəhdlər əvvəlcədən uğursuzluğa məhkumdur.

Bütün tarixçilər ermənilərin bəliyinə, yaşarlığını, fəndgirliyini, fərasətliyini qiymətləndirsələr də, onlar haqqında qədim dövrlərdən xeyli xoşagəlməz rəylərin mövcudluğu fakt olaraq qalmaqdadır. Belə ki, artıq Tasit yazırdı: "Bu əzəldən ikiüzlü xalqdır, həm xarakterinə görə, həm də coğrafi mövcudluğuna görə... Onlar daim romalıları olan nifrətləri ilə partiyalıları

etdikləri paxıllıqları arasında özlərini didib-dağıdırlar". Başqa bir yerdə müəllif "ermənilərin kifayət qədər böllü olan xəyanətkarlığından" söz açır.

Xatırladaq ki, ermənilərin iddiasına əsasən, guya eramızın V əsrində Sasanilərin əyalətinə çevrilməklə, müstəqil Ermənistan çarlığı süqut etdi. Sonradan ermənilərin məskunlaşdığı torpaqların böyük hissəsi Osmanlı imperiyasına keçdi. Uzun əsrlər boyu erməni xalqına bilavasitə rəhbərliyi katolikos başda olmaqla teokratik hakim dairə həyata keçirmişdir. Bu hakim dairənin əxlaqı, onun yeritdiyi siyasət haqqında rus tarixçi alim və jurnalisti V.Y.Veliçko özünün "Qafqaz" adlı kitabında (1904) yazmış, ermənilərin qərəzsiz səciyyələndirilməsinə xeyli yer ayırmışdır.

"Daim dəyişkən sərhəddli ölkə olan Ermənistan şübhəli hökmdarları həmişə güclü qonşu monarxiyalarından asılı olaraq və həmişə sistemli şəkildə onlara xəyanət edirlər. Öyanlar (naxararlar) çarlara xəyanət edir, xalq isə hər iki tərəfə. Əxlaqlarında qəddarlıq, qarşılıqlı münasibətlərdə isə etibarsızlıq fenomenal dərəcədədir. Elə ki farslar, romalılar yaxud ərəblər bir kimsəni Ermənistana hakim təyin edirlər, dərhal həmin hakim hiddətlənməyə başlayır". Sonra müəllif erməni hakim dairələrinin siyasəti haqqında çox dəqiq qeyd edir: "Erməni mənəb sahibləri, necə deyərlər, iki dükana işləyirlər: məmləkəti və xalqı gah farslara satırlar, altdan isə tayfa özünəməxsusluğu uğrunda mübarizə xəttini yeridirlər".

XVII-XVIII əsrlərdə Rusiya imperiyasının cənuba, Qara dəniz və Qafqaza doğru aktiv irəliləməsi başladı. Rusiya ilə müharibələrdə Türkiyə bir sıra ciddi uğursuzluğa məruz qaldı və onun Qafqazdakı və qonşu bölgələrdəki təsiri zəiflədi. Öz dövlətçilikləri ilə əlaqədar çox geniş planlar cızan ermənilər bundan dərhal istifadə etdilər və qabaqcadan Rusiyanın dəstəyini qazanmağa çalışdılar. Eyni zamanda, özlərini "qəddar müsəlmanların" zülmü altında yaşayan əzabkeş xristianlar kimi qələmə verən ermənilər "xristian kartından" fəal surətdə istifadə edirdilər. Əlbəttə, bu, həqiqətdən tamamilə uzaq olsa da, fakt faktlığında qalırdı: həm Rusiyada, həm də Qərbi Avropa ölkələrində ermənilərin çoxlu tərəfdarı, muzdlu vəkilləri peyda oldu. Onlar intensiv şəkildə ictimai rəyi və hakim dairələri ermənilərə tərəf döndərə bildirdilər.

Ermənilərin Rusiya - Türkiyə müharibələrinə Rusiya tərəfində ilk açıq müdaxiləsi ilə 1828-ci ildə, erməni mənşəli Loris - Məlikovun başçılığı ilə rus ordusunun Anadolunu işğal etdiyi zaman baş vermişdi. "Məhz bu hadisələr vaxtı Türkiyənin erməni əhalisi ilk dəfə olaraq Rusiya ordusunu - Eçmiədzin katolikosu tərəfindən fanatizm həddinə çatdırılmış və Türkiyənin erməni əhalisini qiyama çağırmaqla müsəlmanları terror etmək üçün hazırlanmış və İrəvanda könüllülərdən toplanmış ordusunu dəstəklədi".

O vaxtdan bəri hər növbəti Rusiya - Türkiyə kampaniyası zamanı hadisələr eyni sxem üzrə inkişaf edirdi: "... Rusiya ordusu əmin idi ki, Türkiyə ərazisinə və

türk ordusunu əldən salan və onu arxadan dağıtmağa çalışan qiyamçılardan silahlı terror dəstələrinə bel bağlaya bilər".

Yeri gəlmişkən, Rusiyanın ermənilərə rəğbətini kökləri daha dərinədir. Hələ Potyomkin ermənilərə müəyyən rəğbətlə yanaşırdı. 1799-cu ildə Malta ordeninin qrossmeysteri olmaqla yanaşı həm də xristianların himayədarı adını qazanmış imperator I Pavel daha irəli getmişdi. Bundan istifadə edən ermənilər mənşəcə erməni olan arxiyepiskop İosif Arqutinskinin vasitəsilə imperatora xahişlə müraciət etdilər ki, 1-ci cin liturgiyanı qəbul etməklə onları özünün himayəsi altına alsın. Belə ki, Ermənistanda dini mərasimləri yerinə yetirən ruhanilər pravoslav ümumrusiya imperatoru və onun ailəsi üçün dualar etməli idilər. Beləliklə, ermənilər bir növ pravoslav və deməli, həm də rus pravoslav kilsəsinin himayəsində hesab olunurdular. Həqiqətdə isə ermənilərin etiqad etdiyi din pravoslavlıq nöqtəyi-nəzərincə monofizit məzhəbli bidətçilikdir. Bu yanlışlıq 1891-ci ilə qədər davam etdi. Erməni keşişi Ter-Voskanovun məhkəmə işinin gedişində saxtakarlıq aşkar edildi və məlum oldu ki, ermənilərin icra etdiyi ibadət zamanı çar üçün dualar oxunmur: Duaların oxunuşu zamanı birinci yerdə katolikos durur, ondan sonra qriqoryan xristianlar (yəni ermənilər), daha sonra bütün yerdə qalan xristianlarla yanaşı başqa dinə tapınanlar, bidətçilər və dinsizlər gəlir. İbadət zamanı həmçinin erməni kilsəsini sıxışdırırlar və ya buna göz yumanlar lənətlənirdilər.

Bəri başdan qeyd edək ki, 1903-cü ildə çar hökuməti tərəfindən erməni kilsəsinin əmlakının müsadirə olunması haqqında fərman verildə, katolikos tərəddüd etmədən Rusiyanın hakim çar ailəsini lənətlədi. Lakin bunlar XIX-XX əsrlərin ayrıcında baş verdi, buna qədər isə "olduqca təhlükəli bidətçiliklə bağlı olduqlarını gizlədərək və Rusiyanın xeyirxah münasibətinə arxalanaraq, ermənilər Türkiyədən buraya üz tutdular, yerlərində möhkəmlənib varlanmağa başladılar... Fağrılar tezliklə qəddini düzəldib qaraqəlbli olduqlarını göstərdilər. Onların burada, demək olar ki, tamamilə müstəqil "Eçmiədzin" mədəni mərkəzi, özlərinin dini və dünyəvi rəhbəri - katolikosu var idi və tezliklə vəsait də əldə edərək və yüzillik boyu möhkəmlənmiş dini-siyasi hakimiyyətə arxalanaraq dərhal erməni kütləsini, əlbəttə ki, milli maarifçilik yoluna yönəltdilər. Təbii ki, Türkiyədən buraya daha çox üz tutmağa başladılar..."

Ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisini, ilk növbədə azərbaycanlıların torpaqlarını məngirləməsi əsrlər boyu "dalğalarla" baş verirdi və Türkiyə ilə İran hakim dairələrinin bu dövlətlərin ərazisində yaşayan ermənilərlə münasibətləri kəskinləşəndə maksimum həddinə çatırdı. Bunlar çox vaxt Rusiya - Türkiyə müharibələri ilə üst-üstə düşürdü: hər belə müharibədən sonra, bir qayda olaraq, Cənubi Qafqaza Türkiyə və İran ermənilərinin növbəti köçü baş verirdi.

Bu proses müvafiq tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər işıqlandırılmışdır və bunun üzərində dayanmağı müəllif nəzərdə tutmamışdı. Lakin XIX əsrin sonunda Cənubi Qafqazdakı mövcud şəraitin xüsusiyyətlərini anlamaq üçün bir neçə fakta diqqət yetirməliyik. Bu və ya digər səbəblər üzündən məcburiyyət qarşısında (və yaxud onlara sərfəli olduğundan) ermənilərin Cənubi Qafqaza köçməsi faktı, ola bilsin ki, özlüyündə bu qədər neqativ nəticəyə gətirib çıxarmazdı, əgər proses əvvəlcə yerli əhalinin sıxışdırılıb çıxarılması, sonra da tarixi faktların həyasızcasına saxtalaşdırılması və əsassız ərazi iddiaları ilə müşayiət olunmasıdır.

Yəqin ki, ən bariz və əyani misal Qarabağın dağlıq hissəsidir. Bu ərazidə artıq XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə kimi əsas əhalisi azərbaycanlılar olan güclü Qarabağ xanlığı mövcud idi. Yeri gəlmişkən, əgər əsrlərin dərinliklərinə varsaq, Qarabağın erməni əhalisi heç əslində erməni də deyillər. İ.Əliyevin fikrincə, "Qarabağ erməniləri qriqorianlaşmış və erməniləşmişlər", onlar qədim albanların xələfləridirlər.

Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin sayca ermənilərdən üstün olması barəsində çoxlu tarixi sübutlar və sənədlər vardır. 1810-cu ilin rəsmi məlumatlarına görə, "Qarabağ mülkündə" 12 minədək ailə yaşayırdı, onlardan cəmi 2500 erməni ailəsi idi.

Erməni müəllifləri bunlardan xəbərdar idilər. Belə ki, B.İşxanyan yazırdı: "Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər qismən yerlidirlər, qədim albanların nəsiləridirlər, qismən isə Türkiyə və İranda olan qaçqınlardır (kursiv bizimdir - B.N.) ki, onlar üçün Azərbaycan torpağı təqib və zülmərdən sığınacaq yeri olmuşdur. Bu sətirlər 1916-cı ildə yazılmışdır, lakin təəssüf ki, erməni tarixçiləri tamamilə tarixi faktları unutmuş, onları müxtəlif uydurmalarla əvəz etməkdə, saxtalaşdırmaqda ustalaşmışlar. Türkmənçay müqaviləsinə (1828) görə Qarabağ Rusiyaya birləşdiriləndə, bura sırf azərbaycanlı (müsəlman) mülkü idi.

Bu illərdə tərtib olunmuş "Qarabağ əyalətinin təsviri"ndə göstərilir ki, həmin vaxt Qarabağda 90 min əhali yaşayırdı, bir şəhər (Şuşa) mövcud idi və 600-dən çox kəndin yalnız təqribən 150-si erməni kəndi idi. Şuşanın özündə o vaxt 1048 azərbaycanlı ailəsi və 474 erməni ailəsi yaşayırdı. Kənd yerlərində isə bu nisbət müvafiq olaraq 12902 və 4331 təşkil edirdi.

Rusiya - Türkiyə və Rusiya - İran müharibələri başa çatdıqdan sonra XIX əsrin 20-30-cu illərində, əsasən, Cənubi Azərbaycandan on minlərlə erməni Cənubi Qafqaza köçmüş və əksərən Qarabağda məskunlaşmışlar. Onların dəqiq sayı məlum deyildir - təxminən 130-200 min nəfər arasında. Sonralar da bu əraziyə ermənilər köçmüşlər. Belə ki, N.Şavrov bu barədə yazır: "Yalançı şahidlikdən geniş istifadə edən ermənilər torpaqsız ola-ola burada xəzinə torpaqlarının böyük hissəsini ələ keçirmişlər.

Onun "Zaqafqaziyada ruslar üçün yeni təhlükə. Muğanın yadlara satılacağı ehtimalı" kitabından daha müfəssəl sitata diqqət yetirin (burada söhbət təkcə Qarabağdan deyil, ümumiyyətlə ermənilərin Cənubi Qafqaza köçməsinə gedir). "...1826-1828-ci illər müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1828-ci ildən 1830-cu ilədək onlar iki il ərzində biz (çar hökuməti nəzərdə tutulur - B.N.) Cənubi Qafqaza 40 mindən artıq İran və 84 mindən artıq Türkiyə ermənilərini köçürdərək, onları əhalisinin olduqca cüzi hissəsinin erməni olduğu Yelizavetpol və Erivan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında, həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axalsik və Axalkalaki qəzalarında yerləşdirdik. Onların yerbəyer olunması üçün 200 000 desyatın xəzinə torpaqları ayrılmış və 2 000 000 rubldan artıq məbləğə müsəlmanlardan özəl torpaqlar satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə qolunun sahilləri bu ermənilərlə məskunlaşmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi 124 000 ermənidən əlavə buraya həm də xeyli qeyri-rəsmi köçənlər olmuşlar və ümumilikdə onların sayı 200 000 çoxdur. Kırım kompaniyasından sonra da dəqiq qeydiyyatdan keçmədən buraya ermənilər köçmüşlər. Müvəffəqiyyətlə başa vurduğumuz 1877-1879-cu illər Türkiyə müharibəsi bizi kiçik Asiyadan olan yeni köçkün axını ilə töhfələndirirdi: Qars vilayətində 50 000 qədər erməni və 40 000 qədər yunan köçdü... Bundan əlavə, general Ter-Qukasov bizə - Sürməli qəzasına* 35 000 araba ilə Türkiyə ermənisini köçürür ki, onlar da burada qalacaqlar.

Bundan sonra kiçik Asiyadan tək-tək və ailəliklə erməni axınının ardı kəsilmir. Ermənilərin yeni, daha böyük axını 1893-1896-cı illər arasında, Türkiyədəki erməni iğtişəşləri zamanı baş verdi. 1897-ci ildə, diyara yeni təyin olunmuş canişin knyaz Qolitsının gəlişi ərəfəsində gəlmə ermənilər artıq 1896-cı ildə olduğu qədər 10000 deyil, 90 000 çatırdı. Onların buradan çıxarılması haqqında knyaz Qolitsının apardığı danışıqlar nəticə vermədi - türklər onları qəbul etmədilər, Xarici İşlər Nazirliyi isə kifayət qədər təkidli deyildi. Nəticədə, ermənilərə elan olundu ki, Rusiya vətəndaşlığını qəbul etməyənlər zor gücünə buradan çıxarılacaqlar. Əlbəttə ki, hamı vətəndaşlığı qəbul etdi və erməni əhalisi içində əridi. O dövr ermənilərinin ardıcılıqları da oldu - o vaxtdan bəri kiçik Asiyadan axın davam etməkdədir və hazırda təkcə Qars vilayətində xəzinə torpaqları almağa can atan 35 000-ə yaxın erməni ailəsi mövcuddur".

Müəllifin təxmini hesablamasına görə, ümumilikdə Cənubi Qafqaza, əsasən, azərbaycanlıların məskun olduğu yerlərə təkcə 1897-ci ilədək 2 milyona yaxın

* Sürməli qəzası keçmiş Erivan quberniyasına aid idi. İndi onun böyük hissəsi Türkiyənin tərkibindədir.

erməni köçmüşdür. Sonradan bu proses fəal surətdə davam etmişdir -Türkiyədən və İrandan ermənilərin Cənubi Qafqaza köçməsi daimi hadisəyə çevrilmişdi.

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni əhalisinin nisbəti haqqında inandırıcı məlumatlara M.A.Skibitskinin "Qafqazda yay və qış dövlət otlaqlarının təşkili və maldarlığın öyrənilməsi üçün materiallar" (Tiflis, 1899) kitabında rast gəlinir. Kitabda Dağlıq Qarabağda əhalinin yerləşməsinə əks etdirən müfəssəl xəritə də əlavə olunmuşdu (qəzalar, kəndlər - "tüstülər üzrə, milli mənsubiyyətinə görə). Bu qiymətli xəritə Skibitskinin kitabının yalnız Bakı nüsxəsində qorunub saxlanmışdır, Moskvanın, Sankt-Peterburqun, Tbilisinin (daha Yerevanı demirik) kitab saxlanılan yerlərindən isə müəmmalı şəkildə itmişdir. Beləliklə, Skibitskinin xəritəsindən təkzibolunmaz məlumat əldə edirik ki, Qarabağın dağlıq hissəsinin azərbaycanlı əhalisi XX əsrin əvvəlində 72,6% təşkil edirdi və erməni əhalisinə nisbətə 4:1 idi.

Gəlmə ermənilərin Dağlıq Qarabağda daha intensiv məskunlaşması faktı onunla izah olunur ki, orada "artıq əsrlər boyu onların dindaşları - Kürə Araz çayları arasındakı alban əhalisinin erməniləşmiş nəsiləri yaşayırdı".

Tanınmış erməni mədəniyyət xadimləri, siyasətçilər dəfələrlə qeyd etmişlər ki, təbii mövqeyinə və tarixən formalaşmış iqtisadi - mədəni əlaqələrinə görə Dağlıq Qarabağ Ermənistanda deyil, məhz Azərbaycana aiddir. Belə ki, Marietta Şaginyan 1927-ci ildə yazırdı: "Bu ərazi coğrafi və iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycana yaxındır. Buranın əsrarəngiz meşə yaylaqları, çayları, oraya can atır, çaylar boyu kəndlər də, insanlar da öz iqtisadi maraqları ilə birlikdə oraya üz tuturlar: alış-veriş və mübadilə edir, uyğunlaşır, tələbata cavab verir, məişət xüsusiyyətlərini əxz edir, ümumi məqsədlərlə bir-birinə bağlanırlar".

Azərbaycana hüsn-rəğbətdən tamamilə uzaq olan tanınmış partiya xadimi Levon Mirzoyan yazırdı: "Öz-özlüyündə Qarabağ məsələsi yoxdur. Erməni kəndlisi deyir ki, Bakı və Ağdamla sıx dostluq etmədən yaşaya bilmir və ona yalnız düzən hissəyə gedən yolun təhlükəsizliyi və mədəni cəhətdən inkişaf etmək imkanı lazımdır".

1919-cu il mayın 22-də, yəni hələ Azərbaycanda və Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulmazdan əvvəl A.İ. Mikoyan V.İ.Leninə xəbər verirdi: "Erməni hakimiyyətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirlər. Lakin Qarabağ əhalisi üçün bu, həyat mənbəyi olan Bakıdan məhrum olmaq və heç vaxt əlaqəli olmadığı Erişvanla birləşmək deməkdir". Lakin zaman dəyişir və elə həmin A.İ.Mikoyan artıq SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri olarkən, N.S.Xruşşova təklif edir ki, DQMV-ni Ermənistana birləşdirmisin. Səhih məlumatlara görə N.S.Xruşşov cavabında deyir ki, "mən bir sutka ərzində ermənilərin DQMV-dən Ermənistana köçürülməsi üçün 12 min hərbi yük maşını ayırmağa hazırım". Burada qeyri-ixtiyari olaraq keçmiş "partokratların" sağlam düşüncəsi ilə

sonrakı "demokratların" prinsipsizliyinin, yalançılığının, nəyin bahasına olursa olsun erməni lobbisinə xoş gəlmək cəhdinin müqayisəsi ortalığa çıxır. Müqayisə, əlbəttə, sonuncuların xeyrinə deyildir. Hələ XIX əsrdə gəlmə ermənilərlə yerli azərbaycanlı əhalisi arasında münasibətlərin necə qurulması haqqında A.S.Qriboyedov yazırdı: "Ermənilər əksərən müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşmışlar". Yenə də A.S.Qriboyedov göstərir ki, bu köçkünlər "...müsəlmanları sıxışdırır, onlar da haqlı olaraq etirazlarını bildirirlər". Rus yazıçısı ümid etdiyini bildirir ki, müsəlman əhalisinin bu "sıxıntısı" uzun çəkməyəcəkdir və onları (müsəlmanları - B.N.) "əmin etmək lazımdır ki, ermənilərin ilk dəfə ayaq basdıqları bu torpaqları həmişəlik zəbt etmək qorxusu yoxdur". Təəssüf ki, əksinə oldu. Ermənilər Cənubi Qafqazı nəinki mənqirləyib burada möhkəmləndilər, həm də oradan köklü azərbaycanlıları sıxışdırıb, öz iddialarını irəli sürdülər.

Gürcü əhalisinə münasibətdə də erməni hakim dairələri analoji siyasət yeritdilər. Axalsix məsələsi buna bariz nümunədir. Adranopol sülhünə (1829) görə, digər ərazilərlə birlikdə sonradan Tiflis quberniyasının Axalsix qəzasına çevrilmiş Axalsix paşalığı da Rusiyanın vətəndaşlığına keçdi. Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində Cənubi Qafqaza, həmişə olduğu kimi, yenə də erməni qaçqınlarının növbəti həmləsi oldu. Onların çoxu Axalsixdə yerləşdilər – təqribi hesablamalara görə, qısa müddət ərzində buraya yüz mindən çox Türkiyə ermənisi köçdü. Yerlərini möhkəmləndirən gəlmələr tezliklə başqa tələblərini irəli sürdülər. 1831-ci ildə həmin gəlmə ermənilər canişin qraf Paskeviçə ərizə ilə müraciət etdilər ki, digər xalqların nümayəndələri ermənilərlə yanaşı məskunlaşmasınlar, ermənilər üçün xüsusi "milli" məhkəmə təsis edilsin, onlar üçün rüsumsuz ticarət şəraiti yaradılsın və s., cəmi 12 bənddən ibarət olan ərizə. Hakimiyyəti ən çox ermənilərin "ayrı yaşamaq" istəyi şübhəyə saldı, çünki onlar bu yolla erməni əhalisinin yığcam yaşamasını təmin edib, gələcəkdə ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlayırdılar.

Ermənilərin xahişi cavabsız qaldı - qraf Paskeviç onların tələbini rədd etdi. Lakin bu, heç də ermənilərin Axalsix qəzasında daha da möhkəmlənməsinin qarşısını ala bilmədi: onlar burada möhtəşəm kilsə tikdilər, Menisov adlı birisi başda olmaqla yerli özünüdarə orqanlarında səs çoxluğunu təmin etdilər. Erməni zorakılığından həm gürcü, həm də rus əhalisi əziyyət çəkirdi, 1897-ci ildə bu, əyani surətdə təsdiqini tapdı. Pravoslav kilsəsinin inşası məsələsi qalxanda, şəhər ictimai klubunda və ictimai məclisində əksəriyyət təşkil edən ermənilər bunu qulaqardına vurdular və kilsə üçün ayrılmış yerdə dərhal yay klubu (rotonda) tikməyə başladılar. Bu hadisə Tiflisdə çıxan "Kavkaz" qəzetində ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdı.

Həmin yazıda o cümlədən deyilirdi: "Bəyazid, Qazax və s. paşalıqlardan olan mühacir ermənilərin Menisov kimi törəmələrinə o (kilsə - B.N.) daim xatırladacaqdır ki, onlar hər bir şey üçün Rusiyaya borcludurlar - onlara həyat verən, əmlak verən, onların indiki firavan güzəranını təmin edən Rusiyaya".

Erməni terrorçularının hərəkətlərini pisləyən "Axalsix dözümsüzlüyü" adlı məqalənin müəllifi yazırdı: "Ağilları başında olan ermənilər özləri çox gözəl bilirdilər ki, belə sürətlə üzəsağı hərəkət etmək nəyə gətirib çıxaracaq... onların özü qorxudan gözlərini bərk-bərk yumub sonuncu təkanı gözləyirdilər." Məqalədə göstərilir ki, adı çəkilən Menisov əvvəllər sakinləri köklü türklərdən ibarət Artvin mahalının rəisi olmuşdur və ortaya belə bir sual qoyulur: "Ölkənin aborigen türkləri necə oldu, onları erməni mühacirləri necə əvəz etdi?" ("Kaspi", 8 aprel 1897).

Məqalədə sual cavabsız qalır, lakin biz onun cavabını bilirik: Artvin və bir çox digər mahalların köklü əhalisi erməni mühacir kütləsi tərəfindən sıxışdırılmış, qovulmuş, yox edilmişdir.

Maraqlıdır ki, sonradan Axalsix qəzası da Axalkalaki qəzası kimi Ermənistanla Gürcüstan arasında nifaq mənbəyinə çevrilmişdi. İnqilab dövründə də, vətəndaş müharibəsi illərində də ermənilər inadla israr edirdilər ki, buralar onların "əzəli" torpaqlarıdır.

Erməni xalqının sonrakı taleyində katolikos başda olmaqla din xadimlərinin oynadığı məşum rol barədə ətraflı danışacağıq. Lakin onu da qeyd edək ki, artıq XIX əsrin axırlarında Eçmiədzinin əlində böyük hakimiyyət, nəhəng sərvət cəmləşmişdi və o, faktiki olaraq, yarımleqal şəkildə "dövlət daxilində dövlət" idi.

Erməni din xadimlərinin yüksək mənəbə sahibləri daim ikibaşlı oyun oynayaraq, hər vəchlə erməniləri əsl xristian, Qafqazda nüfuzunu möhkəmləndirməyə və genişləndirməyə çalışan Rusiya üçün bel bağlanası tərəf kimi qələmə verməyə çalışırdılar. Həqiqətdə isə bütün katolikoslar, faktiki olaraq, hakim dairələrin bir çox sərəncamlarına dırnaqarası baxır, fəaliyyətlərini yalnız kilsə sərvətlərinin artırılmasına yönəldir, ifrat millətçilik təbliğ edir, xüsusilə Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinə qarşı dözümsüzlüyə çağırırdılar. Mübaliğəsiz demək olar ki, ilk erməni terrorçu partiyaları "Hnçaq" və "Daşnaksütyun"un yaradılması erməni kilsəsinin xeyri-duası və xeyli dərəcədə onun birbaşa müdaxiləsi ilə geniş vüsət aldı.

XIX əsrin sonunda erməni burjuaziyası kifayət qədər kapital toplamışdı, özü də əsasən çirkin üsullarla. İstehsalata sərmayə qoymadan, yaxud da bunu olduqca könülsüz etməklə, erməni burjuaziyası, əsasən, vasitəçi, dəllal rolunu oynayır və bunu da beynəlxalq ticarətin bir çox sahəsində əlaqələndirici bölgə olan Qafqazda geniş əl-qol açaraq edirdi. "Obozreniye rossiyskix vladeniy za Kavkazom" (1903) bu barədə yazırdı: "Cahil, üstəlik alış-verişə aludə olan xalqlar

üçün zərurilik kəsb edən biclik, tülkülük kimi xüsusiyyətlər ermənilərə xasdır: onlar üçün alış-veriş zamanı istənilən saxtakarlığa yol vermək üçün hər bir vasitə qanunidir. Onlar Tiflisin və bütün Cənubi Qafqazın ticarətini ələ keçirmişlər: hər cür tapşırığı yerinə yetirir, demək olar ki, bütün iltizamları saxlayır, komissariat və ərzaq komissiyalarının vəzifələrini icra etməklə bütün podratları qəbul edirlər.

Onlar həm də tərcüməçi, məruzəçi, vasitəçi olurlar, bir sözlə, qazanc əldə etmək imkanı harada varsa, ermənilər oradadır. Onların "düşüncə və hərəkətlərinin əsas qayəsi mənfəətdir". Olduqca dəqiq və əhatəli, bu gün də aktuallığını itirməyən səciyyələndirmədir! Xatırladaq ki, bu, hələ 1836-cı ildə yazılmışdı. Sonralar, xüsusilə 1860-cı illərin torpaq islahatlarından üzü bəri Rusiya imperiyasında, o cümlədən Cənubi Qafqazda kapitalizm sürətilə tempələ inkişaf edəndə, burada ermənilərin iqtisadi təsiri artmağa başladı. Müasirlərdən birinin dəqiq qeyd etdiyi kimi, ermənilər "burjua-hüquqi quruluş şəraitində qələbə üçün zəruri olan bütün xüsusiyyətlərə malik idilər".

Cənubi Qafqazda erməni burjuaziyasının sərvətlərinin intensiv artmasını şərtləndirən digər amil erməni kapitalının üz tutduğu Bakı neft sənayesi rayonunun inkişafı oldu. Bu zaman erməni burjuaziyası neft piroqundan yağlı tikəni qoparmaq və rəqiblərini sıxışdırmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdılar.

Provokasiyalar, vəzifəli şəxslərin satın alınması, tətillər, çıxışlar, inqilablar, hətta cinayətkarlıq belə kara gəlirdi.

Rüşvət və çar məmurlarının satın alınması adi hala çevrilmişdi. Bunun müqabilində ermənilər neft konsessiyalarını əldə etməkdə üstünlük qazanır və hakimiyyət strukturlarının bütün qapılarını açmağa bilirdilər. Bölgədə "elə bir idarə yox idi ki, onun hansısa işi və ya layihəsi ermənilər üçün gizli qalsın".

Erməni kapitalının bank müəssisələri ilə birləşməsi prosesi gedirdi. Artıq 1890-cı illərin axırı - 1900-cü ilin əvvəlində Bakıdakı dövlət bankının hesab şöbəsində ermənilər böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Onlar, həmçinin çoxsaylı sələmçilər şəbəkəsi vasitəsilə əhalinin orta təbəqəsini kreditlə təmin edən Bakı qarşılıqlı kredit cəmiyyəti şöbəsində möhkəmlənib mühüm mövqeləri ələ keçirmişdilər. Mantaşevlər, Lalayanlar, Adamyanlar, Ter-Qukasovlar, Aramyanslar və iri erməni kapitalının bir çox digər nümayəndələri acgözlüklə özgə piroqunun üzünə cumur, beynəlxalq kapitalın Nobel, Rotşild kimi nəhəngləri ilə rəqabətə girirdilər. Daha çox mənfəət uğrunda amansız mübarizədə qaba və həyasız hərəkətləri ilə onlar həm rus neft sənayeçilərini (Bakının neft yataqlarını birinci mənimsəyənlər), həm də azərbaycanlı sahibkarları sıxışdırırdılar. Erməni maqnatlarının "neft pulları" millətçi erməni partiyalarının ("Hnçaq", "Daşnaksütyun" və s.), ermənipərəst mətbuatın maliyyələşdirilməsində, xaricdən silah alınmasında, yaraqlılardan - zinvorlardan ibarət dəstənin yaradılmasında,

həmçinin həm Rusiyada, həm də Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da ictimai rəyi ermənilərin xeyrinə dəyişdirməkdə olduqca böyük rol oynayırdı.

Belə bir proses Gürcüstanda da baş verdi: "Gürcü torpaq sahibkarlığı görünməmiş sürətlə zəifləməkdədir. Müxtəlif mantaşevlər, aramyanslar, areklovlar, markaryanslar və digər erməni tacirləri su qiymətinə gürcü torpaqlarını satın alır və orada Türkiyədən gələnləri məskunlaşdırırdılar; sovməə və hətta kilsələr də ermənilərin əlinə keçirdi.

Gürcü və azərbaycanlı sahibkarları, orta və xırda burjuaziya erməni kapitalının güclü və həyasız müdaxiləsi nəticəsində sıxışdırıldı; erməni maqnatları və onların pul kisələri Cənubi Qafqazın formalaşan kapitalist iqtisadiyyatında əksər hakim mövqeləri ələ keçirdilər. XX əsrin əvvəllərində artıq ələ vəziyyət yaranmışdı ki, ermənilər "bölgədə yeganə real qüvvəyə çevrilməmişdilər... erməni tuzları maneəsiz olaraq bütün həyatı mənbələri - bazarları da, bankları da və bütün təsir vasitələrini də (gizli də olsa, halbuki bu, daha təhlükəlidir) ələ keçirmişdilər".

Özlərinin millətçi, separatçı proqramlarını maskalamaq üçün ermənilər digər xalqlara qarışmaq üçün azərbaycanlı, rus, gürcü soyadlarını qəbul etməkdən də çəkinmirdilər. "Gürcüstanda xeyli erməni "şvili" sonluqlu soyad qəbul edənlər, müsəlman əyalətlərində Yusif bəylər, Qara bəylər, İbrahim xanlar adları altında ermənilər peyda oldular; Rusiyada nəinki erməni köklü, rus sonluqlu adlar meydana çıxdı, hətta Krasilnikov, Sapojnikov, Lisitsin, Sergeyev, Poner soyadlı ermənilər zühur etdi..."

Bu dövrdə erməni burjuaziyası mətbuat orqanlarını da məharətlə təsiri altına alırdı. Şahidlərin sözlərinə görə, artıq XX əsrin əvvəllərində "bütün Qafqaz mətbuatı istisnasız olaraq ermənilərin ya hakimiyyəti, ya da təsiri altında idi. Əlavə edək ki, mətbuatdakı erməni və ermənipərəst təmayüllər ziyalılar və əhalinin savadlı təbəqələri arasında ictimai rəyin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Onlarca mətbu orqanlarda birbaşa və pərdələnmiş formada erməni nüfuzu təbliğ olunur, onların "xidmətləri" şişirdilir, Cənubi Qafqazın digər xalqlarının nümayəndələri haqqında onların "vəhşi olması", "zəhmətdən qaçması" kimi təhqiramiz fikirlər söylənilir. Onlar bunu təkəz azərbaycanlılar barəsində deyil, gürcülərə də şamil edirdilər. Bununla əlaqədar tanınmış gürcü şairi və publisisti İ.Q.Çavçavadze yazırdı: "Onlar (erməni alimləri, filosofları və professorları - B.N.) daha nə oyun çıxarmırlar, nə ləyaqətsiz vasitəyə əl atmırlar ki, özlərini böyütsünlər, bizləri isə çirkəbə batırırlar; dəridən-qabıqdan çıxırlar ki, ələ öz ermənilərində bizlərə qarşı nifrət və ikrah oyatsınlar. Lakin ələ özləri də içini qurd yemiş, qabığı isə qızıl suyuna çəkilməmiş çürük qoza bənzər ibarələrlə hay-küy salırlar ki, XX əsrdə, bu mədəni əsrdə bir xalqı digər xalqın üzərinə qaldırmaq yolverilməzdir.

Daha sonra: "Məgər aydın deyil ki, ermənilər bütün dünyaya göstərdilər ki, Kiçik Asiyada, xüsusilə Cənubi Qafqazda onlardan yaxşı, onlardan dəyanətli və istedadlı xalq yoxdur. Doğrudur, Cənubi Qafqazda vratsilər (ermənilər gürcüləri belə adlandırırdılar - red.qeydi) kimilər də sürünürlər və bəziləri onların da adını ara-sıra çəkir. Lakin biz onları elə günə salıb rüsvay edərək ki, adları da yadlarından çıxar. Onların ələ gələn tarixini də ya biabır edər, ya da öz adımıza çıxarıyıq, ərazilərini əllərindən alarıq və yalan-doğru dünyanı inandırırıq ki, gürcülər yer üzündən silinməkdədir və bu gün-sabah ya tamamilə məhv olacaqlar, ya da erməniləşəcəklər.

Ermənipərəst mətbuatın millətçi çıxışları Cənubi Qafqazda ilk növbədə azərbaycanlılarla ermənilər arasında millətlərarası düşmənçiliyin qızışdırılmasına rəvac verirdi. Yeri gəlmişkən, bir qədər sonra görəcəyik ki, üzdə çar hökumətinə yaltaqlanan və özlərini xristianlığın təəssübkeşləri kimi göstərən ermənilər əslində Qafqazda rus rejiminə qarşı da gizli təxribatçılıqla məşğul olur, sonradan qanlı cüccərtilər verən millətçilik və separatizm toxumları səpirdilər.

Erməni terrorçu hərəkatının yaranması və inkişafı elə əvvəldən beynəlxalq durumla bağlı olmuş və çox vaxt xarici siyasi amillərlə müəyyənləşmişdir.

XIX əsrin axırlarında beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbəti belə idi. 1877-78-ci illər Rusiya - Türkiyə müharibəsi türklərin məğlubiyəti və San-Stefano sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə, Türkiyə özünün Balkanlardakı mülləklərinin çox hissəsini (Serbiyanı, Rumıniyanı) itirdi, Bolqarıstan muxtar knyazlığa çevrildi, Bundan əlavə, Cənubi Bessarabiya, Batumi, Ərdəhan, Qars, Bəyazid Rusiyaya birləşdirildi. Lakin bu müqavilə Avropa ölkələrinin, ilk növbədə İngiltərənin və Avstriya-Macaristanın ciddi müqaviməti ilə üzləşdi, çünki onlar Rusiyanın Şərqdə güclənəcək təsirindən ehtiyat edirdilər. Siyasi cəhətdən təklənmiş və müharibədən zəifləmiş Rusiya Avropa ölkələrinin təzyiği nəticəsində San-Stefano müqaviləsinə yenidən baxılmasına razılıq verdi.

"Ermənilərin 1878-ci il manevri", rus ordusunun Anadolunun dərinliklərinə irəliləyərək Qarsı, Ərzurumu tutması, digər cəbhədə isə Bolqarıstanı azad edərək İstanbula yaxınlaşması məhz bu dövrə aiddir. Bu zaman ermənilər arzuladıqları məqamın yetişdiyini güman edərək İstanbuldakı erməni patriarxi Varjabedyanın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətini Qafqaz canişini böyük knyaz Mixail Nikolayeviçin hüzuruna göndərdilər. Eyni zamanda, San-Stefano sülh müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində erməni patriarxi Nerses "erməni əhalisi adından" Rusiyaya müraciət etmişdi ki, ermənilərə "arxa dursun". Məhz bu erməni təşəbbüsü səbəb oldu ki, San-Stefano müqaviləsinə 16-cı bənd daxil edildi və buna əsasən də ermənilərin yığcam yaşadıkları vilayətlərdə islahatlar keçirib onlara özünüidarə verilməsi öhdəliyini Türkiyə üzərinə götürdü. Təbii ki, bu, "erməni manevri" sultan hökuməti ilə Türkiyədəki erməni icması arasında münasibətlərin

xeqli dərəcədə kəskinləşməsinə səbəb oldu - düşmənçilik və etimadsızlıq toxumaları səpələmişdi.

Sonradan 1878-ci il Berlin konqresinin nəticələrinə görə, Rusiya əldə etdiklərinin xeqli hissəsindən, o cümlədən Alaşkerta vadisi ilə birlikdə Bəyazid şəhərindən imtina etməli oldu və onu Türkiyəyə qaytardı. Türkiyənin daxili işlərinə daim qarışa bilmək bəhanəsini əldə saxlamaq üçün Qərbi Avropa ölkələri Berlin faktının mətninə 61-ci maddənin daxil edilməsini israrladılar. Həmin maddəyə əsasən Frakiya, Makedoniya, Albaniya və Kritdə, həmçinin Türkiyənin ermənilər yaşayan vilayətlərində yerli özünüidarə islahatı keçirərək xristianları hüquqi cəhətdən müsəlmanlarla bərabərləşdirmək öhdəliyini Türkiyə üzərinə götürürdü. İslahatların keçirilməsinə yalnız Rusiyanın nəzarət edəcəyini bəyan edən San-Stefano müqaviləsindən fərqli olaraq, indi artıq bu funksiya konqres iştirakçılarından olan altı ölkəyə həvalə edilirdi. Sonralar bu maddə erməni burjuaziyası və ruhanilərin millətçi iddiaları üçün mühüm istinad mənbəyinə çevrildi. "Rusiyaya arxalanaraq və Berlin müqaviləsinin Balkan xristianlarına aid olan 61-ci maddəsinə əsaslanaraq erməni yüksək dairələri bütün dövlətlərdə Türkiyəyə qarşı təbliğat aparmağa başladılar ki, Türkiyə erməniləri azad olunmalı və Bolqarıstan variantında xüsusi erməni dövləti yaradılmalıdır. Bəri başdan deyək ki, erməni millətçilərinin bu ümidləri xülyadan başqa bir şey deyildi, çünki nə Qərbi Avropa ölkələri, nə də Rusiya müstəqil erməni dövləti yaratmaq fikrinə ciddi yanaşmırdılar. Belə ki, İngiltərə, Fransa və Almaniyanın niyyəti Yaxın Şərqi o vaxt Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olan geniş əraziləri ələ keçirmək idi. Qərbi Avropanın siyasi-diplomatik dairələrində Osmanlı imperiyasını riyakarlıqla "xəstə adam" adlandırır və "xəstənin" vəziyyətinin ümitsiz olduğunu nəzərə alaraq, tezliklə əmlakın bölüşdürülməsini arzulayırdılar. O ki qaldı "erməni məsələsinə", bu, Türkiyənin işlərinə müdaxilə etmək və istənilən vaxt Rusiya ilə Türkiyəni qarşı-qarşıya qoymaq üçün şişirdilən bəhanə idi.

Erməni millətçiləri Berlin konqresinin nəticələrindən narazı idilər, çünki onların fikrincə, böyük dövlətlər Türkiyə ermənilərinin hüquqlarını təmin etməkdə axıra qədər inadlı olmayıblar. Erməni icmasının nümayəndə heyətinin başçısı M.Xrimyan konqresdən qayıtdıqdan sonra orada baş verənləri belə təsvir edirdi: hamı aş qazanına can atırdı, lakin aş mis çömçə sahiblərinə qismət oldu; ermənilərin çömçəsi kağızdan idi və buna görə də əliboş qaldılar. Beləliklə, M.Xrimyan öz həmfikiriləri ilə birlikdə konqresdən sonra "mis çömçə" ideyasını, yəni silahlı mübarizəni təbliğ etməyə başladı. Buna uyğun olaraq "Daşnaksütyun"un liderləri və onların da ardınca "Hnçaq"ın liderləri 1890-cı ildən kütləvi provokasiyaları, terroru, Osmanlı imperiyasının şərqi vilayətində Türkiyənin hakimiyyət orqanlarına itaətçilik kampaniyasını genişləndirməyə başladılar. Beləliklə, sonradan XIX əsrin 80-90-cı illərində Türkiyənin bir sıra

vilayətlərində baş vermiş faciəli hadisələrin səbəbi Avropa diplomatlarının erməniləri inqilabi yola sürükləyən və bunun da müqabilində Türkiyə müsəlmanlarının antierməni hərəkətinə rəvac verən "gizli və qəzəbli siyasəti, bu inqilabın süni surətdə alovlanması idi. Diplomatiyanın bu zaman hansı məqsədlər güdməsi məlumdur - bu zəmində Rusiya ilə Türkiyə arasında siyasi qarşıdurmanı qızışdırmaq və eyni zamanda Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaqdan ötrü özləri üçün əlverişli şərait yaratmaq...

Qərbi Avropanın siyasi xadimləri bu istiqamətdə məqsədlərinə çatmaq üçün çox ustalıqla ermənilərə belə bir fikri təlqin etdilər ki, onların vəziyyəti Türkiyədə ağırdır və Avropanın köməyi ilə bu vəziyyətdən çıxmaq mümkündür..."

Ermənilər arasında millətçi və şovinist əhvali-ruhiyyənin qızışdırılmasında ingilis diplomatiyası xüsusi fəallıq göstərirdi. London təbliğat mərkəzinə çevrilərək, erməniləri müstəqil dövlət yaratmağa təhrik edirdi. "Bu yöndə məqsədə çatmaq vasitəsi kimi Avropanı doğurdan da ermənilərin Türkiyədə amansız təqiblərə məruz qaldığına inandıra biləcək bir sıra iğtişaşların Türkiyədə törədilməsi zərurəti idi".

İstanbuldakı fransız elçisi Kambon 1899-cu ildə yazırdı: "Berlin traktatının 61-ci maddəsinin mahiyyətinə uyğun olaraq Avropa erməni xristianlarının vəziyyəti ilə maraqlanmalı idi... Bu zaman ermənilər arasında nə milli, nə də müstəqillik ideyaları yox idi. Olsa-olsa, belə ideyalara Avropaya səpələnmiş mühacirlərin məktublarında rast gəlmək olardı... İlk dəfə 1885-ci ildə erməni hərəkətinin başlanması haqqında Avropaya xəbər yayıldı. Fransa, İngiltərə, Avstriya və Amerikadakı erməni mühacirləri kollektiv hərəkətlər etmək üçün birləşdilər: komitələr yaradıldı, həm də fransız, həm ingilis dilində çıxan jurnallar təsis edildi və bunların hamısının fəaliyyəti ermənilərin milli şüurunun oyadılmasına, Türkiyə administrasiyasının özbaşınalıqlarının iflasına yönəldildi. Və elə buradan da Berlin traktatının pozulmasından Avropanı xəbərdar edən bəyanatlar yayılır.

Erməni təbliğatı ilk növbədə Fransanı öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Ermənistanla bağlı müxtəlif məqalələr dərc olunmağa başlandı, banketlər təşkil edildi, nitqlər söyləndi... Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Fransa heç bir şey anlamadı və adı yalnız Aarart dağı (Ağrıdağını-B.N.), Nuhu və səlib yürüşlərini xatırladan xalqla tamamilə maraqlanmadı". Burada fransız elçisi o qədər də səmimi deyildir. Ermənilər Fransada da müəyyən mövqelər qazanmışdılar. Bunu ən azı ictimai rəyi "əzabkeş erməni xalqına" tərəf döndərməkdə əhəmiyyətli rol oynamış "Pro Armenia" ("Ermənistan uğrunda") qəzetinin Parisdə nəşr olunması sübut edir.

Fransızların "erməni məsələsinə" ayıq baxışı onunla izah olunurdu ki, ermənilərin yaşadığı Türkiyə ərazisində onların əksəriyyət təşkil etdiyi əhəmiyyətli vilayətlər, yəni muxtariyyətin yaradılması üçün əsas şərt yox idi. Fransa Xarici

İşlər Nazirliyinin 1897-ci ildə Türkiyədə açıqlanmış sənədlərindən birində birbaşa deyilirdi: "Müxtəlif tayfaların yayılmasının dərinədən öyrənilməsi göstərir ki, Türkiyə imperiyasının heç bir vilayətində ermənilər əhalinin əksəriyyətini təşkil etmir". Yuxarıda adı çəkilən Fransanın Türkiyədəki səfiri Kambonun Fransanın xarici işlər naziri Qanatoya ünvanlanmış məktubunda açıq və birbaşa bildirilirdi ki, "Ermənistanın müstəqilliyi haqqında heç düşünməyə belə dəyməz və hətta əgər hansısa ağılasığmaz şərtlər daxilində Avropa Ermənistan yaratmağı təklif etsə də, bu yeni dövlətin hüduqlarını göstərmək mümkün olmayacaqdır".

"Erməni məsələsi" ətrafında ajiotaj yaratmaq üçün İngiltərə xeyli qüvvə və vəsait sərf etmişdi. "Şərqdə nəhəng müstəmləkələri olan, oradakı hakimiyyətini saxlamağa çalışan, bunun üçün də Kiçik Asiyada möhkəmlənməsində israrlı olan İngiltərə bu işdə maraqlı dövlət idi. O, Rusiyanın Dardanelə doğru irəliləməsinin qarşısını almalı idi. Buna görə də erməni məsələsindən istifadə etmək lazım gəldi". Fransız elçisinin uzaqgörənliyi XIX əsrin 90-cı illərində yaranmış ermənilərlə Türklərin hakimiyyət orqanları arasındakı münafişəsinin gizli mexanizmini bütün çılpalıqlığı ilə ortaya qoyur. Onun mahiyyəti ermənilərin özünün əndazəsiz ambisiyalı və milli dözümsüzlüyü ilə çulğışmış xarici müdaxilədən ibarət idi.

Daha sonra Kambon göstərir ki, erməni iddiaları Londonda Britaniya hakim dairələri tərəfindən konkret dəstək qazandılar: "Qladston hökuməti narazıları toplayıb, onları qruplaşdırdı, intizama öyrətdi və yardım göstərəcəyinə söz verdi. Həmin vaxtdan təbliğət mərkəzi Londonda qərarlaşdı və buradan müvafiq göstərişlər almağa başladı.

Erməni əhalisinə iki sahədə təbliğati qurmaq zəruri idi: millətçilik və azadlıq ideyası".

Avropa ölkələrinin "erməni məsələsində" rolundan danışarkən Almaniya haqqında susmaq qeyri-mümkündür. Artıq o zaman Almaniya nəzərini tez-tez Şərqə çevirir, o, qocalan Britaniya şirini aradan sıxışdırmaq ümidi ilə yaşayır, Bağdada aparan transkontinental yola sahib çıxmaq istəyirdi. Təbii ki, ermənilər bundan istifadə etdilər. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Berlində, Münhendə və digər alman şəhərlərində çoxlu erməni dərnəkləri peyda olmağa başladı. Onlar Cənubi Qafqazın, hələ o zaman bölgənin inzibati mərkəzi olan, ilk növbədə Tiflisin analoji dərnəkləri ilə sıx əlaqə saxlayırdılar. "Baş qərargahın alman zabıtləri arxeoloq, turist, həvəskar ovçu qismində tək-tək və qrup halında tez-tez Cənubi Qafqaza gəlir, hər vəchlə erməni millətçilərinin muxtariyyət əldə etmək, Türkiyənin hakimiyyətindən azad olmaq istəyini qızışdırırdılar". Şahidlərin sözlərinə görə, "Qafqazda qulluq edən almanlar ermənilərə xüsusilə himayədarlıq göstərirlər".

Daha sonra görəcəyik ki, Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaza nəzarət uğrunda böyük ölkələrin gizli və açıq mübarizəsi bütöv bir əsr ərzində stabilliyi pozan əsas

amilə çevrilmişdir. Bu böyük oyunda "erməni müstəqilliyi" məsələsi kart kimi istifadə olunaraq dövlət tərəfindən növbə ilə qumara qoyulmuşdur.

Çar Rusiyasına və onun Qafqazda yeritdiyi siyasətinə erməni terrorçu dairələri ikili münasibət bəsləyirdilər. Bir tərəfdən, Türkiyə ilə müharibədə olan Rusiyaya təbii müttəfiq kimi baxırdılar və bu iki dövlətin Cənubi Qafqaz bölgəsində bir-biri ilə rəqabət apardıqlarını görürdülər. "Amansız müsəlmanlara" qarşı mübarizədə "xristian xalqlarının" (yəni rusların və ermənilərin) qüvvələrini birləşdirmək kimi demaqoqcasına ideyadan istifadə edən erməni millətçilərinin rəhbərləri Rusiya ilə müharibələrdə dəfələrlə məğlubiyyətə uğrayan Türkiyəni daha da zəiflətməyə çalışırdılar ki, Rusiyanın zəbt etdiyi keçmiş Türkiyə vilayətləri ərazisində heç olmasa muxtar qurum şəklində Polşa və ya Bolqarıstan variantında özlərinin millətçi planlarını həyata keçirsinlər.

Bununla belə, ermənilər, əlbəttə, başa düşürdülər ki, "rus ideyası" bayrağı altında Qafqazda mütləqiyyət hakimiyyətini bərqərar edən çar hökuməti onların mahiyyətcə separatçı olan muxtariyyət lahiyəsindən narazı qalacaqdır. Rusiya gücü ilə hesablaşmağa məcbur olan və mütləqiyyətə qarşı açıqdan-açığa çıxış etməyə cürət etməyən erməni terrorçuları ikibaşlı oyun oynayırdılar: bir tərəfdən, Rusiyanın hakim dairələri və məmurları qarşısında quyruq bulayır, onları duyuq salmamaq üçün ikiqat əyilirdilər, digər tərəfdən, Rusiya ilə, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqdə nüfuz dairələrini bölüşdürmək uğrunda rəqabət aparan Qərbi Avropa dövlətlərinin dəstəyinə də ümidli idilər. O zaman ermənilərin siyasi təşkilatları Rusiyanın və Türkiyə Ermənistanının ərazisində fəaliyyət göstərir, özlərinin London, Lozanna və Cenevrədəki mərkəzlərindən fəal yardım və təlimat alırdılar.

XIX əsrin II yarısında Rusiya hökuməti Türkiyədəki erməni terrorçu təşkilatlarının Rusiya və xaricə sıx gizli əlaqələrinə bəzən əhəmiyyət vermir, bəzən də bilərəkdən, sərfəli olduğu üçün buna göz yumurdu.

Rusiyadan, faktiki olaraq, maneəsiz silah, sursat, pul Türkiyəyə ötürülür, terrorçu və separatçı ideyalar yayan "erməni könüllüləri" leqal və qeyri-leqal şəkildə oraya keçə bilirdilər. Cənubi Qafqaz uğrunda Türkiyə ilə çoxdankı rəqabətdə erməni terrorçularından istifadə edən Rusiya hökumətinin niyyətini başa düşmək mümkündür. Lakin bu, yalnız yaxın siyasi mənfəətə əsaslanırdı və tezliklə aydın oldu ki, Rusiya hökumətinin palanlarında uzaqgörənlik çatışmır. Erməni gənclərinin inqilabi, daha doğrusu, terrorçu-separatçı ruhda tərbiyə olunması, çox vaxt sosialist ideyası pərdəsi altında fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar şəbəkəsinin yaradılması - bütün bunlar Cənubi Qafqazın erməni əhalisinin müəyyən hissəsini (lümpənləri, xırda burjuaziyarı, tələbələri) "yanacaq materialına" çevirərək bölgədə partlayış təhlükəsi yaradırdı. Və əgər əvvəllər ermənilərin separatçı hərəkatları Türkiyəyə qarşı yönəlmişdisə, sonradan, onların cəhdləri boş çıxdıqda, yeni obyekt Rusiya mütləqiyyəti seçildi.

Beynəlxalq aləmdə böyük dövlətlər arasındakı qüvvələr balansı XIX əsrin sonunda qeyri-sabit idi. Krım müharibəsində hərbi məğlubiyyətə, Berlin konqresində isə diplomatik məğlubiyyətə uğrayan Rusiya ekspansionist iştahasını azaltmalı və digər böyük dövlətlərin mövqeyi ilə hesablaşmalı idi. Lakin "erməni məsələsinə" gəldikdə, onun həllində əsas rol ən azı coğrafi amil baxımından əvvəlki kimi Rusiyaya məxsus idi: bölgənin erməni əhalisinin bir hissəsi Rusiyanın tərkibində olan Cənubi Qafqazda, digər hissəsi isə Türkiyənin qonşu vilayətlərində yaşayırdı.

Bu beynəlxalq reallığı nəzərə alan erməni terrorçuları ikiüzlü taktika ilə hərəkət edirdilər: eyni zamanda hamı qarşısında - İngiltərə, Fransa, Rusiya, Almaniya, sonradan həm də ABŞ qarşısında ar bilmədən yaltaqlanıb, qulbeçəlik edir, bu ölkələrin hakim dairələrinə öz sədaqətlərini sübuta yetirməyə çalışır, onlardan "mərhəmətli münasibət" umurdular. İntriqalarda usta olmaları, tam prinsipsizlik, həmçinin beynəlxalq erməni kapitalının gizli, lakin güclü dəstəyi öz işini gördü və XIX əsrin 80-cı illərinin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində erməniparəst və həm də birbaşa satın alınmış mətbuatın davamlı təbliğatı nəticəsində artıq dünya ictimai rəyi "əzabkeş və əsarətdə olan" ermənilərə bütövlükdə rəğbətlə yanaşırdı.

Özlərinin dar eqoist məqsədləri çərçivəsində erməni terrorçuları hələ o zaman Avropada və Rusiyada böyük populyarlıq qazanmış sosialist ideyalarından da geniş istifadə etməyə çalışırdılar. Zəhmətkeş kütlələrin - xırda sənətkarların, kəndlilərin, liberal əhvali-ruhiyyəli gənclərin dəstəyini təmin etməyə çalışaraq erməni terrorçularının rəhbərləri yaratdıqları siyasi partiyaların proqramlarına azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq və istismardan, zülmədən, mütləqiyyətin əsarətindən azad olmaq haqqında bir çox vədlər verən bəyannamələr daxil edirdilər.

Bununla bərabər, Rusiya eser partiyasının (sosialist-inqilabçılar) və sosial-demokratların proqramlarında mövcud olan beynəlmiləli ideyalar ermənilərin ürəyincə deyildi. Çünki onların siyasətinin əsasını türklərə qarşı amansız terrorçuluq təşkil edirdi. Erməni milli hərəkətinin bu xüsusiyyəti Rusiya imperiyası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Departamentinin hesabatlarının birində rəsmi şəkildə qeyd olunmuşdu. Həmin sənəddə "Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyətinin tarixi icmalı verilir: "Avropada, eləcə də Rusiyada sosialist ideyalarının geniş vüsət aldığı və onların bayraqları altında dövlət hakimiyyətinin dağıldığını müşayiət edən erməni rəhbərləri, təbii ki, özlərinə məxsus fitnəkar simalarını dəyişdilər, inqilabçı libasına bürünüb onlara qoşuldular. Bizdə onlar inqilabi mətbuat olan "Narodnaya volya" partiyası ruhunda tərbiyələnməmişdilər. Çünki "Narodnaya volya" sosialist inqilabçıların əjdadı kimi sosial-demokratlardan daha çox ermənilərə oxşayırdı. Müasir dövrdə sosial-demokratların kosmopolitizm haqqında nəzəriyyəsi ermənilər tərəfindən düzgün qiymətləndirilmişdi. Xüsusən, ruhanilər

tərəfindən dar milli və yüksək dərəcədə konservativ ruhda tərbiyə olunmuş erməni xalq kütləsi heç vaxt rəhbərlərinin ardınca beynəlmillətçilik yolu ilə getməzdi" (kursiv bizimidir - B.N.).

Beləliklə, Rusiya ilə münasibətlərində də ermənilər ikiüzlülük edirdilər: bir tərəfdən çar hakimiyyəti qarşısında sürünərək, onlara quyuq bulayaraq "(Ana) Rusiya!"- deyə yalvarırdılar, digər tərəfdən isə inqilabi ideyalar yayaraq, əlverişli məqam düşən kimi "Rədd olsun mütləqiyyət!" şüarını başları üzərinə qaldırmağa hazır idilər. Az keçmədi ki, onlar belə də etdilər.

"Daşnaksütyun" partiyasının fəaliyyətini əks etdirən başqa bir sənəddə yenə də göstərilirdi: "Ermənilər müasir inqilabi təlimləri və təşkilatları təhlil edərək, təbliğat üçün orada olan materialları, erməni xalqının psixologiyasına daha müvafiq olan xüsusiyyətləri və taktikanı mənimsəmişlər. Vəsait alaraq (katolikosdan və xarici diaspondan - B.N.) kütləni azadlıq ideyalarını qavramağa hazırlayan erməni inqilabçıları azadlıq hərəkatının son məramlarından məlumatı olanlardan, hərəkata daha çox sadıq şəxslərdən ibarət təcili dərnəklər təşkil etməyə və Türkiyə əleyhinə silahlı üsyana hazırlıq barədə təbliğat aparmağa başladılar..."

Erməni terrorçularının fəallaşması, təbii ki, dərnəklərlə məhdudlaşa bilməzdi. Müəyyən mərhələdə onların fəallığı elə bir yüksək səviyyəyə qalxdı ki, nəticədə milli-separatçı yönümlü siyasi partiya yaratmaq zərurəti meydana çıxdı. Artıq XIX əsrin əvvəllərində Türkiyədə "Erməni icmasının xilaskarları" cəmiyyəti yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi. Əsrin 80-90-cı illərində isə "Armenikan", "Hıncak", bir qədər sonra isə "Daşnaksütyun" partiyaları təşəkkül tapdı.

1885-ci ildə terrorçu cərəyana mənsub olan ilk erməni siyasi partiyası - "Armenakan" yaradıldı. Eyni zamanda, Marseldə erməni millətçisi M.Poztuqalyan (Vandan mühacir) tərəfindən əsası qoyulmuş "Armeniya" qəzeti nəşr olunmağa başladı. Həmin qəzetin səhifələrində guya Türkiyədə erməni əhalisinin məruz qaldığı sıxışdırmalar, işgəncələr geniş təsvir olunur və həddindən artıq şişirdilirdi. Türkiyə əleyhinə, xüsusilə də "sultan əleyhinə" təbliğat aparılırdı. "Armenakan"ın mərkəzi Şərqi Türkiyədə Vanda yerləşirdi, filialları isə Muşda, Bursada, Trapezundda, Konstantinopolda, habelə İranda, ABŞ-da, Rusiya imperiyasına mənsub olan Cənubi Qafqaz quberniyalarında yaradılmışdı.

Partiyanın programında təsdiq olunmuşdur ki, onun əsas məqsədi inqilabi yolla erməni xalqının öz həyatına müstəqil rəhbərlik hüququnu əldə etməsindən ibarətdir. Orada daha sonra göstərilirdi ki, partiyanın inqilabi işi yalnız erməni əhalisi arasında genişləndirilməlidir. Belə ki, "qüvvələr onlarla qonşu olan xalqlar arasında inqilabi hərəkatın genişləndirilməsinə sərf olunmamalıdır. Çünki erməni xalqının dünyagörüşü, tələbləri və inkişafı digər xalqlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir ki, bu da inqilabi hərəkatın inkişafına təsir göstərərək onu ləngidə bilər".

Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün "Armenakan" partiyası əhali arasında terrorçu ideyalarının təbliğatını genişləndirməyi, xalqa "hərbi təhsil" verməyi, silahlı dəstələr təşkil etməyi, sonra isə "əgər əlverişli şərait yaranarsa, Avropa dövlətləri ilə xarici və daxili əlaqələr imkan verərsə", Türkiyəyə qarşı çıxış etməyi zəruri sayırdı.

Beləliklə, ilk erməni terrorçu partiyasının proqramında özündən sonra yaranmış partiyaların proqramlarının əsasını təşkil edən prinsipləri görürük. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: a) "digər xalqlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən və erməni xalqı üçün münasib olan "xüsusi yolun" təsdiqi"; b) millətçiliyin təbliği; c) silahlanma və xüsusi təlim görmüş döyüşçü dəstələrinin yaradılması; ç) Avropa dövlətlərinin müdaxiləsinə bel bağlamaq; d) Türkiyə əraziləri hesabına erməni dövlətinin yaradılması.

Sosial bazasının məhdudluğuna görə öz sıralarına erməni əhalisinin geniş dairəsini cəlb edə bilməyən partiyanın sonrakı fəaliyyəti bir neçə Şərqi Türkiyə vilayətlərini (Van, Vəstu-Kəran və s.) əhatə edirdi. Daha dinamik və ən başlıcası daha kütləvi partiyaların - "Hnçak" və "Daşnaksütyun"un meydana çıxması digər partiyaların nüfuz və fəaliyyətini heçə endirirdi.

Məlumdur ki, bu partiyanın fəaliyyəti Qafqazdakı rus idarəçiliyinin nümayəndələri tərəfindən istiqamətləndirilirdi. Xüsusilə "bu partiyanın sənədlərindən də görünür ki, özgəsi yox, məhz Vandakı rus səfiri yerli inqilabçıları silaha yiyələnməyi öyrətməli idi".

"Hnçak" ("Zəng") partiyası 1887-ci ildə Cenevrədə təşkil edilmişdir. Partiyanın təşkilinin təşəbbüsçüləri terrorçu əhvali-ruhiyyəli mühacir erməni tələbələri - A.Nazarbekyan (Lorens), M.Vartanyan (Maro), X.Ohanyan, R.Xan - Azat, Q.Qafeyan (Şmavon) və başqaları olmuşlar. Partiyanın lideri Nazarbekyan İsveçrədə görüşdüyü Plexanovun təsiri altında idi və buna görə də partiyanın adı da Gertsenin "Kolokol"una uyğun olaraq seçilmişdi. Bir qədər sonra 1998-ci ildə "Hnçak" partiyasının proqramı nəşr olundu. Onun məqsədləri, vəzifələri və metodları kifayət qədər dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. Proqramın birinci bölməsində ümumi sosial-demokratik prinsiplər öz əksini tapmışdı. Burada göstərilirdi ki, zəhmətkeş kütlələrin sosial-iqtisadi köləliyi şəraitində onlar üçün başlıca vəzifə istehsal vasitələrinə yiyələnmək və gələcəkdə ədalətli cəmiyyət qurmaqdır. Burada erməni terrorçuları "marksist" terminindən həvəslə istifadə edirdilər və Marks-Engelsin, xüsusən mövcud quruluşun eybəcərliklərini və ədalətsizliyin tənqidinə aid bir çox məlum müddəalarını təkrarlayırlar.

Proqramın ikinci bölməsində erməni millətinin müasir vəziyyəti təsvir olunur, bununla belə, söhbət əsasən Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan ermənilərdən gedir. Monarxiya zülmü, iflasa səbəb olan vergilər və Cənubi Qafqazda məskunlaşmış ermənilərin guya çətin həyat şəraiti göstərilir. Burada,

həmçinin göstərilir ki, partiyanın məqsədi çevriliş təşkil etməkdir. Məhz bu yolla monarxiya qaydaları demokratik və konstitusiyaya qaydaları ilə əvəz olunacaqdır. Sonra isə yeni cəmiyyətin əsaslanacağı prinsiplər sadalanır. Əslində bu prinsiplər isə mahiyyət etibararı ilə vultqar marksizmin məlum qarışığı ilə Qərbi Avropa ölkələrinin konstitusiyalarından köçürülmüş burjua-demokratik azadlıqları yığımindan ibarətdir.

Proqramın üçüncü bölməsi Türkiyə ermənilərinin vəziyyətinə həsr olunmuşdur. Təsdiq olunur ki, guya onlar türklərin dözülməz zülmü altındadırlar, bu da onların "milli və bəşəri mövcudluğu" üçün təhlükəlidir. Burada belə bir tezis də irəli sürülmüşdür ki, guya Türkiyə daxili çaxnaşma, sarsıntı və hərbi uyğunsuzluqlar nəticəsində doğulmaqdadır. Ona görə də partiyanın inqilabi fəaliyyət istiqaməti ilk növbədə türk ağalarına qarşı yönəldilməlidir.

Proqramda o da qeyd olunur ki, erməni xalqının taleyi Osmanlı imperiyasının taleyindən bərdəfəlik ayrılmalıdır. Bunun üçün ermənilərin milli müstəqilliyinə nail olmaq lazımdır. Hnçakçılardan hansı yolla "milli müstəqilliyə" nail olacaqları proqramın bir hissəsinin çap olunduğu "Xistorama" (№ 16, 1885, s.79) jurnalında açıqlanır: "Hər bir şəraitdə türkləri və kürdləri qırmaq, öz məqsədlərinə xəyanət edən ermənilərə aman verməmək və onlardan intiqam almaq".

Bu vəzifə proqramın ana xəttini təşkil edir və "Hnçak" partiyasının ən yaxın məqsədidir.

Dördüncü bölmədə türk hökumətinə qarşı mübarizə apararaq, türk Ermənistanı ərazisində müasir ictimai və dövlət quruluşunu kökündən - zor gücünə dəyişdirmək üçün partiyanın hansı yollarla və hansı metodlarla fəaliyyət göstərəcəyi nəzərdən keçirilir. Burada birbaşa aşağıdakı üsullar göstərilir: ümumxalq silahlı üsyanı, terror, silahlı dəstələrin təşkili, xüsusi silahlı quldur dəstələrinin yaradılması və s.

Terror, partiya fəaliyyətinin universal metodu kimi, demək olar ki, "Hnçak"ın proqramında mühüm yer tutur. Şübhəsiz ki, partiyanın ideoloqlarına, terrorizmi özünə məzhəb seçən və mütləqiyyətlə mübarizədə onu əsas silaha çevirən xalqçıların - "Narodnaya volya" rus partiyasının baxışları və inqilabi fəaliyyəti təsir göstərmişdir. Proqramda deyilir: "Terrorun məqsədi xalqı əsarətdən qorumaq, onun ruhunu, inqilabi əhvali-ruhiyyəsini qaldırmaq, onu hökumətə qarşı mübarizəyə istiqamətləndirmək, bununla da, işin müvəffəqiyyətinə inam yaratmaq, hökumətin qüdrətini, nüfuzunu zəiflətməkdən və ona qorxu təlqin etməkdən ibarətdir. Buna nail olmaq üçün ən pisniyyətli şəxslər - türkləri və yüksək inzibati vəzifələr tutan erməniləri aradan götürmək, casusları və satqınları məhv etmək lazımdır".

Proqramın beşinci bölməsi qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaqda erməni terrorçu hərəkatına kömək göstərəcək qüvvələrə həsr edilmişdir. Burada kündlərin, suriyalıların, habelə "türk əsarəti altında olan" müxtəlif xristian xalqlarının inqilabi təşviqatla təmin olunmasından bəhs olunur. Proqramda deyilir: "Hnçakçılardan ən müqəddəs arzusu, İsvəçrədə olduğu kimi, Asiyanın bütün azsaylı xalqlarının ümumi və müstəqil ittifaqidir, onda qalan xalqlar da Türkiyə əsarətindən qurtulacaqlar".

Beləliklə, görürük ki, "Hnçak"ın proqramında beynəlmiləlçi notlar da səslənir. İndi və sonralar da öz terrorçuluq ideyalarını ört-basdır etmək məqsədi ilə ermənilər beynəlmiləlçi şüarlardan məharətlə istifadə edirdilər. Məcəzi mənada desək, bütün evi yandıрмаğa hazırdırlar ki, yaranan qarma-qarışıqlıqdan öz çirkin planlarını həyata keçirsinlər, yəni digər xalqlar və özgə ərazilər hesabına erməni milli dövlətini yarada bilsinlər.

Siyasi arenaya da ümumerməni partiyası kimi meydana çıxan və nüfuzu olan "Hnçak" öz mövcudluğunun ilk mərhələsində (elə sonralar da) hesab edirdi ki, millətçi inqilabi çıxışların fəaliyyət meydanı yalnız Şərqi Türkiyə olmalı idi (yaxud erməni terrorçularının heç bir əsas olmadan türk Ermənistanı adlandırdıqları Osmanlı İmperiyasının şərq vilayətləri). "Hnçak"ın proqramında birbaşa göstərilirdi: "Bu gün erməni inqilabi qüvvələrinin bütün gücü yalnız Türkiyə erməniləri məsələsinin müdafiəsinə istiqamətləndirilməlidir". Yalnız bundan sonra, yəni bu məqsədə nail olduqdan sonra "bütün ermənilərin vəzifəsi rus və İran Ermənistanının yadelli əsarətdən azad edilməsi işini davam etdirməkdən, Ermənistanın bu üç hissəsində demokratik respublika yaratmaqdan ibarət olacaqdır. Bu da bütün ermənilər üçün maksimal məqsədlərə nail olmaq vasitəsi, sosialist dünyasının ideal ictimai təşkilatı olacaqdır".

"Hnçak" partiyasının sosial bazası rəngarəng və qeyri-sabit idi: onun sıralarına əsasən xırda burjuaziyanın nümayəndələri daxil idilər. Müxtəlif dövrlərdə fəhlələr, ziyalılar və kəndlilərin bir hissəsi də ona qoşulmuşdular. Təbii ki, sosial tərkib partiyanın magistrəl siyasi xəttinə də öz təsirini göstərirdi və bu xətt yalnız "Daşnaksütyun"la müqayisədə mülayim təsir bağışlayırdı. Eklektik proqram (marksizm, millətçiliyin, sosial-demokratik ideyaların qarışığı) və siyasi ekstremizmin kiçik dozası ona gətirib çıxardı ki, "Hnçak"ın erməni əhalisinin geniş kütlələrinə təsiri "Daşnaksütyun"a nisbətən çox az oldu. "Daşnaksütyun" partiyasının liderləri "əzabkeş erməni xalqı" haqqında tezisi müxtəlif variantlarda təkrar edərək, nəzərləri cəlb edən dəbdəbəli millətçilik şüarları ilə məharətlə manipulyasiya edirdilər.

Burada bütün milli-inqilabi hərəkatlara xas olan - bu hərəkatların meydana gəlmiş olduğu ölkədən və tarixi mərhələdən asılı olmayaraq - ümumi siyasi qanunauyğunluğu nəzərə çarpır. Bu qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, göstərilən

partiyalar və milli hərəkətlər nəzəri mübahisələrdən praktiki fəaliyyətə keçən kimi, onların daxili fəaliyyətində başqalarına qarşı dözülməz terrorçuluğu əsas prinsip kimi bəyan edən ən qatı, ən ifrat, ən ekstremist ünsürlər yerdə qalanlarını üstələyir.

Hər bir insanın canına-qanına hopmuş milli hissləri istismar edən, kütlələrin diqqətini hər vəchlə gerçək və ötəri incikliklərə yönəldən, "özgələr"ini günahlandıran ekstremist siyasi partiya və cərəyanların liderləri, bir qayda olaraq, əhalinin müxtəlif təbəqələri, o cümlədən zəhmətkeşlər arasında da asanlıqla geniş populyarlıq qazanırdılar. Ciddi siyasətçilərin elmi, təvsiatlı və tutarlı faktlarla əsaslandırılan arqumentlərlə nail ola bilmədikləri halda, ekstremist cərəyanların rəhbərləri emosional çağırışlarla, kütlənin təcavüzkar instinktlərinə "apelyasiya etməklə" daha tez geniş nüfuzə nail olurdular.

Bizim əsrdə faşist Almaniyasının tarixi buna parlaq sübutdur. Millətçi demoqoqiyanın cəmi bir onili kifayət idi ki, almanların - elm və incəsənətin bütün sahələrində dünyaya çoxlu dahi bəxş edən mədəni Avropa xalqının xeyli hissəsi faşist təbliğatının əsarətinə düşür və vəhşi irqçilik nəzəriyyəsinə inanaraq, məntiqi olaraq bəzisi ölüm düşərgələrinin yaradılması ilə nəticələnən yola qədəm qoydu. Şübhəsiz ki, bu fenomen dəfələrlə siyasətçilərin, psixoloqların və sosioloqların tədqiqat predmeti olacaqdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, erməni terrorçuları artıq ötən əsrin sonunda üçüncü reyxin gələcək başçılarından bir çox demoqoq üsullarını və prinsipsiz metodlarını çox yaxşı mənimsəmişlər.

1887-ci ildə öz fəaliyyətinə başlayan "Hnçak" artıq 1891-ci ildə Türkiyənin şərq vilayətlərində kifayət qədər şəxslənərək təşkilat şəbəkəsi yaratmışdı.

Bakıda "Hnçak"ın şöbələri hələ 90-cı illərin ortalarında meydana çıxmışdı. Bakı təşkilatının yaradıcılarından və həm də rəhbərlərindən biri X.S.Melik-Ağamiryan olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində "Hnçak"ın şöbələri Yelizavetpolda və Şuşada da yaradıldı.

Tezliklə terrorçu cərəyana mənsub olan digər bir erməni partiyasının - "Daşnaksütyun"un meydana gəlməsi bu partiyalar arasında bəzən gizli, bəzən açıq-aşkar, mübarizəyə və qarşıdurmaya keçən, bəzən də ümumi vəzifələr naminə bir-birə güzəştə gedən - bu hal xüsusilə xarici və daxili siyasi vəziyyət kəskinləşdikdə müşahidə olunurdu və real problemlərlə, təhlükələrlə üzləşdikdə daxili, "ailə" çəkişmələri arxa plana keçirdi.

Bununla belə, əhalinin geniş kütlələrinə təsir uğrunda mübarizədə "Hnçak" birincilik çələngini "Daşnaksütyun"a verməli oldu.

Bu məsələdə "Hnçak"ın sosial-demokratik oriyentasiyası və proqramında bəyan etdiyi beynəlmilətçi prinsiplər həlledici rol oynadı. Savadsız kəndli kütləsi, müflisləşmiş erməni lümpenləri, radikal əhvali-ruhiyyəli tələbələr ümumi demokratiya, beynəlmilətçilik və xalqların bərabərliyi haqqında mücərrəd

mühakimələrə nisbətən daşnakların sadə və anlaşılıqlı millətçi şüarlarını daha həvəslə qavrayırdılar.

"Hnçak" partiyasının və digər təşkilatları arxa plana sıxışdırmağa nail olan "Daşnaksütyun"un müvəffəqiyyətinin səbəbinin dəqiq qiymətini arxiv sənədlərində tapmaq olar.

"...Ermənilərin arasında başqa inqilabi təşkilatlar da yaranmışdı, lakin onlar uzun müddət yaşaya bilmədilər, yaxud xalqın ruhuna az uyğun gəldiklərinə (kursiv bizimdir - B.N.) və daha pis işlənib hazırlanmış proqrama və təşkilatlanmaya görə dərin kök sala bilmədilər. "Hnçak" da çox geniş təsir dairəsinə malik idi, amma başqaları kimi o da süqut etdi, çünki o, millətçiliyi istismar edən s (sosialist) d (demokratiya) proqramını qəbul etmişdi və ona görə də xalq kütləsi onu "eşitmirdi"; bu partiya ziyalılar və torpaqla əlaqəsini itirmiş proletarlar daxil olurdular".

Şübhəsiz, "Daşnaksütyun" partiyasının yaradılması erməni terrorunun inkişafında ən yüksək həddi göstərən mərhələ olmaqla Cənubi Qafqazın tarixində əhəmiyyətli və demək olar ki, faciəli rol oynamışdır. Sonrakı hadisələrdə "Daşnaksütyun"un iştirakını nəzərdən keçirən gürcü publisisti və ictimai xadimi Karibi yazırdı: "Erməni publisistləri öz xalqının bədbəxtliyini ermənilərin həddən ziyadə mədəni və azadlıqsevər olmaları ilə izah etməyə çalışırlar. Lakin belə izahatları ciddi qəbul etmək olmaz... Səbəb "Daşnaksütyun"dadır, erməni xalqının bu dəhşətli bəlasından Kiçik Asiya və xüsusilə Zaqafqaziyanın bütün xalqlarının bu fəlakətindədir".

Hazırkı kitabın girişində sitat gətirdiyimiz bu sözləri "Daşnaksütyun"un bütün sonrakı fəaliyyəti üçün epiqraf seçmək düzgün olardı.

Partiyanın təşkilini 1890-cı ilə aid edirlər ki, o zaman erməni terrorçularının rəhbərləri Tiflisdə erməni milli partiyasının yaradılması barədə qərar qəbul etdilər. "Daşnaksütyun"un təşkilində fəal iştirak edən X.Mikaelyan, S.Zavaryan, Rostom (St.Zoryan) və başqaları erməni terrorçularının liderləri idilər.

Cenevrədə nəşr olunan "Droşak" ("Bayraq") qəzeti partiyanın mətbu orqanı oldu. O vaxt da partiya "Daşnaksütyun" ("İttifaq") adı verildi. Partiyanın adı "Daşnaksütyun erməni inqilabçılarının ittifaqı (federasiyası)" mənasını verirdi. Bəzən bu adı "Erməni inqilabi federativ partiyası" kimi də açıqlayırlar. Hələ o vaxt, yəni formalaşma mərhələsində "Daşnaksütyun" ifrat ekstremizmi ilə seçilirdi. Bunu partiyanın erməni terrorçu hərəkatı üçün seçdiyi "Azadlıq və ya ölüm!" şüarı də sübut edir.

"Daşnaksütyun"un rəsmi I qurultayı 1892-ci ildə Cenevrədə keçirildi. Onun işində 32 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayda partiyanın birinci proqramı qəbul olundu. Həmin sənəddə ən faciəvli boyalarla, açıq-aşkar şışirtmələrlə Türkiyədə yaşayan ermənilərin vəziyyəti təsvir olunurdu. Belə nəticə çıxırdı ki, bütün bunlara

yalnız zor tətbiq etməklə inqilab son qoya bilər və biz bu yola əl atacağıq" ("Erməni inqilabı ittifaqının proqramı", Vyana, 1894, A.R.S-nin mətbəəsi, iqtibas olunur).

"Daşnaksütyun"un proqramının əsas məqsədi türk Ermənistanında "bundan irəli gələn həyat formaları ilə azad hakimiyyətli demokratik respublika yaradılmasını (yənə orada: "Məqsəd" bölməsi, b.1) bəyan etmək idi. Proqramda bu məqsədə nail olmağın üsulu - başqa sözlə, türk Ermənistanında silahlı üsyanın qalıcıdırılması göstərilirdi. Proqramın müəlliflərinin fikrincə, bu üsyan aşağıdakı formada hazırlanmalı idi: a) yalnız ermənilər arasında deyil, həmçinin, Türkiyədə məskunlaşan digər məzlum xalqlar arasında da inqilabi təbliğati genişləndirmək yolu ilə; b) ermənilərin silahlanması və mütəşəkkilliyi ilə; c) terrorla; ç) hökumət müəssisələrinin dağıdılması və talan edilməsi ilə" (yənə orada, 1-2-ci bəndlər).

Beləliklə, görürük ki, "Daşnaksütyun"un ilk proqram sənədində barışmaz qatı millətçilik ruhu hiss edilir, proqramda vasitələrin seçilməsində ağına-bozuna baxmaq əsas meyar kimi təsdiq olunur, "terror", "dağıtmaq", "qarət etmək" kimi mübarizə forma və metodları ön plana çəkilir.

"Daşnaksütyun"un proqramının aqrar bölməsində torpağın kəndli icmalarına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bütövlükdə isə o, yenicə meydana çıxıb, tez bir zamanda möhkəmlənən erməni burjuaziyasının mənafeyinə uyğun gəlirdi. Ümummillə şüarların elan olunması, zəhmətkeş kütlələrin, ilk növbədə erməni kəndlilərinin rəğbətini qazanmaq üçün, sosialist ideyalarından istifadə etmək - bütün bunlar burju partiyalarının mütəşəkkilliyi və hakimiyyət uğrunda mübarizəsi dövrü üçün tamamilə səciyyəvi haldır. "Daşnaksütyun"un burju başçıları gözəl başa düşürdülər ki, yalnız burjuaziyanın gücü ilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail ola bilməyəcəklər. Odur ki, əhalinin digər təbəqələrinin nümayəndələrini - millətçi əhvali-ruhiyyəli ziyalıları, xırda sənətkarları, kəndliləri partiya sıralarına cəlb etməyə çalışırdılar. Partiyanın təşkilat quruluşuna gəldikdə isə, bu, o zaman kifayət qədər sadə idi. Ərazi əlaməti üzrə fəaliyyət göstərən, öz-özünü idarə edən komitələr və partiyanın mərkəzi icraiyə orqanları - bürolar yaradılırdı. Partiyanın ümumi yığıncağı (qurultay) yüksək səlahiyyətli malik idi. Partiyanın qəbul etdiyi proqrama yalnız qurultay dəyişikliklər edə bilərdi. Partiya üzvləri arasında ciddi intizam müəyyən olunmuşdu. Onlar partiyanın mərkəzi orqanlarının və bilavasitə rəhbərliyin bütün göstərişlərini qeyd-şərtsiz yerinə yetirməli idilər. Partiya yarandıqdan az sonra, o cümlədən Bakıda, Yelizavetpolda, habelə kənd yerlərində onun şöbələri təşkil edilirdi. "Daşnaksütyun"un şöbələrindən biri 1894-cü ildə Bakının Balaxanı kəndində yaradılmışdı. İri sənaye şəhərlərində, ilk növbədə Bakıda daşnaksakanlar erməni fəhlələri arasında müvəffəqiyyətlə təşviqat işi aparırdılar. Onlar sosial-demokrat ideyalarından

kənarda qalmış proletariatin az şüurlu hissəsini öz tərəflərinə çəkməyə müvəffəq oldular.

Beləliklə, göstərmək olar ki, "Daşnaksütyun" öz sinfi quruluşuna görə müxtəlif tipli ünsürlərin qarışığından başqa, özündə heç nə təcəssüm etdirmirdi. Belə tərkibcə müxtəlif "ittifaq" üçün, təbii ki, birləşdirici amil kimi kifayət qədər cəlbəedici ümumi ideya tələb olunurdu ki, müxtəlif təbəqələri, müxtəlif yaş qruplarına mənsub olan adamları öz arxalarında apara bilsinlər. Bütün insanlara xas olan, milli hisslər çərçivəsindən çox kənara çıxan, hipertrafıyaya tutulmuş millətçilik belə bir birləşdirici ideya oldu. Hədsiz təkəbbürlülük, xudbin, özünübəyənəm, ermənilərin ən ağıllı, ən istedadlı, ən hiyləgər və s. olmaları daim təkrarolunan ifadələr – budur "Daşnaksütyun"un erməni ideoloqlarının öz məqsədlərinə çatmaq üçün seçdikləri vasitələr.

"Erməni "Daşnaksütyun"u bütün zəhmətkeşlərin bərabərliyi ideyalar əvəzinə, erməni xalqına separatizm ideyasını aşılamaqla başladı və təlqin etməyə çalışdı ki, heç də qonşusu kürdlər və yaxud tatarlar kimi barbar deyillər, əksinə Allah tərəfindən seçilmiş xalqdır ki, o, bu mədəniyyətsiz xalqları qovub onların ərazisində özlərinin milli dövlətlərini qurmalıdırlar...".

Bu məqsədlə, ilk növbədə, erməni millətinin daxilində "sinfi barışığın" zəruriliyi barədə tezis irəli sürüldü. Erməni fəhlələrinin, var-yoxdan çıxmış kəndlilərin mütərəqqi əhvali-ruhiyyəli sosial-demokrat ziyalılarının çarizm və burjuaziyaya qarşı birgə inqilabi mübarizəsi daşnaklar tərəfindən "erməni xalqının cinayətkarçasına parçalanması", "Türkiyə ermənilərinin azadlığına - böyük milli amilə xəyanət" kimi qiymətləndirilirdi. Beləliklə, "Daşnaksütyun"un rəhbərləri eyni vaxtda bir dəfəyə iki hədəfi nişanlamaq istəyirdilər: millətçilik şüarları altında müxtəlif tərkibli daşnak kütlələrini birləşdirmək və eyni zamanda, sosial-demokratik yönümlü antiburjua cərəyanına mənsub olan digər partiyaların nüfuzuna zərbə endirmək. Buna görə təcəssüblü deyil ki, erməni burjuaziyası "Daşnaksütyun" partiyasının timsalında özünün doğma övladını, ən yaxşı müttəfiqini, öz mənafeyinin ifadəçisini və müdafiəçisini görürdü. Odur ki, var gücü ilə həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən bu partiyayarı dəstəkləyirdi.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, "Daşnaksütyun"un özünün mövcudluğunun ilk mərhələlərində türk ermənilərinin azadlığı ideyası, rus və türk ermənilərinin birləşməsi əsasında "vahid ümumi" vətənin yaradılması nəzərdə tuturdu.

Bu ideya demək olar ki, minimum proqram idi, o ki, qaldı gələcəyə "ermənilər özlərinin 1918-ci ildə vidalaşdıqları böyük arzularında üç dənizlə əhatə olunmuş - Adanadan Trabzona kimi və Bakıya qədər uzanan "böyük Ermənistanı" görürlər".

"Ümumi vətən" ideyası əzəldən avantürist xarakter daşıyırdı. Çünki Cənubi Qafqazda, o cümlədən türk Ermənistanında belə irimiqyaslı niyyətlərin həyata

keçirilməsi üçün kifayət qədər zəmin yox idi, həm də onların reallaşdırılmasını təmin edəcək qüvvə də mövcud deyildi. Geniş təbliğ olunan, erməni planlarının dəfələrlə iflasa uğramasına gətirib çıxaran obyektiv qanunauyğunluq özünü göstərdi: real gerçəklikdən ayrı düşmək, öz qüvvə və imkanlarını şişirtmək, qarşı tərəfin gücünü və siyasi amillərin kifayət qədər qiymətləndirilməsi. Daşnakların rəhbərləri hər dəfə erməni xalqını xülyalarla aldadır, onlara baş tutmayan ümidlər təqin edir və vədlər verirdilər ki, Rusiya, İngiltərə və Fransanın təmsalında "Daşnaksütyun" qüdrətli qüvvələr dəstəkləyirlər. O da doğrudur ki, erməni məsələsində bu dövlətlərin maraqları üst-üstə düşürdü. Lakin maraq və mənafe hələ real, hərtərəfli və genişmiqyaslı kömək göstərməyə hazır olmaq demək deyildi. Belə kömək olmadan "Daşnaksütyun"un planları iflasa məhkum idi.

Ayıq Qərb siyasətçiləri erməni layihələrinə ilk növbədə şübhə ilə baxırdılar. Onlar başa düşürdülər ki, ermənilər hər şeyi şişirdirlər: türklərin onları sıxışdırmasını da, Türkiyə Ermənistanında yaşayan erməni əhalisinin sayını da, yeri gəlmişkən, onlar ermənilərin səpələnmiş, pis hazırlanmış, başlıcası isə real qüvvə ilə möhkəmləndirilməmiş çıxışlarının nəyə gətirib çıxara biləcəyini də yaxşı başa düşürdülər.

Konstantinopoldakı ingilis səfiri Qoşen hələ 1890-cı ildə lord Qranvillə yazdığı məktubunda göstərirdi: "Mən tam əminəm ki, hələ əhalinin sayına aid həqiqi rəqəmlərə malik olmadan dövlətlər heç bir plan cıza bilməzlər. Portanın rəqəmləri kimi. Patriarxın (Nersesin) qərəmləri də, bu dəfə əks tərəfə doğru şişirdilmişdir. Hər şey iki xalqın və dinin fiziki qüvvəsindən asılıdır. Əgər ermənilər azlıq təşkil edərlərsə həmin təsisatları onlara keçmək təhlükəli olardı, çoxluqda olsalrsa bu, onların özləri üçün təhlükəli olardı".

Gördüyümüz kimi, ingilis diplomati siyasət arenasında yenidən görünən erməni terrorçu partiyaların və cəmiyyətlərin liderlərinə nisbətən daha ağıllı və uzaqgörən mühakimə yürüdür.

Qeyd edək ki, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində erməni terrorçu təşkilatları "Hnçak" və "Daşnaksütyun"la məhdudlaşmırdı. Gizli və açıq fəaliyyət göstərən belə partiyalar çox yaranmışdı. Onlar müxtəlif (maarifçi, dini, mədəni, siyasi, millətçi-inqilabçı) səciyyə daşımışlar. Lakin geniş kütlələrə təsir uğrunda mübarizədə qəti üstünlüyü hər halda daşnaklar qazandılar. Bütün ifrat, ekstremist qüvvələr bu partiyada birləşdi və "Daşnaksütyun" partiyası adını aldı. Daşnaklar mülayim platformalarda dayanan partiyalar üzərində inamlı qələbə qazandılar və onların siyasəti mahiyyət etibarilə hakim teokratik yuxarı təbəqənin - Eçmiədzin katolikosunun siyasətinə çevrildi. "Daşnaksütyun"un bu dövrdəki konkret fəaliyyətinin qiymətini arxiv sənədlərində tapırıq. Aşağıdakılara diqqət yetirin: "Az-çox düzgün təşkilatlanmanı əldə edərək, bütün partiya üçün ümumi fəaliyyət proqramı ilə birləşən "daşnaklar" I qurultaydan sonrakı dövrdə öz inqilabi işini

daha da intensivləşdirirdi. Partiya üzvlərinin sayı getdikcə artırdı, fəaliyyət rayonu genişləndirdi və artıq Türkiyə ərazisi ilə məhdudlaşmırdı, həm də Türkiyə ilə qonşu olan Rusiyanı, Misiri, Qərbi Avropanı və hətta Amerikanı əhatə edərək, bu ölkələrdə öz komitələrinin şəbəkəsini yaradaraq, onun hüduqlarından kənara çıxırdı".

Daşnaklar Türkiyə ərazisində genişlənen terrorçu dağıdıcı fəaliyyətə belə bir tezislə bəraət qazandırır ki, guya bu ölkədə yaşayan ermənilər Osmanlı hakimiyyətinin dözülməz zülmünə məruz qalırlar, milli və dini mənsubiyyətlərinə görə hər cür diskriminasiya ilə üzləşirlər. Lakin bu sənədlərlə, şahidlərin göstərdikləri sübutlarla diqqətlə tanış olduqdan sonra tamamilə əks nəticəyə gəlmək olur.

Hər şeydən əvvəl tarixi keçmişə nəzər salsaq, görürük ki, Osmanlı dövlətində milli azlıqlara, yaxud başqa dinə etiqad göstərən şəxslərə dini, yaxud milli bərişməzlik müşahidə edilməmişdi.

İmperiya, özündə bir çox etnosları birləşdirən dövlət kimi formalaşmışdır və sadəcə olaraq hakim dairələr milli azlıqlara qarşı əsrlər boyu dini dözümlük və loyallıq siyasəti yürütməşəydilər, o, yaşaya bilməzdi.

Türkiyə ərazisində Qurana əsaslanan şəriət qanunları qüvvədədir. Quran, məlum olduğu kimi, başqa dinə etiqad edənlərə qarşı ayrı-seçkiliyə yol vermir. Bununla əlaqədar milli və dini mənsubiyyətə görə cəmiyyətlər təşkil etməyə, kilisə mərasimləri keçirməyə icazə verilirdi. "Qeyri-müsəlmanları fərqləndirən yeganə cəhət o idi ki, onlar xüsusi vergi-cizyə ödəməli idilər, bu işə onları hərbi xidmətdən azad edirdi.

Türkiyə erməniləri arasında ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan ticarət burjuaziyası erkən baş qaldırdı və möhkəmləndi - ermənilər iltizamla məşğul olur, əyalət qubernatorlarına və hətta türk hökumətinə borc verirdilər. Bu varlıq imtiyazlı erməni burjuaziyası çoxdan böyük nüfuz qazanmışdı. Belə ki, hələ 1453-cü ildə Konstantinopol türklər tərəfindən işğal edildikdən sonra patriarx başda olmaqla erməni teokratik icma rəsmi şəkildə qanunlaşdırılmışdır; varlıq və nüfuzlu erməni yuxarı təbəqələrinin nümayəndələrindən faktiki Türkiyənin erməni əhalisinin bütün işlərini idarə edən notablar Şurası yaradılmışdı. Uzun müddət ərzində erməni kapitalı yığılır, onun Livan, Misir, Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələrindəki erməni tacirləri ilə əlaqələri genişləndirdi, xarici kapital qoyuluşlarının arasıkəsilməz axını müşahidə olunurdu.

1862-ci ildən "tənzimat" prinsipləri həyata keçiriləndən sonra, Türkiyədəki erməni icması daha geniş hüquqlardan istifadə etməyə başladı: icmanın işlərini idarə və dövlətlə əlaqələrdə millət adından çıxış edən xüsusi Assambleya yaradılmışdı.

Jorj de Malevil uzaqgörənliklə yazırdı: "Bu iltifatlı həvəsləndirmə sistemi... havadarların özləri üçün təhlükəli idi, çünki rüşeyməndə əks xarakterli irqçilik dururdu. Həqiqətdə isə xüsusi hüquqa, xüsusi vergi sisteminə malik xarici dövlətlərin səfirlikləri ilə (hansılara ki, bu millətlər etnik cəhətdən aiddirlər) gizli, ya açıq dəstəklənən rəsmi nümayəndəliyi olan ayrı-ayrı "millətlər" (bu halda - ermənilər - B.N.) imperiyanın ərəb, yaxud türk əhalisinə nisbətən imtiyazlı mövqedə idilər, halbuki yerli əhali hərbi xidmət keçməli və eyni zamanda onun zəifləmiş sultandan başqa "müdafiəçisi" yox idi.

Rusiyanın Ərzurumdakı və Vandakı baş konsulu general Mayevskinin qeydlərində birmənalı şəkildə göstərilirdi: "...1895-ci ilə qədər Türkiyədə ermənilərin ağır vəziyyətdə yaşamaları barədə söylənilənlər həddən ziyadə mübaligəli, həm də şişirdilmişdi. Onlar burada başqa yerlərdə olduğundan heç də pis yaşamırdılar.

Soyğunçuluq, qarətlər haqqındakı erməni təşviqatçılarının hay-küyü əslində burada Qafqaza nisbətən belə hallar az-az müşayiət olunur. Mal-qara oğurluğu Rusiyanın digər regionlarında at oğurluğu kimi adi hal almışdı. Türkiyə administrasiyasının nüfuzu daha güclü olan vilayətlərdə ermənilərin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyi Türkiyənin qonşuluğunda olan Yelizavetpol quberniyasına nisbətən daha yüksək dərəcədə əmin olunmuşdur".

Mayevski daha sonra, Türkiyədə yaşayan ermənilərin müxtəlif təbəqələrin vəziyyətinə toxunaraq göstərir: "Türkiyədə ermənilərin əzilən vəziyyətdə olması barədə şikayətləri heç bir vəchlə kifayət qədər azadlıq, təhlükəsizlik və firavanlıqdan faydalanan şəhərli ermənilərin payına aid etmək olmaz. Onların ümumi vəziyyəti bütün hallarda daha yüksək idi".

O ki qaldı Türkiyədəki erməni kəndlilərinə, deməliyə ki, onlar da kifayət qədər zəngin və sosial baxımdan müdafiə olunmuşdular. Başqa sözlə, Türkiyənin bir çox vilayətlərində millətçi çıxışların və erməni terrorunun vüsət almasına və Türkiyə hökumətini cavab tədbirlərinin başlanmasına qədər.

Tarlaların suvarılma sistemi nizama salınmışdı, taxıl yetişdirilməsi xeyli gəlir gətirirdi, kəndlilərin isə güzəranı yaxşı idi. "Cəsarətlə demək olar ki, Türkiyənin erməni kəndliləri həmişə kifayət qədər ərzaq malları ilə təmin olunurdular və onların maddi vəziyyəti Rusiyanın orta zonalarında məskunlaşmış rus kəndlilərinin vəziyyətindən olduqca üstün idi. "Eçmiədzin sinodunun prokuroru A.Frenkel Türkiyə ermənilərinin vəziyyətini belə təsvir edirdi: "Türkiyə və İran arasında bölünmüş erməni kütlələrinin əksəriyyəti müsəlman hökumətinə qarşı çıxmırlar, çünki ermənilər sultanın və şahın digər rəiyyətlərinə nisbətən heç də pis yaşamırlar. Ermənilər "işğalçı" hakim və maliyyə dairələrinə tez bir zamanda nüfuz edərək bütün ticarət və krediti öz əllərinə keçirdilər... Nə türklər, nə də iranlılar adı erməni hüququ və xırda torpaq vahidlərinin özünüidarə qaydalarına qarışmırdılar".

Əgər ermənilər və türklər arasında hər hansı bir barışmaz ziddiyyət olurdusa, bu, heç də hakimiyyətin sıxışdırılması və dini fanatizmlə bağlı deyildi. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, Türkiyə şəraitində müsəlman əhalisinin digər təbəqələrinə münasibətində kapitalın nümayəndələri kimi çıxış edən erməni şəhər burjuaziyası timsalında müsəlman əhalisinin digər təbəqələrinə münasibətdə yırtıcı, başlıca olaraq, sələmçi xarakter daşıyırdı.

"Daşnaksütyun"dan olan erməni separatçıları tez-tez türk hakim dairələrinin himayədarlıq etdikləri kürdlər tərəfindən sıxışdırıldıqlarını və talan olunduqlarını bəhanə gətirirdilər. Bu məsələ tez-tez müzakirə obyektinə çevrilirdi və ümumiyyətlə ermənipərəst mətbuatında o qədər şişirdilirdi ki, onun üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı lazım bilirik.

Əlbəttə, kürd problemləri mövcud idi və bu problemlər yalnız erməni əhalisində deyildi. Mayevski yazırdı: "... O faktı müəyyən etmək lazımdır ki, müsəlmanlar da daxil olmaqla Asiya Türkiyəsinin bütün kənd əhalisi soyğunçuluğu, qarətçiliyi və mal-qara oğurluğunu peşə seçən kürd əhalisinin azğın ünsürlərindən kifayət qədər mühafizə olunmamışdı. Lakin bu, heç də onu deməyə əsas vermirdi ki, guya erməni kəndliləri kürd talanlarının daim təhlükəsi altında yaşayırdılar"

Mayevski bir çox konkret faktlar gətirir və öz şəxsi müşahidələrini ön plana çəkir. Bütün bunlar göstərir ki, "bir çox rayonlarda ermənilər quldur kürdlərlə nəinki mehriban, yanaşı yaşayırdılar, hətta onlarla dostluq da edirdilər". Türkiyədə erməni terrorçuluğunun ən kəskin dövrlərində və müvafiq irticalar, repressiyalar həyata keçiriləndə, yəni 1895-1896-cı illərdə həmişə "ən amansız quldur və əclaf nüfuzu qazanmış kürd ağalarının humanist münasibətlərindən (ermənilərə münasibətdə - B.N.) xəbər verən nümunələr gətirmək olar".

1895-1896-cı illərdə erməni separatçılarının ən fəal terror aksiyaları keçirdikləri dövrdə erməni daşnakları əleyhinə olan kürd hərəkatı öz zirvəsinə çatdı. Buna qədər Türkiyənin bir çox vilayətlərində ermənilər və kürdlər dinc yanaşı normal yaşayırdılar.

"1895-ci ilin sonunda vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Müsəlmanların ermənilər əleyhinə qıcıqlandırılması sayəsində erməni rəhbərlərinin zəhməti nəticəsində ermənilər əleyhinə kürd hərəkatı başladı... 1897-ci ildən etibarən o yerlərdə ki ermənilər kürdləri qızıdırmırdılar, orada hər iki xalqın həyatı özünün adi məcrasına düşürdü. O yerlərdə ki erməni rəhbərlərinin dərəbəylik fəaliyyəti davam edirdi, kürdlərin qəzəbli əhvali-ruhiyyəsi sönmür, erməni məsələsində Türkiyə hakimiyyətini yeni-yeni maneələrlə hədələyirdilər".

Digər şahidlərin dəlil və sübutlarına görə, ermənilər "Bəzi yerlərdə qırğın törətmək məqsədi ilə türklərin və kürdlərin üzərinə basqınlar edirdilər".

Qeyd edək ki, belə taktika: hücumla birinci keçmək, partlatmaq, talamaq, cavab hərəkətləri doğurmaq üçün hökumətin nümayəndələrini öldürmək, sonra da "azğınlaşmış fanatiklərin" qırdıqları "ümitsiz" ermənilər və "soyqırımı" barədə bütün dünyaya car çəkmək ermənilər üçün səciyyəvidir.

Burada, son illərdə erməni ekstremistlərinin "Qarabağ məsələsini" qəsdən ortaya atdıqlarını xatırlamamaq mümkün deyil.

Həmin sxem, həmin metod və üsullardır. Əvvəlcə mətbuatın, o cümlədən xarici mətbuatın fəal dəstəklədiyi Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin "sıxışdırılması" ətrafında səs-küy, haray-həşir təşkil olundu. Bu zaman ağa qara deyilirdi. Dərc olunmuş rəsmi sənədlərdə inandırıcı şəkildə, necə deyirlər, "əldə olan faktlarla", statistik məlumatlar əsasında göstərilirdi ki, Dağlıq Qarabağın əhalisi heç bir iqtisadi, siyasi və yaxud sosial sıxıntılara məruz qalmamışdır. Əksinə, Dağlıq Qarabağın əhalisinin yaşayış səviyyəsi respublikanın orta göstəricisindən olduqca yüksək olmuşdur. Mədəni-siyasi sahədə də heç bir sıxışdırılmaya yol verilməmişdir: DQMV-də rəhbər vəzifələrin əksəriyyətini ermənilər tuturdular, erməni dili Azərbaycan dili ilə bərabər səviyyədə, həm də sərbəst fəaliyyət göstərirdi, kədr siyasətində mütənəsblik gözlənilirdi, DQMV-nin erməni icmasının mədəni həyatı azad inkişaf edirdi. Bir sözlə, insan hüquqlarına əməl olunmasının ən qatı tərəfdarı, yəqin ki, mikroskop altında belə, heç bir ayrı-seçkiliyi və erməni əhalisinin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını üzə çıxara bilməzdi. Bununla belə, balayanların, aqanbekyanların, onlara qoşulan völskilərin söyləri nəticəsində DQMV-də ermənilərin sıxışdırılması barədə təsvirəgəlməz səs-küy qaldırıldı. Sonra zorakılığa əl atıldı: Ermənistanla həmsərhəd olan rayonlardan azərbaycanlı əhali kütləvi şəkildə qovuldu: Əskəran, təhrik olunmuş Sumqayıt hadisələri, nəhayət azərbaycanlıların təbii müdafiə reaksiyasından sonra "soyqırımı", talanlar, vəhşiliklər barədə bütün dünyaya yayılan ah-nalələr, dünya ictimai fikrinə müraciət, mətbuatda isteriya dolu kampaniya, "varvarları cilovlamaq" üçün dünya birliyinə yönəlmiş çağırışlar və s.

Cənubi Qafqaz tarixinin 50 ilini əhatə etməli olan bu tədqiqatımızda daşnakların müxtəlif siyasi şəraitlərdə bu sxemdən necə məharətlə istifadə edəcəklərini dəfələrlə əyani surətdə göstərmək imkanına malik olacağıq. Hər dəfə erməni təhrikçiliyinin hansı nəticələrlə qurtardığını xatırladıyıq: qurbanlar, dağıntılar, axıdılan qanlar, əksər hallarda daşnak rəhbərlərinin separatçı, millətçi niyyətlərini bölüşdürməyən sadə insanların, öz xalqının başına gətirilən müsibətlər.

Daşnak təşviqatçılarının öz fəaliyyətlərini genişləndirdikləri bir sıra türk vilayətlərində 90-cı illərdə baş vermiş hadisələri təsvir edən Karibi o vaxt "Daşnaksütyun" rəhbərlərinin xarakteristikasını olduqca dəqiq vermişdi. O yazırdı: "Erməni inqilabçı xadimləri adi qiyamçılardır. Onlar heç vaxt mübarizə apararıq qüvvələrin real nisbətini nəzərə almırlar, aralarında olduqları və mənafeyi naminə

fəaliyyət göstərdikləri xalq kütlələrinin maraqları ilə heç vaxt hesablaşmırdılar. Onlar dinc əhali arasında zühur edir, qiyam hazırlayır və onları ixtişaşə təhrik edirdilər: bomba atır, görkəmli türk və kürd məmurlarını öldürür, atəş açır və həmişə də cəzasız olaraq aradan çıxırdılar. Erməni inqilabçı xadimləri xalq kütlələrinin əsl təşkilatçıları, rəhbərləri deyildilər, ən təhlükəli məqamda soydaşlarını köməksiz qoyub aradan çıxan və dinc əhalini bəlayə salan kortəbii həyəcanın fermentləri idilər".

90-cı illərin faciəli hadisələrinin başlıca səbəbi Türkiyə hökuməti tərəfindən ermənilərin sıxışdırılması və onların ağır vəziyyətli deyil, kütlələr arasında terrorçuluq ideyalarının yayılması, şəxsi imkanlarının həddindən çox yüksək dəyərləndirilməsi və nəhayət böyük dövlətlər tərəfindən "erməni məsələsinin" şişirdilməsidir.

"1895-1896-cı illərdə Asiya Türkiyəsinin bir çox vilayətlərində xaos vəziyyəti doğuran səbəblər əhalinin daha varlı təbəqələrinə mənsub olan ermənilərin əzilməsindən ibarət deyildi. Ermənilərin inqilabi hərəkəti: a) onların məlum siyasi yetkinliyinin; b) onlarda milli azadlığın və separatizm ideyalarının güclü oyanışının; c) bu ideyaların maariflənmiş Qərb dövlətləri tərəfindən amansız istismarının nəticəsidir.

Bu ideyalar müəyyən dərəcədə tarixi inkişafın gedişi və spesifik erməni mentaliteti ilə şərtlənirdi. "...Onların (ermənilərin - B.N.) milli ehtiraslarını daim qızıdırır, onları daim şovinizm və insanlığa nifrət zəhəri ilə qidalandırdılar".

"Daşnaksütyun" təhrikçiliyində rəhbərlərin fitnəkarlıqla dolu zəhərli şüarlarını göydə "qapan", orda-burda eşitdiyi ideyaları ağına-bozuna baxmadan "gözünə təpən" səthi savad almış gənclər - "pencəklilər" də az rol oynamırdılar.

"Cüzi təhsil görmüş, heç olmazsa ibtidai kilsə məktəbini bitirmiş şəhərli erməni millətinin siyasi əhəmiyyəti haqda olduqca yüksək fikirdə olur, ümumiyyətlə, onda lovğalıq, təkəbbürlülük tonu, özündənrazılıq hissi təzahür edir. Onda belə bir əminlik yaranır ki, indi ermənilərin yalnız ona görə böyük siyasi rolu yoxdur ki, onlar Türkiyənin əsarəti altındadırlar, lakin buna baxmayaraq gələcəkdə erməni xalqı mütləq dirçələcək və özünə layiq siyasi mövqe tutacaqdır".

Daşnaklar məhz gənclərə çox arxalanırdılar. XIX əsrin sonunda erməni məktəbləri "alidən tutmuş ibtidaiyə qədər - hamısı Avropa paytaxtlarında yetişdirilmiş erməni təşviqatçılarının qaynar fəaliyyət meydanına çevrildi. Beləliklə, qısa zaman kəsiyində (üç-dörd il) boş xülyaların müdafiəsi naminə qan tökməyə hazır olan azğın və qəddar gənclər yetişdirildi". Burada qaniçən Adolf Hitlerin dediyi sözləri necə də xatırlamayasan? "Mən sizə güclü, amansız, dünyanı sarsıdan gənclər göstərəcəyəm".

1890-cı ilin əvvəlində Türkiyə ermənilərinin məskunlaşdığı kənd yerlərində, bütün rayon və yaşayış məntəqələrində, bir qayda olaraq, "Hnçak" və

"Daşnaksütyun" partiyalarının üzvlərindən ibarət təşviqatçılar peyda olmuşdular ki, onlar da türklərə, "türk təzyiqinə qarşı qızgın təbliğati genişləndirirdilər, yorulmadan təhrikçilik, terror aktları və digər zor hərəkətlər üçün zəmin hazırlayırdılar. "Bir neçə il ərzində Türkiyə administrasiyasının qüsurlu və nöqsanlarını təbliğ edən gizli cəmiyyətlər yayılır, erməni xalqında isə millətçilik və müstəqillik ideyaları oyadılırdı". Müxtəlif komitə, partiya və digər erməni terrorçu təşkilatların hərəkətləri çox az hallarda razılaşıdırılırdı, lakin bir məsələdə - qan axıtmaqda, səs-küy qaldırmaqda və ... vaxtında aradan çıxmaqda onların fəaliyyəti üst-üstə düşürdü. Onların (erməni təşviqatçılarının - B.N.) bütün fəaliyyəti ermənilərə rəğbət və türklərə isə nifrət oyadan əsədilmiş amansızlıqlar barədə uydurmalarla əsaslanırdı. "...Rusiya Zaqafqaziyasında kök salan "Hnçak" və "Daşnaksütyun" terrorçu partiyaları Türkiyəyə təbliğatçılar və təşviqatçılar göndərir, silahlı üçyançı dəstələr yaradırdılar. Bu dəstələrin yaradılmasında məqsəd real döyüş müvəffəqiyyətlərindən çox (Türkiyə hökuməti ilə mübarizədə qələbə çalmağa ermənilərin açıq-aşkar gücü çatmırdı) böyük dövlətlərin Türkiyə Ermənistanında baş verən hadisələrə diqqətini cəlb etməkdən ibarət idi".

Ermənilərin ilk silahlı çıxışı 18 iyun 1890-cı ildə Ərzurumda baş verdi. Toqquşma zamanı ölənlər oldu, bir neçə erməni xəsarət aldı (həmçinin Türkiyə administrasiyasının nümayəndələri kimi). Bu da erməni terrorçularının ümumi vakxanaliyası üçün başlanğıc nöqtəsi oldu: şərq vilayətlərinin hər yerində təcili olaraq silahlı üsyançı dəstələrinin yaradılmasına başlandı, hökumət əleyhinə vərəqələrin yayılması genişləndirildi. Ərzurum hadisələrinin ardınca Alaşkertdə, Çarşancakda, Xortcur və Vanda qanlı toqquşmalar baş verdi. Yəni də bu, qurbansız olmadı. Bu isə hər şeydən əvvəl erməni terrorçularını sevindirdi. Bəs necə? "Əzablar", "qurbanlar", "sıxışdırmalar" barədə səs-küy salmaq üçün bundan yaxşı fürsət ələ düşməzdi! Görün, bununla əlaqədar "Hnçak" qəzeti nə yazırdı: "Etiraf etməliyik ki, bu hadisələr (qan axıdılması - B.N.) bizi sevindirir. Ona görə sevindirir ki, erməni xalqının oyanmasını sübut edir" ("Hnçak", 1890, № 3).

Ərzurumdakı toqquşmadan bir ay sonra hnçakçılar təhrikçi məqsədlərlə Konstantinopolda nümayiş təşkil etdilər. Onun gedişində erməni patriarxı Aşıqyan erməni icmaları adından "Hnçak"ın tələblərini Əbdül Həmidə təqdim etməli idi. Erməni terrorçuları tərəfindən təşkil olunmuş digər nümayişlər kimi, bu nümayiş də toqquşma ilə başa çatdı. Erməni fitnəkarları sarayı mühafizə edən hakimiyyət nümayəndələrinin və hərbcilərin üzərinə hücum etdilər. Nəticədə qan töküldü, hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Qum-Qapıda baş verən bu manifestasiya erməni terrorçularına "türk vəhşiliyi" haqqında haray-həşir salmaq və Avropaya müraciət etmək üçün daha bir bəhanə oldu. Beləliklə, bu vaxta qədər dinc yanaşı yaşayan ermənilər və türklər arasında millətlərarası gərginlik və düşmənçilik güclənməkdə idi.

Erməni quldurlarının Türkiyədəki növbəti fəal çıxışı 1890-cı ilin sentyabrına təsadüf edir. O zaman Peterburq Universitetində təhsilini başa vura bilməyən tələbə Sarkis Kukunyanın başçılığı altında ermənilərin ekstremist quldur dəstəsi "əsarətdə olan Türkiyə ermənilərini azad etmək" məqsədi ilə yürüşə başladı. Yüz nəfərə qədər üzvü olan bu silahlı quldur dəstəsinin əsasını yenə də təhsilini başa vura bilməyən peterburqlu erməni tələbə-gəncləri təşkil edirdi. Qalanları isə Tiflisdən və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərindən toplaşmışdılar. Dəstənin axırı şərəfsiz oldu: dövlət sərhədini qoruyan Türkiyə əsgərləri ilə üzləşən ermənilər atışmağa başladılar. Toqquşma zamanı böyük itkilər verən quldur dəstənin qalan 40 nəfəri öz başçıları ilə birlikdə Qars həbsxanasına salındılar.

Digər hallarda da erməni yaraqlıları eyni üsullarla fəaliyyət göstərirdilər: onlar Türkiyə sərhədinə yaxın hər hansı bir kənddə görüş təyin edir, sonra isə yerli sakinlərdən olan bələdçilərin köməyi ilə gecə Türkiyə ərazisinə keçir, sərhədə yaxın erməni kəndlərinin birində sığınacaq tapırdılar. Sonra bu quldur dəstələr birləşərək, yerli müsəlman əhalisini təşviş salan əsl terrorçu dəstələr təşkil edirdilər. Sözsüz ki, onlar Türkiyə hökumətinə ciddi ziyan vura bilməzdilər və buna can da atmırdılar. Onların başqa məqsədi var idi: qorxu, düşmənçilik, şübhə, intiqam toxumu səpmək, yerli erməni əhalisi ilə türkləri və kürdləri bir-birinin üzərinə qaldırmaq, yalan, güc və təhrikçiliklə dinc erməni əhalisini terrorçu separatçı hərəkətə qoşulmağa vadar etmək, başqa sözlə desək, hər hansı bir ciddi müqəddəm şərt olmayan yerdə süni yolla inqilabi şərait yaratmaq.

Bu "vətənpərvərlərlə" əlbir olmuş bir şahidin dediklərinə müraciət edək: "İnqilabçı yaraqlılar kimlərdən ibarət idi? Öz vətəninin mənafeyini, ailə ocağını, öz dini etiqadlarını müdafiə edən insanlardan? Əlbəttə, yox! Əksər hallarda bu, baş təbliğatçıların alovlu nitqləri ilə yolunu azmış bisavad şəhər gənclərinin, ümumiyyətlə, dardüşüncəli və hətta sadə bir şeyi: yəni onların fəaliyyəti Türkiyə ermənilərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa deyil, əksinə, pisləşdirməyə qadir olduğunu dərk etməyən insanlar yığımı idi.

"Daşnaksütyun" hərəkətinin zorakılığı, erməni millətçilərinin nə bir əsaslı səbəb, nə də ciddi sosial-iqtisadi zəmin olmayan yerlərdə kütləvi xalq çıxışlarını təşkil etmək təşəbbüslərinin qeyri-mütəşəkkilliyi sonralar erməni millətçi mətbuatının özündə lazımı tənqidi qiymətini aldı: "Hələ Türkiyə ermənisinə azadlıq haqqında anlayış vermədən biz onun əlinə silah vermək istədik, erməni varlığında bu iş inam yaratmadan biz zorla onun pulunu əlindən almaq istədik".

Elə bu dövrdə - 90-cı illərin əvvəllərində ermənilərin gizli terrorçu təşkilatları qaçaqmalçılıqla məşğul olmağa başlayır, İrana gizli mal daşımaq və oradan isə müxtəlif mallar gətirmək üçün yollar axtarırlar. Qaçaq mallar arasında silah mühüm yer tuturdu. Yalançı millətçi vətənpərvərlər qeyri-qanuni üsullarla çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün kapital toplamaqdan çəkinmirdilər.

Erməni əhalisi arasında terrorçu-separatçı əhvali-ruhiyyənin əzəldən geniş yayıldığı vilayətlərdən biri Kilikiya olub. Bir vaxtlar Kilikiya XII əsrdə səlib yürüşlərindən sonra fransız knyazlıqları əsasında meydana çıxan və Kiçik Ermənistan adlanan ərazinin tərkibində idi. Kiçik Ermənistan 1342-ci ildə öz müstəqilliyini tamamilə itirmişdi. Rəsmi statistikaya görə XX əsrin əvvəllərində Kilikiyada (Adana əyaləti, Qeysəri, Maroş, Zeytun rayonları) əhalinin mütləq azlığını təşkil edən 150 000-dən bir erməni yaşayırdı. "Bu baxımdan Kilikiya torpağına ermənilərin "tarixi hüququnu" təkid etmələri cəfəngiyatdır. İndi bunu bütöv bir əsr ərzində müəyyən təbliğatçılıq dairələri edirlər. Əgər belə olsaydı indi Belçika Fələstin və Livana qarşı iddiaçı olmalı idi. Çünki bir zamanlar flamand baronları Qüdsün hakimləri olmuş və bu iki regionda qalalar ucaldılaraq onlara fransız adları vermişlər". Lakin belə iddiaların mənasızlığı heç vaxt erməni terrorçularını utandırmamışdır.

Artıq 1862-ci ildə Zeytunda erməni kənd əhalisi arasında başlayan ixtişaşlar artıq 1878-ci ildə yenidən təkrar olundu, 1884-cü ildə isə həyəcanlar kütləvi karakter aldı.

12 oktyabr 1895-ci ildə "Hnçak" partiyasından olan rəhbərlərin başçılığı altında erməni terrorçuları qəflətən Türkiyənin hərbi qarnizonuna hücum etdilər, əsgərlərin yarısını qırıb, yarısını isə təslim olmağa məcbur etdilər. Kazarmalar üzərində "Müstəqil Zeytun" sözləri yazılmış qırmızı bayraqlar qaldırıldı. Şəhərdə hnçakçı Aqasinin başçılığı altında "inqilabi hökumət" yaradıldı. Onun imzası ilə Türkiyə hökumətini devirmək çağırışları olan intibahnamələrlə erməni əhalisinə müraciət olundu. Zeytuna yaxın olan rayonlarda tez bir zamanda silahlı erməni dəstələri yaradıldı və tezliklə üsyan bütün vilayəti bürüdü. Zeytunda erməni çıxışlarının miqyası barədə aşağıdakı fakt da təsdiqləyir: dörd ay ərzində nizami türk qoşunları üsyançılarla mübarizədə həlledici müvəffəqiyyət qazana bilmədilər.* Bu da ondan irəli gəlirdi ki, böhranlı bir məqamda böyük dövlətlərin fitvasına və ermənilərin kömək haqqında çağırışlarına uyan Yunanıstan Türkiyə ilə öz arasında münasibətləri kəskinləşdirirdi. Yunanıstan öz qoşunlarını sərhədə çəkdi. Nəticədə Türkiyənin beşinci ordusu təcili surətdə Zeytundan geri çağırılaraq, Yunanıstan sərhədinə göndərildi. Belə şəraitdə sultan hökuməti manevr etməli oldu və böyük dövlətlərin vasitəçiliyi ilə, danışıqlar nəticəsində, nəhayət, 30 yanvar 1895-ci ildə

* Zeytundakı Türkiyə əleyhinə çıxışlarda (habelə Sasunda, Vanda) üzdənirəq "hayduklar" - qonşu Balkan ölkələrindən (Serbiya, Bolqarıstan, Yunanıstan və s.) olan yaraqlılar fəal rol oynayırdılar. Onların yaxşı silahlanmış və kifayət qədər çoxsaylı dəstələri talançılıqla, soyğunçuluqla məşğul olur və üzdənirəq "erməni üsyançı" dəstələrlə yanaşı terrorçuluq aktlarında iştirak edirdilər.

Zeytunun erməni əhalisinə qismən muxtariyyət verilməsi və hökumət əleyhinə çıxışların iştirakçılarının əfv edilməsi haqda saziş imzalandı. Ermənilər özləri üçün belə əlverişli nəticəni Türkiyənin açıq-aşkar zəifliyi kimi qiymətləndirdilər və təbii ki, bu dərhal onları yeni-yeni fitnəkarlıqlara və silahlı çıxışlara ruhlandırırdı.

Bu illərdə silahlı qarşıdurmanın digər bir daimi ocağı Sasun ərazisi oldu. Burada ermənilər heç vaxt sıxışdırılan xalq olmamışlar, onlar kürdlərlə bərabər silah gəzdirir və yüzilliklər boyu onlarla birgə dinc yanaşı yaşamışdılar. Lakin 1880-ci ildən etibarən bu vilayətə axışan çoxsaylı daşnak və hıncak təşviqatçılarının söyləri nəticəsində münasibətləri faciəli şəkildə pisləsməyə başladı. Əvvəlcə ermənilərlə kürdlər, sonra isə ermənilərlə türklər arasında toqquşmalar başladı. Osmanlı hakimiyyəti kürdlərin tərəfində idi. Terror aktları, quldurluq, sonra isə soyğunçuluq 1893-cü ildə Damadyanın başçılığı altında erməni quldur dəstəsi, 1894-cü ildə isə onu əvəz edən Boyadcanın təhrikçi hərəkətləri nəticəsində baş verdi.

Erməni terrorçuları silahlı çıxışlarının ən qızgın çağı 1894-cü ilin iyun-avqust aylarına təsadüf edir. Azğın erməni qələm sahibləri bu provokasiyaları "Sasun yaxınlığında şanlı döyüş" adlandırdılar. Lakin həmin "döyüş" Sasunun sakinlərinə dörd və göz yaşlarından başqa heç nə vermədi. Çünki bu döyüşdə, ilk növbədə, dinc erməni əhalisi ziyan çəkdi.

Sasun hadisələri Qərb ölkələri və çar hökumətinə "erməni məsələsi" nə qarışmağa əlverişli imkan yaratdı. 1894-cü ildə İngiltərə, Fransa və Rusiya nümayəndələri Türkiyə hökumətinə: birincisi, Sasunda baş verən hadisələrin araşdırmaq və müqəssirləri cəzalandırılmaq zərurəti haqqında; ikincisi, ermənilərin vətəndaşlıq hüquqlarının genişləndirilməsi məqsədi ilə onların məskunlaşdıqları vilayətlərdə tezliklə islahatların aparılması istəyi ilə təqdimat verilmişdir. Ultimativ formada "vilayətlərin inzibətçiliğində "köklü dəyişikliklər keçirilməsi" zərurəti haqqında irəli sürülmüşdü. Türkiyə hökuməti tərəddüd içərisində idi: o, bir tərəfdən üç ən güclü Aropa ölkələrinin təzyiqlərinə göz yuma bilməzdi, digər tərəfdən isə erməni terrorçularının arasıkəsilməz provokasiyalarından qəzəblənən türk əhalisi arasında hökm sürən əhvali-ruhiyyə ilə də hesablaşmaya bilməzdi. Axı, köklü əhali erməni ekstremistlərinin fasiləsiz fitnəkarlıqlarından cana doymuşdu.

Avropa dövlətlərinin müdaxilə perspektivlərindən narahat olan Əbdül Həmid səfirlərə zəruri təminatlar verdi. Lakin onlar sakitləşmədilər və təzyiqli gücləndirməyə başladılar. 1895-ci ilin aprelində sultana islahatlar layihəsi təqdim olundu və islahatlar üzrə ali komissar təyin etmək, səfirliklərlə bağlı daimi ekspert komissiyası yaratmaq təklif edildi. Sonra isə qısa bir vaxtda 1895-ci ilin mayında səfirlər yenidən memorandumla birgə üzdənirəq "may" layihəsini sultana təqdim etdilər. Bu layihəyə əsasən, altı Şərqi Türkiyə vilayətində (Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbək, Xarberd, Sebastiya) yeni qaydalar qoyulmalı idi. Bu qaydalara əsasən,

erməni əhalisi, faktiki olaraq, inzibati, məhkəmə, maliyyə və digər aspektlərdə Türkiyənin yurisdiksiyasından çıxarıldı: bu vilayətlər Qərbi Avropa dövlətləri və Rusiyanın nəzarəti altına keçirdi. Türkiyənin suverenliyini əsaslı dərəcədə məhdudlaşdıran belə bir ultimativ tələbi sultan hökuməti qəbul edə bilməzdi. Çünki bu, bütün ölkədə hiddət doğura bilərdi. 2 avqust 1895-ci il tarixdə Türkiyə layihəsi böyük dövlətlərə təqdim edildi. Həmin layihədə erməni əhalisi üçün bir çox güzəştlər və imtiyazlar nəzərdə tutulurdu. Lakin ölkənin suverenliyini açıq-aşkar məhdudlaşdıran və Türkiyə tərəfi üçün məqbul olmayan bəndlər həmin sənəddən çıxarılmışdır. Danışıqlar çıxılmaz məcraya düşdü, halbuki bu vaxt bir tərəfdən Rusiya ilə Fransa arasında, digər tərəfdən, Rusiya ilə İngiltərə arasında, narazılıqlar baş verdi.

30 sentyabr - 2 oktyabr 1895-ci ildə Konstantinopolda ermənilərin çoxsaylı nümayişi keçirildi. Nümayiş iştirakçıları üzdənirəq "may" islahatlarının həyata keçirilməsini tələb edirdilər. Bu tələblər insanları daha da qızıxdırdı. Nəticədə qanlı qırğınlar başladı və iki-üç gün davam etdi. Maraqlıdır ki, bu ərzəfdə "Hnçak" partiyasının erməni inqilab komitəsi Konstantinopoldakı fransız səfirinə "nota" ilə müraciət etdi. Sənəddə hnçakçılar bildirdilər ki, onların mitinqi "dinc" xarakterlidir. Lakin polis müdaxilə edərsə, nəticəyə görə cavabdeh deyillər. Bu cür "nota"lar Türkiyənin Ali Məhkəməsi sədrinə və Baş prokuroruna da göndərilmişdi. Lakin nümayiş başlananda "ermənilər özləri elə ilk növbədə polis nəfərlərini və hətta jandarm zabitlərini öldürdülər".

Fransa, İngiltərə və Rusiyanın təzyiqləri nəticəsində oktyabrın 20-də, nəhayət, sultan ermənilərin məskunlaşdığı altı vilayətdə islahatların aparılması haqda fərman imzaladı. Lakin bu da gərginliyi azaltmadı, ermənilər əleyhinə çıxışlara yeni təkən verdi. Trapezund, Ərzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbəkir, Urfa, Xarput, Adana və Aleppoda yeni qırğınlar və talanlar başlandı. Yeri gəlmişkən, şəhərlərdə bu qanlı toqquşmaların xarakteri heç də "şahidlərin söylədikləri həqiqətə uyğun deyildir". Bu toqquşmalar müsəlmanlar arasında çoxlu qurbanlara səbəb olmuşdur.

Sonra həmin müəllif yazır: "Türkləri necə bir vəhşiliklərdə və hansı halda ittiham etsələr də, bir şeyi mütləq deməliyəm: Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində erməni və müsəlmanların toqquşması ilə əlaqədar şəxsən mənə bəlli olanlar, mənə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hər yerdə qanlı hadisələr ermənilərin özlərinin təşəbbüsü ilə başlayırdı. Trapezund qırğını da, şəhərin küçələrində iki türk generalının - Bağrı paşa və Həmdi paşanın yaralanmasından sonra başlandı".

Bununla belə, İngiltərə, Fransa, Almaniya, ABŞ, o cümlədən də Rusiyanın beynəlxalq ermənipərəst mətbuatı qızgın təbliğat kampaniyasını genişləndirdi. Onların səhifələrində türklərin vəhşiliyi geniş təfsilatı ilə şişirdilmişdi. Lakin qanlı toqquşmaların və savaşıların təşəbbüskarları əksər hallarda məhz ermənilərin

olması faktına göz yumulurdu. Bu zaman qurbanların sayı (təbii ki, erməni tərəfdən) ağırlaşmaz dərəcədə şişirdilirdi. Müxtəlif Dillonların* timsalında ingiliserməni mətbuatı bütün ölkələrin kosmopolit mətbuatının dəstəyi ilə bu xalq müsibətinin həddini şişirdirdilər, onlarca və yüzlərlə həqiqi qurbanlara sıfırlar əlavə edirdilər".

O ki qaldı erməni tarixçilərinə, real faktların saxtalaşdırılmasında və təhrif olunmasında, əlbəttə, onlar daha uzağa getmişlər. Məsələn, bu haqda M.Koçar yazır: "... 90-cı illərin ortalarında Əbdül Həmid erməni xalqına münasibətdə cəza vermə siyasətini daha da sərtləşdirirdi. O, nəinki Berlin Traktatının 61-ci maddəsinə dair öz öhdəliklərinə əməl etmədi, həm də ermənilərin məhv edilməsi yolu ilə erməni məsələsini aradan qaldırmağa dair proqram işləyib hazırladı ki, onun həyata keçirilməsi nəticəsində 1894-1896-cı illərdə erməni qurbanlarının sayı 300 min nəfərə çatdırıldı".

Həmin illərdə ermənilərin terrorçu partiyalarla, xüsusilə öz sənədlərini sosialist şüarlarla təchiz edən "Hnçaq" partiyası ilə ideoloji birlik naminə beynəlxalq sosialist hərəkatının liderləri də daim ermənipərəst mövqedə dururdular.

XIX əsrin 90-cı illərində Sosialist İnternasionalı və çoxsaylı beynəlxalq sosialist konqresləri "əzabkeş" erməni xalqının müdafiəsinə dair xeyli qətnamələr qəbul etmişdilər. O zaman ermənipərəstlər sırasına sosialist hərəkatının J.Jores, V.Libknext, K.Kautski, K.Plexanov, E.Bernşteyn, A.Bebel, P.Lüksemburq kimi tanınmış funksionerlər daxil olmuşdular; J.Klemanso, A.Brian və s. kimi məşhur fransız siyasi xadimləri də ermənilərin xeyrinə fəal çıxış edirdilər. Marksizmlenin klassikləri də "erməni xalqının əzablarına biganə qalmırdılar. Belə ki, F.Engels Atabəyova yazdığı məşhur məktubunda "ədalətli mübarizə aparın", "əzilən erməni xalqı" ilə həmrəy olduqlarını bildirirdi və hətta "azadlıq yollarına" dair konkret məsləhətlər verirdi" (К.Маркс и Ф.Энгельс Собр. Соч., т.39, стр. 271).

Ümumiyyətlə, sosial-demokratların, bolşeviklərin erməni terrorçularına rəğbətini dərin kökləri vardır. Bunu həm də marksizmin "mərmər" bazisi kimi izah edirdilər. Yəni erməni çıxışları o vaxt burjuva yönümlü idi (deməli, mütərəqqi olmuşdur), çünki onlar mütrəce feodal (Türkiyənin) quruluşunun əleyhinə yönəlmişdi. Bu barədə V.İ.Lenin özünün "Özgə bayrağı altında" adlı məqaləsində yazırdı: "...Nəinki 1855, 1859, 1864, 1866, 1870-ci illərin, habelə 1877 (rus-türk)

* "Ermənistanda durum" adlı tendensiyalı kitabın müəllifi İrlandiya tarixçisi Emmanuel Dillon nəzərdə tutulur.

və 1896-1897-ci illərin (Türkiyənin Yunanıstan ilə müharibəsi və erməni ixtişaşları) müharibəsi ərəfəsində tarixi hadisələrin əsas obyektiv məzmununu milli burjuva hərəkatları olmuşdur... Bu burjuaziya müəyyən dərəcədə mütərəqqi, bəzən isə (məsələn, 1859-cu ildə İtalyan burjuaziyasının bir hissəsi), hətta inqilabi xarakter kəsb etmişdir" (В.И.Ленин, ПСС, т. 26, стр.144).

Bizim günlərdə müasir daşnaqlar həmin sınıqlanmış metodlardan geniş istifadə edirlər. Sumqayıt hadisələri həddindən artıq şişirdilmişdi. Sonradan aydınlaşdırıldığı kimi, burada da təhrikçilik dəst-xətti açıq-aydın təzahür edir: təşəbbüskar qatil milliyətcə erməni - Qriqoryan olmuşdur. Sumqayıt hadisələri kinokameralarla lentə köçürülmüş və ertəsi gün onlar xarici ölkələrin informasiya agentliklərinin əlinə düşmüşdü. Akademik Z.Bünyadov yazırdı: "Sumqayıt faciəsi erməni terrorçuları tərəfindən ətraflı, həm də çox düşünülmüş şəkildə planlaşdırılmışdı. Faciə başlanmazdan bir neçə saat əvvəl erməni foto və telemüxbirləri gizli şəkildə şəhərə daxil olaraq hadisələrin başlanmasını gözləyirdilər. İlk cinayət hərəkatını azərbaycanlı adı altında Qriqoryan özü törətmişdir. O, şəxsən beş nəfər sumqayıtlı ermənini qətlə yetirmişdir. Sonrası isə, necə deyirlər, texnikanın işi idi. Çünki izdihamlı kütlənin qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. R.Arakelov "Arı yuvası"nda - Stepanakertdə şəhər icraiyyə komitəsinin binasında olmuş, Sumqayıtda baş verən hadisələrə münasibətdə erməni terrorçularının vəhşiliyini müşahidə etmək imkanı əldə etmişdir. O, ermənilərin həyasız mülahizələrini, Yerevan qəzetlərinin aşağıdakı məzmunlu materiallarından parçaları nümunə gətirir: "Sumqayıt - uğurdur, əfsus ki, biz belə əlverişli məqamdan tam bəhrələnmə bilmədik". Yaxud: "Qarabağ məsələsinin həlli üçün Sumqayıt hadisələri kimi əlverişli amildən istifadə edə bilmədik". O, həmçinin göstərir ki, bir nəfər "yüksək vəzifəli şəxs" söhbət zamanı müsahibi bildirmişdir ki, Sumqayıt faciəsinin təşkilatçılarından biri sonralar nazir təyin olundu. O, həm də Sumqayıt faciələrinin lentə alınmasını təşkil etmişdi. Öz işinin öhdəsindən ustalıqla gəlmişdi. Çəkilişlərin haradan aparılmasının dəqiq planını vermişdi. Bir sözlə, o, öz işinin professionalıdır".

Sumqayıt uzun müddət saysız-hesabsız lənətlər, ah-nalələr və ermənipərəst mətbuat və televiziyanın publisistik hoqqabazlıqları üçün bəhanə olmuş və indi də olmaqdadır. Bununla belə, erməni terrorçuları tərəfindən Əsgəranda erməni terroristləri tərəfindən iki nəfər azərbaycanlının vəhşicəsinə öldürülməsi və Ermənistandan 200 mindən artıq azərbaycanlının zorla qovulması - bu görüşməmiş faktlar ümumittifaq və xarici ölkə mətbuatının nəzər-diqqətindən kənar qalmışdı. Halbuki Sumqayıt faciəsi üçün belə bir zəmini məhz onlar hazırlamışdılar.

Bu hadisələr barədə Y.Pompeyev yazır: "İndi məlumdur ki, Ermənistandan azərbaycanlıların qovulması nə dərəcədə qanlı olmuşdur: cəmi 216 nəfər, o cümlədən 57 qadın, 5 körpə və 18 müxtəlif yaşlı uşaq qətlə yetirilmişdir; beş yüz

ildən artıq tarixi olan 172 Azərbaycan kəndi, DNMV-nin ərazisindən iki dəfə çox olan 8 min kvadrat kilometr sahə erməni terrorçularının qəniməti olmuşdur". Xocalı faciəsi də kütləvi informasiya vasitələrində kifayət qədər işıqlandırılmadı. Y.Pompeyev Xocalıda baş vermiş faciə ilə əlaqədar yazırdı: "Xatın və ya Sonqmi ilə müqayisə yersizdir. Orada cəza dəstələri tükü ilə birgə soyulmuş baş dərilərindən, xüsusən, köməksiz insanların qulaq seyvanlarından kolleksiya toplamırdılar: Onlar oyunbazlıq etmədən öldürürdülər".

Ötən əsrin 90-cı illərinə qayıdaraq, qeyd edək ki, erməni terrorçularının müsəlman türklərə və hətta öz həmvətənlərinə münasibətdə belə necə də amansız, vəhşi olduqlarını sübut edən külli miqdarda dəlillər mövcuddur. Ermənilər öz fitnəkar separatçı planlarını həyata keçirmək üçün heç nədən çəkinmirdilər.

Bu gün də onlar necə olmuşlar o cür də qalırlar. Xocalı kəndindəki faciə bütün dünyanı sarsıtdı. Kəndi ələ keçirən erməni cəlladları soyuqqanlıqla və vəhşicəsinə dinc sakinləri, o cümlədən qocaları, qadınları, uşaqları amansız işkəncələrlə qırmışdılar.

Konstantinopoldakı fransız səfiri Kambon (xristian olduğu üçün ermənilərə böyük rəğbəti vardı) o dövrün hadisələrinə həsr etmiş məlumatlarında "erməni inqilabi komitə üzvləri və onların muzdluları tərəfindən vəhşicəsinə yerinə yetirilən bir sıra siyasi qətlər sadalanır.

O, tamamilə xarakterik faktı qeyd edir ki, "ermənilərin əksəriyyəti inqilabı dərk etmir, ancaq bir qrup türk ermənisini öz başçılarının hədə-qorxusunun, terrorunun təsiri altına düşür, çox vaxt öz iradəsinin əleyhinə mübarizəyə qoşulur.

V.İ.Belinko yazır: "Mənim, yaxud tanışımın tanıdığı bir çox qaçqın türk ermənisini açıq etiraf ediblər ki, onlar türklərdən deyil, öz terrorçularının qorxusundan Rusiyaya qaçmışlar".

Bu sətirləri oxuyanda istər-istəməz düşünürsən ki, tarix necə də təkrar olunur! Lap bu yaxınlarda biz erməni mətbuatının, eləcə də "demokratik" adlandırılan Rusiya mətbuatının qaldırdıqları hay-küyün şahidi olduq. Guya Goranboy (keçmiş Şaumiyən) rayon əhalisi "deportasiyaya" məruz qalıb. Lakin obyektiv yoxlama və şahidlərə və əhalinin nümayəndələri ilə söhbət inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, erməni kəndliləri azərbaycanlı OMON-çularının əlindən xilas olmamışlar, heç kəs onları güclə deportasiyaya məruz qoymamışdır. Onlar öz yaraqlı quldurlarından yaxa qurtarmışlar. Yaraqlılar hədə-qorxu ilə terror aktlarında, qırğın və talanlarda iştirak etməyə təkidlə çağırıldılar. Ümitsizliyə qapanmış adamlar öz "vətənpərvərlərindən" hara gəldi qaçmağa məcbur olmuşlar.

1895-1896-cı illər Türkiyədə ermənilərin çıxışları geniş vüsət alması ilə xarakterizə edilir. Onlar müxtəlif şəhər və kənd yerlərində qanlı toqquşmalar törədirdilər. Xüsusilə Van şəhərində 1896-cı ilin iyun-iyul aylarında baş verən kütləvi qırğını qeyd etmək lazımdır. Burada hıncəqçilər dəstəsi şəhərə soxularaq

erməni məhəllələrində daş hasarla örtülmüş geniş bağlarda özlərini möhkəmlətməmişlər. Bu hadisə "Van bağlarının müdafiəsi" adı kimi məşhur olub. Fəqət bu, ermənilərə heç bir şöhrət gətirməmiş və dinc əhali arasında mənasız qurbanlarla nəticələnmişdir. Maraqlıdır ki, bu quldur dəstəsində gizlin şəkildə Türkiyəyə gələn bir çox Rusiya vətəndaşı iştirak edirdi.

Mayevski o zaman erməni yaraqlı dəstələrinin düşərgəsində olmaq imkanı əldə etmiş və bu barədə öz xatirələrində yazmışdır: "Onların başçıları arasında mənə bir rusu, bir bolqarı və daha bir neçə Amerika, yaxud rus vətəndaşlığına mənsub olanları gördüm. Əksərən rus tüfəngləri ilə silahlanmış terrorçular bildirdilər ki, bu silahlar Van erməniləri arasından yığılmış yazışma vəsait hesabına əldə edilmiş və İran vasitəsilə keçirilmişdir. Müxtəlif təşkilatların - Hnçaq, Droşak və Ermənistan inqilabçıları müxtəlif forma və paltar geyirdilər. Mən bütün bunların təsnifatına ona görə nüfuz edirəm ki, bu üsyançılar öz arvad və uşaqlarını qoruyan vətənpərvərlər deyil, sadəcə qiyamçılardır. Məndə elə sübutlar var ki, onlar silahsız, yazıq müsəlmanları neçə soyuqqanlıqla öldürürlər. Təəssüflə deməliyəm ki, bütün bunlar rəzil başçılara uymuş cavan adamlardır".

Nəticədə bu yaraqlıların əksəriyyəti dağılmış və "Van bağlarını" cəzasız tərk etmişlər. Əgər Van şəhərinin erməni əhalisi burada əsl qırğından qaçsaydı, onda bunu Van administrasiyasının xidməti hesab etmək olardı.

Qurtarıldırsa, bu, Van inzibətçilərinin xidmətidir".

1896-cı ilin avqustunda Van ətrafında Fərəməzin (Rusiya vətəndaşı) quldur dəstəsi peyda oldu və tezliklə ələ keçərək tərk silah edildi.

Bir qədər əvvəl, iyun ayında, İranın Salmas əyaləti ilə sərhəddə İran kürdləri ilə birləşən ermənilərin terrorçu quldur dəstəsi başda tanınmış rəhbər Şərəf bəy olmaqla Türkiyə kürdlərinin düşərgəsinə hücum etdi. Təhrik olunmamış bu hücum zamanı Şərəf bəy yaralandı və təxminən 150 nəfər Türkiyə kürdü - kişi, qadın və uşaq öldürüldü.

1896-cı ilin oktyabrında əsasən, gənc ermənilərdən ibarət, İngiltərə, Fransa və digər Qərbi Avropa ölkələrindən gəlmiş quldur dəstəsi Qazanlıq vadisinə hücum etdi. Bu zaman erməni təşviqatçıları qırmızı bayraq qaldıraraq, yalançı qondarma inqilabi, əslində isə milli-separatçı şüarlardan geniş istifadə etmişdilər.

Belə epizodları çox sadalamaq olar. Hər dəfə də aydın olurdu ki, zorakılığın və ixtişaşların təşəbbüskarları erməni terrorçuları, onların məsuliyyətsiz başçıları və təşviqatçıları olmuşlar.

Erməni ekstremistlərinin hərəkətləri, amansız qətlər və terror nəhayət, yalnız hakimiyyət dairələrini deyil, habelə Türkiyə əhalisini də cana doydurdu və cavab reaksiyasını doğurdu. Karibi bununla əlaqədar yazır: "...Türkiyənin yerinə xristian Rusiyasını və yaxud yüksək mədəniyyətli Almaniyani təsəvvür edin... Əgər Elzas və Lotaringiyanın fransızları Almaniyaya ilə mübarizə üçün

könüllülərdən ibarət silahlı drujinalar yaratsaydı Almaniya hansı tədbirə əl atardı? Təbii ki, Türkiyə ermənilərlə necə davrandısa, mədəni xristian dövlətləri də o cür davranardılar".

Göstərilən hadisələrin başqa bir şahidi də bu fikrə tərəfdar çıxırdı və yazırdı: "Erməni təşviqatçılarının bu cür fəaliyyətlərinə, Türkiyə dövlətinin əsaslarının dağıdılmasına yönəldilən fəaliyyətə necə münasibət bəsləməli idi?"

11 iyul 1895-ci ildə böyük dövlətlərin, ilk növbədə İngiltərənin güclü təzyiqi altında Türkiyə sultanı siyasi cinayətlərə görə həbs olunanların hamısının əfv edilməsi haqda fərman imzalamalı oldu. Əlbəttə, bu, hər şeydən əvvəl, hökumət əleyhinə fəaliyyətlərinə görə həbs olunmuş gizli fəaliyyət göstərən terrorçu partiyaların üzvü olan ermənilər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ertəsi gün "bütün imperiyada çoxsaylı həbsxanaların qapıları taybatay açıldı və yüzlərlə ifrat siyasi təşviqatçı, terrorist azadlığa buraxıldı".

Lakin bu tədbir tamamilə əks nəticələrə səbəb oldu. Bu fərman nəinki erməni ekstremistləri ilə hökuməti barışdırmadı və ehtirasları söndürmədi, əksinə, erməniləri yeni "şücaətlərə" ruhlandırırdı. Onlar bu fərmanı Türkiyə hökumətinin zəifliyi kimi qiymətləndirdilər və bu qərara gəldilər ki, Türkiyə hökuməti yeni güzəştlərə hazırdır. Odur ki, vəziyyətdən istifadə etməklə fəaliyyəti genişləndirmək, "Qərb bizə kömək edəcək" fikrini əsas götürərək provokasiyaları davam etdirmək lazımdır. Həmişə olduğu kimi, yenə də erməni terrorçuları qüvvələrini həddindən artıq yüksək qiymətləndirərək, arzu etdiklərini gerçəklik kimi qələmə verməyə çalışırdılar.

"Böyük dövlətlərin köməyinə arxalanan erməni "inqilabçı" xadimləri iki prinsipi işləyib hazırlamışdılar: bir tərəfdən, açıq üsyanlar təşkil edib, genişləndirmək, qiyamlar qaldırmaq, digər tərəfdən, bu qiyamlar və axıdılan qanların miqyasını şişirtməklə səs-küy qaldırmaq...

Onlar siyasətin başdan-başa yalan olduğunu, xalqın taleyini yalan və şişirtmələr yolu ilə xilas etməyin mümkünlüyünü, "kim daha ucadan bağırırsa, son qələbəni də o qazanır" fikrini mənimsəmişdilər". Qeyd edək ki, adı çəkilən əfv fərmanı; sonuncu sənəd deyildi. Ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyə hökuməti Qərb ölkələrinin təkidi ilə daşnak, Hnçak və b. erməni terrorçularını, təşviqatçılarını bir neçə dəfə həbsdən buraxmalı olmuşdu. Erməni ekstremistlərinin əfv fərmanlarını necə qəbul etdiklərini belə bir fakt sübut edir ki, heç üç-dörd ay keçmirdi və azadlığa buraxılanlar yenidən barmaqlıqlar arxasına düşürdülər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əfv etmə sahəsində erməni terrorçularının bəxti yaman gətirirdi. Daşnaklardan söhbət düşəndə hakimiyyət dərhal müəmmali surətdə hər şeyi bağışlama virusuna tutulmuşdu. Hadisələri qabaqlayıb göstərmək istərdik ki, 1920-ci ilin may-oktyabr aylarında Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti

tərəfindən dinc Azərbaycan əhalisini amansızcasına soymaq və qətlə yetirməklə ad çıxaran yüzlərlə daşnak terrorçu həbsxanalardan azad edilmişdir.

Hər halda ötən əsrə qayıdaraq hadisələrin sonrakı gedişini izləyək. 14 avqust 1896-cı ildə "Daşnaksütyun" partiyasının üzvlərindən ibarət silahlı terrorçu dəstəsi Türkiyə paytaxtının lap mərkəzində indiyə qədər görünməmiş cinayət törətdi və Osmanlı bankını zəbt etdi. Mauzerlər və bombalarla silahlanmış 25 nəfər terrorist Konstantinopol bankının binasına soxularaq və dəhşətli vahimə yaratdı və onu girov götürüb, binanı boşaltdı*. Terrorçular bildirdilər ki, əgər Avropa ölkələri Türkiyədə baş verən hadisələrə dərhal qarışmasalar və erməni əhalisinin xeyrinə tezliklə islahatlar keçirilməsini təkidlə tələb etməsələr binanı bütün sənədlər və qiymətli sənədlərlə birgə partladacaqlar.

Erməni terrorçuları tərəfindən keçirilən bu görünməmiş aksiya ilə əlaqədar ixtişaşlar kortəbii alovlandı və hətta heç bir günahı olmayan ermənilərin ölümü ilə nəticələnən qırğınlara gətirib çıxartdı. Bəs terrorçu başçılar, "təkəbbürlü, müştəbeh rəhbərlər" "məhz öz rəhbərlikləri ilə minlərlə həmvətənlərinin" ölümünə fərman verənlər, erməni millətinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq əvəzinə, onu naümid, çıxılmaz vəziyyətə salanların taleyi necə oldu? Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də onlar sağ-salamat aradan çıxdılar. Diplomatik nümayəndəliklərin, o cümlədən Konstantinopoldakı Rusiya səfirliyinin draqomanı* Maksimovun iştirakı ilə gedən danışıqlar nəticəsində Osmanlı bankının rəhbərliyi terrorçuları öldürməmək və Türkiyə həududlarından çıxarılmaq şərti ilə terror dəstəsinin təslim olunmasına nail oldu. Nəhayət, onları cənab Edqarın ingilis yaxtasına mindirdilər, sonra da "Jironda" fransız gəmisinə keçirdilər və zərərsiz olaraq Marselə yola saldılar. Bu daşnak terrorçuları, yəqin ki, bir an belə olsa, düşünmədilər ki, "onların qeyri-təbii qəhrəmanlığı, hər şeydən əvvəl, yüzlərlə bədbəxt həmvətənlərinin həyatı bahasına başa gəldi".

Məgər bu "qəhrəmanların" fikirləri başqa deyildimi? Axı "onlar vicdanla öz vəzifələrini yerinə yetirdilər: sel kimi qan axıtdılar, dünyanı erməni məsələsi barədə danışmağa məcbur etdilər, türklərin erməniləri necə qırdıqları barədə

* Qeyd edək ki, girov götürülməsi və siyasi tələblər irəli sürülməsi ilə müşayiət olunan ilk terror aktıdır. Bu taktikadan sonralar bəzi ölkələrin terrorçuları istifadə etməyə başladılar. Lakin həsin çirkin və qanlı aksiyaların "pionerləri" məhz daşnaklar oldular.

* Draqoman-Şərq dillərindən tərcüməçi.

qəzətlərə material verdilər, öz həyatlarını da xilas etdilər" - deyə bir müşahidəçi kinayə ilə yazırdı.

Ümumiyyətlə, erməni terrorçularının "qəhrəmanlığı" da özünəməxsusdur. Bu "qəhrəmanlıq" həmişə qorxaq-isterik, səs-küylü süni tamaşaya bənzəyir. Həmin xüsusiyyət (indi də qalmaqdadır) ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyədə baş verən ilk erməni çıxışlarında özünü təzahür etdirdi.

"Bizə Balkan yarımadasının qəhrəmanları haqqında çox şey məlumdur: bəs, ermənilərin xalq qəhrəmanları haqqında bir şey eşidilmişdir? Onların azadlıq uğrunda mübarizləri hamı? Yoxdur. Niyə? Ona görə ki, bu mübarizlər öz xalqının xilaskarı deyil, məhz cəlladı rolunu oynamışlar. Erməni terrorçu dəstələri əvvəlcə ixtişaş salır, qırğın törədir, sonra gizlənidilər. Öllərində olan silah onların özlərinin məğlubiyyətlərini pərdələyən vasitə olmuşdur, silahsız ermənilər isə sonra silahlı soydaşlarının qəhrəmanlıqlarına görə öz qanları və sərvətləri ilə hesablaşmalı olurdular".

Burada bütün dünya mətbuatının hay-haray saldığı və sonralar da heç vax unutmadığı "türk vəhşilikləri" üzərində ətraflı dayanmaq lazımdır. Şahidlərin söylədikləri faktlara müraciət edək.

Ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşmaların baş verdiyi "qaynar" nöqtələri öz gözləri ilə görmüş, 90-cı illərin bir çox hadisələrinin canlı şahidi olmuş Mayevski bu haqda yazırdı: "Ən müflis vəziyyətdə olan minlərlə erməni görmüşəm. Lakin bu qədər məşhur "türk vəhşilikləri" nə heç yerdə rast gəlməmişəm. Mən dəfələrlə özümə sual verirdim: ağır təəssürlərdən məni xilas etmiş taleyin bəxş etdiyi imtiyaz sahibiyəm, yoxsa "türk vəhşilikləri" mifik, əfsanəvi xarakter daşıyır?"

Hal-hazırda mən o əqidədəyəm ki, belə vəhşiliklərə türklər yox, bu vəhşilikləri uydurmaqla kəskinləşdirən və sonra onları türklərin boynuna atan Şərq xristianları qadirdirlər.

Mayevskinin özü başqa bir yerdə göstərir ki, "Müsəlmanları qıcıqlandırmaq üçün xristianların necə vəhşilik göstərdikləri, təkə də dinc türklərə məlum idi. Ən iyrenc təfsilatlarla bəzədilmiş bu əməllər təkə gündəlik mətbuatın malı olmaqla yanaşı daim xalq kütləsinə güclü və qarşısı alınmaz təsir göstərirdi".

Demək olar ki, erməni terrorçularının yeganə həqiqi qazancı Qərbi Avropa (eləcə də Rusiya) mətbuatında kütləvi kampaniya təşkil etməyə müvəffəq olmalarındadır. Bu kampaniya, bir tərəfdən şişirtmələrə, ermənilərin fəlakət və fikirlərinin həddindən artıq qabardılmasına, digər tərəfdən isə erməni terrorçularının vandalizmədən xəbər verən faktların əsassız olaraq inkar edilməsinə, həyasız yalanlara əsaslanırdı. Hadisələrin şahidi qeyd edirdi: "Mən ötən erməni hərəkatının mətbuatda hər hansı bir vicdanlı təsvirinə həsr olunmuş yazıya heç vaxt

rast gəlməmişəm. Bununla bağlı məqalələr, adətən dedi-qodular və yalanlarla dolu olurdu".

Burada ötən əsrin gərgin hadisələrindən bugünkü günlərə qayıtmağa əsas verən analogiyaya ehtiyac duyulur. "Demokratik" mətbuat və televiziyanın (əvvəl İttifaq, sonra da Rusiya) nə qədər yalançı göz yaşları axıtdığını xatırlayaq. Onlar hərisliklə azərbaycanlıların "dəhşətli vəhşiliklərinin", "quduzlaşmış fanatiklərin" mənzərəsini yaradır, çarəsiz biçarə yetimlərin və dul qalmış qadınların (əlbəttə ki, ermənilərin) əzablarını təsvir edirdilər. Çox nadir hallarda, qanlı münaqişənin, elan olunmamış müharibənin məhz ermənilər tərəfindən törədildiyini, elan olunmamış müharibənin Azərbaycan ərazisində getdiyini, erməni terrorçularının - "Daşnaksütyun"un birbaşa varislərinin günün günorta çağı - Azərbaycan xalqının heç vaxt ermənilərə məxsus olmayan torpaqlarını zorla qoparmağa can atdıqlarını və bu torpaqlarda azərbaycanlıların mərhəmət göstərərək bir vaxtlar ermənilərə müvəqqəti sığınacaq verdiklərini xatırladan ağıllı fikirlər eşidilir. Lakin nuykinlər, starovoytovalar, boroviklər və onlar kimilər bunu tamamilə unudurlar. Yalan böhtan və dezinformasiya axını fasiləsiz olaraq keçmiş İttifaq (indiki MDB) oxucusunun və televiziya tamaşaçısının nəzərinə çatdırılırdı və indi də çatdırılmaqdadır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yüz il ərzində saxtakarlar xeyli irəli getmiş, onların böhtanları daha zəhərli, dezinformasiyaları daha kəskin olmuşdur.

Bugünkü ermənipərəst mətbuatın və televiziyanın ən sevimli fəndlərindən biri həm o tərəfdən, həm də bu tərəfdən saxta obyektivlikdir. Faktlar ciddi şəkildə dozalaşdırılır və bu zaman problemin mahiyyəti təhrif olunur, tanınmaz dərəcədə pərdələnirdi. Obrazlı şəkildə desək, özgə evinə soxulmuş oğru zərərçəkən ev sahibi ilə yanaşı qoyulurdu. Bu zaman isə "yuxarıdan" səs gəlir: "Dialoq, kompromis, danışıqlar" - hadisənin mahiyyətindən bixəbər olan oxucu kimin haqlı olduğunu başa düşə bilmir.

Digər fənd: gözə çarpmayan saxtalaşdırma - simasızlaşdırma. Bu faktlar adətən konkret və təkzibedilməz olduqda bu metoda əl atılır. Məsələn, məlumat verilir ki, haradasa, nə vaxtsa ekstremistlər tərəfindən hərbi qulluqçular olan maşın atəşə tutulmuş və ya silah anbarına hücum edilmişdir və s. Bütün bunlar konkret adlar çəkilmədən təqdim olunur. Belə ki, oxucu (televiziya tamaşaçısı, radio dinləyicisi) bu cür informasiyadan başa düşür ki, hücum edən kimdir. Hərçənd, əvvəlcədən yaxşı məlumdur - hücum edən erməni terrorçularıdır.

Daha bir fənd isə birbaşa dialoqdan ibarətdir. Yandırılmış kəndlər, qara geyimli qüssəli qadınlar, ağlayan uşaqlar nümayiş etdirilir, atəş səsləri eşidilir. Bu zaman diktör azərbaycanlı xüsusi təyinatlı milis dəstələrinin özbaşnalıqlarından danışır. Bununla yanaşı, göstərilən kadrları Y.Pompeyev 26 fevral 1991-ci ildə öz gündəliyində alova bürünən Şuşa haqqında televiziya kadrları, "Vesti" və

"Novosti"-nin Xankəndinin atəşə tutulması haqqında müşayiətedici mətnlər təsadüfi deyildir". "Azadlıq" radiosunun verdiyi məlumatla görə, Azərbaycan tərəfinin "Qrad" qurğuları yoxdur, bu qurğudan qondarma "DQR-in silahlı qüvvələri Şuşa və Xocalını, o cümlədən Qarabağ vadilərindəki çoxsaylı Azərbaycan kəndlərini atəşə tuturdular. Ermənilər bu zaman özlərinin paytaxtı ətrafına da "Qrad" mərmiləri yağdırır, Xankəndinin mərkəzində köhnə avtomobil təkərlərini və digər zir-zibili yandırırıldı ki, həftələrlə tüstülənsin".

"Daşnaksütyun"-un bugünkü kütləvi varislərinin ölçüyəgəlməz cəbhəxanasında bu cür fəndləri saysız-hesabsızdır. Lakin mənbələr daha dərinidir, kökləri keçmişə gedib çıxır. Bu gün o illərin saralmış arxiv sənədlərini, o illərin qəzetlərini vərəqlədikcə, dəst-xəttin necə də oxşar olduğuna, ermənipərəst mətbuatın, indiki və yüz il bundan qabaqkı fəndlərinin eyniliyinə təəccüblənməmək olmur.

Lakin, necə olursa-olsun, qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 90-cı illərində azsaylı obyektiv tarixçilərin və jurnalistlərin səsinə eşidən tapılmadı. Onların səsi "bədbəxt ermənilərin" döyülib-söyülməsi barədə səs-küylə və ah-fəğanla boğulurdu. O dövrdə həm dünya, həm də Rusiya ictimaiyyəti belə qənaətdə idilər ki, baş vermiş qanlı münəqişələrdə ermənilər zərərcəkən tərəfdir.* Təbii ki, mətbuatın bu cür mövqeyi Qərbi Avropa və Rusiya mətbuatının belə hüsn-rəğbətli ifadə etdikləri həmrəylik erməniləri yeni fitnəkarlıqlara və geniş miqyaslı fəaliyyətə ruhlandırır, şövq edirdi.

1896-cı ilin avqustunda Konstantinopol bankının ələ keçirilməsi ilə bir vaxtda Avropanın nəzərlərində erməni məsələsinə yeni kəskinlik vermək istəyən daşnaklar bəyannamə çap edərək yaymağa başladılar. Bu bəyannamədə guya Türkiyə hökuməti ilə əlbir olan Avropa ölkələri sərt ifadələrlə ifşa olunurdu. Həmin bəyannamədə on iki bənddən ibarət özünəməxsus proqram qeyd olunurdu: Türkiyə hökumətinin heç vaxt yerinə yetirə bilməyəcəyi tələblər irəli sürülürdü.

* Üst-üstə düşməyən belə fikirlərin necə uzunömürlü olduğuna Böyük Sovet Ensiklopediyasında dərc olunmuş "Türkiyə" adlı məqalədən sonra şübhə yeri qalmır. Məqalədə deyilir ki, Sultan II Əbdül Həmid milli və dini düşmənçiliyi qızışdırır, müsəlmanlar və xristianlar arasında toqquşmaları təhrik edirdi. 90-cı illərdə II Əbdül Həmidin fərmanı (!? - B.N.) əsasında, Kiçik Asyanın digər dairələrində, habelə İstanbulda amansız erməni qırğınları təşkil olundu. Nəticədə yüz minlərlə erməni öldürüldü (BSE, C. 26, səh. 116). Sovet Tarixi Ensiklopediyası da BSE-dən uzağa getmədi. Orada göstərilir ki, "1895-1986-cı illərdə Türkiyə hökuməti ermənilərin kütləvi qırğını təşkil etdi" (STE, 1961, s.735). Belə qeyri-obyektiv qiymətlər sovet dövrünün ensiklopediyasında və digər mənbələrdə də verilmişdir.

Axırda deyilirdi: "Böyük dövlətlər osmanlılarla həmrəydir. Krit* adasında da, Ermənistanda da onlar xristianların əbəs, mənasız mübarizəsinə türk cəlladları kimi nifrətlə baxırlar!.. Lakin əzilmiş millətin səbrinin həddi tükənməyib. Erməni xalqının qəzəbi onu buxovlayan zənciri qıracaq, bundan sonra törədiləcək amillər üçün təkəcə sultan deyil, həm də xarici dövlətlər məsuliyyət daşıyacaqlar!..

Biz öləcəyik! Bu, bizə aydındır. Lakin erməni millətinin iliyinə, sümüyünə işləmiş inqilab ruhu yer üzərində sonuncu erməni qalana kimi sultan taxt-tacına rahatlıq verməyəcəkdir.

"Daşnaksütyun" erməni inqilabçılarının federasiyasının Mərkəzi Konstantinopol komitəsi.

Bəyannamənin qəzəbli və əsəbi ruhu bu qəbildən olan erməni millətçi ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Cəbhənin köklü surətdə dəyişməsi daha səciyyəvidir: Hələ dünənə kimi Qərb ölkələri daşnakların ən yaxşı dostu, müttəfiqi və yeganə ümidi idi, bu günə onlara "cəlladların şərikləri" damğası vurulurdu. Naşükürlük, tam prinsipsizlik, dünənki himayəçiyə qara yaxmağa hazır olmaq - bütün bunlar müasir ermənilərin tipik cəhətidir ki, biz hələ buna əmin olmaq imkanı əldə edəcəyik. Həmin erməni bəyannaməsinin meydana çıxması konkret tarixi səbəblərdən irəli gəlmişdi. Məsələ burasındadır ki, bu dövrdə, bəyannamə müəyyən beynəlxalq əks-səda doğursa da, ermənilərin məskunlaşdıqları Türkiyə vilayətində baş verən hadisələrin strateji məqsədə: Türkiyə ilə Rusiya arasında hərbi toqquşmaya gətirib çıxarmayacağına əminlik əldə edən İngiltərənin "erməni məsələsinə" münasibətini "soyutdu".

Məşhur tarixçi V.Qurko-Kryajin düzgün olaraq göstərir: "İngiltərəyə bu məqamda Rusiyaya ermənilərdən Yaxın Şərq məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə yol vermək olmazdı. İngiltərənin Türkiyədəki siyasəti üçün ermənilər lazım deyildi: bu siyasətin növbəti vəzifələri Türkiyə ilə gizli müqavilədə həll olundu. Həmin müqaviləyə əsasən, İngiltərə Türkiyəni Rusiyadan müdafiə etmək müqabilində Kipr adasını əldə etdi. Buna görə də çar Rusiyasının Türkiyə ermənilərinə bel bağlamasını heçə çıxaran İngiltərə ermənilərdən uzaqlaşdı və onları Türkiyə hökumətinin hökmünə buraxdı".

Rusiyə hökumətinin inadkar mövqeyində mühüm rol xarici işlər naziri Lobanov-Rostovski oynadı. O, Qərb ölkələrinin Rusiyanı "səfeh" müharibəyə cəlb etməsinə qətiyyətlə müqavimət göstərirdi: "qonşu İran və xüsusilə Türkiyədə dostluq ünsürü kimi və bizə faydalı olan (çar mütləqiyətinə - B.N.) ermənilərə

* Ötən əsrin 90-cı illərində Krit adasında yunan və türk əhalisi arasında baş vermiş toqquşmalar nəzərdə tutulur.

diplomatiyamızın əsassız baxışlarını ilk dəfə sarsıtdı və təəssüf ki, kökündən məhv etmədi".

Necə olursa-olsun, İngiltərənin hakim dairələri Rusiyanın bu mövqeyindən pərişan oldular, erməni silahlı çıxışlarının davam edilməsinin bu dövrdə heç bir fayda verməyəcəyini görüb kursu dəyişdilər. Üstəlik "günahsız zərərçəkənlərə" qayğı xeyli vəsait və zəhmət tələb edirdi. İngilis diplomatiyasının perspektivində yeni fitnəkarlıqlar - Kipr münaqişəsi, bu gün-sabah başlayacaq yunan-türk müharibəsi və s. dururdu. Sözün qıyası, bütün səylərə baxmayaraq, bu dövrdə "erməni amili"nin nəfəsi "təngidi", enerjisi tükəndi. İngiltərə də erməni terrorçularının mübariz çılğınlığını soyutmağa hazırlaşdı. "Vətənpərvərlər" kursun dəyişdiyini hiss etdilər. İngilis diplomatiyasının sirləri ermənilər üçün heç vaxt gizli olmayıb. Bütün erməni terrorçuları ingilis konsullarına yaxşı tanış idi. "İngilis konsulluqları özləri isə ermənilərin Türkiyənin digər vilayətlərində işlərinin gedişi haqqında məlumat ala biləcəkləri məntəqələr idi".

Qərb dövlətlərinin ünvanlarına lənətlərlə dolu mənfur, çirkin bəyannamənin nəşri, eləcə də Osmanlı bankının tutulması mahiyyəti itibarı ilə özündə Qərbin erməni məsələlərinə münasibətində sönməkdə olan marağını yenidən qıcıqlandırmaq, dirçəltmək üçün "Daşnaksütyun"un başçılarının əsəbi, təlaşlı cəhdlərini təcəssüm etdirirdi. Lakin hər şey hədəz imiş - hadisələr özünün daxili, tarixi qanunları əsasında inkişaf edirdi və heç bir lənət, ah-fəğan real qüvvələri və uzunmüddətli siyasi amilləri əvəz edə bilməzdi.

Üstəlik, terror aksiyaları sonralar da bunun ardınca baş verən qırğınlar və Türkiyə hakimiyyətinin repressiyaları, ermənilərə rəğbət bəsləyənlərdə əks-reaksiya doğurdu: onlar hiss etdilər ki, ermənilər terroristləri dəstəkləməkdə davam etsələr, bu, Türkiyə hakimiyyətini daha sərt tədbirlərə əl atmağa, yeni, daha qanlı qırğınlara vadar edəcəkdir. Başqa sözlə, Türkiyə vilayətlərində erməni əhalisinin onsuz da çətin olan vəziyyətini daha da pisləşdirəcəkdir. Odur ki, 90-cı illərin ikinci yarısında, daha doğrusu, 1986-cı ilin payızından etibarən ermənipərəst təbliğat alovu sönməyə başladı, hələ də "əzabkeş" ermənilər barədə çox sözlər deyilirdi və ilk növbədə erməni əhalisinin rifahı naminə öz problemlərini özləri həll etmək üçün erməniləri və türkləri rahat buraxmaq tələb olunurdu. Silahlı ixtişaşlar da səngiyirdi. Hətta, erməni terrorçularının fəaliyyətinin xüsusilə çılğın xarakter daşdığı Van vilayətində 1895-1896-cı illərin hadisələrindən sonra gərginliyin zəifləməsi müşahidə olunurdu. Doğrudur, 1898-1899-cu illərdə Bitlis vilayətinin Sasun və Muş dairələrində terrorçu dəstələrin fəallığı gücləndi. Burada uzun müddət "milli iş uğrunda" çıxış edən Seronun terror dəstəsi xeyli müddət fəaliyyət göstərmişdi. Lakin terror dəstəsinin törətdiyi qətlər və talanlar, mahiyyətcə adi qaçaq dəstəsinin soyğunçuluğundan heç də fərqlənmirdi.

1901-ci ilin noyabrından Sasunda baş vermiş epizodu 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən hadisələrin uzaq əks-sədası hesab etmək olar. Onda Andronikin terror dəstəsi Muş şəhərinin dağlıq hissəsindəki Surn-Arakil monastırını tutdu və nümayişkarənə surətdə orada möhkəmləndi. İki səbəbə görə, bu epizod üzərində dayanmaq istərdim. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, ilk dəfə tarixi arenada amansız və qatı terrorçu, qatil Andronik peyda oldu ki, ona Cənubi Qafqazda on minlərlə gözüyaşlı qadın və yetim uşaq bu ada lənətlər, nifrətlər yağdırdılar. Həm dinc qonşu xalqlara, həm də öz xalqına hədsiz müsibətlər gətirmiş Andronik kimi ikinci adam tapmaq çətindir. İkinci səbəb isə ondan ibarətdir ki, bu epizod xronoloji baxımdan Türkiyədə baş vermiş yuxarıda təsvir olunan hadisələrlə uyğunlaşmır. Lakin onlarla sıx bağlıdır və bu dəfə Makedoniyada baş verən hadisələrdən istifadə edən daşnak terrorçularının diqqətini Türkiyə ermənilərinə cəlb etmək üçün yeni cəhdini təzahür etdirir. O vaxt Makedoniyada Qotse Delçevin rəhbərliyi altında bu əyalətin Türkiyədən ayrılması və Yunanıstana birləşdirilməsi ilə əlaqədar "Makedoniya makedoniyalılar üçün" şüarı altında, terrorçu hərəkət genişləndirilmişdi. Türkiyə hökuməti makedon münafişlərinin nizamlanması ilə məşğul idi. Həmişə olduğu kimi, Türkiyə, bu dəfə də Qərbi Avropa mətbuatının həmlələrini dəf etməli olurdu. Yəni də ortaya "Türkiyə vəhşilikləri" mifi atıldı.

Bir sözlə, Türkiyənin başı Avropa (Makedoniya) məsələsinə qarışmışdı. Odur ki, onun hökuməti Andronikə qarşı xüsusi cəza ekspedisiyası göndərmədi, yalnız Sasunun mühasirəsi ilə kifayətləndi. Üstəlik, bu quldur dəstə Surp-Arakil monastırında heç bir ay da qalmadı və qaçıb gizləndi.

Beləliklə, nümayiş elə nümayiş olaraq qaldı. Lakin erməni terrorçu mətbuatı bu faktı həddindən artıq şişirdi, bununla əlaqədar geniş bəyanatlar verildi, müxtəlif planlar cızıldı.

Dediklərimizin əsaslı olması üçün o zaman məşhurlaşmış "Pro Armenia" terrorçu qəzetində dərc olunmuş materiallara müraciət edək. Qəzetin 1903-cü il tarixli 66-cı sayında hansısa bir komitə adından göstərilirdi ki, guya Sasunda kifayət qədər erməni qüvvəsi toplanmışdır ki, azadlıq hərəkətinə başlanılsın və "Əgər rəsmi Avropa özünün elementar öhdəliklərini yerinə yetirməzsə, erməni inqilabçıları bu dəfə öz hərəkətlərini cəzasız boğmağa yol verməyəcəklər"

Qəzetin 65-ci sayında isə deyilirdi: "Əgər yaxın gələcəkdə bizim qardaşlarımız köməyimizə gəlməsələr hamımızı qoyun kimi qıracaqlar... Biz həmişə Avropanın müdaxiləsinə bel bağlaya bilmərik. Özümüzü müdafiə etməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, gücümüzə arxalanmalıyıq. Öz sinəmizi düşmən gülləsinə səpər çəkəndə, inanırıq ki, qardaş və bacılarımız bizə kömək əllərini uzadacaqlar".

Nəhayət, qəzetin 76-cı sayına nəzər salaq. Burada "gənclərin terror dəstəsinin tanınmış rəhbəri" Səfərovun müraciəti dərc olunub. Həmin müraciətdə deyilirdi: "Erməni qardaşlarım! Ümidvarıq ki, baharın gəlişi ilə bizim qardaşlıq həmrəyliyimiz zəfər çalacaq. Bizim axırncı birgə etirazımız Osmanlı zülmünə son qoyacaq və onu Berlin traktatının 3-cü və 61-ci maddələrinə imza ataraq Avropanın öz üzərinə götürdüyü insanpərvərlik missiyanı yerinə yetirməyə məcbur edəcək. İnanırıq ki, bizim bu son dəfə azadlığa can atmağımız, nəhayət, uzun əsrlər boyu iki millətin üzərinə (bolqar və ermənilər) qoyulan əziyyətli zəncirləri qıracaq. Yaşasın Ermənistan! Yaşasın Makedoniya!"

Biz sitatları ona görə gətirmədik ki, oxucu bir daha erməni terrorçularının üslubi təsvirlərini və bütün təmtəraqlı mənasız leksikonunu qiymətləndirə bilsin. Bu kiçik epizodda, güzgüdə olduğu kimi, ermənilərin öz separatçı məqsədləri üçün milçəkdən fil düzəltmək, bütün imkanlardan istifadə etmək bacarığı əks olunmuşdur. Cüzi imkan düşən kimi, biz yenə ictimai fikrə müraciət, Avropanın ermənilərə dair münasibətdə "öz ən adi öhdəliklərini guya yerinə yetirmədiklərinə görə" giley-güzarlıq və real imkanların həddən ziyadə şişirdiklərini ("Sasunda kifayət qədər qüvvə var"*) və yeni dostlar - bu dəfə makedoniyalılara yaltaqlanmalarını görürük və erməni terrorçuları onların hərəkətlərinə qoşulmağa can atırlar ("Yaşasın Makedoniya! Yaşasın Ermənistan!").

Erməni terrorçu partiyalarının sultan rejiminə qarşı mübarizədə gənc türklərlə birləşməsi cəhdi də bu dövrə (XIX əsrin 90-cı illərinə) təsadüf edir.

Türkiyənin müxalif siyasi təşkilatı - "Vəhdət və tərəqqi" (gənc türklər) 1889-cu ildə İstanbulda yarandı və tezliklə onun ətrafında qruplar və dərnəklər birləşdi. Əbdül Həmidin hökmdarlığı dövründə fərqli siyasi düşüncə təqib olunduğundan, partiyanın bir çox üzvləri Avropaya gedərək orada da öz təşkilatlarını yaratmışdılar. Millətlərarası münasibətlər sahəsində gənc türklərin ideoloqları Osmanlı imperiyasının bütövlüyünü saxlamaq məqsədi güdən osmançılıq doktrinasını irəli sürdülər. Gənc türklərin "Məşvərət" qəzeti yazırdı: "Bütün tələblərimizin əsasını ərazilərimizin bütövlüyü və bölünməzliyi təşkil edir (1906, № 171). Bəyan olunurdu ki, Osmanlı imperiyası heç bir istisna olmadan onun ərazisində yaşayan bütün xalqların - türklərin, kürdlərin, bolqarların, ərəblərin və s. ümumi Vətənidir və onların tərəqqi etməsi, yaxşı yaşaması Əbdül Həmidin despot rejimi devrildikdən sonra Konstitusiyalı quruluşun köməyi ilə təmin olunacaqdır.

* Sonralar erməni mətbuatı kinayə ilə yazırdı: "Hələ Türkiyə ermənisi əməlli-başlı bir tufəng görməyib, biz isə xarici ölkə qəzetlərində hay-küy salmışıq ki, guya Sasuna üsyan üçün toplar gətirmişik".

Gənc türklər uzun müddət erməni separatçı hərəkatına əhəmiyyət vermədilər və onların liderləri Mahmud bəy Mizancı və Əhməd Rza dəfələrlə qeyd edirdilər ki, üzdənirəq "erməni məsələsi"nin müstəqil yazmağa hüququ yoxdur və yalnız bu, Türkiyədə ümumi islahatlar kontekstində həll oluna bilər. Onlar Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmasına qəti etiraz edirdilər. Türk olmayan xalqların milli azadlıq uğrunda mübarizəsini gənc türklər "osmanlı millətində" qarşı xəyanət hesab edirdilər. Bu baxımdan, "Osmanlı" imzası ilə çap olunmuş "Erməni işləri haqqında" məqalə diqqəti cəlb edir. Məqələdə belə bir fikir yürüdülmüşdür ki, ermənilərin öz milli müstəqillikləri uğrunda başladıkları mübarizə yalnızdır onlar mütərəqqi türklərlə (yəni gənc türklərlə) ittifaq bağlayaraq 1876-cı ilin Osmanlı Konstitusiyasının bərpası uğrunda əlbir mübarizə aparmalıdır və bu Konstitusiya dini etiqaddan və milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq Osmanlı imperiyasının bütün vətəndaşlarının qanun qarşısında bərabərliyini təmin edəcək" ("Məşvərət", 1904).

"Erməni məsələsində" belə qütbləşmiş mövqelərə baxmayaraq, "gənc türklər" "düşmənimin düşməni – mənim dostumdur" prinsipini rəhbər tutaraq iki onillik ərzində erməni terrorçuları ilə danışıqlar aparırdılar. Əlbəttə, gənc türklər və erməni separatçıları dost olmadılar və ola da bilməzdilər. Lakin bu danışıqların ilk mərhələsində (1908-ci ildə - gənc türklər hakimiyyətə gələndə qədər) bir çox hallarda ümumi düşməne - Əbdül Həmidə qarşı birgə çıxış edirdilər. Özü-özlüyündə mühüm maraqlar doğuran bu cür əlaqələrin tarixi bu baxımdan diqqətəlayiqdir, çünki danışıqlarla tanışlıq "Daşnaksütyun", "Hnçak" və başqa erməni partiyaların liderlərinin siyasi prinsipsizliyini, riyakarlığını, özlərinin ani məqsədlərinə nail olmaq üçün istənilən müttəfiqi (hətta, əks mövqedə durmaları) axtarmağa hazır olduqlarını izləmək olar.

Gənc türklərin ermənilərlə ilk əlaqələri 1895-ci ilə təsadüf edilir. O vaxt gənc türklərin liderləri - Əhməd Riza və Murad Mizancı Londonda Əbdül Həmidə qarşı vahid cəbhə yaratmaq barədə danışıqlar aparılması məqsədi ilə hnçakçılarla ünsiyyət bağlamağa can atırdılar. Onların bu cəhdi dərhal göstərdi ki, erməni məsələsində tərəflərin mövqeyi qarşılıqlı anlaşmadan çox-çox uzaqdır. Lakin gənc türklər erməni terrorçuları ilə hər hansı bir ümumi platforma tapmaq üçün çox səy göstərdilər. Bu da onunla izah olunurdu ki, əsasən mühacirətdə fəaliyyət göstərən gənc türk müxalifəti öz ölkələri ilə əlaqədən məhrum olduqlarından və Türkiyədə şaxələnmiş təşkilata malik olmadıqlarından təcili olaraq müttəfiqlər axtarırdılar, məqsəd isə ölkədə sultan əleyhinə cəbhəni gücləndirməkdən ibarət idi. Gənc türklərin içərisində partiyaya rəhbərlik uğrunda daim mübarizə getməsi heç də az rol oynayırdı və erməni terrorçularının təmsalında müttəfiq qazana biləcək şəxs liderlik uğrunda mübarizədə öz şanslarını xeyli artırma bilərdi. Lakin Parisdə keçirilən növbəti görüşdə tərəflər yenə də razılığa gələ bilmədilər. Buna erməni

terrorçularının yuxarıda xatırlatdığımız "may proqramı" əngəl törədirdi, ona görə ki, gənc türklər bu sənəddə "separatizmin rüseymini" görürdülər. "Hnçak"ın liderlərindən biri olan Nazarbekyanın iştirakı ilə Parisdə keçirilən danışıqlarda hnçakçılar tərəfindən gənc türklərlə birgə manifestasiyada (Qum-Təpədə) iştirak etmək təklif olundu. Lakin gənc türklər bu təklifdən etiraz etdilər və bu addımı onunla əsaslandırdılar ki, hadisələrin kəskinləşməsi xarici dövlətlərin müdaxiləsinə və Türkiyənin parçalanmasına gətirib çıxara bilər.

Burada və sonralar da görəcəyik ki, gənc türklər və erməni terrorçuları arasında gedən bütün danışıqların leytmotivi eyni dərəcədə əsaslandırmış qarşılıqlı etimadsızlıq idi, hər tərəf özünü heç bir müəyyən vədlərlə əl-qolunu bağlamayaraq, müttəfiqlərin dəstəyindən faydalanmağa, öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Mahiyyət etibarlı ilə "Daşnaksütyun"un, "Hnçak"ın, digər terrorçu partiyaların və gənc türklərin mövqeyi əzəl başdan ümumi məxrəcə gətirilə bilməzdi və bu vəziyyət 1915-ci ilə qədər belə qaldı. Ən azı iki məsələdə tərəflər arasında barışmaz ziddiyyətlər var idi: 1) ermənilərin öz hərəkətlərinin əzəl başdan əsas məqsədi kimi elan etdikləri muxtariyyət və müstəqil erməni dövlətinin yaradılması haqqında məsələ: gənc türklər üçün bu muxtariyyət və üstəlik müstəqil erməni dövləti cəfəngiyət idi, onlar "erməni ideyası"na qarşı özlərinin "ümumi osmanlı vətəni" ideyasını irəli sürürdülər; 2) Avropa ölkələri və Rusiyanın köməyi məsələsində, erməni terrorçuları öz ümid və planlarının əksəriyyətini bu köməklə əlaqələndirirdilər; gənc türklər üçün isə Avropa ölkələri və Rusiya Osmanlı imperiyasının parçalanması və məhv edilməsinə onilliklər ərzində çalışan qatı düşməndirlər. İkinci bəndə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərin sonunda erməni terrorçuları ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında münasibətlər bir qədər soyumağa başlayanda, sonra isə açıq silahlı mübarizə səviyyəsində çar hökuməti ilə qarşıdurmalar yarananda ermənilərin gənc türklərlə əlaqələri dərhal fəallaşdı və real zəmin yaratdı. Lakin, əlbəttə ki, bu "müttəfiqlər" arasında aradan qaldırılması mümkün olmayan əsaslı ziddiyyətlər o zaman prinsiplial olaraq həll edilməmişdi, yalnız ümumi düşməne qarşı mübarizə vaxtına kimi saxlanılmışdı.

1886-cı ildə Qahirədə nəşr olunan gənc türklərin "Mizan" qəzeti erməni terrorçuları ilə gənc türklərin əməkdaşlığı haqqında proqramı dərc etmişdi. Onun müəllifi gənc türklərin ideoloqlarından biri Murad bəy idi. Proqramda yeni bir şey yox idi və onun mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1) "erməni məsələsi"nin həlli yalnız Osmanlı imperiyasının ümumi yeniləşməsi üzrə islahatlar çərçivəsində mümkündür;

2) ermənilər Türkiyənin mütərəqqi qüvvələri ilə (yəni gənc türklərlə) birgə yeni Konstitusiyaya uğrunda mübarizə aparmalıdır;

3) islahatların keçirilməsi, o cümlədən erməni məsələsinin həllinə ən böyük əngəl törədən Əbdül Həmidin rejimidir, ona görə də əlbir mübarizə məhz onun əleyhinə yönəldilməlidir.

Bu proqramın dərc olunmasına ermənilərin əks-sədası 29 fevral 1896-cı ildə "Hnçak" qəzetində çap olunmuş "Murad bəyə açıq məktub" sərlövhlə materialda özünü təzahür etdirdi. Orada əməkdaşlığa çağırış və türk vətəndaşlarının siyasi arenaya çıxması müsbət qiymətləndirilirdi. Lakin elə bu materialda "ermənilərin məskunlaşdığı vilayətlər üçün quberniya və icma muxtariyyəti verilməsi mütləq şərt kimi irəli sürülürdü və həmin muxtariyyət "milli formada təmsil olunmalı və milli milis" orqanlarına malik olmalı idi". Bununla bərabər, "təbii-etnoqrafik sərhədləri nəzərə almaqla" quberniyaların (vilayətlərin) inzibati sərhədlərində də əsaslı dəyişikliklər edilməsi şərti də ön plana çəkilirdi. Başqa sözlə, ermənilər erməni əhalisinin üstünlük təşkil edəcək yeni ərazi vahidlərinin süni surətdə yaradılmasını nəzərdə tutaraq milli mənsubiyyət üzrə muxtariyyət ideyasını təkidlə müdafiə edirlər.

1896-cı ildə Parisdə gənc türklər "yenidən təşkil olunmuş "Hnçak" partiyası arasında danışıqların bir neçə raundunu keçirdilər. Danışıqlarda Türkiyə tərəfdən Əhməd Rza və Murad bəy, erməni tərəfdən isə görkəmli hnçakçılar - A.Arpiaryan və P.Rştuni iştirak edirdilər. Lakin tərəflər konkret razılığa gələ bilmədilər. 1898-1902-ci illərdə bu istiqamətdə cəhdlər də bir nəticə vermədi. Buna baxmayaraq, tərəflərdən heç biri münasibətləri və əlaqələri birdəfəlik kəsmirdi.

Gənc türklərlə "Daşnaksütyun"un rəhbərləri arasında fəal danışıqlar aparılırdı. Erməni terrorçuları bu mənada çevik hərəkət edirdilər: onlar Əbdül Həmidin milli siyasətini tənqid edərək hər vasitə ilə türk xalqına səmimi hisslərini (sözdə) bildirməyə çalışırdılar. "Hnçak" və "Daşnaksütyun" adından türklər arasında sultan zülmünü devirməyə çağıran vərəqələr yayılırdı. Belə "söz yaradıcılığından" kiçik bir nümunə veririk: "Türk xalqı, sənə müraciət edirik. Ona görə yox ki, səndən qorxuruq. Başqa bir fikrimiz də yoxdur. Biz ölümün üzünə nifrətlə baxırıq. Bunu bizə sənin hökumətin öyrədib. Biz sənə yalnız bir məqsədlə müraciət edirik: bildiririk ki, sənə qarşı nifrətimiz də yoxdur. Əsrlər boyu bizim əcdadlarımızın bir Vətənin və bir məqsədi olub və sənənlə dinc və mehriban yaşamışdır. Lakin son vaxtlar cinayət üstündə qurulmuş sənənin hökumətin aramıza yenidən düşmənçilik toxumu səpir ki, bizi və səni asanlıqla boğsun. Sən, xalq bu şeytan siyasətini başa düşmədin, sən həm də qardaşlarımızın qanına bulanaraq dəhşətli cinayətin iştirakçısına çevrildin. Lakin bil ki, biz sənə qarşı yox, hökumətin əleyhinə vuruşuruq, sənənin ən yaxşı oğulların da həmin hökumətə qarşı vuruşurlar" və s. və i.ə. ("Droşak", 1896, № 14). Bu bəyannamə "Daşnaksütyun"un Mərkəzi Konstantinopol komitəsi tərəfindən imzalanmışdı. Səciyyəvidir ki, türk xalqına yazılmış bu müraciətdə daşnaklar "vahid Vətən"dən və "vahid məqsəd"dən

söz açırlar. Partiyanın program sənədində isə bunun əksi təsdiq olunur: ermənilər daha öz talelərini Osmanlı imperiyasının taleyi ilə bağlaya bilməzlər. Fitnəkarlıqlar və tökülən qanlara görə isə erməni siyasətçiləri bütünlüklə sultan Əbdül Həmidə və onun hökumətini təqsirləndirirdilər. Çox məharətlə düşünülmüş manevidir. Sonralar, gördüyümüz kimi, erməni terrorçuları 1905-1906-cı illərdə də belə bir manevidə tətbiq etdilər. O zaman ermənilər Cənubi Qafqazda baş vermiş millətlərə münafiqlərin günahını çar hökumətinin üzərinə atdılar.

Gənc türklər və erməni terrorçu partiyaları arasında olan əlaqələr Əbdül Həmid hökumətinin ermənilərlə dinc saziş əldə etdiyi bir vaxtda nəzərə çarpacaq dərəcədə canlandı. Bu, gənc türklərin planlarına daxil deyildi. Çünki bu halda onlar hər şeydən məhrum olurdular və potensial müttəfiqini itirə bilirdilər. 1897-ci ilin əvvəlində "Droşak" qəzeti gənc türklər partiyasının birinci sərəncamını bütünlüklə dərc etdi. Bu sənəddə belə yazılmışdı: "Xalq, ayağa qalx, qəddini düzəlt. Erməni həmvətənlərimizdən nümunə götür ki, törədilən əməllərinə görə günahlarını yuya biləsən, kömək əlini uzat..." ("Droşak", 1897, № 2).

Gördüyümüz kimi, erməni terrorçularının timsalında müttəfiq qazanmaq üçün gənc türklər türk xalqının ermənilər qarşısında mövcud olmayan "günahlarını" etiraf etməyə hazır idilər. Təbii ki, bu yalnız faktiki manevidir. Millətlərə toqquşmaların günahını gənc türklər erməni terrorçuları kimi Əbdül Həmid hökumətinin üzərinə atmağa çalışırdılar. Gənc türklərin bu etirafı, əlbəttə, daşnaklar üçün çox əhəmiyyətli idi. Bundan vəcdə gələn "Droşak" sevincdən boğularaq yazırdı: "Nəhayət, çoxdan gözlədiyimiz səs eşidildi. Qarşımızda Osmanlı inqilabçı partiyasının birinci sərəncamı durur ki, onun da inqilabi ruhu Osmanlı milləti üçün yeni dövrü təcəssüm etdirir. Əsrlər boyu nadan, hissiyatsız olan Osmanlı xalqı bu gün inqilab yoluna qədəm qoyur... Ümid edirik ki, nəhayət, öz qardaşının üzünə baxmağa cürəti çatmayan, onlarla bir torpaqda yaşayan türk inqilabçısı, öz xalqının günahlarını yuyaraq, ona açıq ürəklə yanaşacaq və bütün əzilənlər naminə zülmkarlara qarşı ümumi mübarizə üçün ona əl uzadacaqdır" ("Droşak", 1897, № 2). Əlbəttə, daşnaklar bundan olduqca razı idilər. Bəs necə?! Nəhayət, heç olmazsa, türklər "əzabkeş" erməni xalqı qarşısında "öz günahlarını" etiraf etdilər. Lakin tezliklə aydın oldu ki, bu çoxmənalı bəyanatlar taktiki manevidən başqa bir şey deyildi və ciddi məsələlərdə (erməni muxtariyyəti məsələsində) hər iki tərəf güzəştlərə getməyə meyilli deyildilər.

Artıq 1899-cu ildə "Droşak" gənc türklərin rəhbərlərini - Murad bəyi, Əhməd Rizanı və Əhməd Cəlaləddini (sonralar onun sultan xəfiyyəsi olduğu müəyyən edildi) ciddi tənqid etdi. Gənc türklər də bəzə qalmaqaldılar və erməni inqilabçı komitələrinin fəaliyyətini tənqid atəşinə tutdular. Əhməd Rizanın yazdığı məqalələrdə ədalətli olaraq, qeyd edilirdi ki, heç bir türk vilayətində belə ermənilər üstünlük təşkil etməzlər və müstəqil, yaxud muxtar Ermənistan ideyası uydurmadır,

Berlin traktatının 61-ci maddəsi ətrafında gedən çəkişmələr bir dövlət kimi Türkiyənin bütövlüyünü təhlükə altında qoyur ("Məşvərət", 1901-ci il, № 108, 102). Öz növbəsində "Droşak" gənc türkləri riyakarlıqda məzəmmətləndirərək yazırdı: "Gənc türklər, kiçikdən-böyüyə kimi erməni məsələsinə münasibətdə bir səyi rəhbər tuturlar: erməni məsələsi üçün heç bir bəraət axtarmamalı və onu beynəlxalq xarakterli məsələ kimi nəzərdən keçirməməli, habelə yaşanmış faciələrdə ermənilərin özlərini ittiham etməli" ("Droşak", 1900-cü il, № 8). Bütün bu fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, "Daşnaksütyun"un liderləri 1902-ci ildə Parisdə keçirilən Osmanlı müxalifət qüvvələrinin birinci konqresində iştirak etməyə razılıq verdilər. Bu konqres müxalifət liderləri - şahzadə Mehmed Səbahəddin və onun qardaşı şahzadə Lutfullah tərəfindən təşkil olunmuşdu. Konqresin işində dşnaklardan başqa, erməni terrorçu partiyalarından "Yenidən təşkil olunmuş "Hnçak" partiyasının nümayəndələri də iştirak edirdi. Gənc türklərə münasibətdə barışmaz mövqe tutan ortodoksal hnçakçılar konqresin işində iştirak etməkdən boyun qaçırdılar. Konqresin işində gənc türklərlə erməni terrorçuları arasında fikir ayrılığı özünü bir daha göstərdi. Ermənilər tələb edirdilər ki, konqresin qətnaməsinə Berlin traktatının 61-ci maddəsi əsasında xarici dövlətlərin köməyi və Türkiyənin yenidən qurulmasını nəzərdə tutan bəndlər daxil edilsin.

Nəhayət, tərəflər razılığa gələ bilmədikləri üçün, qeyri-müəyyən olunmayan bir qətnamə qəbul olundu. Burada deyilirdi: "Osmanlı dövləti xalqlarının nümayəndələri" Türkiyənin indiki rejiminə qarşı etirazlarını bildirir və aşağıdakı məqsədlər naminə birgə fəaliyyətə çağırırlar: 1. İndiki hökumət rejimi azad və ədalətli rejimlə əvəz edilsin, Konstitusiyanın bərpası ilə təmin olunsun. 2. Avropa dövlətlərinə onların vəzifələrini xatırlatmalı, bu vəzifələr ümumbəşəri mənafeələr naminə, onlarla Porte arasında mövcud olan beynəlxalq müqavilələr əsasında elə haqq-hesabla həyata keçirilməlidir ki, Osmanlı dövlətinin bütün hissələri onlardan bərabər səviyyədə faydalana bilsinlər".

Bu ümumiləşmiş fikirlə kifayətlənməyən erməni nümayəndələri əlavə bəyanat dərc etdirdilər. Bu bəyanatda deyilirdi ki, konstitusiya rejimi (Türkiyədə qərarlaşması güman olunurdu) Berlin konqresində nəzərdə tutulan xüsusi "ayrı və yerli dəyişiklikləri, eləcə də ondan irəli gələn və erməni vilayətləri üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq qərarlar nəzərə alınmalıdır" ("Nor kyank" qəzeti, 1902, № 1).

Bütövlükdə, konqres uğursuzluğa uğradı və heç bir "müxalifət qüvvələri cəbhəsi" yaratmaq mümkün olmadı. Əhməd Riza və onun tərəfdarları erməni məsələsinin əleyhinə qəzəbli çıxışlar etdikdə "Daşnaksütyun"un nümayəndələri nümayişkarənə surətdə konqresi tərk etdilər.

"Nor yank" qəzeti bu barədə yazırdı: "Öz həqiqi məqsədlərini liberal maska altında gizlədən, ədalət və azadlıqdan danışan türklər (gənc türklər nəzərdə tutulur - B.N.) zülm və sıxışdırma siyasətini davam etdirmək istəyirdilər. Sözdə onlar

Konstitusiyaya sadıqdırlər, işdə isə - ruhları və qəlbləri ilə Türkiyə imperiyasına və Türkiyə monarxiyasına sədaqət nümayiş etdirirlər" ("Nor yank", 1902, № 1).

Bununla bərabər, gənc türklərin "erməni məsələsində" münasibətinə belə bağlamayan daşnaklar, habelə "yenidən təşkil olunmuş hıncəkçilər" belə hesab edirdilər ki, onlarla müvəqqəti birləşmək olar, belə hesab edirdilər ki, əgər Türkiyədə müxalifət qalib gələrsə və ölkədə burjua-konstitusiya quruluşu bərqərar olarsa bu, ölkə daxilində müstəqil erməni dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə üçün daha əlverişli şərait yaradılacaqdır. Gənc türklər isə, xüsusilə hərəkətin ilk illərində inqilabi mübarizə təcrübəsinə malik olmadıqlarından erməni terrorçularından Əbdül Həmid rejiminə qarşı zərbə qüvvəsi kimi istifadə etmək niyyətində idilər. Türkiyənin sonrakı quruluşuna və erməni məsələsinə gəldikdə isə, burada gənc türklər tutqun və qeyri-müəyyən vədlərlə yaxalarını kənara çəkirdilər, ona görə ki, heç vaxt "osmançılıq" - Osmanlı imperiyasında yaşayan xalqlar üçün "ümumi Vətən" doktrinasının əsas prinsiplərindən keçməzlər.

Türkiyə Ermənistanında 90-cı illərdə baş verməş faciəli hadisələrin icmalına yekun vurmaq üçün Türkiyə hökumətinin mövqeyi üzərində dayanmaq vacibdir. Qeyd edək ki, əzəl başdan hökumət iki od arasında qalmışdı. Bir tərəfdən, sultan kabineti Avropa ölkələrinin və Rusiyanın müntəzəm təzyiqinə məruz qalırdı, silahlı müdaxilə təhlükəsi altında Avropa diplomatiyasının əl atdığı tədbirlərlə hesablaşmalı olurdu. Çünki hərbi müdaxilə türkləri yeni məğlublıya gətirirdi. Digər tərəfdən, Türkiyə hökuməti özünün müsəlman əhalisinin əhvali-ruhiyyəsi ilə hesablaşmalı idi. Onlar erməni terrorçularının çoxsaylı fitnəkarlıqlarından sonra ermənilərə düşmən və barışmaz münasibət bəsləyirdilər. Hətta əvvəllər türklərin, kürdlərin və ermənilərin arasında heç bir düşmənçilik hiss olunmayan vilayətlərdə də indi bu əhvali-ruhiyyə hiss olunmaqda idi. Buna müvafiq olaraq, sultan kabineti erməni əhalisinin xeyrinə müəyyən addımlar atmalı olurdu (məsələn, 6 oktyabr 1894-cü il fərmanı, erməni inqilabçılarının dəfələrlə əfv olunması, o cümlədən 11 iyul 1895-ci il tarixli xatırlatdığımız fərman və s.). Lakin bu addımlar hər dəfə müsəlman əhalisinin geniş kütlələrinin ciddi narazılığına səbəb olurdu və buna görə də göstərilən tədbirlər nəinki gərginliyi azaltmırdı, əksinə, onu daha da kəskinləşdirirdi. Axırda Türkiyə hökuməti belə nəticəyə gəldi ki, güzəştlər və sülhə çağırış siyasəti heç bir nəticə verməyəcəkdir. Odu ki, erməni məsələsində sərt yol tutdu, təhriklərə və daşnak yaraqlılarının terrorlarına həbslər və repressiyalarla cavab verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə sərt tədbirlərlə yanaşı, bu illərdə Əbdül Həmidin hökuməti üzdənirəq "erməni məsələsi"nin siyasi həllinə yönəlmiş bir sıra konkret addımlar da atmış. Ermənilərlə münasibəti dinc yolla həll etmək üçün sultan qarşılıqlı surətdə qəbul oluna biləcək kompromis axtarırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, "Hıncək"ın, "Daşnaksütyun"un başçılarından - erməni siyasi

terrorçularının barışmaz mövqeyi üzündən sultanın cəhdləri uğursuz nəticələndi. Bu danışıqlar üzərində ətraflı dayanmaq lazımdır. Belə ki, bununla bağlı hadisələrin təhlili təcavüzkar mövqedən çıxış edən, hətta yeni qurbanlar və öz həmvətənlərinin məhv olması təhlükəsi qarşısında heç bir güzəştə getməyən erməni terrorçularının mövqeyini daha yaxşı dərk etməyə imkan verir. 1895-ci ildə islahatların keçirilməsini tələb edən böyük dövlətlərin "may" ultimatumundan sonra Əbdül Həmid silahlı mübarizənin dayandırılması məqsədi ilə bütün erməni siyasi partiyalarına danışıqlar barədə müraciət etdi. Bununla da sultan Türkiyənin şərq vilayətlərində yaşayan ermənilərin vəziyyətini yaxşılaşdıracağına söz verdi. Lakin "Hnçak" partiyası bu ağıllı təklifdən qəti imtina etdi. "Hnçak" qəzeti bu haqda yazırdı: "Sultan özünün xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsini erməni inqilabçıları ilə danışıqlara göndərdi və bizim tərəfimizdən inqilabi təbliğatın dayandırılması əvəzinə, geniş dəyişikliklər vəd etdi". "Hnçak"ın həmin sayında göstərilirdi ki, partiyanın rəhbərliyi sultan ilə hər hansı bir danışıqlardan imtina edir ("Hnçak", 1896, № 11).

Üstəlik, Əbdül Həmidin Londondakı nümayəndəsi "yazılı və şifahi formada "Hnçak" partiyasına dəfələrlə müraciətlərdən sonra... qəti rədd cavabı aldı və oradan uzaqlaşdırıldı" ("Hnçak", 1896, № 13). "Hnçak"çılar və digər komitələr tərəfindən sultan nümayəndəliyi belə bir zərbəyə məruz qaldı" - yazısı ilə qəzet sevincini gizlədə bilmirdi. "Armenakan" partiyasının rəhbərliyi də sultanla danışıqlardan imtina etdi.

"Daşnaksütyun"un rəhbərliyi başqa mövqe tuturdu. Burada qərribə bir şey yox idi, çünki həmin dövrdə erməni terrorçuları arasında rəqabət müəyyən qədər kəskinləşirdi və daşnaklar ümid edirdilər ki, Türkiyə hökuməti ilə danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatarsa, bunu bütövlükdə öz adlarına çıxara bilərlər və erməni əhalisinin gözündə "Daşnaksütyun"un nüfuzunu möhkəmləndirərlər, əks halda, uğursuzluğun səbəbini "güzəştə getmək istəməyən türklərin" üzərinə atırlar.

"Daşnaksütyun" ilə Əbdül Həmidin emisarları arasında danışıqlar fasilələrlə, təxminən üç il (1896-1899) davam etdi və bu proses xüsusilə danışıqlarda vasitəçi funksiyasını yerinə yetirən "Droşak" daşnak qəzetinin səhifələrində kifayət qədər ətraflı şəkildə işıqlandırıldı.

Danışıqlar 1896-cı ilin oktyabrında Cenevrədə başlandı. Türkiyə tərəfini Tiran bəy Dadyan - Türkiyənin Xarici İşlər Nazirliyinin görkəmli müşaviri Artin paşa (Arutyun paşa) Dadyanın oğlu təmsil edirdi. O, mənşəcə erməni olduğundan daşnaklarla danışıqlar üçün daha münasib şəxs idi. Tiran bəy münacişinin nizamına salınmasının sadə və aydın planını təklif etdi: "Daşnaksütyun"un rəhbərləri silahlı çıxışları və Türkiyədə erməni terrorçularının hökumət əleyhinə fəaliyyətini dayandırır, Türkiyə hökuməti isə öz növbəsində zəruri islahatlar aparır və 9 ay ərzində "qayda-qanun və əmin-amanlığı" təmin edir.

Bu təklif daşnakların ciddi müqavimətinə rast gəldi. "Droşak" qəzetinin redaksiya məqaləsində Türkiyə təkliflərinə cavab verilmiş, bu təkliflər "boş vədlər" adlandırılmış, türklər "həyasız yalançılıqda" ittiham olunmuşdular. Sultandan "ləngimədən Türkiyədə ermənilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına başlamaq" və "hökumətin dönmədən ədalət yoluna qədəm qoyduğunu təsdiq edən qəti sübutlar" tələb olunurdu ("Droşak", 1899, № 4).

Belə kəskin cavaba baxmayaraq, Əbdül Həmidin emissarları danışıqları davam etdirirdilər. Nümayəndəliyin tərkibinə Artin paşanın qohumu Trdad bəy və Vaginak Əcəmyan da daxil edildi (gördüyümüz kimi ermənilərlə ümumi bir dil tapmaq üçün onların soydaşlarından istifadə olunurdu). Lakin daşnaklar özlərinə sadıq qaldılar: cavab əvəzinə Trdad bəyə "Daşnaksütyun"un proqramını və partiyanın mərkəzi komitəsinin "may" islahatlarının keçirilməsi barədə bəyanatını təqdim etdilər.

Nəhayət, Türkiyə tərəfi konkret islahat planını təqdim etdi, daşnaklar dərhal birbaşa cavabdan boyun qaçırdılar və bəyan etdilər ki, guya onların partiyanın adından danışmağa səlahiyyətləri yoxdur, çünki bu məsələni həll etmək hüququ partiyanın yerli komitələrinə məxsusdur.

Təbii ki, daşnak tərəfinin belə qeyri-məhsuldar mövqeyi danışıqları ləngidir və heç bir konkret nəticə vermirdi. Trdad bəy və Artin paşadan yeni yazılı vədlər və təminatlar tələb olunurdu: danışıqların gedişindən xəbərdar olan "Daşnaksütyun"un komitələri yeni-yeni tələblər irəli sürürdülər. Üstəlik, "Daşnaksütyun"un 1898-ci ildə keçirilən ümumi yığıncağında Türkiyə hökumətinin hər bir təklifinə etimadsızlıq göstərilməsi barədə razılıq əldə olundu və danışıqlar üçün yeni şərtlər irəli sürüldü. Müvafiq olaraq, sultana aşağıdakılar təklif olunurdu:

a) bütün erməni qaçqınlarını daimi yaşayış yerlərinə qaytarmalı və onların təhlükəsizliyini təmin etməli;

b) türklər və kürdlərlə toqquşmalar nəticəsində ermənilərin itirdikləri əmlakı sahiblərinə qaytarmalı;

c) erməni siyasi dustaqlarına ümumi əfv elan etməli:

Bu vaxt Xlat və Baqəşdə ermənilərin silahlı çıxışları baş verdiyinə görə, sonralar ermənilərin tələblərinə daha bir bənd də əlavə edildi:

ç) Xlat və Baqəşdəki qırğınların təşəbbüskarlarını (əlbəttə söhbət "təşəbbüskar" türklərdən gedir - B.N.) qanunun bütün sərtliyi ilə cəzalandırılmalı və kəndlərə dəymiş zərəri ödəməli.

Göründüyü kimi, "Daşnaksütyun"un rəhbərliyi danışıqları mümkünə etmək üçün maksimum səy göstərirdilər - erməni "cavablar"ının forma və məzmunu şübhəyə yer qoymamışdı. Bununla belə, Artin paşa növbəti cəhdə əl atdı; "Droşak" qəzetinin səhifələrində redaksiyaya ünvanlanmış, lakin, şübhəsiz,

"Daşnaksütyun"un rəhbərliyi üçün nəzərdə tutulmuş məktubu dərc olundu. Məktubda deyilirdi: "Dönə-dönə "Daşnaksütyun" a yalvarıram - sizə deyilənlərə diqqətlə yanaşın. Çünki mən səmimiyyətlə inanıram ki, millətin xilas və əmin-amanlığı Türkiyə də neçə əsrdir ki, mühafizə olunur. Qüdrətli Sultan erməni xalqına münasibətdə müxtəlif bəhanələrlə öz xeyrixah niyyətlərini mənə və Müqəddəs Patriarxa bildirmişdir.

Biz şahidlik ki, o dəfələrlə öz nazir və canişinlərinə səbəbsiz təqiblərin qarşısını almaq üçün əmrlər verir... Ümidvaram ki, bundan sonra möhtərəm iltifatlardan Sizə fərəhli xəbərlər vermək imkanına malik olacağam". Bunların hörmətli "Daşnaksütyun" a da aidyyəti var ("Droşak", 1898, № 5).

Bundan sonra, artıq lütfkarlıq və loyallıq göstərmək mümkündürmü? "Yalvarıram". Möhtərəm "Daşnaksütyun" - ümumi tanış olması üçün Artin paşanın imzası ilə dərc olunmuş bu məktubun üslubu onu göstərir ki, Xarici İşlər Nazirliyinin bu məsələni həlq etməkdən və şəxsən sultandan ciddi tapşırıq almışdı: nəyin bahasına olursa-olsun, hətta öz ləyaqətinə xələl gətirməklə (bu halda olduğu kimi) "erməni məsələsi"nin dinc yolla həll olunmasına nail olunmalıdır.

Lakin "Daşnaksütyun"un rəhbərləri inadkarlıqlarından dönmürdülər: əvvəlcə tələblərin yerinə yetirilməsi, sonra isə danışıqlar. Əlbəttə, belə mövqedə məhsuldar dialoqdan danışmaq cəfəngiyat idi; heç bir hökumət simasını itirmədən belə təhqirə dözə bilməzdi. Mahiyyət etibarı ilə "Daşnaksütyun" öz tərəfindən heç bir zəmanət və vəd vermədən sultandan qeyd-şərtsiz təslim olmasını tələb edirdi.

"Daşnaksütyun"un sultan hökumətinə verdiyi üç aylıq ultimativ möhlət keçəndən sonra (11 mart 1898-ci il) partiyanın rəhbərliyi Artin Dadyana bildirdi ki, danışıqları yarımçıq dayandırır. Lakin bu məqamda da Türkiyə hökuməti öz söylərindən əl çəkmədi. Türkiyə tərəfi güman edirdi ki, danışıqların hakim manerası, hər şeydən əvvəl, düşünülmüş mövqedən çox emosiyalarla və "erməni məsələsi" ətrafında ehtirasların ümumi coşğunluğu ilə izah olunur və hər halda problemə real yanaşma üstün gəlmişdir.

Digər tələblər arasında ermənilər təkid edirdilər ki, onlarla danışıqları sultanın rəsmi nümayəndəsi aparsın, bu məsələdə də onlara güzəşt etdilər. "Daşnaksütyun"la danışıqlarda rəsmi nümayəndə kimi Münir bəy, Parisdəki Türkiyə səfiri təyin edildi. Ermənilər dərhal bəyan etdilər ki, danışıqlara yalnız sultan hökuməti tərəfindən əvvəllər qoyulan dörd tələbin qəbul olunmasından sonra başlayacaqlar (ermənilərin ümumən əfv edilməsi; qaçqınların qaytarılması, ermənilərə qarşı hər cür represiyaların dayandırılması, qaçqınlara və ziyan çəkmiş ermənilərə hökumət tərəfindən maddi yardım göstərilməsi).

Bu dəfə sultan hökuməti tərəfindən zəruri zəmanətlər verildi. Münir bəyin möhürü ilə təsdiqlənmiş sultan fərmanında deyilirdi ki, "nəinki qiyamda iştirak edən ermənilər", eləcə də "Avropada fəaliyyət göstərən erməni komitələri" əfv

olunur. Fərmandə, həm də göstərilirdi ki, hakim xalqın malik olduğu bütün hüquqlardan istifadə etmək hüququ ermənilərə də veriləcəkdir. Əfv olunmuş ermənilər qabiliyyətlərinə müvafiq olan inzibati vəzifələr ala bilərlər, ehtiyacı olanlara lazımi maddi yardım göstəriləcəkdir" ("Nor kyank" qəzeti, 1899, № 12).

Sultan hökuməti ləngimədən sözdən işə keçdi; yuxarıda bəhs etdiyimiz siyasi bağışlanma həyata keçirildi. Lakin bu da erməni terrorçularını qane etmədi. Onlar Türkiyənin təşəbbüslərini rədd etdilər və danışıqları yarımçıq qoydular. Bunu onunla izah etdilər ki, əfv etmə fərdi xarakter daşıyır və guya millətlərarası zəmində toqquşmalar və həbslər davam edir. Daşnak iddialarının uydurma və qeyri-real xarakter daşdığını təsəvvür etmək üçün xatırlatmaq lazımdır ki, danışıqlar zamanı erməni terrorçuları heç də sakit olmurdular; silahlı çıxışlar, terror aktları, "Hnçak" və "Daşnaksütyun" tərəfindən təşkil olunmuş türk əsgərlərinə və dinc əhaliyə qarşı hücumlar daim davam edirdi. Belə şəraitdə toqquşmaların və ləbüd həbslərin qarşısını almaq olardımı? Lakin "Daşnaksütyun" növbəti dəfə Türkiyə hökumətinə etimad göstərmədiyini ifadə etməkdən ötrü belə faktlardan əl çəkmək istəmirdi.

"Revyu de Pari" jurnalında erməni-türk danışıqları haqqında ətraflı məqalə dərc etdirən, "erməni ideyasının" qatı müdafiəçilərindən biri olan fransız jurnalisti Pyer Qiyyar yazırdı: "Çarəsizlik və ümitsizlik onları intiqam yoluna sürükləyirdi. Törətdikləri aksiyaların Avropa xalqlarının təhlükəsizliyini və əmin-amanlığını təhlükə altına qoya biləcəyi onların vecinə deyildi... Bu gün də həmin laqeydlik və etinasızlıqla onlar erməni xalqının olduqca ağır vəziyyətini seyr edirlər" ("Nor kyank", 1899, № 12).

Belə bir məlumat var ki, Sultan Əbdül Həmid yalnız "Daşnaksütyun" partiyası ilə deyil, həm də mərkəzi Marseldə yerləşən "Armenakan" (hansına ki, sultanın emissarları göndərilmişdi) və "Hnçak" partiyaları ilə danışıqlar aparılmasına cəhd göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, Pyer Qiyyarın sözügedən məqaləsi "yenidən təşkil olunmuş "Hnçak" partiyasının orqanı olan "Nor kyank"da təzədən çap olunmuşdu. Lakin bu danışıqlar gizli saxlanılırdı, "Daşnaksütyun" isə əlindən gələni edirdi ki, erməni hərəkətində məhz o, özünün sultanın hesablaşdığı real qüvvə olduğunu göstərsin.

Qeyd edək ki, ermənilərlə danışıqlara Əbdül Həmid müxtəlif vaxtlarda erməni diasporunun digər nümayəndələrini, özünün görkəmli əyanlarını da cəlb edirdi. Onların arasında Xarici İşlər Nazirliyinin müşaviri Q.Norandukyan və Misirin baş naziri, mənşəcə erməni olan Nübar paşa da var idi. Şübhəsiz, Türkiyə hökumətinin dəfələrlə məqsədyönlü hərəkətləri gözdən pərdə asmaq və erməni terrorçularının əvvəlki tarixlə təqdim etmək istədikləri kamil danışıqlar və süründürmələr yolu ilə vaxt udmaq məqsədi daşıyırdı.

Səciyyəvidir ki, bir çox ermənilər, hətta qatı terrorçular başqa cür düşünürdülər. Sonralar məşhur erməni tarixçisi Leo "Daşnaksütyun"un irəli sürdüyü şərtlərdən bəhs edərək yazırdı: "Bu, qalib tərəfin məğlub tərəfə diktə etdiyi müqavilə idi... Buna baxmayaraq, o (yəni sultan Əbdül Həmid - B.N.), danışıqları kəsmədi. Danışıqların pozulmasının səbəbkarı "Droşak" redaksiyası oldu... Belə təkəbbürlü və müştəbeh siyasətin banisi, şübhəsiz, Xristofor Mikaelyan idi".

Sonra Leo partiyayı onda ittiham edirdi ki, o, sultanın təkliflərinə əsassız olaraq şübhə ilə yanaşırdı. O yazırdı: "Daşnaksütyun" danışıqları könülsüz aparırdı. Özünü sultandan güclü və qüdrətli hesab edərək, sanki Əbdül Həmidə minnət edirdi". Başqa bir erməni tarixçisi A.Cormisyan bununla əlaqədar olaraq yazırdı: "Onlar ("Daşnaksütyun"un liderləri - B.N.)... hər iki tərəfin qüvvələr nisbətində dair dəqiq təsəvvürlərə malik olmalı idilər. Görünür, özlərini aldatmaqla məşğul olaraq, onlar sultanın hesablaşmalı olan qüvvələrinin özünü doğrultmayan lovğalıqlarından sarxoş olmuşdular. Görünür, ermənipərəst avropalıların təbliğatçılıq roluna bəslənilən ümidlər də öz rolunu oynamışdı".

Danışıqlarla bağlı şəraiti obyektiv qiymətləndirmək üçün xatırlamaq lazımdır ki, o vaxt (1899-cu il) hər iki tərəf münafişinin dostcasına həllinə kəskin ehtiyac duyurdu. Sultan Avropa ölkələrini və Rusiyayı sakitləşdirmək, "Daşnaksütyun" və digər terrorçu partiyalar isə - dağıntı və repressiyalardan sonra özünə gəlmək üçün münafişyə son qoymalı idi.

Əgər məsələyə sırf praktik, rəşional mövqedən yanaşsaq, "Daşnaksütyun" və digər terrorçu partiyalar öz xalqının mənafeyi naminə sultan hökuməti ilə danışıqlarda daha konstruktiv mövqe tutmalı idilər. Bu bərədə erməni tarixçisi M.Koçar yazırdı: "Məntiqə görə və ağır şəraitdən çıxış edərək, azadlıq hərəkatının rəhbər qüvvələri Əbdül Həmidə əl uzatmalı və onun şərtləri ilə razılaşmalı idilər... Əbdül Həmidədən fərqli olaraq, erməni siyasi partiyaları korafəhmlik və diplomatiya sənəti ilə tanış olmadıqlarını, çevik istiqamət seçməyi bacarmadıqlarını nümayiş etdirdilər".

Ümumiyyətlə, bu, düzgün qiymətdir. Lakin, bircə, daşnakların səfeh davranışının və danışıqları pozmasının səbəbi "korafəhmlikdə" və "çevik şəkildə" istiqamət seçməyə qadir olmamaqda deyildir. Son dərəcə nifrət hissi, fanatizm və şübhəli separatçı səylər naminə minlərlə həmvətənlərinin həyatını qurban verməyə hazır olmaq psixologiyası özünü büruzə verirdi.

Hər halda, bu məsələyə aid çoxsaylı materialların öyrənilməsi birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan verir: ermənilərlə sülh sazişi bağlamaq və Türkiyənin şərç vilayətlərində vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Türkiyə hökuməti, sultan kabineti əlindən gələni etmişdir. Türkiyə tərəfindən zəruri addımlar atılır, xoş məram ifadə olunur, danışıqların davam etdirilməsi üçün təkid və maraq göstərilirdi. Hər iki

tərəf üçün məqbul sayılan şərtlərlə sülh bağlamağa münasibətdə sultanın səmimiyyətinə şübhə etməyə heç bir əsas yoxdur. Türkiyəni belə bir sazişə vadar edən ən ciddi səbəblər vardı. Türkiyənin bütün sülh təşəbbüsləri "erməni məsələsi"nin qənaətbəxş həllinin zəruriliyindən irəli gəlirdi ki, gələcəkdə böyük dövlətlərin Türkiyənin daxili işlərinə, perspektivdə birbaşa hərbi müdaxilə ilə nəticələnmənin qarşısı alınsın (Xatırladaq ki, bu addımlar Qərbi dövlətlərinin hərbi gəmilərinin Dardanelə soxulmasına hazırlıq gədən bir vaxtda atılmışdı).

Əgər Türkiyə tərəfi ermənilərlə sülh sazişi bağlamaq üçün əlindən gələni etmişsə, erməni siyasətçiləri, ilk növbədə, "Daşnaksütyun"un liderləri, demək olar ki, danışıqların pozulması üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Bunu nəinki iqtibas gətirdiyimiz sənədlər, habelə erməni tarixçilərinin verdiyi qiymətlərdə də təsdiq edilir.

Beləliklə, erməni terrorçularının tələblərinin siyasi cəhətdən küt və fanatizm ruhlu iddiaları sayəsində XIX əsrin sonunda iki xalq arasında münasibəti normalaşdırmaq, Türkiyənin şərq vilayətlərində vəziyyəti sabitləşdirmək, burada türklərin, kürdlərin və ermənilərin dinc yanaşı yaşaması naminə əmin-amanlıq yaratmaq üçün yetişmiş əlverişli tarixi imkan əldən verildi. Bunun günahı erməni millətçilərinin, hər şeydən əvvəl, öz xalqının mənafeyinə xəyanət etmiş (bu, heç də son dəfə deyildi) daşnakların üzərinə düşür.

Təbii ki, danışıqlar pozulduqdan sonra proses əks istiqamətdə inkişaf etməyə başladı: erməni və türk əhalisinin qarşılıqlı düşmənçiliyi daha da kəskinləşdi. Bunun günahkarları yeni-yeni fitnəkarlıqlar törədən erməni terrorçuları idi. Çünki hər aksiyadan sonra Osmanlı hökuməti sərt cavab tədbirlərinə əl atırdı. Ermənilər isə günahı yalnız özlərində, onların qanlı və perspektivsiz avantüraya cəlb edən bacarıqsız rəhbərlərində görməlidirlər.

Bu haqda V.L.Veliçko maraqlı fikir söyləmişdir. O, belə hesab edirdi ki, göstərilən hadisələrdə Osmanlı imperiyası "türk nöqtəyi-nəzərindən səmərəli maddələr mübadiləsi planını, yəni Ön Asiyada müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyətinin cəmləşdirilməsi və kəskin siyasi xəstəliyə tutulmuş ermənilərin qırılması, yaxud Rusiyaya qovulması planını həyata keçirirdi. Bu plan (çoxdan dayandırılmış qırğın istisna olmaqla) qeyri-adi, fenomenal müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilirdi".

Həqiqətdə isə Türkiyə hökuməti adi məntiqi rəhbər tuturdu; əgər ermənilər Türkiyə torpağında yaşamaq və Türkiyə qanunlarına tabe olmaq istəmirlərsə, haraya istəyirlərsə, oraya da köçsünlər, orada suyu bulandırsınlar. Onlardan yaxa qurtarmaq Türkiyə üçün qulaq dincliyidir.

Rusiya isə, əksinə, erməniləri həvəslə qəbul edir, onlara kömək göstərir, qaçqınlara məskunlaşmaq üçün torpaq sahələri ayırırdı ki, bu da əksər hallarda Azərbaycan və gürcü xalqlarının torpaqları hesabına həyata keçirilirdi. Burada

nəinki humanizm motivləri və xristian dini həmrəyliyi, həm də erməni terrorçularının 1890-cı ilin axırı - 1900-cü ilin əvvəlinə qədər ermənilər, ümumiyyətlə, Rusiyaya qarşı loyallıqlarını saxladılar. Lakin buna baxmayaraq, Rusiya onların ümidini doğrultmadı (Türkiyə ilə müharibə etmədi). Lakin yenə də Qərbi Avropa dövlətləri ilə yanaşı Rusiya da erməni-türk münaqişəsində erməniləri dəstəkləyirdi. Rusiyanın daha uzaqqörən ictimai və siyasi xadimləri hələ o vaxt erməni təcavüzünü açıq-aşkar həyəcanla izləyirdilər: "Erməni xalqının çağırılmamış himayədarları (yəni daşnaklar və digər terrorçu-ekstremistlər) arasında məhz Rusiya hüduqlarında muxtar çarlıq yaratmaq haqqında arzular nəinki sönmür, əksinə, daha da alovlanırdı. Türkiyədə belə ərazi yox idi - o, süni olaraq Cənubi Qafqazda yaradılır. On minlərlə Türkiyə mühaciri bizim hüduqlara soxulur, bizim döyüşçülər isə bu dinc "quldurlara" atəş açmırlar, çünki ermənilər uşaqları və qadınları qabağa verirlər.* Heç bir türk vəhşiliyi olmamışdır, Türkiyə hökuməti isə qaçqınları geriyyə qəbul etmir. Onların çoxu Rusiya vətəndaşlığını istəmir və artıq istisnasız eyş-işrətə, yoluxucu xəstəliklərə və vəhşi cinayətlərə meyillidirlər. On illərlə Rusiyada yaşamış və xasiyyətcə yumşalmış Cənubi Qafqazlı sadə ermənilər türk həmvətənlərinin gəlişini böyük fəlakət hesab edirdilər".

Əlavə edək ki, ermənilərin Rusiyaya axını yalnız onların "həmvətənləri" üçün deyil, həm də Cənubi Qafqazın bütün xalqları üçün "böyük fəlakətə" çevrildi. Türkiyə Ermənistanı ərazisində erməni terrorçularının on ildən çox davam edən yalançı inqilabi fəaliyyətinin nəticələri necə oldu? "Bu nəticələr olduqca kədərli. Ermənilərin ümumi sosial vəziyyəti nəinki yaxşılaşmadı, əksinə yalnız, xeyli dərəcədə pisləşmişdir və təkcə Türkiyədə deyil, Qafqazın hüduqlarında da... Hazırkı həyəcanlı vəziyyət onu göstərir ki, ermənilər yaxın gələcəkdə öz rəhbərlərinin zülmündən qurtula bilməyəcəklər".

Belə hallarda həmişə olduğu kimi, günahsız adamlar - əsasən də kənd əhalisi, faydalı əməklə məşğul olan şəhərlilər - ticarətçilər, sənətkarlar əziyyət çəkirdilər. Erməni terrorçu hərəkatının rəhbərlərinə - ali ruhanilər, iri burjuaziya, siyasətçilər, jurnalistlər və digər təhrikçilərə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, onlar, praktiki olaraq, zərər çəkmədilər. Erməni terrorçularının fəaliyyətinin yekunu budur. Fəciə isə ondadır ki, əhəmiyyətli dərəcədə zəngin ermənilər, din xadimləri

* Bu gün həmin taktikani tətbiq edən erməni "qəhrəmanlarını" necə xatırlamayasan?! Uşaqları və qadınları güllə qabağına vermək onlar üçün adi haldır. Bizim günlərdə Ermənistan ərazisində hərbi anbarlar və hərbi anbar dəfərlə bu üsulla ələ keçirilmişdir.

və başqa siyasətbazlar adından danışanlar doğma soydaşlarını - erməni xalqını qurduqları tələyə saldılar.

XIX əsrin 90-cı illərində - XX əsrin əvvəlində erməni terrorçu hərəkatının məruz qaldığı uğursuzluqlar "Hnçak"ın da parçalanmasını şərtləndirmiş oldu. Bu illərdə hnçakçılar da tez-tez "Daşnaksütyun"la birləşərək, fitnəkarlıqların və Türkiyə hakimiyyətinə qarşı silahlı çıxışların təşkilində fəal iştirak edirdilər. On minlərlə sadə erməni mülkiyə həddinə çatdıran belə çıxışların uğursuzluqları və dağıdılması ermənilər arasında siyasi dərəcəyəliyi və parçalanmanı şərtləndirmiş oldu. "Hnçak" partiyasını əqidəli sosial-demokratlar, inqilab işinə sadıq insanlar tərk etdilər. Onların bir hissəsi isə sonra RSDFP-yə qoşuldu. Digər tərəfdən, müvəffəqiyyətsizliklərdən "hiddətlənmiş" "yumşaq" millətçilər, öz məqsədlərinə demokratik, zor işlətməmək yolu ilə nail olmaqdan əl üzənlər "Daşnaksütyun" partiyası ətrafında birləşərək, ifrat millətçi mövqelərə keçirdilər.

Hnçak partiyasının özü iki hissəyə parçalandı: köhnə (ortodoks) "Hnçak"dan əlavə yenidən təşkil olunmuş (yenilənmiş) "Hnçak" da təşəkkül tapdı (1896-cı il).

"Hnçak"ın nəzərəcarpacaq dərəcədə sağa meyil etmiş nüvəsi, sonralar özünün sosial-demokrat yönümünü itirdi və mahiyyət etibarilə "Daşnaksütyun" ilə eyni səviyyədə fəaliyyət göstərirdi. Bu partiyalar arasında ideya və fikir ayrılıqları hakimiyyət uğrunda açıq mübarizə və partiyadaxili didişmələrlə əvəz olunurdu. Milli dözülməzlik, milli "eqoizmin" şişirdilməsi, demaqqoq təşviqat, yalan hədə-qorxu və terror ildən - ilə hnçakçıları və daşnakları daha da birləşdirirdi.

Bu baxımdan bir sıra müasir erməni tarixçilərinin "Hnçak" partiyasını təmizə çıxarmaq, onu az qala "Daşnaksütyun"un antipodu kimi təqdim etmək niyyətləri əsassızdır.

Belə ki, Meri Koçarın 1988-ci ildə çap olunmuş "erməni-türk ictimai-siyasi münasibətləri və erməni məsələsi" kitabında müəllif "Hnçak"ın sosialist şüarlarına və ideyalarına, onun müxtəlif dövrlərdə Avropa və Rusiyanın görkəmli sosialistləri, sosial-demokratları ilə sıx əlaqələrinə, hnçakçıların marksizm ideyalarının yayılmasındakı xidmətlərinə, onların şəxsi əlaqələrinə, dünya kommunistlərinin rəhbərləri ilə yazışmalarına xeyli yer ayırmışdır. Bu gün marksist ehkamlara fikrimizi çəkinmədən deyə biliriksə, "sosializm", "sosialist" anlayışlarının mütləq müsbət, direktiv əhəmiyyətini itirmişsə, belə bir təşəbbüslər ən azı sadələşmədir.

Bu gün biz belə bir nəticəyə gələ bilirik: bəli, "Hnçak" həmişə sosializmə meyil etmişdir. O vaxtlarda mütərəqqi ziyalılar, eləcə də geniş xalq kütlələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanan sosialist şüarlarından həvəslə istifadə edirdilər. Lakin bu sosialist mühiti (bundan "Daşnaksütyun" da məharətlə istifadə edirdi) dar millətçi məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə olunurdu.

Odur ki, "Hnçak"ın fəaliyyətini ətraflı, geniş nəzərdən keçirərkən onu "Daşnaksütyun"un fəaliyyətindən artıq pozitiv hesab etmək olmaz. Çünki proqram təşkilatı və digər fikir ayrılıqları başlıca məsələni - məqsədlərin və siyasi metodların ümumiliyini ört-basdır etmək olmaz.

"Türkiyə Ermənistanında" erməni terrorçularının çıxışları yatırıldıqdan və heçə endirildikdən sonra "Daşnaksütyun"un, "Hnçak"ın və digər partiyaların separatçı fəaliyyətinin mərkəzi (90-cı illərin sonunda) Cənubi Qafqaza keçdi. Bu dövrdə bunun bir sıra obyektiv şərtləri yetişmişdi:

1 Türkiyə hökumətinin bir sıra qəti tədbirlərindən sonra Türkiyədə ermənilərin milli-separatçı hərəkatının məruz qaldığı itkilərdən yaxın vaxtlarda özünə gələ biləcəyinə ümid yeri qalmamışdı. Təşviqatçı dəstələrinin əksəriyyəti tar-mar edilmişdi və qalanları isə Rusiya ərazisində gizlənmiş və yaxud Avropaya qaçmışdılar.

2 Erməni qaçqınlarının böyük kütləsi Cənubi Qafqaza axışmışdı. Öz evlərindən, əmlaklarından məhrum olan, qeyzlənmiş və hər cür əməllər törətməyə hazır olmuş bu qaçqınlar Cənubi Qafqazda da öz fitnəkar məqsədləri üçün terrorçuların əlində asanlıqla istifadə edə biləcəkləri vasitə idilər.

3 Bu dövrdə erməni kapitalı möhkəmləndi və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Bakı neft sənayesi rayonunda əsas mövqeləri ələ keçirdi. Bu da, bir tərəfdən, erməni milli burjuaziyasının nüfuzunun güclənməsinə, digər tərəfdən, aralarında inqilabi əhvali-ruhiyyənin geniş təşəkkül tapdığı erməni proletariatının say tərkibinin artmasına gətirib çıxardı.

4 Ötən əsrin 90-cı illərinin sonu - XX əsrin əvvəlləri Rusiyada ümumi inqilabi şəraitin kəskinləşməsi, gizli partiya, dərnək və cəmiyyətlərin sayının artması, sosial-demokrat, marksist ideyaların yayılıb, genişlənməsi, liberal əhvali-ruhiyyəli ziyalıların əksər hissəsinin inqilabi fəaliyyətə cəlb olunması ilə əlamətdardır.

5 Ermənilərə qarşı münasibətdə Cənubi Qafqazya imperiya hakimiyyətinin siyasətini qismən dəyişdi, ermənilərin təzyiqi isə artıq həyasız xarakter alırdı. Eçmiədzinin nəzarətsiz təsirini məhdudlaşdırmaq, terrorçuların, xüsusilə erməni gənclərinin tərbiyəsində imperiyaya, separatçı fəaliyyətə son qoymaq məqsədi ilə erməni kilsə məktəblərinin Rusiya Xalq Maarifi Nazirliyinin nəzarətinə verilməsi haqqında (1898-ci il), sonra isə erməni qriqorian kilsəsinin əmlakının idarə edilməsinin yeni qaydası haqqında qanunlar qəbul olundu (1903-cü il). Əgər bu qanunlardan birincisi artıq hər yerdə millətçi əhvali-ruhiyyəli erməni burjuaziyasının və burjua ziyalılarının narazılığına səbəb olurdusa, bilavasitə Eçmiədzinin (erməni müqəddəslərinin müqəddəsi) əmlak mənafelərini pozan ikinci qanun isə hər yerdə erməni terrorçularının Rusiya əleyhinə çıxışlarına gətirib çıxarmışdı.

Kilsə maraqlarının və milli mədəniyyətin müdafiəsi bayrağı altında "Daşnaksütyun" və "Hnçak" ətrafında bir çox liberal, maarifçi əhvali-ruhiyyəli cəmiyyətlər və təşkilatlar, habelə "erməni azadlığı" barədə terrorçu şüarlara şirniklənən sosial-demokratların xeyli hissəsi də birləşdi. Bütün bunlar şüarlar mütləqiyyətlə mübarizə, azadlığın, bərabərliyin, qardaşlığın və s. qərarlaşması kontekstində təqdim olunurdu. Beləliklə, ermənilərin inqilabi-separatçı səyləri yeni güclü impuls və təzə qüvvə axını qazanmış oldu.

Erməni terrorçularının fəaliyyət səhnəsinin Cənubi Qafqaza keçirilməsi "əhalisi dinc və əmin-amanlıq içərisində yaşayan ölkəmizin tarixində ən bədbəxt" məqam olmuşdur. Gələn daşnaklar özləri ilə milli nifrət gətirdilər. Belə zəmin üzərində erməni-tatar qırğınından, yaxud Ermənistanla və Gürcüstan arasında müharibədən başqa heç nə baş qaldıra bilməzdi... Erməni inqilabçı xadimləri, başlıca olaraq, "Daşnaksütyun" partiyası yaranana qədər Cənubi Qafqazda sabitlik idi, əmin-amanlıq idi... Ermənilər, tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.), gürcülər əsrlər boyu bir yerdə yaşamışdılar. Dinc əhali burada milli zəmində qanlı toqquşmaların nə olduğunu bilmirdi... Daşnaklar buraya gələrkən sanki muxtar Ermənistan üçün bütöv erməni ərazisi yaratmaq haqqında təbliğatlarını gətirdilər və Cənubi Qafqaza kəndinin "patriarxal həyatına milli düşmənçilik və nifrət hissələri nüfuz etdi...".

Həqiqət budur! Məhz daşnakların öz fəaliyyətlərini Cənubi Qafqaza keçirmələri ilə tez bir zamanda qanlı hadisələr zəncirinin başlanğıcı qoyuldu və çiçəklənən divar, nifrət, zorakılıq millətlərarası ziddiyyətlərlə dolu qaynar qazana çevrildi.

Yeni imkanları gören "Daşnaksütyun" rəhbərləri sakitləşməmişdilər. Türkiyə Ermənistanında fitnəkarlıqlarının iflasından və Cənubi Qafqazda şəraitin dəyişdirilməsindən sonra partiyalara yeni istiqamətlər, yeni taktika, başlıcası isə yeni təşkilati qurum tələb olunurdu. Bütün bu məsələlərə "Daşnaksütyun"un 5 aprel 1898-ci ildə keçirilən II ümumi yığıncağında (qurultayında) baxıldı.

Hərçənd ki, qurultayda yenidən baxılmaq üçün partiyanın proqramı müzakirə edilsə də, bu, praktiki olaraq, dəyişməz qaldı. Onu belə izah etmək olar ki, Rusiya ilə açıq qarşıdurmaların zamanı hələ ki, gəlib çatmamışdı. Lakin çoxsaylı faktlar sübut edirdi ki, "hələ 1887-ci ildə (yəni erməni kilsə məktəblərinin Maarif Nazirliyinə verilməsi haqqında sərəncam qüvvəyə mindikdən sonra -B.N.) "Daşnaksütyun" çar hökuməti ilə inqilabi mübarizə yoluna qədəm qoydu, lakin 1903-cü ilə qədər (yəni kilsə əmlakı haqqında qanun qəbul edilənə qədər - B.N.) mübarizənin özü, səssiz-səmirsiz, ermənilərin zahiri loyallığının gizli maskalanması ilə aparılırdı. Məhz bu "zahiri loyallığ" a riayət olunması belə bir fakt göstərirdi ki, qurultayda "Daşnaksütyun"un proqramına elə bir mühüm dəyişiklik əlavə edilmədi - partiyanın məqsəd və vəzifələri dəyişilməz qaldı.

Lakin mühüm dəyişiklik o oldu ki, faktiki olaraq partiyanın yeni nizamnaməsi qəbul edildi. Onun mətni bütövlükdə "erməni inqilabi şurasının ikinci ümumi yığıncağının protokollarının yekun nəticələrində" dərc edilmişdir (Cenevrə, A.R.S.mət. nəşri).

Yeri gəlmişkən, nizamnamənin bəzi bəndləri səsverməyə verilmədi. Bu da təsadüfi deyildi. Belə ki, ümumi yığıncağın taktikaya aid qərarlarının bəndləri, danışıqlar haqqında məsələ (harada ki "Daşnaksütyun"un xarici təşkilat və rezidentliklərlə əlaqələrindən bəhs edilmişdir), habelə seçkilərə dair məsələ çap olunan nizamnaməyə daxil edilməmişdi. "Yığıncağın protokolları haqqında qərar"da göstərildiyi kimi, "xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin geniş yayılmasının, işin mənafeyinə təhlükə törədəcəyinə görə" çapına icazə verilməmişdi".

Terror məsələsinə dair xüsusi qətnamə qəbul olunmuşdu. Həmin sənəddə deyilirdi: "Onun zəif aparılması inqilabın nüfuzuna xələl gətirir, odur ki, onun geniş tətbiqi zəruridir".

Göründüyü kimi, lap əvvəldən, "Daşnaksütyun"un hələ birinci proqramında fəxri yer tutmuş terror II qurultayda daha böyük əhəmiyyət kəsb etdi və mahiyyət etibarı ilə erməni millətçilərinin əsaslandıqları mühüm alətə çevrildi. Yenilik isə ondan ibarət idi ki, indi "Daşnaksütyun"un yerli təşkilatlarına tövsiyə olunurdu və həm də bir vəzifə kimi tapşırılırdı ki, Türkiyədə yaşayan yunan, makedon və gənc türklərlə ittifaqa girsinlər, onları öz rəhbərlikləri altına alsınlar".

Sonuncu bənd qeyri-ixtiyari olaraq diqqəti cəlb edir. Göründüyü kimi, erməni terrorçuları öz separatçı məqsədlərinə nail olmaq üçün Türkiyə inqilabçıları ilə əməkdaşlıq etməyə də hazır idilər. Məqsəd isə ondan ibarət idi ki, Osmanlı imperiyasının dayaqlarını dağıtmaq və beləliklə, öz terrorçu niyyətlərinin həyata keçirilməsini əsaslandırmaq. Xatırladaq ki, türklər - XIX əsrin sonlarında meydana çıxan "Vəhdət və tərəqqi" partiyasının ətrafında birləşən burjuva-inqilabçı hərəkatının iştirakçıları idilər. Gənc türklər öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra Osmanlı imperiyası xalqlarının türkləşməsinə yönəlmiş siyasi kursu reallaşdırmaq üçün istifadə etdikləri "osmançılıq" ("bütün osmanlıların bərabərliyi") doktrinasını irəli sürdülər. Odur ki, belə demək mümkünsə, gənc türklərin və "Daşnaksütyun"un ideya əsasları bir-birinə tam zidd idi: ad çıxarmış erməni burjuva terrorçuluğu və yenidən meydana çıxmış türk burjuva millətçiliyi bir-birinin əksinə gedirdilər. Bununla belə, konkret mərhələdə daşnaklar gənc türklərə də bel bağlayırdılar, belə ki, onların ümumi düşməni vardısı, o da sultan idi.*

* Daşnakların hədsiz dərəcədə çevikliyi və prinsipsizliyi bolşeviklərin hakimiyyət uğrunda və mübarizə mərhələsindəki taktikasını xatırladır. Məlumdur ki, Lenin əksər hallarda partiyadaxili və partiyalararası

Sonra "Daşnaksütyun"un yeni nizamnaməsində partiyanın aşağıların və orqanların mərkəzləşmədən azad olunması bəyan edilməklə, ciddi intizam, hesabat və təbəçilik qaydası tətbiq olunurdu. Beləliklə, zahiri demokratizm pərdəsi altında yarımhərbi təşkilat - əlverişli məqamda dövlət orqanlarında yer tuta biləcək hakimiyyət qurumunun sütununun yaradıldığı nəzərə çarpırdı.

"Daşnaksütyun"un Mərkəzi Komitəsinə, büro və rayon yığıncaqlarına təşkilatın hər bir orqanı və bölməsi üçün nizamnamələr və təlimatlar işləyib hazırlamaq hüququ verilir.

Yerli mərkəzi komitələrin hüquq və vəzifələri konkretləşdirilmişdi. Mövcud olan Şərq bürosuna (Tiflis) əlavə olaraq, Qərb bürosunun (Cenevrədə) yaranması, onların fəaliyyət sahələri arasındakı əraziləri məhdudlaşdırırdı. Nizamnamədə partiyanın gəlir mənbələri də göstərilirdi.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, "Daşnaksütyun"un ikinci qurultayı, hələlik bəyan olmayan, lakin çar hökuməti ilə mübarizəyə nəzərəcarpacaq dərəcədə hazırlığı ilə əlamətdar oldu. Bir neçə il sonra çar mütləqiyyəti də, türk sultanı kimi, erməni millətçilərinin lənətə gəlmiş düşməninə çevrildi.

M.Zaryanın partiya vəsaiti hesabına nəşr olunmuş "Daşnaksütyun"un müasir zəruri təkamülü" adlı kitabçasında partiyanın məqsəd və vəzifələri daha açıq şəkildə göstərilmişdi: "Daşnaksütyun" yaradıldıqdan bəri (1890-cı il) Rusiya ermənilərinin siyasi taleyi qənaətbəxş sayılırdı və onda Rusiya hökuməti ilə bu cür ciddi toqquşmaların olacağını heç ağılına da gətirmirdi. Yeddi il keçmədi ki, Qafqaz erməni kilsə məktəbləri bağlandı (1897-ci ildə). Bundan sonra, Türkiyə hökuməti ilə kifayətlənməyən "Daşnaksütyun" daha güclü dövlətlə mübarizəyə qızıışdı. Yeddi il əvvəl Rusiyaya qarşı çıxış etmək nəinki ağılsızlıq, hətta birbaşa dəlilik hesab olunurdu. Lakin buna qədər "Daşnaksütyun" erməni millətinin bütün mərhəmətli, ağıllı və mütərəqqi ünsürlərini özünə cəlb etdiyindən, onların müdafiə etdiyi məsələnin (əvvəlcə məktəb, sonra ona kilsə əmlakı məsələləri və ümumiyyətlə, erməni xalqının müstəqil yaşaması üçün məsələ əlavə olundu) həddindən artıq xəlqi olduğundan erməni xalqı - bu sülhsevər, sakit, "qandan qorxan", öz rəhbərlərinin, xüsusilə daşnakların əqli və mənəvi gücünə bələd olan bir xalq onlara inanırdı və sadıq idi: erməni xalqı nəinki qarşısındakı fəvqəladə dərəcədə güclü olan xalqdan qorxmadı, əksinə, cürət və cəsərlə, misli

mübarizədən seçilmiş yolu kəskin surətdə dəyişməyə, dünənkilə düşmənləri ilə birləşməyə, bu yaxınlara qədər dostluq etdiyi adamlara qara yaxmağa, partiya blokları, koalisiyalar yaratmağa, onları daxildən parçalamağa, özünü heç bir əxlaq norması ilə məhdudlaşdırmadan son həddə istədiyi nəticəni qazanmağa heyrətətamiz qadirliyi ilə seçilirdi.

görünməmiş və eşidilməmiş fədakarlıqla mübarizəyə başladı, ümumi hərəkət sayəsində uğur qazandı".

Gətirdiyimiz bu böyük sitat təsadüfi deyildir: çünki o, birincisi, təsdiq edir ki, daşnaklar dünənki mütəffiqləri olan Rusiyaya qarşı dağıdıcı fəaliyyətə hələ 1903-cü ildən xeyli əvvəl başlamışlar. İkincisi, bu sitatın timsalında həmin qəbildən olan materialların müəlliflərinin əl atdıqları səciyyəvi üsul və fəndləri əyani şəkildə qiymətləndirmək mümkündür. Biz burada "öz daşnak rəhbərlərinin əqli və mənəvi gücünü" lovğalıqla göylərə qaldırmasını və "sülhsevər", "sakit", "qandan qorxan" (müəllif güzgüyə əyri baxmayıb ki?!) erməni xalqının xasiyyətlərini görə bilirik. Bununla yanaşı, müəllif "cürət və cəsəretlə, görünməmiş fədakarlıqla mübarizəyə başlayan" erməni xalqını təmtəraqla tərif edir. İstər-istəməz sual meydana çıxır: erməni xalqı kimdir? "Sakit", "dinc", "qandan qorxan"dır, yoxsa "cəsəretli", "qorxmaz" və "görünməmiş fədakar"lığa qadir xalqdır? Burası da var ki, daşnak qələm sahibləri heç vaxt məntiqə hörmət bəsləməyiblər. Bu da təsadüfi deyildir ki, onlara ağılabatan dəlillər və əsaslandırılmış sübutlar lazım deyildir. Onlara ehtirasları qızıqdırmaq və təhrikçi şüarlarla bağırmaqla, yeri gəldi-gəlmədi özünü tərifləmək lazımdır.

"Daşnaksütyun", "Hnçak" və digər partiyaların loyallıqdan və sadıq təbəqəlikdən gizli qarşıdurmaya, sonra isə aşkar cəbhələşməyə zahirən nəzərə çarpmaqda olan keçidin dönüş anı məktəb və kilsə islahatı oldu, "Daşnaksütyun" və çar hökuməti arasında qarşıdurmanın məhz bu sahədə meydana gəlməsi, heç də, təsadüfi deyildir. Daşnak liderləri hələ partiya yaradılan vaxtdan etibarən erməni gənclərinin davakar terrorçuluq, milli və dini dözülməzlik ruhunda tərbiyə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Uşaqlar hələ beşikdə ikən erməni xalqının müstəsnalığı, xüsusilə onun missiyası, qalan millətlərdən üstünlüyü onların beyninə yeridilirdi. Daşnakların, habelə digər milli-vətənpərvər partiyaların liderləri, yaxşı düşünüb-danışan, ağıllı gənclərə arxalanırdılar və başa düşürdülər ki, hələ həddi-büluğa çatmayanların beynlərini terrorçuluq ideyası ilə zəhərləmək daha asan olur. "Daşnaksütyun"un liderləri bütöv bir nəslə - gəncləri üsyankar, yalançı inqilabi, mahiyyət etibarilə terrorçu ruhda tərbiyə etməyə can atırdılar. Bu məqsədlə də onlar erməni ruhaniləri ilə əl-ələ verib dövlətin kilsə məktəbindən (prixod) və katolikosdan xeyir-dua alaraq onları ilahiləşdirmək, sözün ən pis mənasında "milliləşdirmək" yolunu seçirdilər. Müasirlərdən biri qeyd edirdi: "Erməni məhəllə məktəbləri ən kobud və fanatik ilahiləşmənin şitilliyi idi. Hələ cəfəngiyatla dolu dərslərləri demirik. Dərslərlərdə bədnam "Böyük Ermənistan" və ermənilərin öz qonşularını sivilizasiyalaşdırmalarına dair dünyəvi təyinatlarından danışılırdı. Bu məktəblərdə, az qala Voronejə qədər uzanan, paytaxtı Tiflis olan Böyük Ermənistanın xəritəsi və hər cür emblemlər geniş yayılırdı. Bununla yanaşı, kilsə (prixod) məktəblərində dövlət dilinin (rus dili) öyrənilməsi barədə hökumət

qərarları sabotaj edilirdi. Axırınıc tendensiya Eçmiədzinin birbaşa fitvası ilə ermənilərin ali ruhaniləri tərəfindən həyata keçirilirdi.

Bu fəaliyyətdə ön aktiv rolu "Daşnaksütyun" yarandığı gündən seçilmiş terrorçu kurs oynayırdı. Hələ 1885-ci ildə "Daşnaksütyun"un banilərindən biri Xristofor Mikaelyan tərəfindən tərtib olunmuş bəyannamədə deyilirdi: "Erməni dilinə gəldikdə isə, qoy erməni ilə görüşərkən onunla erməni dilində danışmayan erməniyə lənət olsun. Qoy o erməni lənətə gəlsin və o erməninin ailəsi çürüsün ki, o ailədə erməni dili əvəzinə başqa dildə danışır".

Bu sözlərdə "qeyri-erməni" kim varsa, hamısına nifrət duyulur. Həmin nifrəti əsrlər boyu ermənilər ana südü ilə birgə qanlarına yeridirdilər. "Daşnaksütyun"un bugünkü varisləri daha uzağa getmişlər, "qeyri-erməni" kim varsa, hamısına nifrəti dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmışlar. Ermənistandan 200 min azərbaycanlı, onun ardınca rusları və digər millətlərin nümayəndələrini zorla qovduqları Ermənistanı yüz faizli monomillətçi respublikaya çevirdikləri azmış kimi, onlar həmçinin öz həmvətənlərinə də nifrət və ikrahla yanaşırdılar. Vay o günə ki, gəlmə ermənilər ermənicə kifayət qədər yaxşı danışmasınlar, "cins tərkibli" olmasınlar, o zaman ermənilərin insanlığa nifrət bəsləyən, terrorçu baxışları ilə üzləşəcəklər...

R.Arakelov göstərir: "Onlar üçün, necə deyərlər, əsl ermənilər üçün "qarabağlılar" ikinci növ həmtayfadır, çünki uzun illər boyu azərbaycanlılarla ünsiyyətdən sonra "korlanmışlar, yalnız onlara bəlli olan nəyisə itirmişlər".

Təəccüblü deyil ki, Azərbaycandan köçüb gedən ermənilərin əksəriyyəti öz Vətənlərində deyil, Rusiyada sığınacaq axtarmağa məcbur olmuşlar.

Gördüyümüz kimi, hələ yüz il bundan qabaq özünü göstərmiş bu cür meyillər çar hökumətini ehtiyatlı olmağı vadar etməyə bilməzdi. 90-cı illərin ikinci yarısında hakimiyyət erməni kilsə-prixod millətçilərinin son dərəcə zərərli rola malik olması, separatizm, terrorçuluq ideyaları yayması, mahiyyət etibarını ilə özlərini dövlətə qarşı qoymaları, deməli, Qafqazda imperiya siyasətinin qarşıya qoyduğu vəzifələrə diametral əks məqsədlər güddükləri barədə kifayət qədər dəlil-sübut cəmləmişdi. Nəhayət, bu sahədə çoxsaylı siqnalara cavab olaraq, kilsə-prixod məktəblərinin Xalq Maarifi Nazirliyinə verilməsi və həmin məktəblərdə erməni dili və erməni dini qanunlarının saxlanması haqqında çar hökumətinin sərəncamı qüvvəyə mindi. Lakin yetişməkdə olan nəslin şüuruna təsir göstərmək imkanını azaldan bu tədbirlərlə razılaşmayan erməni ruhaniləri təxribata əl atdılar: "birdən-birə məktəblərin çoxunu bağladılar və xalqın avam qalmasına üstünlük verdilər, tək xalq süni təklənməkdən yaxa qurtara bilməsin. Sadə ermənilər arasında "ah-fəğan" ərsə dirənmişdi, bununla belə, təşviqatçılar bilərəkdən yalan məlumatlar yayırdılar ki, guya məktəblər erməni teokratiasının casusları deyil, Rusiya hökuməti tərəfindən bağlanmışdır".

Ermənipərəst liberal mətbuat bu yalanı cidd-cəhdlə şişirtməyə, onu guya növbəti sıxışdırılmalar haqda ətraflı detallarla təntənəli surətdə bəzəməyə başladı. Bu kimi bolluca uydurmalara Bakının erməni neft maqnatları, eyni zamanda Eçmiədzinin xəzinəsi öz səxavətini əsirgəməirdi.

Kilsə məktəblərinin Xalq Təhsili Nazirliyinin yurisdiksiyasına verilməsi ilə bağlı bir nüans da vardı: məktəblərlə bərabər məktəb əmlakı, torpaq sahələri, avadanlıqlar da nazirliyin hesabına keçirildi. Təcili olaraq erməni ruhaniləri qəsdən kütləvi şəkildə sənədləri təzələdilər. Saxtalaşmanın əsas məqsədi isə bu əmlakın "monastırlara" və "kilsəyə" mənsub olduğunu qanuniləşdirməkdən ibarət idi. Bununla əlaqədar olaraq, saxtalaşdırmalar kütləvi xarakter aldı. İş məhkəmə prosesinə çatdı. Ermənilər rüşvət və şantaj hesabına belə işlərin böyük bir qismini öz xeyirlərinə həll etməyə nail oldular.

Bununla bağlı bir sənəddə deyilirdi: "Qafqazda əksər hallarda məhkəmə təcrübəsi ermənilərə əlverişli şərait yaradır... Qərarları ilə ermənilərə əmlak torpaqlarını vəhşicəsinə dağıtmağa icazə verən Qafqazın məhkəmə idarələri bu məsələdə bir çox işləri Qafqazda təhsil müəssisələrinin zərərinə həll etdilər".

Rusiya hökumətinin erməni gənclərini özünütəcrid, milli və dini dözülməzlik ruhunda tərbiyə edilməsinə son qoymağa göstərdiyi səyləri nəinki ruhanilər və hay-küçü təşviqatçılar, habelə erməni ziyalıların əksər hissəsi tərəfindən süngü ilə qarşılanırdı. Lakin bu da təəccüblü deyildir. Yalançı vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunan, sosial köklərinə görə əsasən burjuaziyaya mənsub olan ziyalılar, Türkiyə Ermənistanında baş verən faciəli hadisələrdən sonra vahiməli əhvali-ruhiyyədə yaşayan ermənilər, hakimiyyətin əməllərində "xüsusi hüquqlarına", dillərinə, özünəməxsusluğuna qəsd edilməsi cəhdləri axtarırdılar. Ədalət naminə qeyd edək ki, (hətta tarixi sənədlərlə də tanışlıq bunu göstərir) - çar hökuməti bu konkret halda qarşıya erməni mədəniyyəti institutlarına, erməni dilinə və ənənələrinə qəsd etmək məqsədi qoymamışdı, sadəcə olaraq erməni din xadimlərinin gənc nəslin fanatik ruhda tərbiyə olunmasına ziyanlı təsirini məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Yeri gəlmişkən hakimiyyət üçün narahatlıq mənbəyi yalnız "erməni məktəblərində təlimin ziyanlı istiqamətləri" deyil, həm də Eçmiədzin patriarxi ilə yerli (yəni erməni - B.N.) əhali və xarici inqilabi təşkilatlar arasında mövcud olan aşkar əlaqələr" idi.

Lakin tezliklə aydın oldu ki, çar hökuməti bu tədbirləri görməkdə xeyli gecikmişdir. Millətçilik, nifrət, dərəbəylik toxumları xeyli əvvəl səpəlmişdi. "70 il ərzində* erməni gənclərin 3-4 nəsli, Türkiyə hökumətinə qarşı olsa belə,

* 1907-ci ildə yazılmışdır

hakimiyyətə müqavimət göstərmək ideyaları ilə tərbiyə olunmuş, siyasi qavrayışa malikdirlər, hakimiyyətlə mübarizənin və qanuniliyinə alışıdırılmışlar. Qafqazda erməni məktəbləri bağlandıqdan sonra gənc ermənilər kütləvi surətdə İsvəçrəyə və Almaniyaya üz tutdular və orada hazır sosialistlər kimi qayıtdılar. Sosializm təbliğatı erməni şəhər əhalisi arasında daha məhsuldar nəticələr verdi, çünki şəhərli erməninin fəxr edəcəyi Vətəni yoxdur və 300 ildən çox qul kimi yaşamasının və hamı tərəfindən nifrətlə qarşılanmasının acı dərkə vardır. Belə tarixi mirasla və milli yüklə beynəlmiləçiliyə, bütün ölkələrin proletarları birləşin təbliğatına keçid çətinlik törətmir".

Bu sətirlər Eçmiədzin sinodunun ober-prokuroru A.Frenkelin Müqəddəs Sinoda təqdim etdiyi arayışdan götürülmüşdür. Ən başlıcası bir deyil, bir neçə nəslin narazılıq və milli müstəsnalıqını qavrama ruhunda tərbiyə olunmasına əsaslanan erməni millətçiliyinin mənbəyinin yığcam və dəqiq xarakteristikası ilə yanaşı bu iqtibasda başqa bir maraqlı fikrə də rast gəlirik. Bu ondan ibarətdir ki, erməni lumpeni (Frenklen "şəhərli" adlandırır) öz tarixi yükünə və tərbiyəsinə görə, mahiyyət etibarilə, sabah "Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!" şüarı altında vuruşmağa həvəslə getməyə hazır olan əsgərdir. Bu gün açıq-aşkar yazmaq və söyləmək olar ki, inqilabda və vətəndaş müharibəsində qalib qəlmiş bolşeviklər məhz belə ünsürlərə arxalanaraq, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasını zorla devirdilər.

1898-ci ildə hökumətin erməni kilsə-prixod məktəblərini Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamına verməsi ermənipərəst mətbuatını xeyli qəzəbləndirdi və erməni əhalisinin əksəriyyəti arasında antiimperiya və antirus əhvalı-ruhiyyə gücləndi. Çoxsaylı gizli, yarımgizli, leqal erməni terrorçu dərnəklərin və cəmiyyətlərin fəaliyyəti dərhal canlandı, bu dəfə "Türkiyə vəhşilikləri" əleyhinə deyil, "çar hakimiyyətinin özbaşınalığı", "milli mədəniyyətin boğulması" və i.a. əleyhinə yönəlmiş ifşaedici intibahnamələrin yayılmasına başlandı.

Bu illərdə, "Hnçaq" və "Daşnaksütyun"un səsi əvvəlkindən də yüksək eşidildi və onlar yenə də demədoq, saxta inqilabi bəyanatlarını yenə işə saldılar.

Ermənipərəst mətbuatda bu hay-küylə şişirdilmiş çıxışların və millətçi, separatçı əhvalı-ruhiyyənin açıq-aşkar fəallaşması, əksər hallarda belə şəraitlərdə tamamilə əks nəticə verirdi. Daim qıcıqlandırılan, erməni ruhanilərinin ikiüzlü siyasətindən, kilsə əmlakını gizlətmək məqsədi ilə həyata keçirilən fırıldaqlardan və erməni teokratik yuxarı təbəqələrinin ləyaqətsiz əməllərindən cana doyan Qafqaz hakimiyyəti, nəhayət, başa düşdü ki, bütün bu bələlərin kökü Eçmiədzindədir: qarşıdurmalar, sabotaj, gizli fitnə-fəsadlar, ermənilərin separatçı söyləri məhz bundan bəhrələndirdi. İngiltərədən, Fransadan, Almaniyadan və digər Qərb ölkələrindən gələn izlər də ora gedib çıxırdı. Qərb ölkələrinin hakim dairələri

öz imperialist səylərinin və Cənubi Qafqazdakı maraqlarının həyata keçməsində erməni ruhanilərindən bələdçi kimi istifadə edirdilər.

Bu dəfə səbir kasası doldu və hökumət qəti addımlar atdı: erməni qriqorian kilsəsinin əmlakına aid olan işlərin idarə olunması haqqında Rusiya imperatoru tərəfindən təsdiq edilmiş 12 iyun 1903-cü il qanununa əsasən kilsə əmlakının əksər hissəsinin dövlətə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu: patriarx katolikos təkbəşinə nığah bağlamaq işindən məhrum edilmişdi; qanunda, habelə, dövlət dili, andiçmə, sabiq erməni kilsə-prixod məktəbinin əmlakı haqqında mübahisələrin inzibati yolla (məhkəməsiz) həll olunması məsələlərinə aid bəndlər də vardı.

Bütövlükdə, 12 iyun qanunu katolikosun və erməni teokratiyasının mövqelərinə ciddi zərbə vurdu, o, şübhəsiz, öz kəskinliyi ilə Eçmiədzinə - erməni terrorçularının əsas mərkəzinə yönəldilmişdi.

Burada, sözün əsl mənasında, Eçmiədzinin nə olduğunu bilmək, erməni xalqının tarixində onun necə rol oynadığını başa düşmək üçün, tarixə qısa ekskurs etmək lazımdır.

Ermənilərin həyatında katolikosluğun tutduğu və tutacağı müstəsna yeri konkret tarixi faktlarla izah etmək olar. Əsrlərlə özünün sabit ərazisi və dövlət sərhədi olmayan, başqa millətin yaşadığı ərazini işğal edib bölüşdürən, daha güclü qonşuların adət-ənənələrinə, siyasi quruluşuna və dininə uyğunlaşmağa məcbur olan ermənilər "bir tərəfdən öz etiqadlarına xəyanət etməklə yad etiqadlı hökmdarlara qul olmaq yolunu qəbul etdilər, digər tərəfdən isə siyasi və maddi maraqların, dini marağın zərərinə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən gizli dövlətin xüsusi tipini... məhz teokratiyanı möhkəmləndirdilər.

Məhz siyasi maraqlar, yalnız ideoloji göstərişlərdə deyil, həmçinin praktik, gündəlik konkret siyasi işdə ifadə olunan fəaliyyət həmişə Eçmiədzinin fəaliyyətinə istiqamətləndirilmişdir. Əsrlər boyu Eçmiədzin ermənilərin dövləti olmuşdu, yalnız dini deyil, həm də, başlıca olaraq, milli erməni rüşeyminin simvolu olmuşdur, sosial vəziyyətindən və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, bütün ermənilərin böyük ümidlər bəslədiyi cazibədar mərkəzi olmuşdur.

Eçmiədzinə ümidlə baxmaq, katolikosun çıxışlarından son instansiyalarda həqiqəti görmək, ermənilərin təfəkküründə dərin kök salmışdır və mühüm birləşdirici milli faktordur. Doğulmaqda olan burjuaziya Eçmiədzində hakimiyyət gördü, onun köməyi ilə öz nüfuzunu həm genişləndirdi, həm də möhkəmləndirdi, cahil və nadan kəndli kütləsi üçün patriarx özündə dini başlanğıcı təcəssüm etdirdi. Patriarxın rütbəsi - "vexaper", yəni "zati - alilik" mənasını verir. Ona müraciətlə deyilən "sert - terutyanut" ifadəsi isə "Sizin hökumətiniz" kimi tərcümə olunur. Bu cür rütbələr ali hakimiyyətə tabe olmayan siyasi teokratiya üçün səciyyəvidir.

Türkmənçay traktatına əsasən Eçmiədzin Rusiyanın tərkibinə daxil oldu və katolikos bütün ermənilərin patriarxı hüququndan istifadə edərək öz hakimiyyətini

qoruyub saxlaya bildi. Beləliklə, Rusiya imperiyasının cənub sərhədində "faktiki olaraq, nəzarət edilməsi mümkün olmayan və öz siyasi dindarlarının nəzərində böyük nüfuza malik olan, dövlət daxilində teokratik dövlət təşəkkül tapdı".

XIX əsrdə ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza köçməsi qaçqınların yerləşdirilməsində əslində mühüm rol oynayan, torpaq sahəsi, pul vəsaitinin ayrılması, onlara lazım olan şəraitin yaradılması üçün Rusiya hökumətinə edilən müraciətlər katolikosluğun hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi.

Mövcud əsasnaməyə əsasən, katolikosun hakimiyyəti büsbütün təkbaşına idarə etməlidir: katolikos sinoda başçılıq edirdi, sinodun prokurorunu isə Rusiya hökuməti təyin edirdi.

Lakin buna baxmayaraq, erməni ruhaniləri, əgər hökumət sərəncamları katolikosun fəaliyyət dairəsini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırdırsa, məmurlarının göstərişlərini sabotaj etmək üçün saysız-hesabsız bəhanələr və yollar tapırdılar. Bu qarşıdurma nəinki siyasi-inzibati, habelə məhkəmə sferasında da təzahür edirdi, hərçənd, əlbəttə ki, Rusiya birinciliyə malik olmalı idi.

Nəinki erməni ruhanilərinin hazırlanmasında, habelə gənclərin terrorçuluq ruhunda tərbiyələnməsində mühüm rol oynayan Eçmiədzin ruhani akademiyası öz Nizamnaməsini deyil, müvəqqəti qanunlara riayət edirdilər. Bu qanunlar hələ 1874-cü ildə II Aleksandr tərəfindən 9 il müddətinə təsdiq olunmuşdu. Lakin bundan otuz il keçməsinə baxmayaraq, erməni katolikosları həmin qanunları rəhbər tutmağa üstünlük verdilər. Bu sənəd də qeyri-müəyyənliklər zəngin olduğdan, ermənilər onları öz xeyirləri üçün təfsir etməyin yollarını öyrənmişdilər. Erməni ruhaniləri dövlət qarşısında onların hüquq və vəzifələrinin konkretləşdiriləcəyindən ehtiyat edərək, Nizamnamənin birdəfəlik işlənilib hazırlanmasına və qəbul olunmasına hər vasitə ilə mane olurdular.

Eçmiədzin lap əvvəldən varlı təbəqələrə xidmət göstərmişdir: əvvəl feodal - patriarxal yuxarı təbəqələrin, sonra isə iri burjuaziyanın mənafelərinə xidmət edirdilər. Onun fəaliyyəti həmişəki kimi yalnız millətçi cərəyana məxsus idi və terrorçuluq motivlərindən istifadə etməsəydi, katolikosluq heç vaxt erməni əhalisi arasında belə yüksək səviyyədə nüfuz qazana bilməzdi.

Təbii ki, yuxarıda göstərilən faktorlara görə Eçmiədzin və onun ruhaniləri yarandığı gündən "Hnçak" və "Daşnaksütyun" kimi bu cür terrorçu partiyalarla əlbir olmuşlar. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu əlaqələr heç vaxt bildirilmirdi: "Daşnaksütyun"un siyasətçiləri və təbliğatçıları terror, zorakılıq və şantajdan istifadə etməklə öz üsulları ilə hərəkət edirdilər. Katolikosun timsalında kilsə ideoloji, əgər belə demək mümkündürsə, "əxlaqi" bir pərdə idi, siyasi ekstremistlərin şübhəli söylərini erməni xalqının, Allahın iradəsi kimi təqdim edirdi. Erməni millətinin həqiqi din simvolu altında dirçəlişi barədə (yəni

qriqorian) təmtəraqlı çıxışlar, separatçı niyyətləri və qonşuların hesabına yaşamaq arzuları ört-basdır edilirdi.

Səciyyəvi haldır ki, 90-cı illərdə Türkiyə Ermənistanında hadisələr son dərəcə böhranlı həddə çatdıqda və erməni təşviqatçılarının, yaraqlılarının fitnəkarlıqları nəticəsində on minlərlə günahsız erməninin həyatı təhlükəyə məruz qaldıqda Rusiyanın hakim dairələri katolikosa çıxış etməyi və soydaşlarını qayda-qanuna əməl etməyə çağırmağı təklif etdilər. Şübhəsiz, bu, erməni patriarxının nüfuzunu qazanmış ehtirasların soyumasına, ekstremistlərin coşğunluğunun yumşaldılmasına, xeyli insan həyatının xilas olmasına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərə bilərdi. Lakin katolikos Mkrtiç nəinki barışıq naminə çıxışdan imtina etdi, əksinə, "qızırdırıcı nitq" söylədi. O dövrdə erməni ruhanilərinin çıxışlarının ruhu hıçqıqların, daşnakların şüarları ilə həmahəng, səslənirdi. Bu dövrdə Eçmiədzində çıxan "Ararat" qəzetində bu dövrdə arximandrit Karapetin çağırışı çap olunurdu. "Sülh yox qılınc!" - görünür xristianların tələblərindən davakar erməni ruhanilərinin arzuladıqları yalnız budur. Tökülən qan heç vaxt onları öz xalqının qanı olsa belə, dayandıra bilməmişdir.

Erməni ictimai-siyasi şəraitində Eçmiədzinin böyük nüfuzunu müəyyənləşdirən digər əsas amil onun əlində saysız-hesabsız sərvətin toplanmasıdır, üstəlik, onun miqdarı, mənşəyi və istifadəsi çox gizli saxlanılırdı. Ta qədimdən bəri şərait erməni ruhaniləri tərəfindən sui-istifadə hallarına və çoxlu maxinasıyaya gətirib çıxarırdı. "Eçmiədzinin sərəncamında müəmmalı şəkildə idarə olunan böyük mülklər var idi. Monastırlarda avadanlıq, əmlak siyahısı, cədvəllər və s. düşünülmüş surətdə gizlədilirdi. Əmlak alınır və girov götürülürdü... Digər tərəfdən, kilsə idarələrinə banklar külli miqdarda kredit verirdilər. Belə iqtisadi qarmaqarışıqlıqda müəyyən etmək mümkün deyildir ki, pul nə kilsənin işlərinə israf olunur, nə də dini nöqtəyi-nəzərdən hara xərclənir. Əlavə edək ki, bir neçə il bundan əvvəl Eçmiədzində, onun monastırlarından birində Rusiyanın saxta pul nişanlarını düzəldən fırıldaqçı dəstəsi aşkar edilmişdir və bu, rayonun iqtisadi mənzərəsinin tutqunluğunun ən yüksək zirvəsinə çatardı" - deyər müəllif kinayəli bir nəticəyə gəlir.

Təbii ki, kilsə və dünyəvi əmlakla bağlı fırıldaqlar, bu əmlakın əksər hissəsinin dövlət yurisdiksiyasından alınması Qafqazdakı Rusiya hakimiyyətini narahat etməyə bilməzdi. Eçmiədzinin nüfuzunun nəzarətsiz artımı və "Hıçqak", "Daşnaksütyun" kimi siyasi partiyalarla sıx əlaqədə olaraq siyasi arenada açıq-aşkar rol oynamaq söyləri hakimiyyəti daha çox narahat edirdi, partiyaların fəaliyyəti artıq XIX əsrin sonunda Daxili İşlər Nazirliyi məmurlarının gözüne şübhəli görünürdü.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, 1898-ci ildə erməni kilsə-prixod məktəblərinin Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilməsi erməni ruhanilərinin və terrorçu əhvali-

ruhiyyəli dairələrin arasında kəskin neqativ əks-səda doğurdu. Erməniperəst mətbuat tərəfindən Rusiya hakimiyyətinə həmlələr edildi. Mütləqiyyət və bu qanunu yerinə yetirməli olan konkret məmurlar tənqid atəşinə tutulurdu.

Bütün bunlar çar hökumətini yeni addım atmağa - erməni qriqorian kilsəsinin əmlakını idarə etməyə dair islahat keçirməyə məcbur etdi. Bu islahat nisbətən leqal, loyall fəaliyyət göstərən erməni terrorçularının çar hakimiyyəti ilə birbaşa silahlı qarşıdurmaya keçən ekstremistlər arasında suayırıcı rolunu oynayan mərhələ kimi əlamətdardır. Erməni terrorçularının ikiüzlülüyünə "özünü müdafiə dövrü" (1903-1905-ci illər) adlandırdıqları bu mərhələ Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixinə "Daşnaksütyun" partiyasının təşkil etdiyi amansız sarsıntılarla, qanlı millətlərarası toqquşmalarla daxil oldu.

İ F Ə S İ L

ERMƏNİ TERRORÇULARININ FƏALİYYƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZA KEÇİRİLMƏSİ

(1903-1906-ci illər)

1903-cü ildə kilsə torpaqlarının müsadirə bəhanəsi ilə Cənubi Qafqazda erməni terrorçu hərəkatının yüksəlişi 1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsinə, habelə 1905-1907-ci illərdə burjua demokratik inqilabına gətirib çıxarmış inqilabi şəraitin kəskinləşməsi ilə eyni vaxta düşmüşdü.

Rus-yapon müharibəsində çarizmin düşər olduğu amansız məğlubiyyət cəmiyyətdə çoxdan mövcud olan narazılığı hərəkatə gətirən bütün inqilabi qüvvələri fəallaşdıran bir mexanizm oldu. Sanki sarsılmaz mütləqiyyət silkələndi. Müharibə rus çarizminin daxili çürüklüyünü, onun bürokratik aparatının səmərəli fəaliyyətə qadir olmadığını üzə çıxardı.

Geniş xalq kütlələrinin və liberal əhval-ruhiyyəli ziyalıların narazılığından, çar hökumətinin özünü itirməsindən istifadə edən bütün inqilabi qüvvələr 1905-ci ildə birbaşa çarizmi devirməyə cəhd göstərdilər. İnqilabın hərəkatverici qüvvələri fəhlə sinfi, müflisləşmiş kəndlilər, habelə liberal burjuaziya idi. Bütövlükdə isə 1905-ci il inqilabı zadəgan-bürokrat-təhkimçi, adiləşmiş və çirkəbləşmiş yuxarı təbəqələr və əhalinin geniş kütlələrini öz tərəfinə cəlb edə bilmiş inqilabi əhval-ruhiyyəli burjuaziya arasında münafişənin zorakılıqla həll olunması cəhdi idi.

Ölkəni sarsıdan sinfi döyüşlər bütün milli, separatçı, milli-azadlıq hərəkatını fəallaşdırıb dirçəltirdi - mütləqiyyəti devirmək şüarı altında Polşada, Finlandiyada, Ukraynada, çar Rusiyasının bütün hüdudlarında inqilabi qüvvələr səslərini ucaldılar, azadlıq küleyi əsməyə başladı, milli-azadlıq hərəkatları dirçəldi.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz olduqca mürəkkəb və partlayış qorxulu bir regionu təcəssüm etdirirdi. Burada, sinfi ziddiyyətlərlə yanaşı (xüsusilə iri sənaye mərkəzi olan Bakıda) ocaq kimi gah yanan, gah da sönən erməni terrorçularının ortaya atıldığı (çox da pis olmayan) milli ayrı-seçkilik tonqalları mövcud idi.

Çar hökuməti imperiya siyasətinin "parçala və hökm sür" prinsipinə əməl edərək, heç vaxt Cənubi Qafqazda əsl sülhün bərqərar olmasına can atmamışdır. Əksinə, erməni, azərbaycanlı və gürcülər bir-biri ilə hüquq, imtiyaz və ərazi uğrunda apardıqları mübarizə, çar hökumətinin hakim rolu üçün çox sərfəli idi: birincisi, bu, çar hökumətinə sadə xalq kütlələrinin nəzərində nüfuz dairəsini genişləndirirdi. İkincisi, xalqların ümumi dil tapmasına və Rusiya imperiya siyasətinə qarşı birgə çıxış etməsinə mane olurdu. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərin həddindən artıq kəskinləşməsi də mütləqiyyətin mənafeələrinə uyğun gəlmirdi. Qırğınlar, yanğınlar, kütləvi qarışıqlıqlar, kaos və anarxiya - bütün bunlar dövləti laxladır, əhalidə hakimiyyətin zəifliyi, köməksizliyi barədə fikir oyadırdı. Bu da mütləqiyyət üçün xoşagəlməz idi.

Bütövlükdə isə göstərilən illərdə çar hökuməti Cənubi Qafqazda, qısa xarakterizə etsək, "şəraitdən asılı olaraq hərəkət etmək" siyasətini yeridirdi. İnqilabi hərəkatın yüksəlişinin ən yüksək nöqtəyə çatdığı vaxtlarda vəziyyətdən irəli gələn tələbləri rəhbər tutan iqtidar mümkün qədər ehtiyatlı olmağı və gözləmə siyasəti yürüdürdü. Moskvada dekabr silahlı üsyanının uğursuzluğunu (1905-ci il) və inqilabın artıq süqut etməsini gören iqtidar daha da qətiyyətlə hərəkət etməyə başladı və 1906-1907-ci illərdə nisbi sakitlik (doğrudur, çox zəif və etibarsız) olduğuna baxmayaraq, bu da "Daşnaksütyun" terrorçuları tərəfindən mütəmadi olaraq pozulurdu.

Lakin erməni terrorçu cəhdlərinin sürətli yüksəlişi keyfiyyətcə yeni müstəviyə keçməsi, hələ rus-yapon müharibəsindən və ölkədə inqilabi şəraitin kəskinləşməsindən 2-3 il qabaq başlamışdı. Başlanğıc nöqtəsi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 12 iyun 1903-cü il qanuna müvafiq olaraq, Eçmiədzinin kilsə əmlakının müsadirəsi olmuşdur. Məhz bu akt erməni cəmiyyəti dairələrində antihökumət, antirus, eləcə də antimüsəlman əhvali-ruhiyyənin qar uçqunu kimi artmasına gətirib çıxartdı. Xatırladaq ki, göstərilən fərmanda kilsə torpaqlarının Torpaq və Dövlət Əmlak Nazirliyinə, kapitalın isə Daxili İşlər Nazirliyinə verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Belə bir qayda yaradılmışdır ki, daşınmaz əmlaka və kapitala mülkiyyət hüququ erməni-qriqorian kilsəsinin əlində qalır, gəlirlər isə müstəsna olaraq kilsənin ehtiyacları üçün xərclənəcəkdir. Məhz bu son bənd erməni ruhanilərini qəzəbləndirirdi, çünki Eçmiədzin əsrlər boyu "kilsənin pulları kilsəyə aidiyyəti olmayan işlərə xərclənmişdir".

Eçmiədzin torpağının zəngin sərvətləri, geniş əkin sahələri, kilsə əmlakı, ilk növbədə katolikosluğun yuxarı təbəqələrinin varlanmasına xidmət etmiş, ikincisi isə ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Oğurluq, sui-istifadə, kilsə əmlakı ilə alver elə bir geniş xarakter almışdır ki, hətta bu barədə erməni mətbuatında ("ev bizim, sirr bizim" prinsipinə can atsa da) hərdənbir ifşaedic materiallar da dərc edilirdi.

Belə ki, 23 yanvar 1898-ci il tarixli "Mşak" qəzeti Eçmiədzin kassasından 200 min rubl oğurlanması barədə məlumat dərc edərək yazırdı: "Küllü miqdarda pul oğurlanması hadisəsi bizə Eçmiədzin monastırının ünvanına adi bir həqiqəti təkrarlamağa imkan verir ki, ermənilərin bu dini mərkəzinin pul məsələlərinə dair cəmiyyətə hesabat verməsi vacibdir. Bu sadə həqiqəti xatırlatmağımıza baxmayaraq, təəssüf ki, bizim bütün gileyimiz səhrada ah-nalə edənin harayı olaraq qalırdı. Kilsənin əkin torpaqlarından gəlirlər 10 dəfələrlə azaldılırdı. Məsələn, ümumi sahəsi 90 min desyatin olan Qandzasar və Xotavank torpaqlarının gəliri guya ildə ... 50 (!) rubl təşkil edirdi. Belə faktların sayı çoxdur. Kilsə torpaqlarında yüzillik meşələri vəhşicəsinə qırdılar (məsələn, katolikosun özünün idarə etdiyi Aqaroin monastırının nəzdindəki mülkdə) və s.

Lakin Bakıda və Tiflisdə erməni qriqorian kilsələrinin əmlakı yeni qanunun fəaliyyət dairəsinə aidiyyəti yox idi. Halbuki bu iki kilsənin ətrafında yarım dini erməni təşkilatları (coqlar) qruplaşmışdılar. Coqlar, bir tərəfdən kilsə, digər tərəfdən isə siyasi partiyalar və terrorçu təşkilatlar arasında əlaqələndirici rol oynayırdı.

12 may 1903-cü il qanunu kilsə paltarları geyib bəzənmiş erməni terrorçularının separatçı fəaliyyətinin kökünü real şəkildə kəsmək üçün kifayət qədər radikal xarakter daşıyırdı. Lakin, hər halda, ermənipərəst leqal və gizli mətbuat narazılığı son dərəcə pozğun demoqoqçuluq kampaniyasının başlanması üçün Eçmiədzinin təsirinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdi.

Bu vaxtdan etibarən erməni kilsəsi Rusiya hökuməti ilə "müharibə yoluna qədəm qoydu". Bu, katolikos tərəfindən bəyan edilən çar Evinin lənətlənməsindən sonra aşkar oldu. Eçmiədzinin nəzdində təcili surətdə üzdənirəq "Patorik"-n partiyası yaradıldı. O, "dini mahnıların" - xüsusilə kilsə öyüd-nəsihət dolu fərmanlarının nəşrini öz üzərinə götürdü. Həmin sənədlər də ermənilərə hər hansı hökumət qərarını icra etməyə icazə verməyi və birbaşa şəkildə onları lənətləmək və kilsədən uzaqlaşdırmaq qorxusu kimi əməllər qadağan olunurdu. Əlbəttə, bu da nadan erməni əhalisinin dini ruhda tərbiyə olunmuş yarımşavadlı kütləsinə təsir göstərməyə bilməzdi.

Məhz kilsə teokratiyası bu illərdə hıncakçılarla, daşnaklarla və digər terrorçu inqilabi partiyalarla əlbir çıxış edirdi. Əgər 1903-cü ilə qədər erməni ekstremistlərinin siyasi aksiyalarında kilsənin iştirakı gizli ifadə olunurdusa, indi

bu, artıq pərdələnmədən, açıq-aşkar, davakar, terrorçu simada özünü təzahür etdirir. Erməni teokratiyasının 1903-1905-ci illər hadisələrində belə aparıcı rolu gözlənilməz deyildi. O, erməni cəmiyyətində və ermənilərin şüurunda kilsənin, katolikusun, Eçmiədzinin həmişə tutduğu xüsusi mövqe ilə şərtlənirdi. Heç bir "dönüş" və ya "çevriliş" deyildi - sadəcə, maskalar yırtılmışdı.

"Əsrlər boyu erməni əlahiddələşməsinin mərkəzi orqanı özündə xüsusi yarımğızli dövlətçiliyi təmsil etdirən erməni teokratiyası olmuşdur və indi də qalmaqdadır. Zahirən bu, kilsədir, hər şeydən əvvəl, əksər hallarda dini vəzifəni gizli siyasi vəzifədən üstün tutan milli idarədir. Bu kilsə, əlbəttə, Allah məbədi kimi yox, ümumi vəzifələrlə birləşən ermənilərin məclisi kimi bir çox hallarda gah birjaya bənzəyən, gah da siyasi və digər müşavirələr üçün nəzərdə tutulan evdir. Eçmiədzinin özündə isə bir çox hallarda həlledici rolu ya siyasi çaxnaşmanı, ya da ağzına qədər pulla dolu sandığın açarını əllərində saxlayan dünyəvi adamlar oynayırlar".

İnqilabi yüksəliş illəri (1903-1905-ci illər) "Daşnaksütyun"un görünməmiş fəallıq illəri olmuşdur. İndi onların vaxtı gəlib çatmışdı. "...erməni kilsəsi əmlakının alınub xəzinə idarəsinə verilməsi də "Daşnaksütyun" tərəfindən açıq çıxışlar və Qafqazda erməni əhalisi arasında inqilabi ideyaların geniş təbliği üçün əlverişli girəvə kimi istifadə olundu. Belə ki, həmin akt tam inzibati qaydada həyata keçirildiyindən, Rusiya hökumətini özbaşınalıqda ittiham etməyə imkan verirdi. "...Məlumatların partiya tərəfindən ustalıqla istifadə olunması ona gətirib çıxarırdı ki, erməni kütləsi daşnakların cərgəsinə qoşulmağa başladı və hər bir erməni Rusiya hökuməti ilə mübarizəyə bu və ya digər yolla kömək göstərməyi özünə borc hesab edirdi".

"Daşnaksütyun"un 90-cı illərin intibahnamələrində "Türkiyə" sözü "Rusiya" sözü ilə əvəz olunmuşdu. Bir neçə il əvvəl Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayan ermənilərin "Türkiyə Ermənistanı" ərazisində baş verən terrorçu aksiyalarında iştirak etmək üçün sərhədi keçdikləri kimi, indi də Türkiyə erməniləri sərhədi keçir və dinc azərbaycanlı əhalinin qılıncdan keçirilməsində iştirak edən "fidailər" terror dəstəsi yaradırdılar.

Erməni yazıçısı Arşak Saakyans bu dövrün erməni çıxışlarını "özünümüdafiə dövrü" adlandırır və bu anlayışdan "Daşnaksütyun" və digər partiyaların sənədlərində, erməniperəst yönümlü mətbuatın səhifələrində həvəslə istifadə etməyə başladılar. Lakin göstərilən dövrdə erməni yaraqlılarının "özünümüdafiə" hərəkətlərini yalnız ədəbi hiperbola adlandırmaq olardı. Bunu müəllifin öz vicdanının öhdəsinə buraxaraq, həqiqətdə isə 1903-cü ildən etibarən "Daşnaksütyun" və onunla əlaqədar digər terrorçu qruplar hər cür metod tətbiq edərək fəal hücumla keçirilən: kütləvi nümayişlər və iğtişələr, hökumət müəsisələrinin boykot olunması, yaraqlı dəstələrin silahlı basqınları, şantaj,

böhtan, zorakılıq, hədə-qorxular adi hala çevrilmişdi. Lakin daşnakların və digər terrorçuların ən sevimli metodu kütləvi və geniş terror olmuşdur. Bu terrorun hədəfi yalnız yüksək vəzifəli çar məmurları, polis nəfərləri və jandarmar deyil, həm də hər hansı səbəbdənsə "Daşnaksütyun"la əməkdaşlıq etmək istəməyən və erməni şantajına tabe olmayan ictimai xadimlər, jurnalistlər, nüfuzlu şəxslər idilər.

Artıq 1903-cü ildə Cənubi Qafqazda erməni yaraqlılarının hakimiyyətə və onun nümayəndələrinə qarşı yönəlmiş yüzlərlə basqın hadisəsi və terror aktları qeydə alınmışdı. Qatarların qəzaya uğradılması, partlayışlar, qəsdlər, nümayişlər, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində hakimiyyətin ələ keçirilməsi adi hala çevrilmişdi: bu haqda məlumatlar o vaxt nəşr olunan qəzetlərin səhifələrini başdan-başa doldurmuşdu. Erməni terrorçularının azğınlığı soyğunçuluqla, cinayətkarlıqla, başlıcası isə azərbaycanlı və gürcü əhalisindən zorla torpaq sahələrinin işğalı ilə sıx şəkildə çulğalanırdı.

"Daşnaksütyun"un icraçıları ehtiyac duymurdular. Erməni inqilabı "jonda"nın döyüşkən ordusunu təşkil edən yarımvəhşi Türkiyə erməniləri, bizim (Rusiyanın - B.N.) pis mühafizə olunmuş sərhədlərimizi keçir, ya erməni varlıqlarının müflisləşmiş gürcü knyazlarından və tatar (azərbaycanlı - B.N.) ağalarından satın aldıkları torpaqlarda məskən salırdılar, ya da Cənubi Qafqazın şəhər və kəndlərini dolaşır, öz sıralarını muzdlu qatillər və cinayətkarlar hesabına artırırdılar".

Erivanda nəşr olunan "Novaya vremya" qəzetinin müxbiri Qriqoryev bununla əlaqədar olaraq (1903-cü ildə) bildirdi ki, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin 80 faizi "muzdlu qatillərin geniş kontingenti"nin sıralarını artıran", habelə əhalidən "milli məqsədlər" üçün zor işlətməklə pul qopardılmasında fəal iştirak edən məhz Türkiyə ermənilərinin payına düşür".

1903-cü ilin ikinci yarısında erməni terrorçuları tərəfindən törədilən bir neçə cinayətləri sizə təqdim edirik.

"Erməni inqilab komitəsi" tərəfindən ölüm hökmü çıxarılan pravoslav protoireyi Vasilov avqustun 13-də Aleksandropolda (indiki Gümrü) qətlə yetirildi. Buna səbəb onun üç erməni kəndinin əhalisini fəal surətdə pravoslavlığı qəbul etməyə çağırışı olmuşdur. Ermənilər qətlə əlləri olduğunu gizlətmirdilər və lovğalıqla deyirdilər ki, qətlə görə 25 min rubl verilmişdir.

Avqust ayında Erivan dəmir yolu stansiyalarının birində Şəhriyar kəndinin sakini Stepan Dramkov öldürüldü. Çünki "Daşnaksütyun"un xeyrinə əhalidən pul toplanmasının təşkilatçıları barədə hakimiyyət orqanlarını məlumatlandırmışdı.

Artvin rayonunda Ştutqart politexnik institutunun sabiq tələbəsi Abramyanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən erməni terror dəstəsi tərəfindən bir sıra siyasi qətlər törədildi. Bu "vətənpərvərlər" həbs olunarkən onlardan

"Azadlıq və ya ölüm" daşnak devizi olan bayraq, silah, dinamit, bomba və i.a. tapırdı.

Ümumiyyətlə, bu illərdə erməni terrorçularının istifadə etdikləri dinamit əsas vasitələrdən biri idi. Partlayışlar, aşkar edilmiş gizli silah və dinamit anbarları haqqında sensasiyalar adi informasiyaya çevrilmişdi. Məsələn, 29 avqust 1903-cü ildə Qarsda amerikalı erməni vətəndaşı Con Naxikuan öz mənzilində əl qumbarasını doldurduğu zaman partlamışdı.

Erivanın və Eçmiədzinin ətrafında erməni din xadimlərinin fitnə-fəسادı ilə kənd əhalisi işi atıb, dəstə-dəstə katolikosun yanına yollanırdılar. Katolikos isə sağa-sola xeyir-dua "paylayırdı" və kilsə kafedrasından həqiqi (yəni qriqorian) etiqad naminə əhalini hakimiyyətə tabe olmamağa çağırırdı. Bu təhrikçi çıxışlar öz nəticəsini verdi: avqustun 29-da Yelizavetpolun kilsə zəngləri həyəcan signalı çaldı və oraya çoxlu adam toplaşdı. Oraya toplaşan kütlə polis və keşikçilərə basqın etdilər, onları daşa basdılar. Adamların arasında gizlənən daşnak terrorçuları isə jandarlara revolverdən atəş açdılar. Yalnız qoşun gələndən sonra qiyamçılar dağıldı, yeddi nəfər erməni isə öldürüldü.

Bundan sonra isə 31 avqustda Tiflisdəki erməni kilsəsində liturgiyadan sonra Yelizavetpolda qətlə yetirilmiş həmin yeddi "əzabkeş" erməni üçün yas saxlandı. Həddindən çox həyəcanlanmış ruhani Ter-Araratov kilsə əmlakının alınmasına görə lənət oxudu. Bu ərəfədə din xadimləri hökumət əleyhinə çıxışlar təşkil etdilər, vərəqələr payladılar. Kütlə (Yelizavetpolda olduğu kimi) polisə hücum edərək onları daşa basdı, revolverdən atəş açdılar. Yalnız qoşun gələndən sonra ermənilər dağıldı və səbəbkarlar həbs edildilər.

Buna oxşar belə bir qiyam sentyabrın 2-də Qarsda baş verdi. Surb-Nişan və Müqəddəs Məryəm erməni kilsələrinin əmlakının dövlət idarəsinə verilməsi üçün siyahıyaalmanın başlanması buna bəhanə oldu. Yəni kilsə zəngləri çalındı, erməni kütləsi toplaşdı, hadisə yerinə gələn polislərə revolverlərdən atəşlər açdılar və onları daşa basdılar. Ermənilər kilsənin və qonşu evlərin damında oturmuşdular. Bura gələn ordu hissələri çətinliklə asayiş bərpa etdi. Bununla bağlı, 77 erməni, o cümlədən iki din xadimi həbs edildi.

"Kavkaz" qəzetinin yazdığına görə, sentyabrın 2-də Bakıda kilsə zənglərinin səsinə onun ətrafında erməni kütləsi toplaşmağa başladı. Polisin dağılışmaq təklifinə qiyamçılar daşqalaqla və revolverdən atılan atəşlə cavab verdilər. Hətta kilsənin pəncərələrindən də atəş açırdılar. Bu çıxış o qədər geniş vüsət aldı ki, üsyanı yatırmaq üçün 200 nəfər kazak və Salyan piyada alayının hərbi qulluqçularını çağırmaq məcburiyyətində qaldılar. Şiddətli toqquşmalardan hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar oldu. Erməni terrorçuları kilsədə gizləndilər və oradan atəşi davam etdirdilər. "Daşnaksütyun" təşviqatçılarının təhriki ilə bu kütləvi iğtişaşda iştirak edən minlərlə ermənidən 77 nəfəri həbs olundu.

Gördüyümüz kimi, ermənilərin bütün bu çıxışları eyni, özü də mürəkkəb olmayan ssenari üzrə inkişaf edirdi: kilsə zəngləri erməni kütləsini toplayır, onlar hadisə yerinə gələn polisi daşa basır və revolyerlərdən atəş açırlar. Polis və jandarmilər cavab atəşi açarkən ermənilər dağılışmağa başlayırdılar. Öldürülən ermənilər "günahsız qurbanlar" səviyyəsinə qaldırılır, onlara erməni kilsəsində təntənəli yas tutulurdu, polisin və çar hökumətinin vəhşiliklərindən bəhs edən vərəqələr yayılırdı və i.a. Beləliklə, mərhələ-mərhələ, zorakılıq ardınca fitnəkarlıq törədilir, gərginlik son həddə çatırdı. Həyəcanlanmış erməni kütləsi din xadimlərinin "həqiqi etiqad naminə sinə gərmək", "qəhrəmanların" qanını almaq və i.a. barədə çağırışlarını eşitmək istəmirdilər.

Tanış dəst-xətlər, tanış metodlar, eyni taktika. O illərin arxiv sənədləri sübut edir ki, bütün bu həyəcanlar və kütləvi iğtişaşlar pərdə arxasında məharətlə rejissorun əli ilə idarə olunurdu: metodika detallara kimi üst-üstə düşürdü. Başlıca motiv isə "zərər çəkmək" idi. Ermənilərin Türkiyədən Cənubi Qafqaza gətirdikləri bu taktika ötən əsrin 90-cı illərində daşnaklar və digər terrorçular tərəfindən sınaqdan çıxarılmışdı. Nəyin bahasına olursa-olsun zərər çəkməli! Qoy erməni qanı tökülsün ki, sonra dünyaya səs-küy salmaq mümkün olsun! Cavab tədbirinə əl atmaq üçün zərər çəkmək! Bunun üçün hər cür vasitə kara gəlir: təhqiredici qışqırıqlar, şüarlar, revolyerdən atəşlər və başqa fitnəkarlıqlar... "Zərər çəkmək" üçün ermənilər öz qohum-əqrəbalarının və soydaşlarının həyatını təhlükəyə məruz qoymaq üçün hər cür fitnəkarlığa hazır idilər. Əgər bu məsələyə yalnız sosial-siyasi baxımdan deyil, həm də psixoloji nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, görərik ki, bu "zərərçəkmə" erməni mentalitetinin ayrılmaz ünsürünə çevrilmişdir. Kütlənin ətinə-qanına işləmişdir: qurbanlıq psixologiyası erməni gənclərinin şüuruna təkid və qətiyyətlə yeridilirdi. Qurbanların lazım olub-olmaması vacib deyildi; qurbanların verilməsinin erməni xalqının xeyrinə və yaxud ziyanına olması heç kəsi narahat etmirdi. Partiya üçün qoyulmuş əsas amilin mahiyyəti kəsb edib-etməməsi də əsas deyildi. Ermənisayağı "zərərçəkmə" bu hallarda sağlam düşüncəni üstələyirdi; əyri güzgüdə olduğu kimi, bütün nisbətlər təhrif olunurdu. Sonralar öz məşəqqətləri haqqında dünyaya hay-həşir salmaq, ictimai fikri qızıqsdırmaq, özlərinin öləri və həqiqi əzablarını min dəfələrlə şişirtmək üçün ermənilər xüsusi ehtirasla, hətta sevinc hissi ilə "zərər çəkməyə" hazırdılar. Lakin ermənilər əzab çəkmək naminə "zərər çəkməyə" hazır idilər. Onların hərəkətverici motivlərində xristian əzabkeşliyi ilə ortaq cəhət yoxdur. Onlar "zərər çəkməyə", sonra da bu "zərərin" bol bəhrəsini dadmağa, dividendlər və ianələr toplamağa, öz separatçı ideyalarını həyata keçirməyə həmişə hazırdılar. Son məqsəd isə "Dənizdən-dənizə kimi uzanan Böyük Ermənistan" barədə sərsəm arzuları həyata keçirməkdən ibarətdir. Ötən əsrin 90-cı illərində Türkiyədə də

belə olmuşdu. Əsrimizin əvvəllərində isə Cənubi Qafqazda. İndi isə həmin vəziyyət "Qarabağ problemi" ətrafında təkrar olunur.

Baş verən hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə can atan tarixçi Robert Arakelovun qələmindən çıxan, erməni mentalitetinin spesifikasına dair düşüncələri maraqlıdır. O, özünün "Dağlıq Qarabağ: faciənin müqəssirləri məlumdur" kitabında iki mövzu istiqamətinin qərribə simbiozunu qeyd edir: bir tərəfdən öz xalqının və onun tarixinin əbədiliyi və böyüklüyünə qürur, fərəh, digər tərəfdən xalqın əsəblərinin, rahatlığının müntəzəm qaldırılması həmin xalq və həmin tarixə görə ağı deməyə, matəm saxlamağa çağırış. Bu, əsla qərribə simbioz deyildir, çünki ona sevinmək lazımdır ki, bir baxın, erməni xalqı başqalarından fərqli olaraq necə istedadlı, dahi və qurucu xalqdır sakinlərini qorumağa qadirdir, matəm və ağı deməklə onu hansı vəhşilərin əhatə etdiyini unutmasınlar, bununla da həmin sakinlərdə qonşuya nifrət bəsləyin. Axı nifrət bəsləmədən qonşunun torpağını tutmaq üçün xalqı qaldırmaq çətindir. Belə ki, bu iki istiqamət bir medalın iki üzünü təcəssüm etdirir.

Erməni terrorçu dairələrində olduğu kimi heç bir yerdə bu mövzu belə istismar olunmur, çünki bununla alver edilsə xalqı "tətiyi çəkilməmiş tüfəng" vəziyyətində saxlamaq çox asandır. Ah-nalələrin, əksər halda, ikiüzürlüüyün göz yaşlarının yalandan axıdıldığıнын özüm dəfələrlə şahidiyəm".

Tarixin dərsləri bunu sübut edir ki, erməni fitnəkarlıqları qanunauyğun olaraq həmişə iflasa uğrayır. Həqiqətdə isə zərərcəkənlər hər dəfə sadə zəhmətkeş adamlar, kənd əməkçiləri, aldadılmış gənclər olur, siyasətçilər, iri kapital sahibləri (indi - gizli iqtisadiyyat), kilsənin yuxarı təbəqələri, muzzdlu jurnalistlər, yalançı alimlər, təşviqatçılar və daha kiçik xadimlər intiqamdan yaxa qurtarır və həmin terrorçu miflər barədə moizələr oxuyur, yeni "əzabları" və "incəlikləri" əzizləyib oxşamağa başlayırlar.

Erməni terrorçularının metodlarının oxşarlığını müasirlərdən biri belə yazır: "Yuxarıda təsvir olunan erməni terrorçularının hamısında bir sıra səciyyəvi faktlar nəzərə çarpır. Birincisi, adətən dinc və cəsarətsiz sayılan, həqiqətdə, təbiət etibarını ilə qorxaq olan erməni kütləsinin çoxlu silaha sahib olmaları aşkar edilir: deməli, müəyyən əməllər törətməyə hazırlaşan, qabaqcadan silah tədarük olunmuş anbarların yaradılması, təşkilatın mövcud olmasına sübutdur. İkincisi, iğtişaşlar törədilən yerə ermənilər kilsə zəngləri ilə çağırılır və əllərində isə silah olur, Qarsda və Bakıda özünəməxsus strateji mövqə də tuturlar. Deməli, hər şey əvvəlcədən hazırlanmış olur. Üçüncüsü, çalınan zənglərlə insanları ibadətə deyil, qırğına çağıran kilsə, silahlarla tapdanmış mehrab ibadət evi deyil, vəhşilik ocağı və qiyam yuvasıdır".

12 may 1903-cü il qanunu dərc olunduqdan sonra Cənubi Qafqazda baş verən erməni fitnəkarlıqlarına qayıdarkən Şuşada baş verən kütləvi iğtişaşları

xatırlatmaq vacibdir, belə ki, şəhərdə erməni terror dəstəsi hücum edib qubernatorun iqamətgahını tutmağa cəhd göstərdikdə, hərbi qoşunların köməyi ilə asayiş bərpa olundu. Nəticədə ölən və yaralananlar oldu.

Bu dövrdə "Daşnaksütyun" dalbadal bir sıra siyasi terror aksiyaları törətdi. Sentyabrın 9-da Qarsda Türkiyə erməniləri antierməni əhval-ruhiyyədə şübhəli sayılan Şərif Laçımbəyov öldürüldü. Qatillər polis nəfərini də yaraladılar.

Terrorçular hakimiyyətə loyallıq münasibət bəsləyən və "Daşnaksütyun"un təşviqatçılarının yedəyində getmək istəməyən soydaşlarına da aman vermirdilər. Belə ki, sentyabrın 13-də Eçmiədzində birbaşa bazar meydanında Potoyans adlı bir nəfər öldürüldü. Səbəbi də bu idi ki, o, kilsə əmlakının xəzinəyə verilməsi zamanı şəhid olmaqdan imtina etməmişdi. Bu qətl Eçmiədzin rayonunda baş vermiş bir çox siyasi qətlərdən biri idi. "Əhali qətlərin və onların himayədarlarının aşkar olunmaması və cəzalandırılmamasına görə qorxu içərisində idi. Səciyyəvi haldır ki, Eçmiədzin monastırı quldur sifətli və buna müvafiq həyat tərzi sürən yüzlərlə Türkiyə ermənisini saxlayır və yedizdirir.

14 oktyabr 1903-cü ildə Tiflisdə Qafqazdakı mülki hissənin rəisi general-adyutant knyaz Qolitsinə sui-qəsd edildi. Üç erməni onu xəncərlə ağır yaraladı, lakin özünü itirməyən knyaz jandarm və polislər terrorçuları zərərləşdirənə qədər dözdü.

Bir qədər qabağa getsək, deməliyik ki, erməni terrorçularının "Daşnaksütyun"un əli ilə Cənubi Qafqazda hakimiyyətin onlarca nümayəndəsi, o cümlədən yüksək inzibati vəzifələr tutan general Əlixanov, Bakının qubernatoru knyaz Nakaşizadə (1905-ci il), Yelizavetpolun vitse-qubernatoru Andreyev (1904), qəza rəisləri Boquslavski (1904), Şmerlinq, Neşanski, Pavlov, polismeyster Saxarov, pristavlar Çavaxov və Şumakeviç, sərhəd xidməti polkovniki Bıkov, jandarm rotmisterləri Appel və Burkarski, quberniya hakimi Urazov və bir çox başqa məmurlar və rütbəli polis işçiləri, qulluqçular, ziyalıların nümayəndələri qətlə yetirildilər. Onların günahları nə vaxtsa və haradasa Daşnaklarla sözlərinin çəp gəlməsi olmuşdur.

Erməni terrorunun miqyası həqiqətən həddindən artıq geniş idi. Bu cür həyasız hücumlara məruz qalan çar məmurları açıq-aşkar qorxmış, özlərini itirmişdilər və öz canlarının qorxusundan heç də həmişə terrorçulara qarşı təsirli tədbirlər görmürdülər (buna əsasları da var idi). Üstəlik ölkədə yüksələn inqilabi şərait onları sabahkı gün üçün düşünməyə və zərurət olmadıqda əlləri hər yərə çatan terrorçuları qıcıqlandırmamağa vadar edirdi: "Heç yerdə belə qısa vaxt ərzində bu qədər irimiqyaslı terrorçuluq aktı törədilməyib: Qafqazın ermənilərin yaşadığı ərazidə hökumət əməlli-başlı qorxuya düşmüşdü. Bu qorxu o qədər böyük idi ki, hakimiyyət "Daşnaksütyun"un yerli orqanlarının razılığı olmadan, erməni

əhalisinə aid olan yeni vəzifə təyinatlarına və yaxud hər hansı bir işin görülməsinə cəsarət etmirdilər.

Cənubi Qafqazın erməni əhalisinin əksəriyyət təşkil etdikləri bir çox yerlərində bu illərdə faktiki olaraq, erməni terrorçuları tərəfindən hakimiyyət ələ keçirilmişdi. Bunun üçün "Daşnaksütyun"un II qurultayında yaradılmış dəstələr fəal rol oynadılar. Həmin dəstələr də rüşeym halında dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində bənzəyirdi. Öz gücünü və hakimiyyətin qorxuya düşdüyünü hiss edən ermənilər bəzi qəzalarda "hökumət fəaliyyətinin bir hissəsini - ədalət məhkəməsini əllərinə keçirməklə, hökumətin nüfuzuna qəti zərbə endirdilər. Partiya məhkəmə yaradır və illərlə ali hakim rolunu oynayır, kəndlilər arasında meydana gələn iddiaları müzakirə edərək müvafiq qərar çıxarırdı: hakimlər əksər hallarda icmalardan seçilir və partiyanın nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər".

Yuxarıda deyilənlər yalnız məhkəmə hakimiyyətinə deyil, digər hakimiyyət formalarına münasibətdə də ədalətli idi. Rəsmi inzibatçılıq bəzən sırf nominal baxımdan instansiyaya çevrilirdi, real güc və hakimiyyət isə erməni terrorçularının əlində cəmləşmişdi. Çünki "Daşnaksütyun"un yerli komitəsinin fəaliyyət göstərdiyi erməni əhalisinin yaşadığı məntəqə yox idi".

Bununla bərabər, əksər hallarda siyasi səciyyə daşıyan ölkəni tətillər lərzəyə saldı. 1903-cü ildə Yelizavetpolda, Gədəbəy mis mədənlərində də tətillər oldu, Şamxor stansiyasının dəmiryolçuları, Bakı neft mədənlərinin fəhlələri iqtisadi və siyasi tələblərlə çıxış etdilər. Nəticədə 1904-cü ilin dekabrında Bakıda mədən fəhlələri ilə neft sənayeçiləri arasında Rusiyada ilk dəfə kollektiv müqavilə imzalandı.

Aleksandropolda, Erivanda, Karaklısdə, Alaverdi misəritmə zavodunda da tətillər keçirildi. 1900-cü ilin əvvəllərində Gürcüstanda Batumi, Tiflis, Çilatur sənaye rayonunun fəhlələri işi dayandırdılar. Öz xüsusi miqyasına görə 1902-ci il Bakı tətili digərlərindən fərqlənirdi. 1903-cü ilin iyun-avqust aylarında gürcü fəhlələri Rusiyanın cənubunda başlayan ümumi tətildə fəal iştirak etdilər.

Hərçənd tətillərin keçirilməsində sosial-demokratlar aparıcı rol oynayırdılar, lakin "Daşnaksütyun" da terrorçu çalarları ilə proletariatin çıxışlarına qoşulmaq imkanını əldən vermirdi. Məsələn, general-mayor Əlixanov Qafqaz Hərbi dairəsinin müvəqqəti komandanı ünvanlandığı raportunda 1905-ci ilin iyulunda Bakı mədənlərində baş vermiş kütləvi iğtişaşlar və qırğınlarla əlaqədar göstərirdi ki, iğtişaşları müəyyən bir məşğuliyyəti olmayan əhlikeflərdən ibarət olan "gəlmə qara camaat" təşkil edir, lakin onların arasında "xeyli erməni vətənpərvəri" olur.

Erməni terrorçularının fəaliyyət istiqamətlərinin tamamilə yeni şəraitə keçməsi və Cənubi Qafqazda inqilabi durumun genişlənməsi "Daşnaksütyun"un III (növbədənkənar) qurultayının çağırılması zəruriliyini ortaya atdı. Ali məclis 1904-cü ilin əvvəlində Vyanada çağırıldı. Bu qurultayda qərarlar ciddi məxfilik

şəraitində qəbul olunurdu. Mövcud durum bunu şərtləndirirdi. Qurultayda, həmçinin Cənubi Qafqazda çar hökuməti ilə mübarizə, digər inqilabi-demokratik partiyalarla əməkdaşlıq gürcü və tatar (azərbaycanlı - B.N.) əhalisinə münasibətdə "Daşnaksütyun"un seçəcəyi taktika haqqında məsələlər müzakirə olunurdu. Gizli fəaliyyət və silah barədə də çox danışıldı, bunlarla yanaşı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat funksiyaları icra edən məxfi "Deli" terror təşkilatı yaradıldı.

Partiya hələ "özünümüdafə" prinsipindən əl çəkməmişdi. Çünki bu termin mahiyyət etibarını ilə "Qafqazda inqilabi mübarizə" şüarı altında erməni terrorçularının fəal, təcavüzkar, hərtərəfli hücumlarını ört-basdır etmək üçün bir pərdə idi. Bu qurultayda ilk dəfə olaraq özündə erməniləri, gürcüləri və azərbaycanlıları birləşdirən "Cənubi Qafqaz Respublikası" yaradılması ideyası irəli sürüldü ki, bu da tam müstəqil olmayan və Rusiyada burjuva-demokratik inqilabın qələbəsindən sonra "Azad Rusiyanın tərkibinə daxil olacaqdı". İlk baxışda, gözlənilməz bu manevr öz taktiki məqsədini güdürdü.

Birincisi, daşnak liderləri yaxşı başa düşürdülər ki, mütləqiyyət kimi ciddi düşmənlə mübarizədə erməni qüvvələri təkbaşına qalib gələ bilməzlər. Odur ki, müttəfiqlər, daha doğrusu, icraçılar və üzüyola "inqilab əsgərləri" tələb olunurdu. Daşnaklar onların əli ilə öz strateji planlarını həyata keçirmək istəyirdilər. Təbii ki, erməni terrorçularının rəhbərliyi Cənubi Qafqaz respublikası yaradılması haqqında layihəni öz separatçı niyyətlərini həyata keçirməkdən ötrü bir bəhanə kimi irəli sürürdülər. Əlbəttə, onlar gələcək "Cənubi Qafqaz Respublikası"nda hakimiyyəti və nüfuzu gürcülərlə, üstəlik də düşməncəsinə, nifrət edici münasibət bəslədikləri və həqarətlə baxdıqları azərbaycanlılarla birgə bölüşdürmək niyyətində deyildilər. Lakin Cənubi Qafqazda çar hakimiyyətini devirmək üçün yalnız ermənilərin deyil, regionda məskunlaşan bütün xalqların birgə səyləri zəruri idi: bunu daşnak rəhbərləri başa düşməyə bilməzdilər. Könülsüz də olsa, onlar gizləndə nifrət bəslədikləri beynəlmiləlçi şüarlar altında Cənubi Qafqaz xalqları arasında körpü salmağa başladılar.

İkincisi, ölkədəki ümumi inqilabi yüksəliş şəraitində qabaqcıl inqilabi şüarlarla silahlanmadan erməni terrorçuları nailiyyət qazana bilməzdilər. Bununla yanaşı, onlar başqa inqilabi partiyalara nisbətən çox qabağa getmişdilər. Hər halda, "Daşnaksütyun"un proqram sənədləri bu illərdə "kapital hökranlığından əməyin azad olunmasına, ümumi bərabərliyin, ədalətli, işıqlı cəmiyyətin" qurulmasına, "mütləqiyyətin zülm buxovundan" azad olmağa səsləyən çağırışlarla zəngin idi. Bu dövrdə terrorçu səslər açıq-aşkar söndürülmüşdü, lakin bu, heç də daşnakların ideya oriyentasiyasının dəyişməsinə dəlalət etmirdi, erməni terrorçularının əsas strateji məqsədi qonşu xalqların gürcülərin, türklərin və azərbaycanlıların məskunlaşdıqları əraziləri özündə birləşdirən müstəqil böyük Ermənistan yaratmaq idi. 1903-1905-ci illərdə bir sıra pərdələr dəyişildi. Bunu

zaman özü tələb edirdi. Axı, erməni terrorçularının antiimperiya mübarizəsində müttəfiqləri, bir tərəfdən gürcülər və azərbaycanlılar, digər tərəfdən isə inqilabçılar, sosial-demokratlar, o cümlədən Rusiya proletariyatının nümayəndələri idilər.

1903-1905-ci illərdə daşnakların seçmiş olduğu taktika çar hökuməti üçün sirr deyildi. O illərin arxiv sənədlərində daşnakların fəaliyyəti kifayət qədər dəqiq qiymətləndirilmişdir. "...Rusiya Yaponiya ilə uğursuz müharibəyə cəlb olunarkən imperiya daxilində iğtişaşlar və inqilabi hərəkət başladı, "Daşnaksütyun" işlərin durumundan öz xeyrinə faydalanmaq üçün inqilabi hərəkətə vüsət aldı". Sənəddə daha sonra göstərilirdi: "Hökumət əleyhinə açıq-aşkar çıxış etməzdən əvvəl "Daşnaksütyun" bütün gücü ilə gürcülər və müsəlmanlarla birləşməyə can atırdı".

Son məqsəddə - "gürcülər və müsəlmanlarla birləşməyə" "Daşnaksütyun" qismən nail oldu. Gürcü sosial-demokratları və digər inqilabçı partiyalar erməni təşəbbüsündə Rusiyadan ayrılıb müstəqillik qazanmaq imkanını gördülər və bu illərdə fəal surətdə çarizmə qarşı mübarizəyə qoşuldular. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Cənubi Qafqazın sosial-demokrat təşkilatları öz mövqelərini möhkəmləndirdilər*.

1903-cü ilin martında Tiflisdə Qafqaz sosial-demokrat təşkilatlarının I qurultayı keçirildi. Burada Qafqaz komitəsi başda olmaqla RSDFP-nin Qafqaz ittifaqı yaradıldı. Bakıda və Yelizavetpolda yeni demokratik dərnəklər meydana gəldi. 1904-cü ildə RSDFP-nin Bakı komitəsi nəzdində "Hümmət" ("Enerji") qrupu yaradıldı. Həmin qrup müsəlmanlar arasında maarifçi - inqilabi iş aparırdı. Komitənin nəzdində erməni bölməsi də yaradılmışdı.

Lakin gürcü sosial-demokratları tezliklə başa düşdülər ki, ermənilər mütləqiyyətlə mübarizənin gedişində dar terrorçu çirkin məqsədlər güdürdülər.

"Gürcülər ermənilərin vədlərinə asanlıqla inandılar və əvvəlki Gürcüstanın bərpa olunacağı ümidi ilə onlarla birgə hərəkət etməyə başladılar; lakin gürcülər tezliklə ermənilərin xəyanətini başa düşdülər: Gürcüstanda əks-inqilab yalnız gürcülərin taleyində özünü göstərdi, onları müflisləşdirdi, ermənilər isə bu dəfə də kənardə qaldılar. Hətta bu durumdan maddi fayda da götürdülər, varlandılar"*.

Azərbaycanlıların "Daşnaksütyun"la birlikdə inqilabi fəaliyyətə qoşulmasına gəldikdə isə, burada məsələ gürcülərdən fərqli idi: çar hökuməti ilə

* Sonralar biz Cənubi Qafqazda sosial-demokrat partiyalarının fəaliyyətinə, onların "Daşnaksütyun" və digər erməni terrorçu partiyalarla əlaqədə olmalarına toxunacağıq. Sosial-demokratlar, xüsusilə bolşeviklər haqqında çox yazılmışdır və bu tədqiqat tamamilə ayrıca bir mövzudur.

* Müəllif burada "əks-inqilab" anlayışı altında 1905-ci il inqilabının məğlubiyyətindən sonra çar hökumətinin başladığı repressiyaları nəzərdə tutur.

mübarizə və imperiya asılılığından azad olmaq kimi bir işdə Azərbaycan burjuaziyasının, ziyalılarının və zəhmətkeş əhalinin kooperasiyasında obyektiv və "ciddi maneələr var idi.

Birincisi, yenicə formalaşmış Azərbaycan burjuaziyası istər maliyyə, istərsə də Rusiya və beynəlxalq kapital baxımından erməni burjuaziyasından zəif idi. Onun nümayəndələri başa düşürdülər ki, inqilabi həyata cəlb olunsalar, ikinci və hətta üçüncü dərəcəli rol oynayacaqlar, birinci skripka isə ermənilərə mənsub olacaqdır. İnqilab müvəffəqiyyət qazanarsa, erməni kapitalı öz mövqelərini daha da möhkəmləndirər, ilk növbədə Bakıda Azərbaycan sahibkarlarını daha çox sıxışdırardı.

İkincisi, patriarxal müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuza malik Azərbaycan ruhanilərinin yuxarı təbəqəsi, habelə mülkədarlar – bəylər və xanlar inqilabi sarsıntılara can atmırdılar. Onların düşüncəsinə milli ideyalar hakim kəsilmişdi və hər şeyə real baxırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, bütün nöqsanlara baxmayaraq, çar hökuməti ilə dinc yanaşı yaşamaq iğtişəşlərdən və arzuolunmaz nəticələr verər bilən üsyanlardan daha yaxşıdır. Göründüyü kimi, dövrün müsəlman cəmiyyətinin yuxarı təbəqələrində erməni terrorçuları ilə birləşmək ideyası həvəssiz qarşılandı.

Üçüncüsü, müsəlman ruhanilərinin qurumlarında uzaqdan-uzağa Eçmiədzini və katolikos hökumətini xatırladan təşkilat yox idi. Belə bir təşkilatın mövcudluğundan daşnaklar öz inqilabi məqsədləri üçün səmərəli surətdə bəhrələnilirdilər.

Dördüncüsü, Azərbaycan əhalisinin geniş kütləsi, ermənilərdə olduğu kimi, uzun illər boyu hərtərəfli milli təşviqatla əhatə olunmamışdı. Doğrudur, bu dövrdə Bakıda, o cümlədən köklü azərbaycanlı əhalinin nümayəndələri hesabına kifayət qədər çoxsaylı fəhlə sinfi formalaşmışdı. Lakin həmin fəhlələr öz həyat şəraitlərinin yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizədə əsasən sosial-demokratların arxasınca gedirdilər, onlardan ötrü kapitalın, iri burjuaziyanın zülmü əleyhinə yönəlmiş proletar şüurları daha doğma idi. Millətçi ideyalar bu qəbildən olan fəhlələr arasında geniş əks-səda doğurmurdu.

Nəhayət, həm yerli əhalinin hakim sinfinin nümayəndələri, həm də varlı azərbaycanlılar, sadə xalq ermənilərlə ünsiyyətin neqativ təcrübəsini qazanmışdılar: axı ermənilərin vəhşi torpaq etiraslarından və sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində zor işlətməkdən az əziyyət çəkməmişdirlər.

Nəyə görə 1904-1905-ci illər inqilabi hadisələrin gedişində erməni terrorçularının bütün səylərinə baxmayaraq, nə Azərbaycan burjuaziyası, nə də geniş müsəlman kütlələri ilə birləşməyə nail ola bilmədiklərinin səbəblərinə verilən qiymətlərə arxiv sənədlərində rast gəlmək mümkündür: "Daşnaksütyun"un

Qafqazın müsəlman ünsürləri ilə birləşməsinə gəldikdə, burada vəziyyət bir qədər fərqlənirdi.

Müsəlmanların patriarxal həyat tərzini sürdüyunə görə ermənilər onların arasında böyük nüfuz və təsirə malik olan yerli xanların və bəylərin müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin razılığına və köməyinə arxalanmalı idilər. Lakin müsəlman nümayəndələrinin marağının "Daşnaksütyun"un proqramı ilə tam kəskinlik təşkil etdiyindən müsəlmanlar öz fikirlərini gizlətməyərək, "Daşnaksütyun"un iclaslarında öz mövqelərini açıqladılar, daşnaklarla birləşməkdən qəti imtina etdilər və müsəlman əhalisini də bu fikirdən daşıdırdılar".

Əlbəttə ermənilər bununla sakitləşmədilər. Görəndə ki, Cənubi Qafqazdakı azərbaycanlı əhalisini heç bir vəchlə öz çıxışlarına cəlb edə bilmirlər, daşnak liderləri məqsədlərinə zor işləməklə nail olmağı qərara aldılar: fitnəkarlıq, hədə-qorxu, terror geniş vüsət aldı: əvvəlcə "Daşnaksütyun"un erməni komitələri müsəlmanlara Rusiya hökumətinin əsarətindən qurtarmaq üçün birləşməyə və ümumi qüvvə ilə mübarizə aparmağa dəvət edən intibahnamələr göndərdi. Lakin rədd cavabı aldıqda ermənilər onları yanğınlarla və bombalarla hədələməyə başladılar. Patriarxal müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuzə malik Azərbaycan bombalarla qorxuduldu. Bu vaxt müsəlmanlara məlum oldu ki, erməni gəncləri kənd yerlərində (Vaşqarni, Başkənd, Ərdəşər, Oşaqaq və s.) ehtiyatda olan əsgərlərin rəhbərliyi altında hərbi fəndlərə yiyələnirlər: Qafqazda təxminən 200000 əsgər vardı, belə ki, gənc ermənilər 20 ildən çox idi ki, hərbi qulluq keçirdilər". Beləliklə, təkzib olunmaz fakt ondan ibarətdir ki, 1904-1905-ci illərdə ermənilər yaxşı təşkil olunmuş, silahlandırılmış və təlim görmüşdülər. "Daşnaksütyun"un sərəncamında tam hazır ordu vardı və ermənilər bu silahlı qüvvələrdən gələcəkdə nəinki çar hökuməti ilə mübarizədə, habelə strateji məqsədlərə nail olmaq üçün də tərəddüdsüz istifadə edirdilər. Əlbəttə, onlar strateji məqsədlərini nadir hallarda bayan edirdilər, bu barədə daim düşünürdülər. Bu məqsəd nədən ibarət olmuşdur?

Gəlin, o illərin arxiv sənədlərinə müraciət edək: "Bu vaxt görülən məqsədə (daşnaklar tərəfindən - B.N.) qismən nail olunmuşdu - Cənubi Qafqaz ərazisində yaşayan ermənilərin müsəlmanlardan ayrı salınması və Türkiyədən, qismən də İrandan gələn erməni köçkünləri tərəfindən tutulması üçün torpaqların azad edilməsi reallaşmışdı, köçkünlərin sayı 5-6 il ərzində $\frac{1}{2}$ milyona çatmışdı ki, onların da 200 000 nəfəri Rusiya administrasiyasının xahişi ilə imperiya vətəndaşlığını qəbul etmişdilər. Yelizavetpol, Erivan və Qars quberniyalarında ermənilərlə müsəlmanlar arasında hədqoyma qismən müəyyənlanmışdı və torpaqların bir hissəsi azad edilsə də, müsəlman əhalisi istər-istəməz oradan baş götürüb qaçırdı.

Bu gün "sarsılmaz xalqlar dostluğunu" dağıtmaqda ittiham və məzəmmətdən çəkinmədən tarix elmində bir çox məsələlər barədə açıq danışmaq mümkün olduğu vaxtda, keçmişin bir çox hadisələri tarix dərsliklərində və kəskin küncələrin dolanıb keçdiyi donmuş monoqrafiyalarda olduğu kimi deyil, tam başqa yönümdə ön plan ortaya çıxır. O vaxt millətlərarası münaqişələrdə dilucu, necə deyirlər, öz aramızda, söz salmaq olardı, bu zaman belə bir tezis hakim idi ki, çar hökuməti millətlərarası münaqişəni qızısdırmışdı, ermənilər və müsəlmanlar arasında qırğını təhrik etmişdi; bu isə Cənubi Qafqazda birinci rus inqilabı dövründə bütün kəskinliyi ilə təzahür edən, sonra isə Oktyabr inqilabı və vətəndaş müharibəsi dövründə yenidən ikinci dəfə artıq alovlanan qırğınların, bütün münaqişələrin yeganə səbəbkarı olmuşdu. Çarizmin yaramaz siyasətinə bəraət qazandırmayacağıq: hakimiyyət o illərdə (elə əvvəllərdə də) həqiqətən erməni və müsəlman əhalisi arasında düşmənçilikdən öz imperiya məqsədləri üçün istifadə edirdi. Bu tendensiya inqilabi hərəkatın vüsət aldığı dövrdə (1905-ci ildə) xüsusilə daha aydın müşahidə olunurdu. O vaxt çar hökuməti artıq laxlayan imperiyanı xilas etmək üçün hər cür fitnəkarlığa əl atmağa hazır idi. Lakin o illərdə Cənubi Qafqazda baş verən faciəli hadisələrin əsl kökünü yalnız çarizmin əməllərində axtarmaq sadələvhlik olardı. Tarixi faktların, çoxsaylı mənbələrin mükəmməl təhlili tam müəyyənliklə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Cənubi Qafqazın erməni və müsəlman əhalisi arasındakı kütləvi qırğınlar (o illərin sənədlərində "erməni-tatar qırğını" adlandırılırdı) "Daşnaksütyun"un soyuqqanlılıqla və dəqiqliklə həyata keçirdiyi planın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur və konkret məqsəd güdmüşdü: hər cür vasitələrlə azərbaycanlıları sıxışdırmaq, güc işlətməklə, hədə-qorxu ilə, fitnəkarlıqla onları dədə-baba torpaqlarından qovmaq və bu torpaqları ələ keçirib həmin dövrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş və hökumətdən az yardım almayan yüz minlərlə, əsasən Türkiyəni tərk etmiş erməniləri orada məskunlaşdırmaq. Bu planı inqilabi sarsıntılar dövründə həyata keçirmək daha asan idi. Çünki ümumdövlət problemlərinə başı qarışmış, zəif düşmüş mərkəzi hakimiyyət ermənilərə mane ola bilməzdi.

Burada münasib yeni analogiya aparmaqla və 100 ildən çox bir müddətdə bizi ayıran hadisələrlə Cənubi Qafqazdakı bugünkü siyasi durumunu müqayisə etməklə görürük ki, millətlərarası münaqişələr, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mərkəz tərəfindən təhrik edilmişdir, məhz bu işdə başlıca olaraq o müqəssirdir. Əgər bu mərkəz olmasaydı, xalqlar əmin-amanlıqla yaşayar və bir-birinə qarşı heç bir iddia irəli sürməzdilər.

Səhv fikirdir və bunu təsdiq etməyə əsas yoxdur! Bütün erməni və azərbaycanlı münaqişələrinin kökü hələ qədimdən qonşuların əraziləri hesabına genişlənməyə can atan ermənilərin ərazi iddialarından ibarətdir. Mərkəzin siyasəti isə erməni terrorçularının bu qəsdlərində yalnız ikinci dərəcəli rol oynamışdır və

oynayır. Əksinə, onu xatırlatmaq kifayətdir ki, ölkədə iğtişaşlar başlayanda və mərkəzi hakimiyyət zəifləyəndə ermənilər hər dəfə öz ərazi iddialarını irəli sürürlər. Ölkənin əvvəlki rəhbərliyi ("şəxsiyyətə pərəstiş", "volyuntarizm" və "durgunluq" dövrlərində) belə çoxmillətli dövlətə qarşılıqlı ərazi iddialarının nə qədər təhlükəli olduğunu başa düşdüyü üçün Dağlıq Qarabağ haqqında ermənilərin məsələ qaldırmaq cəhdlərini dəfələrlə rədd etmişdir (Xruşovun və Brejnevin dövründə): mərkəz zəifləyəndə və respublikalarda şəraitə nəzarəti faktiki olaraq həyata keçirməyə qadir olmayanda erməni terrorçuları cürətə gəldilər. Ərazi iddiaları irəli sürülməsindən başlayıb, Ermənistandan 200 min nəfər dinc azərbaycanlı əhalini qovdular və suveren Azərbaycana qarşı tam miqyaslı müharibə başlamaqla bu iddialarını yeni mərhələyə keçirdilər. İstər 1905-ci ildə, istərsə də əsrimizin 80-ci illərinin sonu və 90-cı illərinin əvvəllərində mərkəzin rolu çirkin olmuşdur. Bu barədə sonralar söhbət açacağıq. Lakin bütün erməni-azərbaycanlı münaqişələrinin başlıca və köklü səbəbi "Daşnaksütyun" başda olmaqla fitnəkar erməni terrorçularının siyasətidir.

1905-ci ilin əvvəlində, elə ki Rusiyada inqilabi hərəkatın dalğaları daha da yüksəldi, "Daşnaksütyun"un liderləri partiyanın bütün yerli təşkilatları üçün yeni konkret proqram tərtib etməyin zəruriliyini başa düşdülər.

Bu proqram tez-tez dəyişilən inqilabi şəraitdə fəaliyyət üçün birbaşa rəhbərlik rolunu oynamalı idi. "Daşnaksütyun"un III Vyana qurultayında qəbul etdiyi mülayim inqilabi qərarlar artıq onun rəhbərlərini və barışmaz əhval-ruhiyyəli erməni burjuaziyasını təmin etmirdi. Hər cür eyhamdan uzaq olan hücum fəaliyyətini və silahlı terroru bəyan edən yeni direktivlər lazım idi.

Bu məqsədlə partiya şurası 1905-ci ilin mayında "Layihə" adlı məşhur bir sənəd tərtib etdi və onu "Daşnaksütyun"un rayon komitələrinə qədər bütün təşkilatlara göndərdi. Partiya şurasının qətnaməsində göstərilirdi: "Qafqazda hərəkat haqqında məsələdə özünümüdafisə hüdudlarından əsl inqilabi fəaliyyətə keçməli, Qafqaz rayon yığıncağında söylənilmiş fikirlərlə bağlı layihə hazırlamalı və bu layihəni müvəqqəti rəhbərlik üçün Qafqaz daşnak orqanlarına göndərməli, həmin layihənin işlənilib hazırlanmasını və təsdiqini gələcək yığıncağa saxlamalı". Arxiv sənədlərində deyildiyi kimi, məhz bu layihə də "Daşnaksütyun"un Qafqazda fəaliyyətinin əsl lövbəri oldu. Göstərilən layihədə Cənubi Qafqazda digər partiyalarla birgə çar hökumətinə qarşı açıq və əlbir inqilabi mübarizə məsələsi irəli sürüldü. Bu sənəddə əsas yer "Daşnaksütyun"a verildirdi ki, o da "İnqilabi mübarizə vasitəsilə" Cənubi Qafqazda federativ-demokratik respublika yaratmağa nail olmalı idi. Bu hipotetik uydurmaya əsaslanan respublikanın ali hakimiyyət orqanları ümumi, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilməli idi. Layihədə, həmçinin göstərilirdi ki, Cənubi Qafqaz "azad Rusiyanın bölünməz ittifaq hissəsi

olmalı, onunla ümumi siyasi, maliyyə sistemi və ümumi dövlət özünümüdafiə məsələlərində əlaqəli olmalıdır".

Layihənin tərtibçilərinin fikrincə, bu Zaqafqaziya İttifaqı Tiflisdə mərkəzi parlamentə malik olmalı və Rusiyanın ümumi parlamentinə öz nümayəndələrini göndərməlidir. Vəzifəli şəxslərin seçkili olması, xalq milisinin yaradılması və s. nəzərdə tutulurdu. Layihənin iqtisadi prinsipləri bir sıra tələblərdən ibarət idi. Həmin tələblərdə əsasən sosial-demokrat ideyalar (zəhmətkeşlərin hüquqlarının müdafiəsi və i.a.) əksini tapmışdı.

Göstərilən layihənin zahiri "mütərəqqi" xarakteri sizi aldatmasın. Zəhmətkeş kütlələri və qabaqcıl əhval-ruhiyyəli ziyalıları öz sıralarına cəlb etmək üçün layihədə demokratizmin və hətta beynəlmiləlçi notların olması "Daşnaksütyun" üçün olduqca vacib idi.

Planlaşdırılan Cənubi Qafqaz İttifaqında aparıcı rol, əlbəttə ki, daha yaxşı təşkil olunmuş və üç böyük Cənubi Qafqaz xalqları arasında formalaşmış hərbi təşkilata malik yeganə xalq - erməni xalqı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Hətta, Cənubi Qafqaz İttifaqının "Rusiyanın bölünməz hissəsindən ibarət olacağı haqda olan bənd daşnaklara taktiki mülahizələr üçün vacib idi. Birincisi, onlar bu yolla Cənubi Qafqazın rusdilli əhalisini öz tərəflərinə çəkməyə bel bağlayırdılar. İkincisi, ümid edirdilər ki, Rusiyada inqilabın qələbəsindən sonra hakimiyyətə onların məsləkdaşları gələcəklər və kilsə əmlakının müsadirəsi zəminində çar hökuməti ilə qarşıdurmaya son qoyacaqlar, həm də daşnakların müsəlman torpaqlarının tutulmasına və ələ keçirilməsinə yönəlmiş terrorçu siyasətinin həyata keçirilməsində "erməni-xristian" qardaşlarına kömək göstərəcəklər.

Layihənin nəşr olunub və yerlərə göndərilməsindən sonra "Daşnaksütyun"un bütün təşkilatlarının hərbi rəlsə keçirilməsi istiqamətində açıq fəaliyyəti başlandı. Belə ki, funksional əlamətlərinə görə partiyanın bölmələri formalaşdırıldı: kənd, peşə, hərbi, özünümüdafiə, terror, qorxuya salma və s. Daha ciddi intizam tətbiq olundu, gizli üsullar gücləndirildi və nəhayət bütün səviyyələrdə hakimiyyətin nümayəndələrinə qarşı açıq terror elan olundu. Qafqaz canişini dəftərxanasının xüsusi şöbəsinin rəsmi məlumatında göstərilirdi: "...İndi "Daşnaksütyun" Rusiyada və Qafqazda öz fəaliyyətini müstəsna olaraq inqilabi istiqamətdə aparır, özünün son məqsədində-dövlətin mövcud ictimai quruluşunun devrilməsinə və Rusiya ilə federasiyada erməni demokratik respublikasını təsis etməyə nail olmaq istəyir. Bu məqsədə çatmaq üçün, terror da daxil olmaqla bütün tədbirlərə əl atılır".

"Daşnaksütyun"un regional (daşnakların adlandırdığı kimi, "mərkəzi") komitələrinin əksəriyyətinin təşkilatı cəhətdən formalaşması da bu illərə təsadüf edir. Gizli fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə mərkəzlərin adları şifrələnmişdi. Məsələn, böyük şəhərlərdə Cənubi Qafqaz mərkəzi komitələri "Voskananat"

(Bakı), "Böyük şəhər" və yaxud "Mes Karak" (Tiflis), "Navaqankist" (Batum), "Crapert" (Qars), "Mrastan" (Erivan), "Kar" (Aleksandropol), "Aparac (Şuşa)* adlanırdı. İranda mərkəzi komitələr Tehranda və Təbrizdə, Anadoluda isə Ərzurum və Vanda yerləşirdi. Göstərilən komitələrdən bir çoxu adı çəkilən şəhərlərlə kifayətlənmir, öz hakimiyyətlərini faktiki olaraq daha böyük əraziyə yayırdılar. Belə ki, Bakı komitəsinin fəaliyyət dairəsinə habelə Şimali Qafqaz, Bakı quberniyası və Yelizavetpol quberniyasının şərq hissəsi, Qars və Erivandakı mərkəzi komitələrin nüfuz dairəsinə Naxçıvan zonası və Dağlıq Qarabağ (Şuşa)* daxil idi. Cənubi Qafqazda bütün bu 21 mərkəzi komitələrin fəaliyyətinin koordinasiyası Daşnaksütyunun şərq bürosuna həvalə edilmişdir ki, onlar da 5-6 nəfərdən ibarət idi. "Daşnaksütyun"un regional mərkəzi komitələrində öz fəaliyyətlərinə əhəmiyyətli muxtariyyət verilirdi: onlar konkret tədbiri bütün partiya üçün məcburi olan ümumi proqram səviyyəsində, amma tamamilə müstəqil şəkildə planlaşdırma bilirdilər. "Daşnaksütyun"un hər bir mərkəzi komitəsinin tərkibində dövlət idarəetməsinin ümumi qurumları sistemini, habelə, ölüm hökmü də daxil olmaqla, hökm çıxarmaq hüququ olan məhkəmə orqanlarını təkrarlayan qurumlar mövcud idi. Bundan əlavə, hər bir mərkəzi komitə nəzdində partiya vərəqəsi buraxılırdı. Bu məqsədlə gizli mətbəələr şəbəkəsi yaradılmışdı.

"Daşnaksütyun"un bütün bu təşkilat qurumu 1900-cü ilin əvvəllərindən eninə və dərininə inkişaf etdi və çoxsaylı yardımçı təşkilatlar, ittifaqlar, orqanlar, komitələr şəbəkəsi təşəkkül tapdı. Bu təşkilati qurumlar fəallıq göstərərək, erməni əhalisinin böyük hissəsini əhatə etdi. Onların arasında "Peşə və kənd ittifaqları", "Qırmızı xaç", "Təhqiqat orqanı", "Mədəni maarif cəmiyyəti", "Mətbuatın təşkili", "Yardımçı üzvlər", "Patorik", "Özünümüdafiə komitələri", "Deli", "Terrorçu fəaliyyət komitəsi", "Vahimənin təşkili", tələbə təşkilatı (iki) və s. var idi.

"Daşnaksütyun"un fəaliyyətində aşağı özlərin erməni əhalisini peşə əlaməti üzrə birləşdirən peşə ittifaqları (xumbalar) böyük rol oynayırdı. Xumbaya daxil olan üzvlər intensiv siyasi təsirə məruz qalırdı, erməni zəhmətkeşlərinin beyninə "ədalətli cəmiyyət" yaradılması "kapital üzərində əməyin qələbəsi" və i.a. kimi demaqoq şüarlarla qarışıq sərsəm ideyalar yeridilirdi. Xumbalarda "Daşnaksütyun"un nizamnaməsi öyrənilir, onun üzvləri partiyanın proqram və taktikasını ilə tanış olurdular. Öz funksiyalarına görə xumbalar iki əsas dərəcəyə bölünürdülər: Birinciyə sırf peşə əlamətlərinə görə partiya üzvlərini birləşdirənlər

* Bu adlar rus dilində müxtəlif sənədlərdə müxtəlif transkripsiyalarla verilmişdir, buna görə də adların variantları ehtimal olunur.

* Partiyanın III qurultayında "Daşnaksütyun"un hesablamalarında göstərilirdi ki, belə mərkəzi komitələrin sayı 21-dir.

daxil idi (prikazçılar, bərbərlər, əkinçilər, şarabçılar, dəmirçilər, ipəkçilər və s.). İkinci dərəcəyə bilavasitə inqilabi fəaliyyətlə bağlı olan xumbalar daxil idilər: Qırmızı Xaç, terrorçular "Deli", özünümüdafə dəstələri və zinvorların (əsgərlərin) təşkili.

Qırmızı Xaç xumbasının funksiyalarını tibb personalının öyrədilməsi və tərbiyələndirilməsi habelə zərərçəkənlərə (hökumətdən, döyüş əməliyyatlarından və i.a.), siyasi motivlərə görə tutulanlara və onların doğmalarına yardım göstərilməsi üçün pul toplanması, habelə onları ərzaqla, pul ilə, inqilabi ədəbiyyatla təmin etmək, rüşvət verməklə inzibati idarələrə və məhkəmələrə təzyiq göstərmək, o cümlədən hərbi hücumlar və digər zorakılıq aksiyaları təbiiq etməklə həbsdə olanların azad olunması daxil idi. Zor işlədərkən "Qırmızı Xaç" xumbaları terrorçu təşkilatlarla ("Deli" və s.) birgə hərəkət edirdilər. Xumbaların fəaliyyəti mərkəzi (regional) komitələrə tabe edilmişdi. "Daşnaksütyun"un böyük əhəmiyyət verdiyi təşkilat şagird təşkilatı olmuşdur. Onların tərkibində də (xumba adlanırdı) hazırlıq, təbliğətçi və drujinaçı bölmələri mövcud idi. Şagird təşkilatının komitələri və yarımkomitələri onun icraçı rəhbər orqanı fəaliyyət göstərirdi. Həmin orqanın nəzdində jurnal redaksiyası mövcud idi. Şagird təşkilatlarının məqsədləri bütün üsullarla "Daşnaksütyun"ə kömək göstərməkdən ibarət olmuşdur. Onlar öz sıralarında "dönməz və işə sadıq olan inqilabçılar" (yəni hər şeyə hazır olan terrorçular) yetirməli idilər. Şagird təşkilatlarının üzvləri mitinqlərdə, kütləvi iğtişaslarda fəal iştirak edir, onlardan əlaqələndiricilər və s. kimi istifadə edilirdi. Erməni müəllimləri şagird təşkilatlarında mühüm rol oynayırdılar - "gələcəyin ziyalılarının və partiyanın hazır rəhbərliyinin" tərbiyəsində (dilli-dilavər peşəkar terrorçular yetişdirilməsində) əllərindən gələni əsirgəməyirdilər.

1905-ci ildə Tiflisdə meydana gəlmiş "Miyutyun" ("Birləşmə") cəmiyyəti belə şagird təşkilatlarının bariz nümunəsidir: "Bu təşkilat sırf siyasi məqsədlər güdüdü. Həm də özünün məhkəməsi, kassası vardı və "Daşnaksütyun" erməni terrorçu partiyasının tərkibinə daxil idi". Bu şagird təşkilatına Muqduşi Babayan (Nerses) rəhbərlik edirdi. Sonra o, İsveçrəyə mühacirət etdi. Onunla yanaşı təşkilata Qabriel Karakosyans (müəllim) də başçılıq edirdi. Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, onların hər ikisi Şuşa qəzasında doğulmuş və "Daşnaksütyun" partiyasının üzvü olmuşlar.

Şagird təşkilatlarından savayı olaraq, "Daşnaksütyun"ə daxil olan iki tələbə ittifaqı da fəaliyyət göstərirdi. Onlardan biri Rusiya imperiyası daxilində olan eləcə də Cənubi Qafqazdakı tələbələr, ikincisi isə xarici ölkələrdə, əsasən də Avropa ölkələrindəki erməni tələbələrini birləşdirirdi. Hər iki təşkilat əsasən tələbələr arasında partiyaya yeni üzvlər cəlb etməklə, habelə terrorçuluq ruhunda təbliğatla məşğul olurdular. Xarici tələbələr arasında təbliğət işi açıq-aşkar kosmopolit çalarlara malik idi. Etiraf etməliyik ki, daşnaklar tələbələr arasında təbliğət işində

çox irəli getmişdilər. Bu da təəccüblü deyildi. Axı, tələbə kütləsini, əsasən, varlı burjua ailələrindən çıxan gənclər təşkil edirdi. Bu ailələrdə hələ uşaq yaşlarından "Böyük Ermənistan" haqqında şovinist ideyalar geniş təbliğ olunurdu. "Daşnaksütyun"un tələbə təşkilatları istər regional (mərkəzi), istərsə də bürolarla əlaqələri vardı; onlar "Daşnaksütyun"un hər qurultaylarına öz nümayəndələrini göndərirdilər.

"Beynəlxalq orqan" və "Təhqiqat orqanı" adlı təşkilatlar bilavasitə büroya tabe edilmişdir. "Beynəlxalq orqan" erməni diasporunun çoxsaylı şəbəkəsinin fəaliyyətini əlaqələndirirdi, narazılıqları və mübahisələri nizama salırdı, onların fəaliyyətini ortağ məxrəcə gətirirdi. O cümlədən, "Beynəlxalq orqan" vasitəsilə xarici mətbuatda ermənipərəst kampaniyalar təşkil olunur, eyni zamanda "erməni ideyası"nın düşmənləri və tənqidçiləri ilə mübarizəni təşkil edirdi.

"Daşnaksütyun"un qurumuna üzdəniyə "yardımçı üzvlər" və "təəssübkeşlər" də daxil olmuşdurlar. Belələrinə istər Rusiyada, istərsə də xarici ölkələrdə yaşayan və "Daşnaksütyun"un tərəfdarları olanlar, partiyanın formal üzvü olmayanlar, lakin ona maddi və başqa yollarla yardım edənlər də daxil idilər. Göstərirdi ki, "belə üzvlər qabiliyyətlərinə görə təşkilatların yığıncaqlarına dəvət olunub onlara tapşırıqlar verilə bilər. Hərçənd ki, öz mövqelərinə görə onların arasında müxtəlif adamlar - aşağı təbəqəli fəhlədən tutmuş milyonerə kimi, habelə yüksək vəzifəli dövlət adamları, məsələn, məşhur fransız deputatı-sosialistlərinin rəhbəri Jores kimi nüfuzlu şəxsiyyətlər vardı.

Məşhur "Patorik" kilsə təşkilatının fəaliyyəti haqqında yuxarıda bəhs etmişdik. İnqilabi hərəkatın yüksəliş illərində "Patorik" xeyli fəallaşmışdı. Onun "kondakları" (fərmanlar), mübaliğəli ifadələrlə tərtib olunmuşdu, "Allah bəsirəti" nə iqtibas etmirdi, milli Vətənin, "əsl" (yəni erməni) kilsəsinin müdafiəsi naminə birləşmək çağırışları ilə dolu idi.

"Daşnaksütyun"un strukturunun mühüm dayağı hərbi terrorçu təşkilatlar olmuşlar. Onlara müxtəlif adlar verilirdi. 1904-1905-ci illərdə belə təşkilatlar əsasən aşağıdakılar idi: "Özünümüdafiə", "Vahimə təşkilatı", "Terrorçu hazırlıq komitəsi", "Məsul fəaliyyət komitəsi", "Deli" və s.

Bədnam özünümüdafiə dəstələri 1904-cü ilin sonunda 1905-ci ilin əvvəlində meydana çıxdı. Onlara milis formaları verildi. Milis nəfərlərinin şəxsi silahları olurdu, onlar xumbalar təşkil edir, orada hərbi təlimlər keçirdilər.

"Özünümüdafiə" dəstələrinin öz komitələri və yarımkomitələri vardır ki, onlara özünümüdafiə mərkəzi komitəsi nəzarət edirdi ki, onlar da "Daşnaksütyun"un ali orqanına - büroya (Şərq bürosuna) tabe idilər. Özünümüdafiə milisi kütləvi iğtişaslarda, xalq çıxışlarında qayda-qanun yaratmalı idi, əslində isə ondan hərbi qüvvə kimi istifadə olunurdu. Çünki "özünümüdafiə"

xumbalarına silahdan başı çıxanlar və onunla davranmağı bacaran gənclər daxil olurdular.

"Daşnaksütyun"un qurumlarında, demək olar ki, müstəsna və başlıca rol terrorçu təşkilatlar oynayırdı. Onlardan üzdənirəq "Terrorçu hazırlıq komitəsi" diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. O, yalnız ittifaqın Ali Şurasına tabe idi. Komitənin üç nəfər üzvü vardı. Onlar bilavasitə icraçı orqanların - fəaliyyət komitələrinin işini təşkil edirdilər. Daşnakların terrorçu orqanları sistemində "xüsusi müfəttişlik" fəaliyyət göstərirdi. "Vahimə təşkilatı"nın öhdəsinə xəyanətdə və yaxud "Daşnaksütyun"dan uzaqlaşmaqda şübhəli olan partiyanın yüksək vəzifəli üzvlərinə münasibətdə hökmlərin yerinə yetirilməsi kimi çirkin vəzifə düşürdü.

Əsas terrorçu özlər "fəaliyyət komitələri"ndən (və yaxud "hərəkət komitələri"ndən) ibarət idi. Onlar mərkəzi (regional) komitələrin nəzdində təşkil olunurdu və onlara tabe edilirdi. Fəaliyyət komitələrinin yarımkomitələri və terrorçu xumbaları olurdu. Onların tərkibi digər xumbaların ən fəal üzvlərindən təşkil olunurdu. Mərkəzi komitənin vəzifəli nümayəndələrinə və yerli əhalinin sırası üzvlərinə münasibətdə terrorçuluğun həyata keçirilməsinə dair əmrlər vermək hüququ vardı. Daha məsul terror aktları məsul orqanda - Büroda planlaşdırılırdı. Fəaliyyət komitələrinin funksiyasına terrorçuları lazım olan hər şeylə təmin etmək - partladıcı maddələrin, bombaların alınması və hazırlanması, silah və digər döyüş sursatının əldə edilməsi, gizli anbarların təşkili və s. daxil idi. "Daşnaksütyun" bu məqsədlə hərbi sursat istehsal edən fabriklər və emalatxanalar şəbəkəsini yaradırdı. Lakin sonra məlum oldu ki, xarici ölkələrdən silah və hərbi sursat gətirmək daha sərfəlidir və ucuz başa gəlir. Bu mənada daşnakların bir çox ölkələrlə sıx və möhkəm əlaqələri mövcud idi.

Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat funksiyaları yerinə yetirən "Deli" terrorçu daşnak təşkilatı gizli fəaliyyət göstərirdi.

"Deli"-nin xəfiyyələri polis sıralarına, mühafizə bölmələrinin rütbələrinə, jandarm idarəsinə nüfuz edərək, orada "Daşnaksütyun"a pullu carçılar və himayədarlar cəlb edirdilər. "Deli", həmçinin, xoşa gəlməyən görkəmli siyasi xadimlərə və nüfuzlu məmurlara göz qoyurdu. Belə şəxsləri rüşvətlə ələ almağa, qorxutmağa, onları nüfuzdan salacaq materiallar toplamağa, əgər bu da təsir etmədikdə, onları terror aktı ilə aradan götürməyə, habelə, xəyanətdə və partiya prinsiplərindən uzaqlaşmaqda şübhəli şəxslərə göz qoymaqla məşğul idilər.

Beləliklə, görürük ki, "Daşnaksütyun"un terrorçu təşkilatı mürəkkəb, çoxşaxəli, hərtərəfli, bununla bərabər, çevik bir sistem olmuşdur. Məhz onlar erməni terrorçularının ən mühüm silahı idi.

Əsaslı surətdə gizli fəaliyyətə keçirilmiş, zəruri hallarda biri digərini əvəz edə bilən manqalardan ibarət terrorçu qurum pul, silah, saxta və əsl sənədlərlə, o cümlədən xarici pasportlarla müntəzəm təmin olunurdu və erməni əhalisinin

üstünlük təşkil etdiyi yerlərdə belələrinə tutub saxlamaq, praktiki olaraq, qeyri-mümkün idi. Erməni əhalisi terrorçulara rəğbətlə yanaşırdı.

O dövrdə erməni terrorçularının azğınlığının və cəzasızlığının hansı səviyyəyə çatdığını aşağıdakı sənəd sübut edir. Onun mətnini bütövlükdə nəzərinizə çatdırırıq.

Qafqaz administrasiyası üzrə Rusiya hökumətinə

ƏMRİ

"Daşnaksütyun" erməni inqilabçı partiyası bütün qorodovoylara, keşikçilərə, məhəllə nəzarətçilərinə, pristavlara və axtarış polisinə, yuxarıda verilən əmrlərin digər icraçılarına elan edir ki, əgər ermənilərdən silah almağa, axtarış aparmağa və Cənubi Qafqazın erməni əhalisindən bu məqsədlə adam həbs etməyə cəsarət etsələr, amansızlıqla məhv ediləcəklər. Qoy onlar belə bir hərəkət etməmişdən əvvəl Bakının qubernatoru Nakaşidzeni, Yelizavetpolun vitse-qubernatoru Andreyevi, qəza rəisləri Boquslovskini, Şmerlinqi, Naşanskini, Pavlovu, polismeyster Saxarovu, pristavlar Cavaxovu, Şumakeviçi, məhəllə nəzarətçisi Ter-Saakovu, qorodovoy Sergeyi, dalandar Şeqonu və bir çox başqalarını xatırlasınlar. Canişindən 25 manat, yoxsa inqilabçıdan güllə - Seçim sizindir.

Canışın zərərçəkənin ailəsinin təminatına söz vermişdir. Bu, bizim işimizi yüngülləşdirir. Axı heç bir günahı olmayan köməksiz ailə inqilabçını kövrəldə bilərdi. İndi bu maneə də aradan qaldırılmışdır.

"Daşnaksütyun" erməni inqilabçı partiyasının Qafqaz Məsul Komitəsi" 22 may 1905-ci il.

Bəhs olunan dövrün səciyyəvi sənədidir. Həmin illərdə "Daşnaksütyun"un terroru kütləvi hal almışdı və çar məmurlarından heç kəs erməni qatillərinin gülləsindən, xəncərindən və yaxud bombasından sığorta olunmamışdı. Terrorçuların həyasızlığı adamı dəhşətə gətirir: canışının zərərçəkənlərin ailəsinə yardım edəcəyini vəd etdiyi zaman "bu maneənin də aradan qalxması" və kim düşmən sayırlarsa, onu küncdə-bucaqda öldürməyə mənəvi hüquqa malik olmaları barədə belə mühakimələr görünməmiş vəhşilik idi.

Hakimiyyətin zəiflədiyi və inqilabi kütlələrin təzyiqi altında hökumətin silkələndiyi şəraitdə "Daşnaksütyun"un mənəvi və fiziki terroru öz səmərəsini verirdi. Yuxarıda xatırladığımız erməni yazıçısı Arşak İsaakyans* yazırdı: "Rəsmi yığmaqçaların birində erməni əhalisinin tərksilah olunması haqqında məsələ

* A.İsaakyanın "Daşnaksütyun" erməni inqilabçı partiyasının "Qafqazda fəaliyyəti" adlı əlyazması nəzərdə tutulur. 1907-ci il.

müzakirə olundu və kimsə "Daşnaksütyun"un əmrini** xatırlatdı. Dərhal məsələni bitmiş hesab etdilər və gündəliyin başqa məsələlərinə keçdilər. "Daşnaksütyun"un fəaliyyəti Rusiya hökumətinin Qafqazda necə acınacaqlı vəziyyətə düşdüyünü süqut edən minlərlə fakt gətirmək olar".

Terrorçular çar hökumətini elə qorxuya salmışdılar ki, dövlət məmurları öz əlləri ilə məxfi sənədlərini ermənilərə ötürür, öz xəfiyyələrini düşməne nişan verirdilər.

Yalnız terrorçu təşkilatların və milis xumbalarının köməyi ilə "Daşnaksütyun"un planlarını həyata keçirmək qeyri-real idi. Ermənilər yalnız çar hökuməti ilə mübarizə aparmaq və hakimiyyəti ələ almaqla öz vəzifələrini bitmiş hesab etmirdilər. Onlar azərbaycanlıları, qismən də gürcüləri zorla sıxışdırmaq, onların torpaqlarını tutmaqla "Böyük Ermənistan" yaratmaq niyyətində idilər. Belə geniş miqyaslı məqsədlər üçün nizami ordu tələb olunurdu. Odur ki, "Daşnaksütyun" 1900-cü ilin əvvəlindən etibarən hər yerdə ordunun təşkilinə başladı. Öz silahlı qüvvələrinə malik olmaları haqda hələ "Daşnaksütyun"un 1892-ci il qurultayında bəhs qərar qəbul olunmuşdu.

Zinvorların (əsgərlərin) orduya cəlb olunması silahlanma ilə bərabər aparılırdı. Hərbi birləşmələr komplektləşdirilərkən, daşnaklar, xüsusilə ilkin dövrlərdə, keyfiyyətdən çox, kəmiyyət dalınca qaçırdılar. Odur ki, Cənubi Qafqazda terrorçu çıxışların ən fəal dövründə (1905-ci il) "Daşnaksütyun" ordusunun say tərkibi, şahidlərin və müasirlərin fikrincə, 100 000 nəfərə çatırdı. Ola bilsin, bu "yuvarlaq" rəqəm şişirdilmişdir. Şübhəsiz ki, zinvorların sayı çox olmuşdur. Orduya təlim toplanışına çağırılan hər bir zinvor maaş almalı idi (ayda 30 manat). Arxiv sənədlərindən də görüldüyü kimi, zinvorlar ordusunun saxlanılmasına daşnakların 10 milyon manata qədər pul xərclədiklərini təsdiq edən məlumatlar vardır.

Ordu qurumlarını qaydaya salmaq, intizamı möhkəmləndirmək, yaraqlı zinvor dəstələrinə nizami ordu xarakteri vermək üçün onun fəaliyyətini müvafiq sənədlərlə rəqləmətləşdirmək tələb olunurdu. Bunu rəhbər tutan "Daşnaksütyun" liderləri hərbi işdən baş çıxaran mütəxəssislərin iştirakı ilə Erməni İnqilabi İttifaqının hərbi nizamnaməsini işləyib hazırladı (1904-cü il), habelə dinc dövrdə "Daşnaksütyun" erməni inqilabi partiyasının hərbi dəstələrinin Proqramını tərtib etdi (1905-ci il).

** Yuxarıda iqtibas göstərilən sənəd nəzərdə tutulur.

Proqramın "Məqsəd" adlı fəslində göstərilirdi: "Daşnaksütyun" erməni inqilabi partiyasının göstərdiyi qayda ilə silah gücünə milli azadlıq əldə olunmasına hazırlaşmalı". Sonra isə göstərmişdir ki, o kəslər zinvor (yaraqlı) adlanır ki, öz canını "Daşnaksütyun" erməni inqilabi partiyasının ixtiyarına verir.

Nizamnamədə zinvorların komplektləşdirilməsi qaydasına münasibətdə göstərilir ki, "döyüşçülər yerli ali hakimiyyət" (yəni "Daşnaksütyun"un hakimiyyəti - B.N.) tərəfindən özünü erməni inqilabi ittifaqına həsr edən şəxs mənəvi baxımdan təmiz, ləkəsiz, fədakar, əqli cəhətdən yetkin və silahla rəftar etməyi bacaranlar arasından seçilir.

Zinvor kimi hərbi xidmətə qəbul olunan şəxs hissəni özbaşına tərk edə bilməzdi. Üzrlü səbəb olduqda (xəstəlik və s.) bu haqda əvvəlcədən rəislərinə bildirilməli idi. Zinvorluğa qəbul olunan şəxsin silahı və sursatı ümumi ordu mülkiyyətinə keçirdi. Hər bir zinvor öz canı bahasına Vətənin azadlığına kömək etməli, düşmənlərimizə zərbə vurmaq üçün üsullar axtarmaq barədə düşünməli, öz müşahidələrini onbaşılar vasitəsi ilə dəstə rəisinə çatdırmalı idi: habelə, zinvorların üzərinə "Daşnaksütyun"un yerli orqanlarının sərəncamlarını yerinə yetirmək, inqilabi ideyaları yaymaq, istər dinc, istərsə də müharibə vaxtlarında silahına qayğı ilə yanaşmaq, "xalqla birlikdə yoldaşları və qonşuları haqqında düşünmək vəzifələri də qoyulurdu... Həmişə mənəvi yüksəlişə can atmalı, başqa adamlarla ünsiyyətdə onunla dostcasına və nəzakətlə rəftar etməli", dinc vaxtda rəislərin sərəncamı ilə istənilən hərbi, ev və fiziki işi yerinə yetirməli".

On zinvor onluq - aşağı ordu, 3 onluq - dəstə, beş onluq - əlillik, iki əlillik - yüzlük manqası taktiki və təsərrüfat baxımından muxtariyyətə malik əsas ordu vahidi təşkil edirdilər.

Bir neçə dəstə (yüzlük) taktiki və strateji məqsədlər üçün birləşə bilərdi. Belə hallarda "Daşnaksütyun" məsul şəxs ordu komandanı təyin edirdi. Piyadalardan başqa orduda kavaləriya, artilleriya və istehkamçı hissələri də nəzərdə tutulmuşdu. Partiya cəbbəxanaları da vardı ki, onların da mərkəzi Eriyanda yerləşirdi. "Daşnaksütyun"un bütün silahlı qüvvələrinin başında Baş Hərbi Şura dururdu. Təcrübəli zabitlərdən, peşəkar hərbcilərdən təşkil olunmuş bu şuranın 7 nəfər üzvü vardı. Şuranın nəzdində Baş qərargah fəaliyyət göstərirdi (35 nəfər). Aşağı iyerarxiya "Daşnaksütyun"un mərkəzi komitəsinin nəzarəti altında yerləşən ərazilərə öz hakimiyyətini şamil edən regional hərbi şuralardan ibarət idi. Bütün bu hərbi təşkilat "İttifaq Şurasına" tabe edilmişdi: şuranın sanksiyası olmadan zinvorlar təşkilatı yalnız ekstremal vəziyyətdə, fəvqəladə şərait meydana çıxdığı hallarda "Daşnaksütyun"un rayon yığıncaqlarının qərarı ilə çıxış etmək hüququna malik idi.

Nizamnamədə zinvorların, onbaşıların, onların köməkçilərinin, dəstə rəislərinin hüquq və vəzifələri, habelə ordu komandanlarının, hərbi qərargahın,

hərbi şuranın funksiyaları ətraflı şəkildə reqlamentləşdirilmişdi. Ordu iyerarxiyası sistemində "Daşnaksütyun" məsul komitəsinin yeri də göstərilmişdi. Bu komitə öz rayonunda hərbi dəstələrin bütün işlərini aparırdı, ordu xərclərinin bütün pul hesablaşmalarını öz əlində cəmləmişdi və onları büroya təqdim edirdi, ordunun digər təşkilatlarla xarici əlaqələrini həyata keçirirdi, təşkilati-siyasi mövzularda yığıncaqlar çağırırdı, ordu seçkilərinin nəticələrini təsdiq edirdi.

Zinvorların hərbi dəstələrinin Proqramında, nəzərdə tutulurdu ki, onlardan hər biri hərbi sənətlə ciddi məşğul olmalıdır. Həftədə bir dəfə zinvorlarla aşağıdakı predmetlərin öyrənilməsi məqsədilə məşğələlər keçirilirdi: strateji birliklər, inqilabi hərəkətin tarixi, həlak olmuş yoldaşların qəhrəmanlıqları, cari hadisələr ("Daşnaksütyun"un çıxışları, nümayişləri, tətilləri ilə əlaqədar yeniliklərlə tanışlıq), savad təlimi.

Ciddi intizam tətbiq olunurdu: hər bir əsgər və rəis özündən böyük şəxsə və ya orqana qeyd-şərtsiz tabe olmalı, onların sərəncamlarını sözsüz yerinə yetirməli və onlara lazımı hörmət-izzət göstərməli idi". Bununla bərabər, əsgər və zabitlər böyüklərin sərəncamını yerinə yetirib sonralar onun düzgün olub-olmaması barədə yuxarı instansiyalara şikayət edə bilərdilər.

Bütün hərbiçilərdən hərbi sirləri ciddi şəkildə mühafizə etmək tələb olunurdu: xainlər, yoldaşlarını qətlə yetirənlər, döyüş meydanını tərk edən fərarilər, habelə silahları mənimsəyənlər ölüm cəzasına məhkum edilirdilər.

Beləliklə, görürük ki, ordu bölmələrinə xas olan bir çox cəhətlərə baxmayaraq, zinvor təşkilatları "demokratik" elementləri təcəssüm etdirirdi (onbaşı rəislərinin seçilməsi). Zinvorların Nizamnaməsində və Proqramında siyasi təbliğat və təşviqat da unudulmamışdı (cari məqam barədə, həlak olmuş döyüş yoldaşları haqqında söhbətlər və s.). Bir qayda olaraq, zabit kadrları əsasən ABŞ-ın hərbi məktəblərində təhsil alırdılar. Sonralar, 1905-1906-cı illərdə Bolqarıstanda erməni hərbi məktəbləri yaradılır, orda hərbi təşkilat üzrə kifayət qədər sistemli və hərtərəfli təlim keçilirdi. Məktəbdə 22 fənn, o cümlədən, hərbi kəşfiyyat, strategiya, taktika, səhra xidməti, daxili xidmət, artilleriya, mina xidməti, hərbi təşkilat, partladıcı maddələr, güllə atıcılığı, qrim və s. tədris olunurdu: siyasi fənlər də unudulmamışdı: erməni tarixi, inqilab, coğrafiya, pedaqogika və i.ə.

Zinvorların təşkilatlarının bu cür hərbişdirilməsinə baxmayaraq, onlar hər halda, heç vaxt nizami ordu olmamış, xalq ordusu səciyyəsinə saxlamışlar. 1904-1906-cı illərdə "Daşnaksütyun"un silahlı çıxışlarının gedişində zinvorlar əsasən o vaxt müvəffəqiyyətlə hərbi əməliyyatlar aparırdılar ki, döyüşlər onların hərbi qurumlara cəlb olunduqları yerlərin ətrafında gedirdi. Uzaq reydlər və yürüşlər zamanı zinvorların sıraları seyrelirdi, onların arasında fərarilik geniş təşəkkül tapırdı (ölüm hökmü təhlükəsinə baxmayaraq).

Sözün əsl mənasında daşnakların artilleriyası yox idi. Lakin müsəlman əhalisinə psixi təsir göstərmək məqsədilə, əsasən kənd yerlərində ermənilər şayiələr yayırdılar ki, onların ordusu toplarla təchiz olunmuşdur. Bu şayiələr həqiqətə uyğun gəlsin deyə, daşnaklar "dəmir boru kəşiklərindən forma etibarı ilə topa oxşar bir şey düzəldirdilər, dəmir parça ilə dəmir borunun bir tərəfini sıxır və borunu ağac kötüyə doğru istiqamətləndirirdilər, ona qara rəngli top görkəmi verirdilər, daha sonra bu kötüyə dəmir keçirirdilər və onu ikitəkərli arabanın üstünə qoyurdular. Bu toplardan yalnız boş, gülləsiz atəş açılırdı. Belə toplar qoşun və polis tərəfindən müsadirə olunurdu və bu butafor artilleriyası qorxudulmuş tatar əhalisində (azərbaycanlı - B.N.) gülüş doğururdu".

Əlbəttə, zinvorların təşkilatları heç vaxt nizami ordu ilə bərabər səviyyədə ola bilməzdi. Onlar dəfələrlə azərbaycanlı əhalisinin özünümüdafiə dəstələri tərəfindən məğlub edilmişdirlər. Təəssüf ki, belə özünümüdafiə dəstələrinin yaradılmasına azərbaycanlılar xeyli gec başlamışdılar və onlar zinvorlarla müqayisədə çox pis silahlanmışdılar.

Məğlubiyyətə uğrayan zinvorların dəstələri, geri çəkilməkə, döyüş qaydasını təlimdə olduğu kimi saxlaya bilmirdilər, pərən-pərən olub dağılışırdılar, sonra yenidən toplanırdılar. Sonralar zinvor dəstələrinin bir çox əsgər, habelə milis xumbalarının üzvləri heç bir rəis və qanuna tabe olmayan quldur dəstələri yaradır, soyğunçuluq edir və qətlər törədir, əksər hallarda isə öz soydaşlarını qırırdılar. Sonralar görəcəyik ki, zinvorlar ciddi problemə çevrilib "Daşnaksütyun"un özünün başını ağrıtməğa başladılar.

Zinvorların döyüş qabiliyyətinə verilmiş düzgün qiymətə o illərin arxiv sənədlərində rast gəlmək olur: "Erməni-azərbaycanlı çəkişmələrinə gəldikdə isə, o vaxt Bakıda, bütün Qafqazda olduğu kimi, "Daşnaksütyun" partiyasının təşkil etdiyi erməni silahlı dəstələri mövcud idi. Bakıda bu dəstələrin daha güclüsü idi. Çünki yanğının mərkəzi məhz bura idi. Hərçənd ki, bu dəstələr yeni nümunəli silahla təchiz olunmuşdular, hərbi təşkilata malik idilər, lakin onları sözün indiki mənasında silahlı dəstə adlandırmaq olmaz. Bunlar dəstə deyil, yaxşı silahlanmış quldurlar idi: onlarda zəruri intizam, hərbi hazırlıq yox idi. Bu dəstələr heç vaxt rus qoşunlarına qarşı çıxmağa cürət etmirdilər, çəkişmələr qurtaranda isə dağılışırdılar, partiyanın silahını götürüb soyğunçuluqla məşğul olurdular".

Partiya orqanlarının və aparatın, habelə zinvorların saxlanması böyük xərclər tələb edirdi. Odur ki, "Daşnaksütyun"un qruplarında "maliyyə sistemi" fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın büdcəsini, birincisi, üzvlük haqqı təşkil edirdi ki, bu da hər üzv üçün əmək haqqının və istənilən gəlirin 2 faizindən ibarət olmuşdur. Bu məbləğdə üzvlük haqqını "yardımçı üzvlər" də verməli idilər. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, "Daşnaksütyun"un üzvlərinin sayı 150-200 min nəfər arasında güman edilirdi. İllik üzvlük haqqının məbləği 1-1,5 milyon manata çatırdı. Müxtəlif

tədbirlərdən alınan qazanclar - mühazirələrdən, tamaşalardan, lotereyalardan, xeyriyyə gecələrindən - partiya kassasına daxil olurdu. Hakimiyyətin faktiki olaraq, "Daşnaksütyun"un hakim olduğu yerlərdə yaşayan bütün erməni əhalisi öz məhkəmələrində (hökumət məhkəmələri deyil) işlərə baxılmasına görə 20 % rüsum verməli idi. Başqa vergilər də toplanırdı: "müsəlmanlardan müdafiəyə görə", "sıxışdırmadan və istismardan müdafiəyə görə". Kassa mədaxilinin əsas hissəsini ianələr təşkil edirdi. Bu sahədə erməni varlıları səxavətlərini əsirgəmədilər. Bu baxımdan erməni millətindən olan Bakı neft milyonerlərinin, habelə Tiflis və Yelizavetpol erməni burjuaziyasının üzvlük haqqı xüsusi rol oynayırdı. Neft sənayeçisi Mantaşev "Daşnaksütyun"u milyonlarla ianə verirdi (Özü isə guya partiyanın "yardımçı" üzvü idi). Mantaşev Londonda erməni milli bankını yaratdı və Erməni kilsə pullarının xeyli hissəsi həmin banka köçürüldü.

Erməni əhalisinin orta təbəqəsi, ziyalılar varlılardan geri qalmaq istəmədilər: çünki onları "pis vətənpərvər" kimi qələmə vermə bilirdilər. Ümumiyyətlə, ermənilərin "sıxışdırılması" və "qurbanları" haqqında milli ah-nalə ah-fəğan şəraitində güclü və məqsədyönlü təbliğatla "barmağa dolanan" ermənilər öz əmanətləri ilə həvəslə vidalaşır və pulların hamısı "Daşnaksütyun" partiya xəzinəsinə doldurulurdu. Partiyaya pul daha bir mühüm kanaldan Eçmiədzinin subsidiyalarından ibarət olmuşdur. Lakin həmin əmanətlər faktı, xüsusilə bu vəsaitlərin həcmi gizli saxlanılırdı.

Xarici diaspondan qızıl və xarici valyuta ilə ianələr daxil olurdu.

Nağd pul əldə olunmasının daha bir üsulu ekspropriasiya, daha doğrusu, qətlərdən və zor işlətməklə müşayiət olunan silahlı talanlardan ibarət idi. Bu sahədə "Daşnaksütyun" həvəslə narodovolçuların yolu ilə gedirdi. Sonralar partiya xəzinəsinə pul cəlb olunması üçün sosial-demokratlar, bolşeviklər də bu üsula əl atırdılar. Belə quldur aksiyalar, təbii ki, ideoloji bazislə əsaslandırılırdı. Guya əzabkeş erməni xalqının (proletariatın, bütün dünya zəhmətkeşlərinin) azadlığı üçün bütün vasitələr özünü doğruldur.

Göründüyü kimi, pul vəsaiti "Daşnaksütyun"un xəzinəsinə müxtəlif mənbələrdən axırdı. Lakin xərclər də böyük miqyas almışdı. Partiya aparatı (həcminə görə dövlət aparatından geri qalmırdı), zinvorların və ordunun zabıt heyətinin əmək haqqı, silah, sursat, partladıcı maddələr alınması, gizli anbarlar şəbəkəsinin təşkili və saxlanılması, mətbəə, qəzet xərcləri, vəzifəli şəxslərin ələ alınması üçün verilən rüşvətlər, beynəlxalq əlaqələrin, səfərlərin xərcləri və i.ə. - bütün bunlar ümumi xərclərin heç də bütün maddələrinin tam siyahısı deyildir.

Aşağıda göstərilən rəqəmlər "Daşnaksütyun"un büdcəsinin durmadan artdığını sübut edir: 1890-cı ildə 130 min frank, 1904-cü ildə 800 min frank, 1907-ci ildə 1 milyon frank. 1907-ci ilin məxaric hissəsi belə bölüşdürülmüşdü: inqilabi və siyasi məqsədlərə - 30 %; xalqın silahlanmasına 55%; təbliğat və ədəbiyyata -

20%; gözlənilməz xərclərə 5%. Əlbəttə, rəsmi xərclər üzə olanları göstərdi, əzəmətli maliyyə aysberqinin görünən hissəsini təəssüm etdirirdi. Bir sıra maliyyə əməliyyatları qeydə alınmırdı. Onlar partiyanın sırası üzvlərindən məxfi saxlanılırdı.

Gördüyümüz kimi, "Daşnaksütyun" təşkilatı ən xırda detallarına kimi rəsmi dövlət aparatının mexanizmini xatırladırdı: hakimiyət orqanları, ordu, milis, məhkəmələr, maliyyə məsələləri və s. Bu aparat normativ aktların bütöv bir sistemi əsasında fəaliyyət göstərirdi: qanunlar, əmlər, sərəncamlar, təlimatlar verirdi. Qanunvericilik aktlarını partiyanın ümumi qurultayında işləni b hazırlanmış direktivlər əsasında ilk növbədə büro dərc edirdi. Hələ də regional (mərkəzi) komitələr "Daşnaksütyun"un rayon qurultaylarının verdiyi direktivlər zəminində, həmçinin, öz normativ aktlarını qəbul edirdilər. Demək lazımdır ki, qanunlar və digər normativ aktlar "Daşnaksütyun"un daim fəaliyyət göstərdiyi yarımgizli - yarımhərbi vəziyyətə yaxşı uyğunlaşdırılırdı. Zahirən sadə görkəmdə olmağına baxmayaraq, nizamnəmələr və təlimatlar son dərəcə dəqiq tərtib olunmuş və işdə özünü doğruldu. Bu da cəza sanksiyaların tətbiqi ilə izah olunmalıdır. Nəinki "Daşnaksütyun"un əmlərinin yerinə yetirilməsi, habelə etinasızlıq və qeyri-dəqiqlik göstərilməsi dərhal ciddi surətdə cəzalandırılırdı. Məhkəmələrdə heç bir süründürməçiliyə yol verilmirdi. Cəza tədbirlərinə töhmət, partiya sıralarından çıxarılma, həbs (bu məqsədlə yaradılan xüsusi zirzəmilərdə) və ölüm hökmü daxil idi. Zinvorları 25 zərbəyə qədər kötkəlmə cəzası da nəzərdə tutulmuşdu.

Bütün partiya orqanları fəaliyyətinin mühüm prinsipləri bütö bütö məxfiliyin gözlənilməsindən ibarət olmuşdur. Məxfiliyin pozulması isə ciddi nöqsan hesab edilirdi: partiya sıralarına daxil olan hər bir adam "Daşnaksütyun"un fəaliyyətinə dair məlumatları gizli saxlamaq və onu yaymamaq üçün yazılı surətdə and içirdi. Bütün partiya sənədlərinə məxfilik ruhu hakim kəsilmişdir: şəhərlərin adları şifrlərlə, adlar isə ləqəblərlə göstərilmişdi. Lakin metod, məqsəd və vəzifələrə dair ali səviyyəli məxfilik də mövcud idi. Daşnaklar bütün plan və hərəkətlərini təmtəraqlı "xeyirxah" çağırışlar, dəbdəbəli ideyalar ilə pərdələyirdilər. "Daşnaksütyun"un sənədlərində açıq terrorçu çağırışlara nadir hallarda rast gəlinirdi. Bu çağırışlar daha çox "zəhmətkeşlərin azad edilməsi", "azadlıq", "qardaşlıq", "fəhlə sinfinin azadlığı naminə kapital ilə mübarizənin zəruriliyi" kimi sosialist şüarlarla və ideyalarla maskalanırdı.

"Daşnaksütyun"un rəhbərliyi mətbuata böyük əhəmiyyət verirdi. Erməni terrorçuları ictimai fikri formalaşdırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən mətbuatın rolunu hamıdan qabaq başa düşürdülər və partiya mətbuatının təşkili məsələsini heç vaxt nəzərdən qaçırmırdılar. Mətbəənin təşkilinə, jurnalistlərə əmək haqqı verilməsinə və rüşvət verməklə onların ələ alınmasına, müraciətlər, vərəqələr buraxılmasına, niüvafiq məqalələrin dərc edilməsinin təşkil olunmasına daşnaklar

küllü miqdarda vəsait xərcləyirdilər. Əgər xatırlasaq ki, erməni terrorçularının bütün aksiyalarında ictimai fikir mühüm rol oynamışdır, bu vaxt onlar müstəsna dərəcədə səs-küy qaldırmaq və ah-nalə qoparmaq, ictimaiyyətin diqqətini "əzabkeş" erməni xalqının tərəfinə cəlb etmək üçün qəsdən yeni bir fitnəkarlıq törədirdilər. Cənubi Qafqazda o illərdə çap olunan daşnakpərəst qəzet və jurnalların sayı çox olmuşdur. Lakin dəqiq rəqəm göstərmək çətindir. Çünki bu nəşrlər tez-tez öz mövqelərini, adlarını dəyişir, yeni adlar altında çıxmağa başlayırdılar. Onlar yaxşı nüfuz qazanmışdılar və zahirən elə təsir bağışlayırdılar ki, guya birbaşa siyasi mübarizədə iştirak etmirlər. Lakin vaxtaşırı ermənipərəst materiallar çap edir, məharətlə yaxşı düşünülmüş yalanı obyektiv informasiyaların "gözünə" qatırdılar. Bu yolda daşnaklar qarşıya qoyduqları vəzifələrə nail olurdular. Daşnak mətbuatı geniş fikir və siyasi zövq spektrini əhatə edirdi. Oxucu dairəsi böyük idi. Buraya əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri daxil olurdu. Bir çoxları "öz" qəzetlərini oxuyarkən, onu gizli surətdə "Daşnaksütyun"un maliyyələşdirdiyini ağıla belə gətirmirdi. O illərdə bilavasitə "Daşnaksütyun"la və yaxud digər terrorçu erməni partiyaları ilə bağlı olan bir sıra nəşrlərin adlarını göstərmək istəyirik. Hər şeydən əvvəl, yuxarıda xatırladığımız, Cenevrədə nəşr olunan və partiyanın sabiq rüporu "Droşak"ın ("Bayraq") adını çəkmək lazımdır (redaktor Xaçatur Malumyandır). Sonra "Banvor" (Bakıda nəşr olunan həftəlik "Fəhlə" qəzeti - redaktoru Qvanes Yüzbaşyan); "Dzayn" "Səs" erməni qəzeti - Doluxanyan; "Murç" (Çəkiç) - redaktor Sərkisyan; dövlətli Selik Azaryanın maliyyələşdirdiyi "Vqank" qəzeti; Tiflisdə nəşr olunan həftəlik erməni "Kays" ("Qıgılıcım") qəzeti (redaktor və nasiri Yerzikyandır); Tiflisdə çıxan "Nor xosk" ("Yeni söz") həftəliyini - redaktoru və nəşiri A.Xumaryan; 1873-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan "Mşak" qəzeti (redaktoru Arsuni); daşnaklar arasında "Leo" ləqəbi ilə tanınan David Qolustyan və Babaxanyan tərəfindən maliyyələşdirilən guya bitərəf "Orizon" qəzeti; "Arev", "Qolos Kavkaza", Tiflisdə nəşr olunan gündəlik "Vtan" gündəlik qəzeti, gizli nəşr olunan "Qro və Şepot" qəzeti, "Zançik", "Jayr", "Xarisk" və s. qəzetləri nümunə göstərmək olar. Bir çox aşkar daşnak mövqelərində və liberal-terrorçu platformada dayanan erməni qəzet və jurnallar xarici ölkələrdə nəşr olunurdu. Adı çəkilən "Droşak"dən (İsveçrə), "Pro Armenia" (Fransa) nəşrlərindən başqa Bolqarıstanda çıxan "Razmik" jurnalı, habelə Konstantinopolda nəşr olunan "Aztamart" və "Ayrenik" qəzetləri oxucular arasında böyük nüfuz qazanmışdı.

Bu siyahıya əsasən 1903-1908-ci illərdə təşəkkül tapmış və fəaliyyət göstərmiş qəzetlər daxildir. Siyahını uzatmaq da olardı. Lakin elə bunlardan məlum olur ki, "Daşnaksütyun"un hər cür oxucu üçün nəzərdə tutulmuş mətbuatı vardır: milli mənsubiyyətinə görə - ermənilər, gürcülər, azərbaycanlılar, ruslar üçün sosial mövqeyinə görə - fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar, kiçik burjuaziya, iri kapitalistlər üçün; siyasi baxışlarına görə - mülayim liberal, ifrat radikal, kilsə personalı,

maarifçi, sosial-demokratik meyilli liberal, terrorçu və beynəlmiləlçi və i.a. Erməniperəst ideyalar və materiallar hər oxucu üçün, qəzetin ümumi istiqamətinə müvafiq olaraq xüsusi anlamda təqdim olunurdu.

Hətta, "hər şeydən əvvəl, ziyalılar və burjuaziya arasında geniş yayılmış, oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş və rus dilində nəşr olunan "Baku" qəzeti belə, vaxtaşırı açıq-aşkar daşnak ruhlu materiallar dərc etdirirdi. Qəzetin fəaliyyətində neft sənayeçilərinin qurultayının yerli şurasına daxil olan Xatisov, Vermişev kimi görkəmli erməni milyonerləri, habelə, Qukasov, Yüzbaşov və b. fəal iştirak edirdilər. "Baku" qəzetinin redaktoru Yengibarov idi. Bu qəzetin "Daşnaksütyun"ə mənsub olmasından şübhələnen jandarm idarəsi xüsusi gizli təhqiqat aparmışdı. Lakin qəzetin fəaliyyətini və dərc olunan materialların təhlili rütbəli jandamlara birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan vermədi və qəzetə münasibətdə cinayət işi qaldırılmadı.

Beləliklə, "Daşnaksütyun"un strukturunun və 1903-1906-cı illərdə qərarlaşan fəaliyyət metodlarının qısa xarakteristikasından görünür ki, erməni terrorçuları inqilabi fırtına və sosial sarsıntı illərinə yaxşı hazırlanmışdılar. Onlar hər şeyi hərəkətə gətirmişdirlər: ordu, milis, kəşfiyyat, məhkəmə, inzibətçilik, maliyyə, mətbuat, beynəlxalq əlaqələr - bunların hamısı ermənilərə, terrorçulara məxsus idi.

Bu illərdə "Hnçak"ın, xüsusilə onun Londondakı yerləşən baş qərargahının fəaliyyəti yeni vüsət almışdı. Oradan intensiv olaraq axınla "Hnçak"ın Rusiyada və Qafqazdakı bölmələri üçün nəşr olunan təlimatlar gəlirdi. Bu sənədlərdə silah daşınmasına "ölkədə" (Rusiya) silah anbarlarına, sursat bazalarına dair ətraflı təlimatlar öz əksini tapırdı (sərəncam № 13). Bu məsələlər, həmçinin 1903-cü ilin avqustunda Londonda təşkil edilmiş Qafqaz nümayəndələrinin ümumi yığıncağında müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

"Hnçak" partiyasının strukturu dəqiqləşdirilirdi və yenidən reqlamentləşdirilirdi. Onun ali orqanı "daxili qanunlara və partiyanın yeni prinsiplərinə müvafiq olaraq bütün qanunverici hakimiyyətə malik olan nümayəndələrin ümumi yığıncağı hesab olunurdu". Belə yığıncaqların keçirilməsi ən azı üç ildə bir dəfə nəzərdə tutulurdu, lakin indiki şəraitin gərginliyinə görə yığıncaq "bu dövrdə ildə bir dəfə" çağırılmalı idi. Təcili hallarda, o cümlədən şöbələrin təşəbbüsü ilə növbədənkənar ümumi yığıncaq çağıra bilərdi. Ümumi yığıncaqların arasındakı müddətdə təşkilati işi mərkəzi idarə həyata keçirirdi.

Bu illərdə "Hnçak"ın sərəncamlarında "Makedoniya hərəkətinə", yəni Makedoniyada baş verən hadisələrə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu zəmində belə mülahizələr yürüdü ki, Rusiya Makedoniya məsələsinə görə yenə də Türkiyə ilə müharibəyə cəlb olunacaqdır və beləliklə, "Hnçaq" və digər terrorçu partiyalar da öz separatçı niyyətlərini həyata keçirə bilərlər (sərəncam №14).

Hnçakçılar bu ümidləri puça çıxdı. Ermənipərəst dairələrin və mətbuatın təhriklərinə baxmayaraq, Rusiya Türkiyə ilə müharibəyə başlamadı. Lakin az sonra terrorçular və separatçılar daha sərfəli "hədiyyə" aldılar - 1904-1905-ci illərdə rus-yapon müharibəsi başlandı.

Birinci rus inqilabı illərində Bakıda "Hnçak"ın üç şöbəsi fəaliyyət göstərirdi. ("İnker", "Banvor" və "Murad"). Onların fəaliyyətini 1905-ci ilin yayında təşəkkül tapmış Bakı komitəsi əlaqələndirir və istiqamətləndirirdi.

Hnçakçılar bu illərdə bütövlükdə "Daşnaksütyun"un taktikası istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər. Hərçənd ki, əgər belə demək mümkündürsə, həmişə də "yarım addım geridə" qalırdılar. Onların daşnaklarla birliyi vəziyyətin gərginləşdiyi dövrdə - milli-azadlıq, separatçı hərəkət ən yüksək zirvəsinə çatan məqamda özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. "Sakitlik" dövrlərində isə bu iki partiya arasında fikir ayrılığı özünü bariz şəkildə göstərirdi. Yeri gəlmişkən, "Hnçak"ın öz tərkibində də birlik yox idi - "ideya mülahizələri ilə" maskalanmış rəhbərlər arasında, bir qayda olaraq, partiya rəhbərlik uğrunda didişmə gedirdi. 1903-cü ildə hnçakçılar yenə də parçalandılar: onlardan üzdənirəq "alfarçılar" ayrıldı və özlərinin "Zəng səsləri" adlı jurnalını nəşr etməyə başladılar. Ayrılan bu qruplaşmanın rəhbərləri Xuşkulyan (Rusiya və Qafqaz şöbəsindən) və Çitçiyən (Bolqarıstan və Rumıniya şöbəsindən) idi. Əsl hnçakçılar alfarçılıq xəyanətdə ittiham etdilər və onları inqilabi hərəkətdən uzaqlaşdırdılar.

Bütün bu daxili çəkişmələr "Hnçak"ın fəaliyyətinin əsaslandığı sosial alabəzəkliyi və prinsiplərin əsassızlığını əks etdirirdi.

"Daşnaksütyun" və "Hnçak" o dövrdə Cənubi Qafqazda yeganə terrorçu erməni partiyaları olmuşdu. Başqa partiya və təşkilatlar da meydana gəlmişdi. Lakin onların ömrü o qədər də uzun olmadı. Belə ki, 1903-cü ildə Tiflisdə və Bakıda "spesifiklər" adlı erməni sosial-demokrat fəhlə təşkilatı yaradıldı. Onun rəhbərləri D.Anunyan, B.İşxanyan və başqaları olmuşdu. Partiya özünün "Sosialist" adlı qəzetini nəşr etdirdi və bu "siyasi" təşkilat öz fəaliyyətini 1917-1918-ci illərə qədər davam etdirdi. Lakin bütün bu partiyalar və təşkilatlar real nüfuzə malik deyildilər və əlbəttə, "Daşnaksütyun"la eyni rəqabətə girə bilməzdilər. Onlar tarix səhnəsindən çıxdılar və özlərindən sonra nəzərəçarpacaq bir iz qoymadılar.

Bununla bərabər, 1904-1905-ci illərdə öz qurumlarını möhkəmləndirən və silahlanan daşnaklar tərəddüd etmədən əsas məqsədlərini - ermənilər yaşayan yerlərdən müsəlmanların və digər millətlərin sıxışdırılmasını reallaşdırmağa başladılar ki, qonşu xalqların qanı və sümükləri üstündə erməni dövlətini yarada bilsinlər. O dövrün arxiv sənədlərində oxuyuruq: "Bu mübarizədə (1905-1906-cı illərin millətlərəarası toqquşmaları nəzərdə tutulur - B.N.) təşkil olunmamış tatarlara

(azərbaycanlılara - B.N.) qarşı "Daşnaksütyun" yaxşı təşkil olunmuş və ciddi itizam ruhunda tərbiyə almış dəstələr çıxırdı".

Özlərinin yezuit siyasətinə sadıq qalan ermənilər baş verən toqquşmalarda çar hakimiyyətini ittiham edirdilər. "Erməni-tatar (azərbaycanlı - B.N.) qırğını "Daşnaksütyun" tərəfindən əzəmətli təşviqat materialı kimi Qafqazın erməni əhalisini, habelə, bu diyarda məskunlaşmış digər xalqları da inqilabiləşdirmək üçün istifadə olunurdu, baş verən hadisələrdə isə Rusiya hökuməti ittiham edilirdi".

Demək lazımdır ki, çar hökuməti özünün imperiya siyasətinə sadıq qalaraq, "parçala və hökm sür" prinsipinə dönmədən əməl edərək erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün təsirli tədbir görmədi. Hərçənd ki, hazırlanan qırğınlar və ermənilərin silahlanması barədə kifayət qədər siqnal daxil olduğundan xəbərdar idilər. Bir sübut da gətirmək istərdik: "...Ermənilər arasında və qəzalarda müsəlmanlara qarşı güclü hərəkət və düşmən əhvali-ruhiyyə nəzərə çarpır, bununla bərabər, müsəlmanların nəinki təlim görmüş qoşunu, heç silahları da yox idi. Ermənilərdən gələn intibahnamələri yerli hakimiyyət orqanlarına - prokurora, qubernatora, daha sonra canişinə təqdim edən müsəlmanlar tərəfindən bəyan olunurdu ki, ermənilərin ehtiyat hərbi birləşmələri erməni gəncləri ilə hərbi təlim keçirlər və yaxşı silahlanmış və təlim görmüş quldur dəstələri tərəfindən müsəlmanların üzərinə hücum hazırlayırlar. Buna görə də müsəlmanlar canişinə teleqram göndərir və burada hərbi vəziyyətin elan edilməsini və general - qubernatorun təyin olunmasını xahiş edirdilər. Sitat gətirilmiş bu sənəd jandarm idarəsinin arxivindən götürülmüşdür. Bu sənəddən, habelə, digər arxiv sənədlərindən məlum olur ki, çar hökuməti dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı hazırlanmış erməni təcavüzündən xəbərdar olmuşdur, lakin yaxınlaşmaqda olan faciənin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görməmişdir.

Ermənilər qeyri-adi çevikliklə, həm də bacarıqla çar məmurlarını və jandarmaları azdırdılar. "İnqilabi mübarizənin üsullarına bələd olan erməni xalqı müsəlmanlar üzərinə hücum edən tərəf olsalar da, hökumətə öz düşmən münasibətlərini pərdələməyi bacarırdılar və xəfiyyələri inandırirdilər ki, bütün bunlar qonşu müsəlman dövlətlərindən buraya nüfuz edən panislamizmin və pantürkizmin nəticələridir. Erməni mətbuatında da bu ruhda məqalələr çap olunurdu. Belə bəyanatlara inamsız münasibət bəsləyən hakimiyyət fitnəkarlıqla ittiham olunurdu, bəzən də terrora məruz qalırdı. Burada - (neçənci dəfədir ki) - tarixi paralel aparmaq lazım gəlir. "Daşnaksütyun" varisləri Qarabağ münaqişəsinin lap əvvəlindən cidd-cəhdlə uydurmalar yayırdılar ki, problemin səbəbi Azərbaycan və azərbaycanlılara xas olan panislamist, pantürkist "müsəlman təməlciliyi"dir (1905-ci ildə isə səbəbi "panislamizm"də axtarılır). Gördüyümüz kimi, nə terminlər dəyişir, nə də erməni təbliğatının uydurma mahiyyəti eyni ilə qalır. Səciyyəvi haldır ki, 1905-ci ildə çar canişinləri bu yalanı səxavətlə

dinləyirdilərsə, 80-ci illərin sonunda və 90-cı illərin əvvəllərində sabiq mərkəzin rəhbərlərinin simasında həmin yalanı rəğbətlə dinləyənlər də tapıldı (əvvəl Qorbaçov, sonra Yeltsin mərkəzi).

1900-cü illərin əvvəlində daşnaklar əmin oldular ki, çar hökuməti hazırlaşan qanlı qırğın barədə məlumatlara heç bir əks-səda vermir və Qafqazda inqilabi qüvvələrin birləşməsinə yol verməmək üçün millətlərarası düşmənçiliyi qızışdırmağa meyil edir. Budur, onlar əsas məqsədlərinə - kütləvi zor işlədilməsinə, erməni əhalisinin yığıcam yaşadığı və ermənilərin uğur qazanmaq imkanları olduğu yerlərdə azərbaycanlıların sıxışdırılmasına başladılar. Talanlar və qırğınlar Yelizavetpol, Erivan, Qars vilayətlərində, Şuşada və Qarabağın digər rayonlarında, Naxçıvanda və nəhayət Bakıda dəfələrlə təkrar olunurdu. Demək lazımdır ki, daşnaklar öz niyyətlərini uğurla həyata keçirirdilər. Qafqazda ermənilər müsəlmanlara bəslədikləri gizli nifrətini buxovlaya bilmirdilər. Göründüyü kimi, müsəlmanlar daha çox qırılmış, bəzi ərazilər onlardan təmizlənmiş, bəzi ərazilər isə bölünmüşdür". Bu "bölünmə" əksər hallarda azərbaycanlı əhalinin dədə-baba torpaqlarından sıxışdırılıb çıxarılmasından və onların yerində isə sırf erməni əhalisinin yaşayış məntəqələrinin yaradılmasından ibarət idi. Əslində bu taktika, "Daşnaksütyun"un təkidlə həyata keçirdiyi məqsədlərdən biri idi. "Sırf erməni" kəndlərinə və rayonlarına arxalanan indiki erməni terrorçuları öz mövqelərini möhkəmləndirir və gələcək ərazi terrorçular üçün bünövrə yaradırdılar. Arxiv sənədlərinin birində deyilir: "Yelizavetpol, Erivan və Qars vilayətlərində bölünməyə qismən nail oldular və torpaqların bir hissəsi azad edildi, belə ki, müsəlmanların çoxu oradan qaçmaqla canlarını qurtardılar". Erməni terrorçularının uzaqgörən niyyətlərini çar hakimiyyəti çox gec başa düşdü. Bu barədə arxiv sənədlərinin birində oxuyuruq: "...belə bölünmə gələcək dövlət üçün ərazi hazırlamırdı, yalnız erməni kəndlərini müsəlmanlarla qarışıq yerləşməsi əvəzinə, müsəlman kəndlərinin ümumi fonunda səpələnmiş qruplara çevirirdi. Qafqazda nəinki müstəsna erməniləşmiş quberniya, hətta qəza da yoxdur. Soruşulur: gələcək erməni dövləti üçün ərazi haradadır?

Acınacaqlı şöhrət tapmış daşnak - mauzerçi dəstələrinin zühur etməsi də bu dövrə təsadüf edir. Həmin dəstələr barədə arxiv sənədlərində göstərilir: "...Daşnaksütyun" partiyasının təşkil etdiyi ciddi nizam ruhunda təlim görmüş və tərbiyə almış, əsasən tüfənglərlə və "Mauzer" sistemli revolverlərlə silahlanmış istər piyada, istərsə də atlı "xumba", "zinvor" dəstələri komitələrin göstərişi ilə qüvvələrin cəmləşməsinə tələb edən məntəqələrə göndərilirdi, bu dəstələr yol boyu əhalidən dəyişilməli minik atlarının alınmasının düzgün təşkil olunması sayəsində görünməmiş çevikliklə bir yerdən başqa yerə keçirilirdi. Göstərilən hərbi dəstələrin üzərinə yalnız zəif erməni məntəqələrinin müdafiəsi deyil, həm də, başlıca olaraq, ermənilərlə müsəlmanların mübarizə səhnəsindən xeyli uzaqda olan kəndlərdə

tatarların (azərbaycanlıların - B.N.), qeyri-ermənilərin darmadağın edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu. Mauzerçilər çəyirtkə kimi müdafiəsiz müsəlman kəndlərinin üzünə hücum edir və həmin yaşayış məntəqələrini yandırırıldı (Oxçu vadisininin bir sıra kəndləri, Gürz kəndi və i.a.)^{*}.

Burada daşnak mauzerçilərinin alçaq taktikası yaxşı təsvir olunmuşdur: gözlənilmədən dinc və müdafiəsiz kəndlərin üzünə hücum etmək, bütün əhalini qılıncdan keçirmək, ev-əşiklərə od vurmaq və sonra da intiqam gözləmədən aradan sürüşüb çıxmaq. Onlar əsrin əvvəlində də, bu cür hərəkət etmişlər və elə indinin özündə də Qarabağda bunu təkrarlayırlar.

Qırğın və dağıntılara təhrik məqsədi güdən vəhşiləşmiş erməni terrorçularının əl atdıqları çirkin, azğın qanlı metodlar barədə, təəssüf ki, az deyilib və az yazılıb. Doğrudur, uzun müddət və cidd-cəhdlə üstündən sükutla keçilən, on illərlə təkrar olunan "Bakıda, Yelizavetpolda, Şuşada, Erivanda, Naxçıvanda və digər yerlərdə əsrlər boyu öz aralarında dostluq əlaqələri ilə bağlı olan erməni və müsəlmanlar arasında ... erməni-azərbaycanlı toqquşmaları" barədə tezis təlqin edirdi ki, guya bu qanlı hadisələr "çar hökumətinin və onun əlaltılarının iyrenc siyasəti nəticəsində baş vermişdir".

"Kommunist dövrü" ədəbiyyatından götürülmüş bu qiymət sovet tarixi üçün səciyyəvidir. Lakin sənədlər və nüüasirlərin dəlilləri göz qabağında tamamilə başqa mənzərəni canlandırmağı əsas verir. "...İndi artıq sırr deyildir ki, erməni-azərbaycanlı qırğınında görkəmli əhəmiyyət kəsb edən "Daşnaksütyun" bir çox hallarda özünün zəruriliyini sübut etmək üçün sırf fitnəkarlıq hərəkətlərinə əl atırdı: guya "fə dai" quldur dəstələrinin qonşu tatar (azərbaycanlı - B.N.) əhalisi üzünə hücum taktiki xarakter daşıyırdı."Daşnaksütyun"un bu cəhdləri gələcək muxtar Ermənistanı etibarlı zəmin yaratmaq üçün, yalnız erməni əhalisindən ibarət az-çox əhəmiyyətli ərazi yaratmaq səyi ilə izah olunur.

Göründüyü kimi, erməni terrorçularının metodları, məqsəd və vəzifələri 90 ildən artıqdır ki, dəyişilməz qalmaqdadır. Məqsəd isə "sırf erməni əhalisindən ibarət" ərazi yaratmaqdan ibarətdir. Elə bu məqsədlə də erməni quldur dəstələri Dağlıq Qarabağda "külü göyə sovru lan torpaq" siyasəti yeridirdilər. Metod – fitnəkarlıqdan, dinc kəndlərə hücumlar etməkdən, heç bir günahı olmayan əhalini qətlə yetirməkdən ibarətdir.

1905-ci ildə Qafqazın çar canişini, ermənipərəst qraf Voronsov-Daşkov etiraf etməli olmuşdu ki, Şuşada və Tbilisidə "kütləvi atışmaları" ermənilər başlanmışlar".

^{*} Söhbət keçmiş Yelizavetpol quberniyasının ərazisindəki yaşayış məntəqələrindən gedir.

Lakin yaxşı düşünülmüş və hazırlanmış erməni fitnəkarlığı tam müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi. Hər halda, "Daşnaksütyun" istədiyi uğurlara nail ola bilmədi. Erməni terrorçularının təcavüzü azərbaycanlıların hər yerdə və qəti müqavimətinə rast gəldi. Tezliklə ermənilər öz təcrübələrində inandılar ki, atalar düz deyib: "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qarşına".

Xatırladaq ki, o vaxt ermənilər Cənubi Qafqazın heç bir vilayətində üstünlük təşkil etmirdilər və onlar azərbaycanlılarla müqayisədə nə qədər yaxşı təşkil olunsalar və silahlansalar da, yalnız üzdənirəq "bölünmələr" sahəsində müəyyən uğurlar qazana bildilər. Lakin birinci növbədə elə ermənilər özləri zərər çəkildilər. Belə ki, "fədailər" in quldur dəstələrinin əməllərinə görə intiqam alınarkən, bir qayda olaraq, yaraqlıların fitnəkarlığı müqabilində dinc əhali əzab çəkirdi. Üstəlik, partiyanın özü və üzdənirəq "erməni hərəkəti" 1905-1906-cı illərdə siyasi iflas həddinə çatmışdı və "Daşnaksütyun" rəhbərlərinin çevikliyi və diribaşlığı sayəsində partiyani tam məhv olmaqdan xilas etmək mümkün oldu.

Qeyd edək ki, erməni lovğaçısı qabaqlar aldandığı kimi, şübhəsiz ki, indi də öz güc və imkanlarını təkəbbürlə qiymətləndirdiyinə görə pis vəziyyətdə qalacaqdır. Yaxşı silahlanmanı və "hücum üstünlüyünü" (yəni həmləni, təcavüzü) onlar birinci sayırlar, həlledici hesab edirlər, əslində isə bunlar ikinci dərəcəli amillərdir. Strateji baxımdan uzunmüddətli amillərə (əhalinin sayı, ərazisi, ehtiyatları, iqtisadi potensialı, coğrafi mövqeyi, müttəfiqləri) onlar həmişə kinayə ilə baxmışlar.

Bəlkə elə buna görə də hər dəfə "Böyük Ermənistan" bərqərar etmək cəhdindən sonra ermənilərin özləri dünyaya səpələnməli olurlar?

Bununla bərabər, inqilabi çıxışların gərginliyi artmaqda davam edirdi. 1905-ci il bütün Rusiya İmperiyası əhalisinə görünməmiş sarsıntılar gətirdi: İmperiya laxladı, çarpişmalara, amansız qarşıdurmaya nəinki siyasi partiyalar, habelə geniş əhali kütləsi cəlb olunmuşdu. Cənubi Qafqaz bu baxımdan ən "qaynar nöqtə" olmuşdu: burada tətillər, partiyaların qarşıdurmaları, proletariatin çıxışları öz miqyası etibarını ilə seçilirdi. Belə ki, 1905-ci ilin əvvəlində (yanvar-fevral) Bakıda mexaniki zavodların və emalatxanaların, Yelizavetpolun, Gədəbəyin fəhlələri tətil etdilər. Fevralın 6-9-da burada daşnakların təhriki ilə millətlərəarası zəmində amansız toqquşmalar baş verdi və sonra Cənubi Qafqazın digər rayonlarına keçdi; mayın 10-14-də Bakı fəhlələrinin ümumi siyasi tətili keçirildi: iyun-iyulda Xəzər dənizinin dənizçilərinin və neft mədənlərinin fəhlələri işi dayandırdılar: avqustda Bakı zəhmətkeşləri ümumi tətilə çıxdılar: oktyabrda Cənubi Qafqaz dəmiryolçularının tətiləri başladı: 15 noyabr 1905-ci ildə Bakıda fəhlə deputatları sovetləri yaradıldı: dekabrda Qafqaz qarnizonunun əsgərlərinin nümayişləri və mitinqləri oldu: ilin sonu (14-22 dekabr) Bakı zavodlarının və neft mədənlərinin fəhlələrinin yeni ümumi siyasi tətili ilə əlamətdar oldu.

Tətıl hərəkətinin miqyası elə böyük idi ki, 1905-ci ilin oktyabrında neft sənayeçiləri Sankt-Peterburqda fəhlələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə xüsusi müşavirə çağırmağa məcbur oldular. Müşavirədə fəhlələrin əmək haqlarının ödənilməsi, əmək mübahisələrinin həlli məsələlərinə baxıldı, razılaşıdırma komissiyaları (kamerlər) yaradıldı. Müxtəlif neft sənayeçiləri cəmiyyətlərinin və təşkilatlarının idarə heyətlərinə kimlərin başçılıq etdikləri də maraqlıdır. P.O. Qukasov - neft sənayeçilərinin xüsusi yığıncağının (İttifaqlar Şurasının) sədri; K.İ.Xatısov - İmperiya Texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin sədri; S.Taqianosov - Bakı birja komitəsinin sədri; Q.X.Yengibarov, Q.M.Lianozov, İ.Şaqıdanov, L.M.Sundukyan, M.Y.Ter-Andriasyan və b. Razılıq komissiyasında da erməni nümayəndələri üstünlük təşkil edirdilər (neft sənayeçilərindən 7 nəfərdən 4-ü erməni idi). 7 nəfər fəhlə nümayəndələrindən yalnız bir nəfəri (!) azərbaycanlı idi.

Fəhlələrin tətıl hərəkəti Yelizavetpolda, Cavad və Şuşa qəzalarında, habelə Qarabağın bir sıra rayonlarında kəndli çıxışları ilə müşayiət olunurdu.

Belə mənzərə Cənubi Qafqazın erməni əhalisi məskunlaşan cənub-qərb qəzalarında da müşahidə edilirdi. 1905-ci ildə Aleksandropolda, Karaklısda, Erivanda, Qafanda, Alaverdi misəritmə zavodunda fəhlələr dəfələrlə tətıl keçirdilər. Erməni proletariatu ümumrus tətillərini dəstəkləyirdi: Erivanın dəmiryolçuları və konyak zavodlarının fəhlələri də tətıl edənlərə qoşuldular.

1905-ci ilin yanvarında Gürcüstanda Tiflis dəmiryolçularının tətili başladı və tezliklə ümumi siyasi çıxışa çevrildi. Qori, Tianet qəzalarında, Kaxetiya və Məqreliya kəndlərində silahlı toqquşmalar oldu. Quriidə zəhmətkeşlərin çıxışları xüsusilə geniş vüsət aldı (Qurii üsyanı). Burada hakimiyyət bir neçə ay ərzində inqilabi kəndli komitələrinin əlinə keçdi. 1906-cı ilin oktyabrın sonunda Şərqi Gürcüstanın qərb hissəsi bütünlükdə üsyançıların əlində idi.

Çar hökumətinin belə bir vəziyyətdə əsas məqsədi müsəlman əhalisini qorxutmaq və onları öz torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmağı həyata keçirməyə başlamış "Daşnaksütyun"la mübarizə aparmaq, əlbəttə ki, asan məsələ deyildi.

Bu qanlı və dəhşətli illərin salnaməsi hələ bundan sonra yazılacaqdır. Bu gün 1905-ci ilin hadisələrinin tarixinə dair tam və ümumiləşdirici mənbə kimi (arxiv materiallarından başqa) görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" adlı sənədli əsərini qeyd etmək olar. Kitab 1911-ci ildə nəşr olunub, lakin sonralar, İttifaq dövründə təkrar çap edilməyib, adı heç yerdə çəkilməyib və onun mövcudluğu faktı cidd-cəhdlə ört-basdır edilib. Bu da təəccüblü deyildir. Kitabda toplanmış faktlar ifşaedici və heç cür Cənubi Qafqaz xalqlarının "çoxəsrlik dostluğu"na dair sosialist konsepsiyasına uyğun gəlmirdi. Erməni terrorçularının təqsiri üzündən Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlər haqqında hiylədən uzaq, sözün əsl mənasında, sənədli hekayələr oxucunu sarsıdırdı. M.S. Ordubadinin bu əsəri hadisələrin hələ soyumamış qanlı

cıgırları ilə gedə-gedə yazılmışdı. Kitabın əsasında şahidlərin ifadələri və 245 acınacaqlı məktublar təşkil edir. Bununla belə, müəllif hadisələrin ehtirassız təsvirinə can atmış, həm o, həm də bu tərəfin təqdim etdiyi materiallardan istifadə etmişdir.

Kitabın əvvəlində müəllif ümid etdiyini bildirir ki, bu əsər "gələcəkdə olan münaqişələrdən yaxa qurtarmaqda hər iki xalqa köməklik göstərəcəkdir". Bu gün görürük ki, müəllifin ümidləri doğrulmadı. Kitabın özü isə 70 il ərzində qadağa altında qaldı. 1991-ci ildə kitab Azərbaycan dilində, müasir əlifba ilə nəşr olundu və geniş oxucu kütlələrinin ixtiyarına verildi.

M.S.Ordubadi özü 1905-ci ildə faciəli hadisələrin şahidi olmuşdur, ona görə də problemin kökünə nüfuz etmiş, millətlərarası toqquşmaya və qan tökülməsinə gətirib çıxaran səbəbləri dəqiq göstərmişdir. Bu, ilk növbədə, "Daşnaksütyun"un Qafqazda oynadığı "qanlı teatr"dir: ikincisi, yerli hakimiyyətin nümayəndələrinin soyuqqanlılığı və fəaliyyətsizliyidir; üçüncüsü, azərbaycanlıların sadələvhlüyü və səriştəsizliyidir, - onlar erməni hiylə və fitnəkarlığını vaxtında başa düşməmişdirlər, habelə silahlanmamışdılar; dördüncüsü, Moskvanın, Londonun və Parisin fəal köməyi ilə ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədi ilə muxtariyyətə can atmasıdır.

1905-ci il faciəsinin başlanğıcını fevral hadisələri yaratdı. Bunun da öz tarixi vardır. Buna qədər Bakıda yaşayan ermənilər "Daşnaksütyun"un təhriki ilə xırda fitnəkarlıqlar törədirdilər. Bu aksiyalar isə xalqın arasında mövcud olan gərgin münasibətlərin çoxlu qan axıdılması ilə nəticələnməsinə gətirib çıxara bilərdi. Toqquşmaların aradan qaldırılması üçün heç bir tədbir görməyən yerli hakimiyyət praktiki olaraq, silahlanmış və yaxşı təşkil olunmuş ermənilərlə azərbaycanlılar üzbəüz qaldılar.

"Daşnaksütyun"un Bakı komitəsinin nümayəndələri ermənilərin beyninə silahlı toqquşmanın zəruriliyi və labüdlüyü ideyasını yeritdilər və bu da baş verdi...

2 fevral 1905-ci ildə Quba meydanında daşnaklar tərəfindən Ağarza adlı bir nəfər azərbaycanlı öldürüldü. Müsəlmanların qəzəbini o vaxt söndürmək mümkün oldu. Lakin bu, çox çəkmədi. 6 fevral 1905-ci ildə dindirilməyə aparılarkən yolda müəmmalı şəraitdə azərbaycanlı məhbus erməni əsgərləri tərəfindən öldürüldü. Bu hadisə zahiri əmin-amanlığı pozan əsl partlayış oldu. Sonradan məlum oldu ki, ermənilər bu münaqişəyə qabaqcadan yaxşı hazırlaşmışlar.

Gecə və gündüz atışma səngimədi. Səhərin küçələrindən 13 meyit aşkar edildi.

Fevralın 7-də ermənilər əsl hərbi qiyam qaldırdılar və azərbaycanlıları cavab tədbirləri görülməsinə sövq etdilər. Nəticədə təzyiqa dözməyən ermənilər qaçıb evlərində gizlənməli olurdular. Evlərin damlarında gizlənən ermənilər yoldan keçənlərə fasiləsiz atəş açmaqda davam edirdilər. Onlar krasilnikovların,

mailovların, korsakovların evlərindən, "Madrid" mehmanxanasından atəş açırdılar. Balaxanda da güclü atışmalar və yangınlar baş verdi.

Şəhərin küçələrindən 50 erməni meyiti yığıldı. Azərbaycanlılar qətlə yetirilənləri və yaralananları dərhal evə aparırdılar. Dağıntılar nəticəsində müsəlmanların habelə, ermənilərin dükənləri yerlə-yeksan edildi. Terrorçuların, talançıların əksəriyyəti gəlmələr idi: müsəlmanlar İrandan, "Daşnaksütyun"un terrorçuları isə Türkiyədən gəlmişdilər.

Hadisələrin qaynar çağında şəhərə cəmi-cümlətən 20 nəfər kazak nəzarət edirdi. Sonra asayiş bərpa etmək üçün podpolkovnik Kuzminskinin rəhbərliyi ilə Salyan kazarmasından 12 nəfər əsgər gətirildi. Lakin onlara hətta xəbərdarlıq atəşi açmaq belə qadağan olunmuşdu. Hakimiyyətin belə münasibətlərini görəndə asayiş keşikçiləri də münəfiqəyə qarışmırdılar. Beləliklə, qarşı duran tərəflərə heç nə mane olmurdu.

Azərbaycanlıların anadangəlmə insanpərvərliyi sayəsində bu dəhşətli günlərdə soydaşlarımız erməniləri öz evlərində gizlədərək, qırğından xilas edirdilər. Bunu bir çox yazılı sənədlər də sübut edir. Belə ki, A.Vəliyevin evində erməni ailəsi sığınacaq tapmışdı: Arşak Durnisyan və onun gimnaziyada təhsil alan iki uşağı. Bir çox azərbaycanlı qadınlar həmyerlilərinin silahlı dəstələrinin qarşısına çıxır, qonşu erməni evlərini qandan-qadadan xilas edirdilər. Ermənilər isə yolda rast gəldikləri azərbaycanlılara aman vermirdilər. Ermənilərin qətlə yetirdiyi bir azərbaycanlının əmisiöğlunun evində erməni ailəsinə sığınacaq verilmişdi. Azərbaycanlı qadınlar öz uşaqlarını unudub, erməniləri gizlədirdilər, onların körpələrinə bir neçə gün qayğı göstərirdilər. Üç azərbaycanlı qadın o günlər ərzində 50 nəfər erməninin ölümündən xilas etdi.*

Bakı od içində idi. Mərmilər partlayır, hündür evlər oda qalanır, neft zavodları alışıb yanırıdı. Şəhər müdafiəsiz qalmışdı. Fabriklər tüstülənirdi, qarətçilərin azğınlığı həddini aşmışdı. Axşamüstü Suraxanı və Voronsov küçələrində, habelə Sahil bağında yenidən qırğımlar başladı. Suraxanı küçəsində bir azərbaycanlı evi dağıdıldı, ev sahibləri isə qəddarlıqla qətlə yetirildilər. Bu evdə ermənilərin özbaşınalığı etməsi barədə 4-cü sahənin pristavı məlumat vermişdi.

Polisin, yangınsöndürənlərin və Dağıstan alayından olan hərbiçilər dəstəsinin hadisələrə təsir göstərmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnirdi. Onları atəşə tuturdular və geri çəkilməyə vadar edirdilər. Yangın və atışma ərəfəsində

* Bu günləri xatırlamaq olmur: Sumqayıt hadisələri zamanı və sonralar da ermənilər azərbaycanlı ailələrində sığınacaq tapdılar. Təəssüf ki, belə humanizm birtərəfli qaydada nümayiş etdirilirdi. Biz ermənilər tərəfindən bu cür insanpərvərlik göstərildiyini təsdiq edən faktlara rast gəlmirik.

meyitləri və yaralıları götürmək, xəstəxanaya aparmaq mümkün deyildi. Fevralın 10-na kimi beləcə davam etdi. Balaxanı neft zavodlarında yanğın günbəgün güclənirdi. Hakimiyyət orqanları millətlərarası toqquşmanın qarşısını almaqda gücsüz idi.

Əgər azərbaycanlılar erməniləri öz qanadları altına alıb xilas etməsəydilər, Bakıda qırılan ermənilərin sayı 3000 nəfərə çata bilərdi. 6-10 fevral hadisələri zamanı 1000 nəfərə yaxın erməni və azərbaycanlı qətlə yetirildi. Dəymiş maddi zərər bir neçə milyon manat təşkil edirdi.

M.S.Ordubadi belə nəticəyə gəlir ki, yuxarıda göstərilənlər Bakıda ermənilərin sarsıdıcı məğlubiyyətinə düçar olduqlarını sübut edir. Yazıçının fikrincə, ermənilərin törətdiyi fitnəkarlıqlar müsəlmanları ehtiyatlandırmışdı. Əks halda, minlərlə müsəlman həlak ola bilərdi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, münaqişəyə cəlb olunan müsəlmanlar yalnız müdafiə olunurdular. Bunu təsdiq edən dəlillər kifayət qədərdir. Lakin qeyd etməliyəm ki, dərhal ermənipərəst inqilabçı təşkilatlar Bakı hadisələrini həddindən artıq dərəcədə şişirtildilər və təhrif etdilər. Yenə də erməniləri günahsız əzabkeşlər kimi qələmə verdilər. Belə ki, RSDFP*-nin Bakı komitəsinin 13 fevral 1905-ci il tarixli müraciətində guya "kazakların müdafiə olunan (!?? - B.N.) erməniləri tərksilah edərək və alınmış silahları müsəlmanlara verib və onların həmin silahlarla kazakların gözü qarşısında silahsız erməniləri qətlə yetirdikləri" haqqında uydurma bəyanatlar yaydılar.

RSDFP-nin Bakı komitəsinin eyni mövzuda buraxılan başqa vərəqəsində guya "vəhşilərin erməniləri izləmələri", nadan müsəlman kütləsinin cəzasız qalacağına əmin olaraq qırğını başlamaları və davam etdirmələri", "hakimiyyətin müsəlman əhalisini ermənilərin üstünə qaldırılmasından" danışılırdı.

Bu hadisələrdən sonra daşnaklar Bakı qubernatoru knyaz Nakaşidzenin əlindən zəncir çeynəyirdilər. Az keçmədi ki, ermənilər ondan intiqam aldılar. Mayın 11-də erməni terrorçusunun atdığı bomba nəticəsində knyaz, onun şəxsi mühafizəçisi və heç bir günahı olmayan iki azərbaycanlı tacir öldürüldü. Qatil isə qaçıb gizlənmə bilmişdi. Jandarm idarəsinin arxiv sənədlərindən görünür ki, Nakaşidzenin qətlə yetirilməsi müsadirə olunmuş erməni kilsə əmlakı və fevral hadisələri müqabilində alınmış intiqam aktıdır. Knyaza ölüm hökmü "Daşnaksütyun"un Bakı mərkəzi komitəsi tərəfindən çıxarılmışdı.

* Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, "Daşnaksütyun" və sosial-demokratlar bu illərdə (elə sonralar da) tez-tez və müvəffəqiyyətlə əməkdaşlıq edirdilər. Bu da təəccüblü deyildir. O illərdə RSDFP-nin rəhbər orqanlarındakı görkəmli vəzifələrdə çoxlu erməninin fəaliyyət göstərdiyini xatırlamaq kifayətdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, terrorçular nəinki gizlənmirdilər, əksinə, bu barədə vərəqələrlə aləmə car çəkirdilər. Vərəqələrdə deyilirdi: "Erməni xalqı! Daha Nakaşidze yoxdur. Erməni inqilabçılarının əli ilə ədalət zəfər çaldı". Sonra vərəqədə göstərilirdi ki, qətlə yetirilmiş qubernator guya soyğunçu tatarlara (azərbaycanlılara - B.N.) silah paylayırdı. "Bu zaman digər millətlərin nümayəndələrini münafişəyə cəlb etmək üçün çirkin fitnəkarlıqlara da əl atıldı. Guya, Bakının hakimiyyət orqanları "tatar" briqadalarını yalnız ermənilərə qarşı deyil, həm də xeyirxah ruslara və gürcülərə qarşı da silahlandırmışlar".

"Hnçaq"ın "Yerli fəhlə sinfinə" başlıqlı və eyni mövzuya həsr olunmuş vərəqəsində hadisələrin "erməni versiyası" təsvir olunurdu və qubernator "erməni xalqının cəlladı" adlandırılırdı.

Bakı hadisələrindən sonra bütün Cənubi Qafqazda ermənilər və azərbaycanlılar arasında münasibətlər gərginləşməyə başladı. Ermənilər Naxçıvanda şayiələr yayırdılar ki, guya onlar yaxşı silahlanmışlar və tezliklə hücum keçəcəklər, Azərbaycanlılar evdən küçəyə çıxmaqdan qorxurdular. Ermənilər isə maneəsiz olaraq silah alır və açıq-aşkar azərbaycanlılara qarşı hücum hazırlayırdılar.

5 may 1905-ci ildə Şıxmahmud erməni kəndində Cəhri kəndinin üç azərbaycanlı sakini ağır yaralandı. 7 may 1905-ci ildə əhalisinin üçdə birini ermənilərin təşkil etdiyi Tunbul kəndində bir azərbaycanlı erməni terrorçularının əli ilə qətlə yetirildi. Mayın 8-də Erivanın vitse-qubernatoru Baranovski, şəhər başçısı Ağamalov və şəhərin sabiq qlavası Cəfərxan Naxçıvanski Naxçıvana gəldilər. Ermənilərin azərbaycanlılara etdikləri təzyiqlə barədə şikayətlər verirdilər, lakin hakimiyyət orqanları onların müdafiəsi üçün tədbir görmədi. Bununla bərabər, erməni fitnəkarlıqları davam etməkdə idi.

9 may 1905-ci ildə Naxçıvan sakini Əli Hacı Bayramzadə 7 güllə ilə öldürüldü. Bu hadisə bütün şəhəri sarsıtdı. Bununla yanaşı, daşnak fədailəri tərəfindən Xaçatur adlı bir varlı erməni öz ailəsi ilə birlikdə öldürüldü. Bu vəhşilik aksiyasını da ermənilər azərbaycanlıların adına yazmaq istəyirdilər. Mayın 11-də ermənilər şəhərdə atəş açmağa başladılar. Atışmalar bütün gecə davam etdi. Onlara ara-sıra cavab verən azərbaycanlılar xoşbəxtlikdən böyük itkiyə məruz qalmadılar. Mayın 12-də azərbaycanlılar yenə vitse-qubernatora müraciət etdilər. O, ermənilərdən silahları almağı məsləhət gördü və şikayətə gələnləri oradan uzaqlaşdırdı. Azərbaycanlılar ayrı-ayrı ermənilərdən silahlarını almağa cəhd göstərdikdə erməni yaraqlıları yenə də azərbaycanlılara atəş açmağa başladılar. Atışmanı eşidən hakimiyyət nümayəndələri erməni bazarına tələsdilər, lakin erməni dükanlarından açılan atəşlə qarşılındılar. Azərbaycanlıların dükanlarından da atəş açmağa başladılar. Atışma iki saat davam etdi. Qırğınlar və talanlar başladı. Erməni polis nəfərləri xalqı qarətçiliyə sövq edirdi. Gecə vaxtı ipək

zavodu istiqamətindən yenə atışma başlandı. Ertəsi gün kəndlərdə qırğınlar yüksək həddə çatdı. Ermənilərin və azərbaycanlıların yaşadığı Cəhri kəndi ilk zərərçəkən yaşayış məntəqəsi oldu. Həmin gündən etibarən ermənilər öz mallarını dükanlardan götürüb kilsəyə apardılar və azərbaycanlılara qarşı açıq çıxış etməyə başladılar. Onların ünvanına hər cür iftiralar və təhqirlər yağdırıldılar. Şəhərdə hökumət qoşunları hökmranlıq edirdi. Yoldan keçənlərin üst-başlarını təhqirəmə surətdə yoxlayırdılar.

Noyabrın 26-na kimi ermənilər və azərbaycanlılar dəfələrlə barışıq imzaladıqlarına baxmayaraq, ermənilərin növbəti fitnəkarlığı bütün səyləri puça çıxarırdı. Noyabrın 26-da gözlənilmədən ermənilər yenə də dükanları bağlayıb, evlərdə gizlənməyə başladılar. Səbəb isə guya kazakların Çeşməbasar kəndinə soxularaq və hacı Nasir, hacı Nağı oğlunun evini qarət etmələri və var-yoxunu müdafiə etməyə çalışan hacının oğlunun qətlə yetirmələri barədə şayiələr oldu. Guya müsibətdən havalanan hacı kazaklara atəş açmış, onlar da onun ailəsini bir nəfərə kimi qırışırlar. Cavabdehlərin isə polkovnik Krilovun və naçalnik Anqilanın olduğunu dedilər.

Noyabrın 26-na keçən gecə kazaklar şəhərdə atəş açmağa başladılar. Sonra ermənilərlə birləşərək müsəlman bazarını qarət etdilər və yandırdılar. Xalqı müdafiəyə çağırmağa cəhd göstərən məşədi Həsən Məhəmmədqulu bəy yerindəcə öldürüldü. Bazar üç gün, üç gecə alovlandı. 85 dükən, 75 anbar yanıb külə döndü. Yeməyə heç nə yox idi. Aclıq yaxınlaşırdı. Noyabrın 29-na keçən gecə kazaklar yaxınlıqda olan bir azərbaycanlı evini tamam qarət etdilər. Bir saatdan sonra qonşu mənzilə keçdilər.

Kazaklardan şikayətlənən azərbaycanlılar general-qubernator Paskeviçə müraciət etdilər. O da tədbir görəcəyini vəd etdi. Lakin Cəhri kəndində yaşadığı iki gün ərzində heç bir ölçü götürməyib və gizli surətdə oranı tərk etdi.

Beləliklə, Naxçıvan hadisələrində, əsasən, azərbaycanlılar zərər çəkildərsə də, ermənilər müsəlman əhalisini qorxutmağa və onların üzərində qələbəyə nail ola bilmədilər.

Bakı faciəsinin bu əks-sədası Erivan quberniyasının Naxçıvan qəzasına da gəlib çatdı. Ermənilərin Naxçıvanda dıçar olduqları uğursuzluq onları qəzəbləndirdi və bunun əvəzini Eriyanda çıxmaq qərarına gəldilər.

23 may 1905-ci ildə ermənilər Qarsçayda 3 nəfər gənc azərbaycanlıyı ölüncəyə qədər döydülər. Azərbaycanlılar intiqam almaq üçün bazara soxuldular. Atışma başlandı, lakin vəziyyəti nizama salmaq mümkün oldu.

24 may 1905-ci ildə səhər saat 9-da ermənilər bazarda öz dükanlarını açmaq istəyən azərbaycanlıları atəşə tutdular. Xoşbəxtlikdən itki olmadı. Əsgərlər erməniləri atəşi dayandırmağa məcbur etdilər. Saat 2-də yenidən atışma başlandı və səhərə qədər davam etdi. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olmayan

azərbaycanlıların cəmi bir neçə tüfəngi vardı, onlar düşmənin intensiv atəşinə arasıra cavab verirdilər. Əsgərlərin köməyi ilə azərbaycanlı ailələri şəhərin ermənilər yaşayan hissəsindən müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirmək mümkün oldu. Öz evlərində qalan sadələvh azərbaycanlılardan 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi vəhşicəsinə öldürüldü. Onları erməni terrorçuları qətlə yetirmişdilər.

Hücumu keçməyi qərara alan azərbaycanlı könüllülər silaha sarıldılar. Şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində hələ 30-40 azərbaycanlı ailəsi qalırdı. Onları da hakimiyyət orqanlarının köməyi ilə oradan çıxarmaq mümkün oldu. Qəribə olsa da, atışmalar zamanı yaxşı təlim görmüş bir neçə erməni öldürülmüşdü. Əlbəttə, azərbaycanlılar tərəfində vuruşan könüllü snayperlər böyük rol oynadılar. "Hər atəş seriyasından sonra ermənilərin konyak" tələb etməsi də az rol oynamadı. Günün axırında ermənilər artıq sərxoş idilər. Bu hadisə dilə-dişə düşdü. İndi erməni quldurlarının hərbi uğursuzluqlarından danışanda "Erivan müharibəsi" yada düşür.

Nəhayət Naxçıvanda sülh bərqərar oldu, hökumət sanki yuxudan könülsüz oyanaraq Şeyxülislamı, İrəvan qazisini və Yepiskopu şəhərə dəvət etdi. İyunun 1-də onlar xalqa müraciət etdilər. Lakin bu sülh möhkəm deyildi. Belə ki, şəhər iki düşərgəyə bölünmüşdü. "Daşnaksütyun"un erməni komitəsi hücumu keçmək barədə qərar verdi.

Bu zaman azərbaycanlıların başı hakimiyyət bölgüsünə qarışdı. Yerli hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirilməsi vaxtı deyildi və bu vurnuxma ilə erməni hücumunun təhlükəsi arxa plana keçdi.* Rəislər və məmurlar xalqı azdıraraq çoxsaylı partiyalar və qruplaşmalar üçün tərəfdarlar toplayarkən ermənilər azərbaycanlı məhəllələrindən birini mühasirəyə aldılar və onun sakinlərini qırmağa başladılar.

İyunun 31-də axşamüstü ermənilər Kezadcıq kəndini atəşə tutdular. Vahiməyə düşmüş azərbaycanlılar tələsik kənddən çıxıb Minkus kəndində özlərinə sığınacaq tapdılar. Ermənilər bu kəndə yaxınlaşdıqda sakinlər buradan da qaçmaq istədilər. Yalnız ağsaqqal Novruzov Kazım qəhrəmanlıq nümayiş etdirdi. O dedi: "Hara qaçırırsınız? Düşməndən qaçmaq yox, torpağı qorumaq lazımdır!" Heç kəs onu eşitmədi. O, tək-tənha müdafiə olunmaq qərarına gəldi. Bir neçə erməni öldürdü, sonra əsir düşdü. Ermənilər kəndi yandırdılar. Kənd ruhanisi Ayrapet Novruz kişinin başını kəsdi. Daşnaklar əvvəlcə ağsaqqalın başını Aleksandropola, sonra isə məktubla Bakıya göndərdilər. Məktubda yazılmışdı: "Novruz kişinin başı 150 min müsəlman başıdır". Ermənilər kəndi tərək etməyə macal tapmamış 80 yaşlı

* Vətən təhlükədə olduğu vaxtda hakimiyyət bölgüsünə başı qarışan müasir siyasətçilərimizə bunu xatırlamaq yerinə düşərdi. Lakin, görünür, onlar da tarixin ibrət dərslərinə etinasızlıq göstərirlər.

ağsaqqal əlili şişə taxmışdılar. Kəndin kəndxudası Naladibi Cahanbaxış iki yoldaşla birlikdə dağlarda gizlənərək ermənilərin izlədiyi qadınları qoruyurdular. Hətta, onlar iki erməni yaraqlısını da məhv edə bildilər.

On min nəfərlik erməni qoşunu kəndi tutarkən, onun sakinləri Təzəkənddə sığınacaq tapdılar. Ermənilər tərəfindən 12 kənd dağıdıldı. İyunun 3-də ermənilər azərbaycanlıların məskunlaşdıqları erməni kəndi üzərinə hücumə keçdilər. Qaçqınlar Tutya, Damagirməz, Kamal kəndlərinə toplaşdılar. Getməyə macal tapmayanları qırdılar.

Güllücə kəndi hər tərəfdən erməni yaşayış məntəqələri ilə əhatə olunmuşdu və erməni cəlladlarının mühasirəsinə düşmüşdü. Kəndlilərin kiçik bir dəstəsi - Məşədi Qəmbər, Mahmud, Hacı Hüseyn və başqaları müqavimət göstərdilər. Mahmud qətlə yetirildi, bir qadın da öldürüldü. Onun qanını erməni cəlladları tökmüşdülər.

Erivanda barışıq elan olunduqdan sonra Güllücə kəndinin sakinləri əsgər bölüyünün mühafizəsi altında evlərinə qayıda bildilər.

Erməni terrorçuları Eçmiədzin qəzasında özlərini xüsusi azgınlıqla aparırdılar. İyunun 3-də ermənilər Şoragəl, Pənbək və Aleksandropoldan müsəlmanların yaşadığı Uşu kəndi üzərinə hücumə keçdilər. Kəndin sakinləri 8 saat ərzində ciddi müqavimət göstərdilər. Nəhayət, təzyiqə dözmədilər və geri çəkilməyə məcbur oldular. Bu zaman Xanavənk çayını keçərkən xeyli adam boğuldu. Uşaqlar və qadınlar məsciddə gizləndilər. Ermənilər onları qırmaq istədikdə Paşa Budaq uşaqları və qadınları xilas etdi, məsciddən çıxarıb şəhərə apardı. Azərbaycanlılar, faktiki olaraq, əldə heç bir silah olmadan vuruşurdular. Hər azərbaycanlıya 15 erməni düşürdü. Nəhayət, azərbaycanlılar geri çəkilməyə məcbur olduqda ermənilər məscidi oda qaladılar, sonra kəndi yandırdılar, habelə Pərsi, Nəzrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, Ürkü, Əngirsaq kəndləri də dağıdıldı. İyunun 9-da Təkyə kəndi də tutuldu. Ermənilər müsəlman kitablarını yandırdılar. Quranı süngüyə taxıb, məşəl kimi istifadə edirdilər.

Ermənilər tərəfindən cəmi doqquz kənd dağıdılmışdı və hakimiyyət tərəfindən azərbaycanlı əhalini müdafiə etmək üçün heç bir tədbir görülməmişdi.

Faciəli hadisələr Cəbrayıl rayonundan da yan keçmədi. İyunun 16-da Qacar, Divanəli, Yağlıvənd, Dilağart, Veysəlli kəndlərinin sakinləri daşnak zinvorları tərəfindən Ağoğlan monastırında mitinqə toplaşdılar. Monastır həyətinin mərkəzində "hörmətli qonaqlar" - "Daşnaksütyun" erməni komitəsinin nümayəndələri üçün "əzəmətli taxtlar" qoyulmuşdur. Onlardan biri söz aldı: "Ey insanlar, yəqin siz çoxdan başa düşürsünüz ki, müsəlmanlar və rus olmayan xristianlar, Qafqazın bütün xalqları Rusiyanın ayağı altındadır. Bizi ələ salırlar, bizə etinasız baxırlar, bizi söyürlər və küncə-bucağa atırlar və hiyləgər fil - Rusiya imperiyası öz mənzilində arın-arxayın fis-fis fisldayır. Lakin ona da əlac tapılar.

Yaponiya adlı kiçik miğmığa təkidlə bu əzəmətli fili izləyir. Miğmığa Rusiyanı qorxuzdu, dişlədi və çirkli kanala yıxdı. Gəlin, biz də birləşək, müstəbidin cəmdəyini tikə-tikə edək. Gəlin zülmədən yaxamızı qurtaraq!"

Başqa bir daşnak bildirdi: "Biz ermənilər əminik ki, Qafqazda bir qazandan yeməliyik. Budur, yemək hazırdır və indi həmin qazanı üç ayaq üstündəki stola qoymaq lazımdır. Birinci ayaq ermənilər, ikinci ayaq gürcülərdir. İndi söz sizindir, siz üçüncü ayaq olmalısınız. Onda stol möhkəm dayanacaqdır. Biz sizə ümid bəsləyirik". Üçüncü daşnak dedi: "Hökumətin bizdən nə qədər silah yığıdığını öz gözlərinizlə gördünüz. Bu silah sizə də çatır, bizə də. Əks halda, həmin silahlar sizə və ailənizə yönələcəkdir".

Müsəlmanlar başa düşəndə ki, onları qorxuzurlar, Molla Əbdürrəhim Qasımzadə və Tapdıq Talıbxanov qabağa çıxaraq bildirdilər: "Siz müsəlmanları yaxşı tanımırsınız. Biz sizin əsgərlərə oxşamırıq və oxşamayacağıq da. Siz bizdən qırğın üçün istifadə etmək istəyirsiniz? Alınmayacaq. Bizdə də kifayət qədər silah var. Lakin etiqadımız budur ki, hər işi sülh yolu ilə həll edək. Biz sizinlə əlbir olmaq istəmirik".

Ermənilər bu kəndlərin əhalisinə hədə-qorxu gələrək bildirirdilər ki, əgər fikirlərindən daşınmasalar, onlara qarşı cəza tədbirləri görülməkdir. Bununla da dağılışdılar. Ermənilər isə vədlərinə əməl etdilər. Azərbaycan kəndi Divanlı tamamilə dağıldı və yandırıldı, sonra isə Veysəlli kəndi işğal edildi. Buna baxmayaraq, kənd sakinləri müqavimət göstərdilər və ermənilər geri çəkildilər, lakin bir neçə ev yandırıldı. Müasirlərdən birinin göstərdiyi kimi, müsəlmanların yaxın erməni qonşuları əldən-ayaqdan gedirdilər. Müsəlmanlar onlarla duz-çörək kəsmişdilər. Azərbaycanlılar ermənilərin bu xəyanətindən sarsılmışdılar. Sonra Qacar kəndini tutmaq üçün cəhd göstərildi. Bu əməliyyatda bir neçə erməni dəstəsi iştirak edirdi. Onlar birləşərək hərbi şura çağırdılar və birgə fəaliyyət planı hazırladılar. Ermənilər gözlənilmədən səhər tezdən hücum keçdilər. Altı saatlıq döyüşdən sonra ermənilər qarət etdikləri 55 evə od vurdular. Azərbaycanlılar başa düşəndə ki, ermənilər qadınları girov götürmək istəyirlər, müqaviməti gücləndirdilər. Qonşu kəndlərdən könüllülər dəstəsi onların köməyinə gəldi. Döyüş 4 saat davam etdi. Azərbaycanlılar erməniləri geri oturdular. Həm də ermənilərin məskunlaşdıqları Əşrəfi kəndini darmadağın etdilər. Kəndə 90 min manat məbləğində ziyan dəydi, 12 nəfər həlak oldu. Daşnak yaraqlılarından 150 nəfər öldürüldü, 200 nəfəri yaralandı. Ermənilərin öz məlumatına görə onların tərəfindən itkilərin sayı 253 nəfər təşkil edirdi.

Cəbrayılда ermənilərlə toqquşmalar olmamışdı. Lakin guya Şuşada müharibə başlanmasına dair şayiəni eşidən ermənilər tələsik alveri dayandırıb, qaçmağa başladılar. Bir neçə gündən sonra bazarda 2-3 nəfər erməni qalmışdı. Bu vaxt tələm-tələsik dəstələr təşkil edən cəbrayılılılar oraya yollandılar, lakin başa

düşdülər ki, ev-əşiklərini baxımsız qoyub getmək olmaz. Kəşfiyyatdan xəbər gəldi ki, Ağa bəy İşxanovun erməni qoşununda minə yaxın süvarisi var. Azərbaycanlıların qoşunu bundan iki dəfə az idi. Lakin onların arasında çoxlu könüllülər və ovcular da vardı. Nəhayət, düşmənlər geri çəkilməyə məcbur oldular. Vahiməyə düşən ermənilər Düdükçü kəndində gizləndilər. Lakin soydaşlarımız erməniləri oradan da qovub çıxardılar. Azərbaycanlılar xeyli qənimət əldə edib, geri qayıtdılar.

Hərbi əməliyyatlar Çəmənli, Ağbulaq, Arış kəndlərində də ara vermirdi. Sonralar nisbətən sakitlik qərarlaşdı. Ağsaqqallar Küzdək kəndində barışıq imzaladılar.

Bu faktlara yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda təsvir edilən hadisələr zamanı ermənilər Veysəlli və Divanalı kəndlərini qarət edərək yandırdılar. Müsəlmanlar da öz növbəsində erməni kəndləri olan Əfşar, Düdükçü, Haxulu, Ağbulaq, Xırmancıq, Dolanlar, Xoşəndam kəndlərini darmadağın etdilər. Hər iki tərəfdən ölənlər oldu. Bu toqquşmada ermənilər məğlub oldu. Hakimiyyət orqanları sülh bağlamaq üçün heç bir tədbir görmədi. General-qubernator Qoloşapov qoşunları Şuşada saxlayır və erməniləri dəstəkləyirdi. Qaryagin qəzasında bir nəfər də olsun əsgər yox idi".

1905-ci ildə Şuşa ən "qaynar nöqtəyə" çevrildi. Şuşa erməniləri, elə görünürdü ki, müharibəyə tam hazırlıq görmüş və yaxşı silahlanmışlar. Zəruri olan hər şeylə təmin olunmuşlar. Lakin ermənilərin qorxaq olduğunu bilən müsəlmanlar, onların hazırlığına ciddi əhəmiyyət verməmişdilər. M.S.Ordubadı deyir ki, bu ürəkəçikliq, sadələvhlük müsəlmanlara zalım və hiyləgər düşməndən göz-qulaq olmaqda mane olurdu. Türkiyədə türklər və ermənilər arasında toqquşmalardan xəbərdar olan azərbaycanlılar ermənilərin bu hadisələrdə günahkar olduqlarına inanmırdılar. Bəs necə? Axı, ermənilər azərbaycanlılara öz məhəbbətlərini nümayiş etdirmişdilər. Onlardan ötrü unutan və hər şeyi bağışlayan azərbaycanlının qəlbinə yol tapmaq o qədər də çətin olmamışdır. Bizim dilimizdən bu misal düşmürdü: "Ermənidən hansı pəhləvan çıxar?". Bu yaxınlara kimi müsəlmanlar beləcə yanılırdılar, yenə də ermənilərə inanırdılar.

Bu arada ermənilər yeni fitnəkarlığa hazırlaşdılar. Onlar avqustun 8-nə keçən gecə bir iranlı müsəlmanı öldürdülər, sonra müsəlman karvanını qarət etdilər. Avqustun 16-da kazaklar qaçmağa çalışan erməniləri öldürdülər. Ermənilər dərhal onun günahını azərbaycanlıların üzərinə atdılar. Yenə ayrı-ayrı toqquşmalar, qırğınlar başladı. Bu zaman diş həkimi Maşoryans erməniləri azərbaycanlılara qarşı çıxmağa təhrik etdi. Ermənilər kilsəyə topladılar. Maşoryans öz dostları Atabekov və Doluxanovla "Erivani darvazalarına" tərəf yollandılar. Məqsədləri Zarıslı kəndinin sakinləri tərəfindən dörd nəfər erməninin öldürülməsinə dair sübutlar toplamaqdan ibarət idi. Nəhayət, al-qan içərisində çapalayan bir erməninə

sürüyüb gətirdilər, onu şəhərin küçələrində gəzdirməyə, camaatı çıxışlara təhrik etməyə başladılar. Sonralar məlum oldu ki, həmin erməni bir az bundan qabaq atdan yıxılıbmış. Lakin ermənilərin intiqam hissi o qədər coşmuşdu ki, bunun müqabilində onlar erməni bazarında bir müsəlman da öldürdülər.

Azərbaycanlıları izləyib öldürmək geniş vüsət aldı. Müsəlmanlar müqavimət göstərir, hətta təhlükəsizlik məqsədləri ilə girov da götürürdülər. Ermənilər məhəllə-məhəllə azərbaycanlıları qılıncdan keçirirdilər. Kazarmadan qaçan daha 15 erməni əsgəri də onlara qoşulmuşdu.

17 avqust 1905-ci ildə Şuşanın Köçərli və Xəlfəli məhəllələri hücumlara məruz qaldı. Azərbaycanlıların köməyinə əsgərlər göndərildi. Ermənilər onlardan ikisini qətlə yetirdilər və bundan sonra əsgərlər geriye, hərbi hissəyə qayıtdılar. Bunu gören azərbaycanlı gənclər hakimiyyət nümayəndələrinin onları dilə tutmalarına baxmayaraq, erməni quldurlarına qarşı çıxış etmək qərarına gəldilər. Soydaşlarımızın mübarizə əzmi elə güclü idi ki, dişlərinə qədər silahlanmış terrorçular onların həmlələrinə tab gətirməyib, qaçmağa başladılar. Azərbaycanlılar heç kimə aman verməyib, qarşılarına çıxanı "oda qalayır", yalın əllə vuruşur, erməni terrorçularını qaçmağa vadar edirdilər.

Avqustun 18-də bunun əvəzini çıxmaq istəyən ermənilər yenidən sarsıdıcı məğlubiyyətə düşər oldular. Avqustun 19-da azərbaycanlılar tərk edilmiş erməni məhəllələrini tutdular. Xandəmirov teatrına, məhkəmə dəftərxanasına, imarətlərə od vurdular. Erməni quldurları uşaqları, qocaları, qadınları qoyub qaçaraq, kazarmalarda gizləndilər. Lakin soydaşlarımız köməksizlərə və yaralılara toxunmur, onları himayələri altına alırdılar. Erməni arximandriti və qubernator Baranovski azərbaycanlılara xahişlə müraciət etdilər: "Sağ qalanlara aman verin". Barışıq təklifinə razılaşan azərbaycanlılar atəşi dayandırdılar. Lakin ermənilər yenə də xəyanətə əl atdılar. Geri qayıdan qubernatorun özünü gülləbaran etdilər. Avqustun 20-də azərbaycanlıların yeni toqquşmalara getmək istəmədiklərini gören ermənilər, fitnəkarlığa əl atdılar və atəşi bərpa etdilər. Ermənilərin xəyanətindən və qəddarlığından cana doyan azərbaycanlılar, yenidən hücumla keçdilər: o gün ermənilər son nəfərinə kimi qırıla bilərdilər. Buna görə də münafiqsəyə yenə din xadimləri və məmurlar qarışdılar. Lakin erməni terrorçuları atəş açmaqda davam edirdilər. Axşamdan səhərə kimi atışma səsleri kəsilmədi. Şuşanın azərbaycanlı əhalisi erməni quldur dəstəsinin bu cəhdlərinə etinasızlıq göstərdi. Avqustun 21-də tərəflər girovları dəyişdirdilər.

Azərbaycanlılar girovları ermənilərə sağ-salamat qaytardıqları halda, əvəzində isə verilən əzablardan ölümcül vəziyyətə düşmüş həmyerlilərini geri alırdılar. Barışıq elan olunan müddətdə ermənilər məktəbi təmir edən 17 nəfər iran fəhləsini də qətlə yetirdilər. Bəlli oldu ki, azərbaycanlılar tərəfində olan bir erməni

dükanı belə zərər çəkməmişdi. Amma ermənilər yaşayan məhəllələrdə isə azərbaycanlı dükanlarından əsər-əlamət qalmamışdı.

Bu toqquşmada 20 azərbaycanlı evi dağıdıldı, dükanlar yerlə-yeksan edildi, dinc sakinlər qətlə yetirildilər. Erməni tərəf ciddi-cəhdlə gizlətsə də, onların qurbanlarının sayı daha çox olmuşdur.

Beləliklə, "müharibə" avqustun 16-da başlandı və 21-də başa çatdı. Bu zaman erməni millətindən olan əsgərlər öz soydaşlarına böyük köməklik göstərmişdilər, hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri isə kənar müşahidəçi rolunu oynamışdılar.

Şuşa qəzasındakı faciəli hadisələr bununla yekunlaşmadı. Erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı general-qubernatorlar tez-tez dəyişilirdi. Təsvir olunan hadisələr dövründə bu vəzifəyə general Qoloşapov təyin olundu. O, yalnız zahirən sadə və səmimi təsir bağışlayırdı. Əslində isə alçaq və özgələr hesabına sərvət toplayan ləyaqətsiz bir adam olmuşdur. O, həmişə ermənilərin xahiş və şikayətlərini diqqətlə dinləyir, azərbaycanlıları isə cərimələyir, cəzalandırır, ermənilərin əməllərinə isə göz yumurdu. Hətta qatillər Qoloşapovun təmsalında özlərinə etibarlı himayədar tapmışdılar. Ermənilər bu vaxt Əsgəran yolunu bağlamış azərbaycanlıları ətraf yaşayış məntəqələrindən təcrid etmişdilər.

Ermənilər hər vəchlə Qoloşapovu azərbaycanlılara qarşı ciddi tədbirlər görməyə təhrik edirdilər. 12 iyul 1905-ci il tarixdə ermənilər ona erməni meyiti göstərdilər və bildirdilər ki, guya onu müsəlmanlar öldürüblər. Vəziyyət aydınlaşdırılmadan onun göstərişi ilə azərbaycanlılar yaşayan Köçərli məhəlləsi gülləbaran edildi. Kazaklar və rus piyadaları erməni könüllüləri ilə əlbir olub, azərbaycanlılar üzərinə hücum keçdilər. Onların ev-eşiklərini yerlə-yeksan etdilər.

Azərbaycanlılar indi nəinki ermənilərlə, habelə ruslarla da mübarizə aparmalı oldular. Tüfənglə silahlanmış həmyerlilərimiz düşmənin topları ilə üz-üzə dayanmışdılar. Lakin soydaşlarımız qətiyyətlə müdafiə olunurdular. Ermənilər isə böyük itkilər verirdilər. Onda Qoloşapov ümumi hücum əmri verdi. Azərbaycanlıların hamısı uşaqlar və qocalar silaha sarıldılar. Yaxşı silahlanmış əsgərləri və erməniləri geri oturdular.

Hücum edən tərəfi daban-dabana izləyən azərbaycanlılar kazakları kazarmalara sıxışdırırdılar, ermənilər ev-eşiklərində gizlənidilər. Qalanlar isə düzəliyə qovuldu. Nəhayət, Qoloşapov minnətlə azərbaycanlıların yanına yollandı: "Bir baxın, qaş düzəltdiyimiz yerdə vurdu göz çıxartdı" - deyə bildirdi.

Azərbaycanlılar otuz nəfər şəhid verdi, amma ermənilər isə öz itkilərini gizlətdirdilər. Lakin şahidlərin dediyi kimi, arabalarda dörd yüz erməni meyiti daşınmışdı. Ölənlər gözdən iraq yerdə gizli dəfn olunmuşdular. Kazaklar arasında da ölənlər vardı. Əlbəttə, kazaklar olmasaydı ermənilər çətin ki, bu fitnəkarlığa əl atardılar. M.S.Ordubadı yazırdı: "Ermənilər belə düşündülər ki, rus əsgərlərini

görən azərbaycanlılar qorxub qaçacaqlar, lakin belə olmadı. Böyükdən-küçüyə kimi hamı ayağa qalxdı. Qadınlar səngərlərə ərzaq və silah daşıyırdılar. Əsgər anası da əsgərdir. Şuşa o illərdə bu prinsiplə yaşayırdı".*

1905-ci ilin ortalarında Bakıda yenə millətlərəarası münaqişələr baş verdi. Yayda şəhərdə əsasən müsəlmanlar və hamballar qalırdı. Ermənilər çoxdandır ki, fevral məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq arzusu ilə yaşayırdılar. Onlar əlverişli məqamın gəlib çatdığını qərara aldılar. Avqustun 20-də şəhərdə əsasən ermənilərdən ibarət konka sürücüləri, tətillər elan etmişdirlər. Hakimiyyət onların tələblərini yerinə yetirməkdən imtina etdi və konkaların idarə olunmasını əsgərlərə həvalə etdi. Onda tətillilər konkalara atəş açdılar, əsgərləri və azərbaycanlı sərməşinləri qətlə yetirdilər. Ermənilər dəstə-dəstə toplaşmağa başladılar. Tezliklə evlərdən və dükanlardan ermənilər azərbaycanlılara, habelə ruslara və gürcülərə atəş açmağa başladılar. Xeyli miqdarda azərbaycanlı və hambal qətlə yetirildi.

Jandarm idarəsinin arxiv sənədlərinə əsasən, 4-cü sahənin pristavı Jqenti öz məlumatında bildirdi ki, ermənilər bu hücumu qabaqcadan hazırlamışdılar. Bunu onların fəaliyyətinin ahəngdarlığı sübut edirdi. Bütün gecəni ermənilər azərbaycanlıların nəzarətsiz qalmış evlərinə od vurur, hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrinə hücum edirdilər. Ermənilər kazakların kazarmalarına və silah anbarlarına da atəş açırdılar. Yalnız 82-ci Dağıstan alayının köməyi ilə ermənilər geri oturuldu. Daşnak terrorçuları bir sıra evlərdən əsgərləri də atəşə tuturdular. Müvafiq hakimiyyət orqanları axtarışlar aparır və həbs tədbirləri keçirirdilər. 60 nəfərdən artıq adam həbs edildi, lakin guya yer olmaması səbəbindən onları həbsxanaya salmadılar.

Sentyabrın 10-na kimi şəhərdə atışma səngimədi. Cinayətkar elementlərin özbaşınalığı həddini aşmışdı. Qiymətlər qalxmışdı, xalq dözülməz vəziyyətdə idi. Sentyabrın 10-da canişin qraf Voronsov-Daşkov xoşməramlı tapşırıqla şəhərə gəldi. M.S.Ordubadi bu barədə yazırdı: "14 sentyabr 1905-ci ildə sülh bərqərar olundu. Ümumxalq şənlikləri başlandı, adamlar gah gültür, gah ağlayırdılar. Ermənilər və azərbaycanlılar küçədə qarşılaşıp, ermənilər əbədi məhəbbət andı içir, nəğmə oxuyur, rəqs edirdilər. Kütlə qubernatorun minik arabasını əllərində qaldırıb evinə apardı. Adama elə təsir bağışlayırdı ki, sanki bu sülh əbədidir".*

* Bu sətirləri oxuyarkən soruşmalı olursan: "Şuşanın bugünkü müdafiəçiləri şəhəri əldə saxlamaq üçün hər şey ediblərimi? Bu suala kimsə cavab verməlidir".

* Bu gün sülhə hələ çox qalıb. Lakin əmin-amanlıq qərarlaşanda, onun insanlarda elə böyük şadlıq doğurmayacağını təsdiq etmək üçün peyğəmbər olmaq lazım deyil. Tarix bizə çox acı dərslər vermişdi. Təəccüblü odur ki, bu dərslərdən lazımı nəticəni çıxarmadıq.

1905-ci ildə erməni terrorçuları tərəfindən azərbaycanlı ziyahlarının görkəmli nümayəndələrinə qarşı neçə-neçə terror aktı törədildi. 23 avqust 1905-ci ildə Batumda Məmmədqulu bəy Kəngərli terror aktının qurbanı oldu. Onu "Daşnaksütyun"nun erməni komitəsinin qərarı ilə qətlə yetirmişdilər. M.Kəngərli Azərbaycan maarifçiliyinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi. O, millət üçün çox iş görmüşdü. Kəngərli peşəkar hərbi, vəkil, hərtərəfli təhsil görmüş bir ziyalı olmuşdur. Öz xalqına cəhalət içərisində boğulan həmvətənlərinə hüquqlarının təmin olunmasını arzulayırdı. Məmmədqulu bəy Parisə gedib oradan vətənə yardım əlini uzatmaq, o cümlədən özü ilə apardığı gənclərin müxtəlif biliklərə yiyələnməsini istəyirdi. Lakin onun arzuları ürəyində qaldı. Gəmi yola düşməzdən bir saat qabaq erməni terrorçuları tərəfindən Kəngərli öldürüldü. Onda Məmmədqulu bəyin cəmi 41 yaşı vardı.

Cavanşir qəzasında da ermənilərlə azərbaycanlılar arasında böyük toqquşmalar baş vermişdi. Erməni terrorçularının başlıca məqsədi azərbaycanlıları Gəncə quberniyasından sıxışdırıb çıxarmaq və bu ərazidə Ermənistan yaratmaq istəyi olmuşdur. Odur ki ermənilər Gəncədən Şuşaya yol çəkmək qərarına gəldilər. Həmin yol Azərbaycan kəndlərindən keçməli idi. "Daşnaksütyun" komitəsi bu məqsədlə 60 min manat pul vəsaiti ayırdı. Kolanı kəndində yol işlərinə başlandı. Azərbaycanlılar ermənilərin bu hərəkətlərinə laqeyd qala bilməzdilər və Qoloşapovu əvəz edən general Bauvara şikayət etdilər. O, da tikinti işlərini dayandırdı.

O vaxt Cavanşir qəzası üç sahəyə bölünmüşdü. I və II sahələrin əhalisi Həsənqaya, Sərf, Yardımça, Sistula, Kəhrilər kəndləri istisna olmaqla, azərbaycanlılardan ibarət idi. Soydaşlarımız ermənilərə lazımı qayğı göstərir, bu sahədə sülh və əmin-amanlıq qorunub saxlanılırdı.

III sahə varlı ermənilərin əlində idi. Yalnız Dəmirli, Hacıqərvənd, Çıraqlı-Umuldu, İmarət-Qərvənd, Şahavənd, Kəhnəpəy, Əliağalı, Sırxəvənd, İsmayılbəyli kəndlərində azərbaycanlılar məskunlaşmışdılar. Sonuncu beş kənd Kolanlar adı altında birləşdi.

"Böyük Ermənistan" ideyasından cuşa gələn ermənilər müharibəyə hazırlaşmağa başladılar. Üçüncü sahə cəbhəni xatırladırdı. Ermənilər səngərlər qazır, mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Azərbaycanlılar isə bu hazırlıq işlərinə istehza ilə baxır, rişxənd edir və özlərini laqeyd aparırdılar.

26 sentaybr 1905-ci ildə Əsəd adlı azərbaycanlı qətlə yetirildi. Çox güman ki, bu, erməni yaraqlı quldur dəstələrinin işi idi. Elə həmin gün ermənilər İsveçdən böyük miqdarda silah almışdılar ki, bu da xoşbəxtlikdən polis tərəfindən müsadirə edilmişdi. Sonra ermənilər 80 yaşlı Hümmət bəyi girov götürdülər. Polislər erməni tərəfdən girovun geri qaytarılmasını tələb etdilər. Terrorçular qocanın meyitini Azərbaycan tərəfə verdilər. Bu müddət ərzində meşəyə yollanmış iki nəfər

Sırxavənd sakinini də erməni terrorçuları qətlə yetirdilər. Meyitlərin başı vəhşicəsinə kəsilmiş və yandırılmışdı. Valideynlər ermənilərdən yalnız övladlarının başlarını ala bildilər. Lakin bundan sonra münəfişəni aradan qaldırmaq mümkün oldu və terrorçuların intiqamı isə alınmadı.

3 oktyabr 1905-ci ildə şeypur sədaları Sırxavənd sakinlərini erməni hücumundan xəbərdar etdi. Adamlar sığınacaq üçün meşəyə qaçarkən yolda 400 atlıdan ibarət erməni yaraqlı dəstəsi tərəfindən qılıncdan keçirildilər. Amazaspın komandanlıq etdiyi dəstə kəndi viran qoydu. Öz vəhşilikləri ilə seçilən Amazasp sonralar "qəhrəmanlıqları"na görə "Daşnaksütyun" erməni komitəsi tərəfindən mükafatlandırıldı. Ona general rütbəsi verildi. Onun dəstəsi öz vəhşiliyi ilə seçilirdi: uşaqları beşikdə yandırır, başlarını divara çırpır, süngüyə keçirirdi.*

Azərbaycanlılar cinayətkarların azgınlığından qubernatora şikayət etdilər. Hadisə yerinə 300 nəfər kazak göndərildi. Lakin onlar heç kəsi tapa bilmədilər. Ermənilər bu dəfə də cəzasız qaldılar.

General Pivovarov Cavanşir qəzasının rəisi təyin olundu. Cavanşir bəylərinin başı Pivovarovun məclislərində eyş-işrətə qarışmışdı. Azərbaycan kəndləri isə mühasirəyə düşmüşdü, əhalini aclıqdan məhv olmaq təhlükəsi gözləyirdi.

27 noyabr 1905-ci ildə "Daşnaksütyun" hərbi bölmələri Dəmirli kəndini mühasirəyə aldılar. 4 nəfər silahlı kənd sakini axşama qədər 10 minlik ordunun hücumunun qarşısını ala bildi. Qalan əhali ailələri ilə birlikdə düzənliyə qaçdı, bəziləri də qonşu Çıraqlı kəndində sığınacaq tapdı. Ermənilər bu varlı, sərvətli kəndi tutdular. Kazaklar gələndə kimi 2000 baş qoyundan yalnız 500-ü qalmışdı. Həmin toqquşmada 8 azərbaycanlı və 40 erməni terrorçusu öldürüldü. Talanmış sərvət erməni kəndlilərində qalsa da, polis onun qanuni sahiblərinə qaytarılması üçün heç bir tədbir görmədi.

Noyabrın 31-də ermənilər Hacıqərvənd və Çıraqlı kəndlərini ələ keçirdilər və hər iki kəndi yerlə-yeksan etdilər. Azərbaycanlılar isə ermənilər yaşayan Çaylı kəndini dağıtdılar. Lakin erməni terrorçularının talan edib apardıqları sərvətləri geri qaytarmaq mümkün olmadı.

Bu vaxt azərbaycanlıların yaşayış məntəqələri oda qalanmışdı. Ermənilər Puxud kəndini yandırmışdılar. Tərtər düzənliyində yalnız azərbaycanlılar yaşayan Umudlu kəndi düşməyə ləyaqətlə müqavimət göstərirdi. 1905-ci ilin bütün qanlı tarixi boyu bu kəndin müsibətinə bərabər faciə olmamışdır. Vəziyyətin ağır

* Maraqlıdır ki, Amazaspın dəstəsində komissar Anastas İvanoviç Mikoyan olmuşdur.

olduğunu gören Umudlu sakinləri kəndi tərk etdilər. Bunu gören kəndxuda kömək üçün qəza rəisi Pivovarova müraciət etdi. Rəis qüvvə olmadığını bildirdi və kömək göstərməkdən imtina etdi. Belə olduqda, Umudlu əhalisi qiymətdə ağır, vəzində yüngül nə vardsa, arabalara yükləyib, yola düşdülər. Qonşu erməni kəndinin - Heyvalının kəndxudası Abram bəy Həsən Cəlalov Vanik yolda karvanı qarşıladı və Heyvalı kəndində gecələməyi təklif etdi. Orada silahlı erməni dəstələri əhalini mühasirəyə aldılar. Kişiləri qadınlardan ayıraraq, onların başlarını qurbanlıq qoyun kimi kəsdilər. Hamilə qadınların isə qarınlarını deşirdilər. Qadınları və qızları zorlayırdılar. Bu faciədən yalnız 30 nəfər canını qurtara bilmişdi.

Görünməmiş bu faciə, dünyanı sarsıtmalı idi, lakin diqqətdən kənar qaldı.

Hər şeydə və hər yerdə polis nəfərləri və Cavanşir bəyləri həmişə ermənilərə yarırdılar. M.S.Ordubadi qeyd edirdi ki, o vaxt ermənilər öz soydaşlarını azərbaycanlılar məskunlaşmış ərazidən çıxararkən azərbaycanlı bəylər də Umudlu sakinlərini təhlükəsiz yerlərə köçürə bilirdilər.

Tərtərdə azərbaycanlı kəndlərini yerlə-yeksan edən ermənilər Laçına üz tutdular. 1906-cı ilin yanvarında isə onlar Şırxavəndi ələ keçirdilər. Ermənilərin növbəti addımı zəngin və abad Papravəndi ələ keçirmək məqsədi güdüdü. Kənddə gənclər çox idi və onlar kəndi müdafiə etməyə hazır idilər. Odur ki, ermənilər də hücumla ciddi hazırlıq gördülər. Həmin əməliyyat cəllad Amazaspın rəhbərliyi altında həyata keçirildi.

Toqquşmanın birinci günü məğlubiyyətə düşərək olan ermənilər Ağdərə kəndinə doğru geri çəkildilər. Ertəsi gün yenidən qüvvə toplayıb hücumla keçən ermənilər bu döyüşdə 15 mindən çox patron işlətdilər. Lakin yenə də azərbaycanlılar erməniləri geri çəkməyə məcbur etdilər və onlar qaçmağa başladılar. Azərbaycanlılar əsir götürmürdülər. Bu, Umudlu faciəsinə cavab idi. Həmin döyüşlərdə 120 erməni terrorçusu öldürüldü, 200 nəfər isə ağır yaralandı. Azərbaycanlılar tərəfdən cəmi 15 nəfər itki oldu. Papravənd hadisələri göstərdi ki, erməni terrorçuları yalnız zülmə tabedirlər.

Bu hadisələri yekunlaşdırmaq belə bir nəticəyə gələ bilər ki, bütövlükdə azərbaycanlılar Cavanşir qəzasında ciddi itkilərə məruz qaldılar. Əsas səbəb isə onların silahsız olmaları idi. Bütün günahlar yerli, satqın bəylərin üzərinə düşürdü.

Bununla bərabər, Gəncə qəzasında millətlərarası toqquşmalar hələ davam etməkdə idi. 18 noyabr 1905-ci ildə erməni terror dəstələri Topxana kəndinin bir neçə sakinini qətlə yetirdilər. Erməni hücumları daha da intensivləşirdi. 19, 20 və 21 noyabr 1905-ci ildə Gəncədə güclü atışmalar baş verdi, lakin general Malamanın səyi nəticəsində asayiş bərpa olundu. Noyabrın 23-də ermənilər generala verdikləri vədləri pozaraq, yenidən hücumla keçdilər. Onlar Gəncə çayını keçərək azərbaycanlıların müqavimətinə rast gəldilər. Güclü atışmalar başlandı. Ermənilər xeyli itki verərək geri çəkildilər.

Noyabrın 23-də general Malama hər iki tərəfin nümayəndələrini öz yanına dəvət etdi. Noyabrın 24-də barışıq imzalandı: tərəflər əsirləri və yaralıları dəyişmək barədə razılığa gəldilər. Lakin ermənilər azərbaycanlıların nümayəndələrini atəşə tutdular və 3 nəfəri qətlə yetirdilər. Bunu görə azərbaycanlılar da əks-hücumə keçdilər. Hər tərəfdən 8 nəfər öldürüldü. Ermənilərdən iki bomba müsadirə olundu, yalnız bundan sonra təkrar barışıq imzalandı.

Tiflis əhalisi də faciədən yaxa qurtara bilmədi. Tiflisin azərbaycanlı əhalisi say tərkibinə görə azlıq təşkil edirdi. Odur ki, azərbaycanlılar və ermənilər arasında olan toqquşmalar adamları ciddi narahat edirdi. 20 noyabr 1905-ci ildə şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsində atışmalar başlandı və bir neçə gün davam etdi. Noyabrın 21-də gündüz saat 3-də dəmiryolçuların tətili başladı. Onlar şəhərdə asayişin bərpa olunması tələbi ilə mitinq keçirməyi qərara aldılar. Mitinq əzəmətli nümayişlə sona çatdı. Adama elə gəlirdi ki, sakitlik və əmin-amanlıq bərqərar olmuşdur.

Lakin toqquşmalar davam edirdi. Zavodun sahibi Sərkis öz adamlarını öyrətdi ki, onun rəqabət apardığı azərbaycanlı sahibkarın müəssisəsini yandırsınlar. Lakin bu cür vicdansız əməldən xəbər tutan gürcü ağsaqqalları Sərkisi məcbur etdilər ki, yandırılmış zavodu bərpa etsin. Bu münaqişə nəticəsində 24 erməni və 15 azərbaycanlı öldürüldü.

1905-ci ilin noyabrında millətlərarası münaqişə Qazaxa keçdi. Qazax qəzasının azərbaycanlı kəndləri boşaldılaraq, ermənilərdən ehtiyatlanan sakinlər daha etibarlı müdafiə olunan təhlükəsiz kəndlərə köçürüldülər. Bunu görə erməni terrorçuları şirlənərək Sofulu və Çaxmaqlı kəndlərinə hücum etdilər, orada qalan əhalini qətlə yetirdilər və sağ qalanları isə girov götürdülər. Buna cavab olaraq azərbaycanlılar Pipis kəndinə od vurdular. 22 yanvar 1906-cı ildə Qurban bayramı vaxtı düşmənlərimiz Qızılhacılı kəndinə soxularaq, iki kişi öldürdülər, qoca bir əlil kişini və anaları ilə bərabər iki həddi-bülüğa çatmamış qız uşağını girov götürdülər. Təsədüfən o yerlədə olan İbrahim bəy Nurinin dəstəsi erməniləri qaçmağa məcbur etdi. Əskiparanın yaxşı silahlanmış azərbaycanlı könüllüləri ermənilərlə döyüşə girdilər və nəticədə 80 erməni və 4 azərbaycanlı öldürüldü. Ermənilər qaçmağa başladılar. Silahlı dəstələrin mühafizəsi altında Əskipara, Ayrım, Fərəhli, Bağanes və digər kəndlərin sakinləri təhlükəsiz yerlərə köçürüldü. Lakin Qazax qəzasında toqquşmalar davam etməkdə idi. Əlibəylidə ciddi silahlı qarşıdurma baş verdi. Qurbanlar barədə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin kazaklar asayişə bərpa edərkən iki nəfər erməni öldürüldü. İkinci toqquşma Tatlı kəndində baş verdi. Nəticədə 50 erməni və 2 azərbaycanlı öldürüldü. Yalnız bundan sonra hakimiyyət orqanları münaqişəyə qarışdılar və kütləvi axtarışlar başlandı. Əsgərlər Azərbaycan tərəfə böyük ziyan vurdular. Onlar silah əvəzinə evlərdən qiymətli əşyaları zorla alıb

aparırdılar. Ermənilər isə heç silahları da təhvil vermirdilər. Bu da təəccüblü deyildi, çünki o vaxt dövlət qulluqçularının və polis nəfərlərinin çoxu erməni idi. Onlar silahları öz adamlarına verirdilər, bəzən də xidməti yerlərini atıb erməni terror dəstələrinə köməyə gəlirdilər.

1905-ci ilin yayında Zəngilanda millətlərarası münaqişələr baş qaldırdı. Burada, Qatar kəndində toqquşmalar Mirzə Aram tərəfindən təhrik olundu. Mirzə Aram azərbaycanlı kəndlərinə qarşı cinayət törədən daşnak terror dəstələrinə başçılıq edirdi. 29 iyul 1906-cı ildə nüfuzlu azərbaycanlı bəylərindən biri - Səfyar bəy xaincəsinə öldürüldü. Onu aldadıb mis mədənlərinə aparıb oradaca vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Bu xəbər azərbaycanlıları qəzəbləndirdi və onlar mis bazarını yerlə-yeksan etdilər. Ermənilər intiqam almaq üçün Karxana kəndini tutmaq qərarına gəldilər. Kənd sakinləri öz evlərini tərk edib qaçmalı oldular. Ermənilər onları daban-dabana izləyir, uşaqları, qadınları, qocaları aman vermədən vəhşicəsinə qətlə yetirirdilər.

Daşnaklar daha beş kəndi darmadağın etdilər. Sağ qalan sakinlər Qatar kəndində sığınacaq tapa bildilər. Pristav Saxarovun başçılıq etdiyi kazaklar kənd sakinlərini aldadaraq onlara silahlanmağa və kəndi qorumağa imkan vermədilər. Odur ki, azərbaycanlılar erməniləri layiqincə susdura bilmədilər. Kazaklar: "Hakimiyyət sizi müdafiə edir, terrorçuların öhdəsindən də gələcəkdir" - deyərək bildirdilər və əhalini arxayın saldılar.

Lakin kazaklar tərəfindən azərbaycanlıların necə silahlanması barədə xəbərdar edilmiş düşmən hücumu keçdi. Dünyadan ayrı düşmüş Qatar kəndinin sakinləri doqquz gün düşmənlə fədakarlıqla döyüşdülər. Müraciət olunan Zəngilan bəyləri onlara kömək əli uzatmadı. Bəylər münaqişədə iştirak etmək istəmirdilər. Bundan əlavə, mis mədənlərində çalışan İran fəhlələri də ermənilər tərəfə keçdilər, onlar "Ya Əli" deyərək maneəsiz kəndə daxil oldular. Azərbaycanlılar elə güman edirdilər ki, iranlılar onlara kömək məqsədi ilə gəlirlər. Hər şey əksinə oldu, İran fəhlələri bir neçə evi yandırdılar və partlatdılar. Amansız döyüşlər getməsinə baxmayaraq, erməni terrorçularına kəndi tutmaq nəsbil olmadı. Azərbaycanlılar geri çəkilmədən son damla qanlarına kimi vuruşdular. Ermənilər mühasirədən çıxdıqdan sonra qatarlılar Kəllədağ kəndinə köçdülər.

Daşnak terrorçuları Zəngəzurda görünməmiş cinayətlər törətdilər. Kənd yerlərində millətlərarası münaqişələr 1906-cı ilin avqustun 9-dan 15-nə kimi davam etdi. Silahlı toqquşmalarda 200 azərbaycanlı öldürüldü, Xalaç, Karxana, Qatar, İncəvar, Çollu, Yeməzli, Soldaşı, Mollalar, Oxçu, Şabadaq, Atqız, Purdavud, Zurul, Günan, İlli, Sənəli, Minanavur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buqucığ kəndləri yerlə-yeksan edildi.

Ermənilər Oxçu-Şabadağda xüsusilə dəhşətli vəhşiliklər törətdilər. Kəndin sağ qalan sakinləri Ordubadda sığınacaq tapdıqdan sonra önləri basdırmaq üçün

arabalarda yerlə-yeksan olunan kəndlərə yollandılar. Onlar dəhşətli mənzərələrlə qarşılaşdılar. Qayaların birinin arasından qan süzülürdü. Daşları aralayarkən orada 62 qadın və uşaq meyiti tapıldı. Ayaqları kəsilib-doğranmış bir qadın hələ ölməmişdi. O, özünə gələndən sonra başına gələn həmin faciələri danışmağa başladı: "Erməni terrorçuları kəndi ələ keçirdilər, molla Həsən Əfəndini öldürdülər və qadınları daban-dabana izləməyə başladılar. Kənddə olanları son nəfərinə kimi qırdılar. Mən bir sığınacaqda zorla gizləndim, çöldə qalan ayaqlarımı kəsdilər. Onlar mənim axırıma çıxmaq istədikdə bir nəfər onları bu işdən çəkirdi və bu sözləri məni tapanlara çatdırmağı tövsiyə etdi: "Biz Qafqazda bütün azərbaycanlılarla deyil, yalnız şiələrlə vuruşuruq. Sizin başınıza gətirilənlər Osmanlı sultanının erməni xalqına qarşı şər əməllərinin intiqamıdır".

Ordubadlılar meşədə gizlənən binəva qaçqınları tapmaq üçün oranı çox axtardılar. Bir dəhşətli səhnə yaddaşda xüsusilə öz izini qoydu. Yەر palaz döşənmişdi və onun üstünə yandırılmış 14 uşaq başı düzülmüşdü. Hər tərəfdə başı kəsilmiş bədənlər vardı. Meyitlər o qədər çox idi ki, onları normal qaydada dəfn etmək mümkün olmadığına görə üstlərini çör-çöp və yarpaqlarla örtürdülər.

Kəndin özündə daha dəhşətli mənzərələrlə qarşılaşdılar. Belə ki, evlərin birində bir gəncin və onun çarpayısının baş tərəfində tikə-tikə doğranmış yaşlı qadının meyiti tapıldı. Qadın gəncin anası idi. Yaralı oğlunu qoyub getmək istəməmiş, oğlu ilə birlikdə qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi.

Kəndin ətrafı ev heyvanlarının leşi ilə dolu idi. Bəziləri hələ ölməmişdi, çabalayırdı. Bu, çox dəhşətli bir səhnə idi.

Ölənlərin arasında iki erməni terrorçularının da meyiti vardı. Biri yaşlı, digəri isə cavan idi - 25-30 yaşları olardı. Onun cibindən bir məktub tapıldı: "Ata öz oğluna azərbaycanlılarla vuruşmaq üçün xeyir-dua verirdi. Yazırdı ki, qızının əkiz oğlu olub. Onlar da gələcək müsəlləh əsgərlərdir və işimiz uğrunda döyüşəcəklər" – məktub bu sözlərlə bitirdi.

Ordubad sakinləri general-qubernatorun adına ermənilərdən şikayət dolu 100-dən çox teleqram göndərdilər. Yalnız bundan sonra hökumət qaçqınların doğma yurdlarına qaytarılmasını təmin etmək qərarına gəldi. Erməni terrorçuları yenə bu kəndlərə hücum etmək istədilər. Lakin Panuslu, Kirdahanda sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradılar və Oxçu-Şabadağı tutmaqdan əl çəkildilər. Dağıdılmış kəndlərin sakinləri uzun müddət hər tərəfdən gələn yardım hesabına yaşamağa oldular. Onlara Ordubad sakinləri xüsusilə qayğı göstərirdilər.

20 fevral 1906-cı ildə canişin Voronsov-Daşnovun sədrliyi ilə Tbilisidə düşmən tərəflər arasında sülh danışıqları başlandı. Gündəlikdə iki məsələ dururdu: 1) azərbaycanlı əhalinin yaylaqlara köçürülməsi; 2) erməni terrorçu dəstələrin ləğv edilməsi.

Lakin danışıqlar qarşılıqlı iddialar və ittihamlar meydanına çevrildi. Bu danışıqlar ermənilər üçün növbəti tamaşa idi. Onlara himayədarlıq edən "hökumət adamlarına" arxalanan ermənilər azərbaycanlılar qarşısında ciddi iddialar irəli sürürdülər. Azərbaycanlılar isə, həmişə olduğu kimi, bu dəfə də, heç nə əldə edə bilmədilər.

Əlbəttə, ermənipərəst mətbuat danışıqlar barədə məlumatları təhrif etməklə məşğul idi. Burada qəribə bir şey yox idi.

12 fevral 1906-cı il tarixli "Arac" erməni qəzetində dərc olunmuş, "İctimai dünya və sünni müsəlmanlar" sərlövhəli məqalədə erməni və azərbaycanlıların görüşləri ayrı güzgüdə olduğu kimi təsvir olunmuşdu. Erməni müxbiri problemi dini münaqişə zəmininə keçirmək istəyirdi, sünni və şiə müsəlmanlardan bəhs etməklə, onları qarşı-qarşıya qoymaq məqsədi güdürdü. Məqalədə təsdiq olunurdu ki, "Daşnaksütyun" partiyası guya sülh təbliğ edir və ermənilər "öz namus və ləyaqətlərini müsəlman təcavüzündən qorumaq üçün vuruşmağa məcburdurlar". Bütövlükdə isə bu dezinformasiya, çaşdırma və böhtan, ört-basdır etmək cəhdidir.

1905-ci il bütövlükdə, 1906-cı ilin əvvəli Bakıda və Cənubi Qafqazda terrorçu çıxışlar, qırğınlar, atışmalar, millətlərarası zəmində toqquşmalarla əlamətdar oldu. Bu dövrdə daşnak təşkilatlarından külli miqdarda silah yığıldı. Lakin bu, erməni terrorçularının sərəncamında olan silahın cüzi bir hissəsini təşkil edirdi. Daşnaklar silahı müxtəlif yollarla Rusiyadan, Qərbi Avropadan, habelə İrandan alırdılar. Ermənilərin fəaliyyətinin bu sahəsinə dair çoxlu sayda arxiv sənədləri mövcuddur. 1904-cü il tarixli belə bir sənəddə deyilir ki, İrandan silahı Şuşa sakini vəkil Ambarsum gətirirdi. "Daşnaksütyun"un bu üzvü Avropa və İrənininə-uzununa dolanırdı. Həmin mənbədən öyrənirik ki, silah İrandan Culfa və Yevlax vasitəsi ilə daşınırdı; gizli ədəbiyyatın çap olunması üçün erməni terrorçuları Gülbəyansın Bakının Parapet hissəsindəki mətbəəsindən istifadə edirdilər; erməni terrorçuları müntəzəm surətdə qəbiristanlıqda, erməni kəndində*, Zabratda, habelə Mantaşovun Balaxanıdakı kontorunda yığıncaq keçirirdilər. Arxiv sənədində deyilir ki, Mantaşov hərəkətin xeyrinə və silah alınması üçün bir milyon manat, Saturov 25 min manat, Adamov 20 min manat ianə vermişdi.

Mantaşovun erməni terrorçularını pul ilə təmin etməsini onun "Daşnaksütyun"un bir sıra fəal üzvlərinin əhatəsində olması təsdiq edir. Onların arasında Mantaşovun Tiflisdəki kontorunun qulluqçusu Samson Çərkəzov, Konstantinopolda nəşr olunan "Haynerik" ("Vətən") qəzetinin redaktoru Arpyan

* Görünür, Ermənikənd nəzərdə tutulur.

vəkil Şahnazaryan (Arpyan və Şahnazaryan "Hnçak" partiyasının üzvü olmuşlar), habelə Mantaşovun Mançesterdəki (İngiltərə) kontorunun qulluqçusu Şahbazyan vardı.

Mayın 29-da Bakıda Ruşan Sumbatyansa məxsus paltar mağazasında axtarış aparılarkən silah, gizli daşnak ədəbiyyatı, erməni inqilabçı təşkilatı üzvlərinin siyahısı aşkar olundu.

Mayın 29-da Sərkis Poqosbəyovdan 87 bomba müsadirə edildi (Sonralar müəmmal şərəitdə bombaların böyük əksəriyyəti polis idarələrindən yoxa çıxdı).

Sentyabrın 12-də Kürdəmir stansiyasında Karamyans tutulub saxlandı. Ona məxsus çamadandan 2 mauzer, 3 tüfəng, 1 parabellum, patronlar habelə yaylı və 4 küncü, təbəqəli polad silindr (görünür, bombanın gövdəsidir) və i.a. tapıldı.

Belə faktlar çoxdur və onların hamısı ümumi mənzərəni tamamlayır: erməni terrorçuları 1905-ci ili yaxşı silahlanmış, təşkil olunmuş və Cənubi Qafqazda millətlər arasında qan tökmək üçün tam hazırlıqlı vəziyyətdə qarşıladılar.

Fəhlə hərəkatının yüksəliş məqamında həm "Daşnaksütyun" və "Hnçak", həm də digər terrorçu erməni partiyaları, cəmiyyətləri əksər hallarda fəhlələrlə birgə çıxış edirdilər. Lakin burada da onların bütün hərəkətlərində daim terrorçu motivlər, millətçi mənafe güdüldü. 3 sentyabr 1905-ci ildə Bakıda çap olunmuş vərəqə bu baxımdan səciyyəvi nümunədir. Belə ki, göstərilən vərəqə tətill hərəkatının və fəhlələrin çıxışlarının yüksəlişi məqamında işıq üzü görmüşdü. "Bizim təminatlar" sərlövhəli bu vərəqə "Bakı fəhlələri ittifaqı və "Hnçak" partiyasının Bakı rayon komitəsi" tərəfindən imzalanmışdı. Sənəddə fəhlələrin düşdüyü ümitsiz vəziyyətdən, on minlərlə muddlu işçinin evsiz-eşiksiz qalmasından, küçəyə atılmasından danışılırdı. Vərəqədə kapitalistlər, hakimiyyət, çar hökuməti kəskin tənqid olunurdu. Həmin sənəd "aclar, səfillər və evsiz-eşiksizlər, gəlin birləşək, səadət və həyat hüququmuzu tələb edək. Yoldaşlar, gəlin, sıralarımızı sıxışdırmaq. Çoxminlik sənəmlə hayqıraq: yaşasın tələblərimiz! İş adamına həyat və azadlıq tələbləri" sözləri ilə bitirdi.

Sənədlə yaxından tanış olduqdan sonra ona başqa yöndən yanaşmalı və ermənilərin "sıralarını sıxışdırmaq" çağırışını başqa cür qiymətləndirməli olursan. Belə ki, fəhlələrin adından irəli sürülən tələblərin arasında belə bir bənd vardı: "Bizim mədənləri və zavodları əhatə edən türk kəndləri çoxdan quldur yuvalarına çevrilmişdir və başkəsən müsəlmanların oradan çıxarılmasını və fəhlə azərbaycanlıların fəhlə qəsəbələrinə köçürülməsini tələb edirik". Başqa sözlə, vərəqənin erməni tərtibçiləri nə az, nə çox - köklü azərbaycanlı əhalisinin dədə-baba məskənlərindən köçürülməsini tələb edir, üstəlik də azərbaycanlıları (məndə tatarları) "quldur" adlandırırıldı. Toqquşmaların, fitnəkarlıqların və qırğınların təşəbbüskarları daşnaklar və digər erməni terrorçu təşkilatları olmuşlar.

Daha sonra deyilir ki, tatar və Avropa firmaları (erməni fitnəkarlarının adı çəkilmir) tətillə səbəbindən arası kəsilən işləri bərpa etməyə hazırdılar. Lakin "bizim başımızı tatar quldurlarının baltası altında qoyurlar". Müəlliflər ehtirasla bağırırlar: "Doğrudanmı hər an quldurların hücum edərək hamımızı qıracaqlarını bilərək işə çıxmaq olar?" Məlumdur ki, Bakıda, eləcə də Cənubi Qafqazın digər rayonlarında millətlərarası toqquşmaların, provokasiya və talanların təşəbbüskarları daşnaklar və digər erməni terrorçu təşkilatları olmuşlar. Lakin burada, həmişə olduğu kimi, ermənilər baş-ayaq göstərilib, ağa qara deyilib. Daha sonra biz vərəqdə oxuyuruq: "Bütün qarətçilər və qatillər silahlı olublar, biz isə köməksiz qalmışıq. Biz bütün fəhlələrin özünümüdafiəsi üçün silahlanmaq hüququmuzu tələb edirik". Məlumdur ki, ermənilər çoxdan və əsaslı şəkildə silahlanmışlar. Xatırladaq ki, hələ "Daşnaksütyun"un birinci proqramının özündə silahlanma və silahlı üsyan artıq partiyanın fəaliyyətinin mühüm və ayrılmaz metodu elan olunmuşdu. O vaxtdan erməni terrorçuları Rusiyadan və Qərbi Avropa ölkələrindən gizli yollarla silah alaraq bu istiqamətdə çox irəli gediblər.

Mübaligəsiz demək olar ki, azərbaycanlılarla müqayisədə ermənilər başdan-ayağa silahlanmış. Lakin bir qayda olaraq, ermənilər müqavimətə rast gələn kimi, çiğir-bağır salırlar ki, onlar silahsız və mühafizəsizdirlər, onları tatarların (yəni azərbaycanlıların) silahlı quldur dəstələri qorxuya salır.

Bu sətirlər yaşadığımız günləri yada salır. Qarabağ fitnəkarlığını ortaya atan daşnakların mənəvi varisləri heç bir metoddan çəkinmədən gizlicə silahlanırdılar. Bunun üçün Sovet Ordusunun hərbi rütbəli zabitlərini satın alır, silah anbarlarına və hərbi hissələrə, ayrı-ayrı hərbi qulluqçulara hücum edir, silah zavodlarında oğurluqlar törədir, ölkənin digər bölgələrindən silah gətirirdilər.

Əlavə edək ki, ermənilər xaricdəki diaspondan böyük miqdarda ən yeni Qərbi Avropa və Amerika silahı və texnikası alırdılar. Buna baxmayaraq, bu gün onlar bütün dünyanı ayağa qaldırmışlar: "Kömək edin! Azərbaycan öz ordusunu yaradır!". Lakin belə ordu Ermənistanda çoxdan yaradılıb. O vuruşur, Azərbaycan torpağında qan tökülür, dinc şəhərlər və kəndlər yandırılır və xarabazara çevrilir. Lakin öz ordusunu "saman altından su yeritməklə" texnikanın son nailiyyətləri səviyyəsində silahlandırmış erməni terrorçuları azərbaycanlıların silahlanması barədə riyakarcasına hay-küy salmaqda davam edirdilər. Necə deyərlər, "çevir tati, vur tati" prinsipindən əl çəkmirlər.

Hınçakçıların göstərilən vərəqəsinə bir də müraciət edərək qeyd etmək istərdik ki, onu "Bütün ölkələrin proletarları birləşin!" şüarı bəzəyirdi. Sərlövhədə belə yazılmışdı: "Rusiya sosial-demokrat fəhlə partiyası". Məntdə bir çox inqilabi çağırışlara, o cümlədən Ümumrusiya Müəssələr Məclisinin çağırılması tələbinə də rast gəlirik: "Biz tələb edirik ki, dövləti çar çinovnikləri, soyğunçu aşurbəyovlardan, muxtarovlardan və başqalarından heç nə ilə fərqlənməyən

alekseyevlər, bezobrazovlar, pobedonossevlərdən ibarət çar hökuməti idarə etməsin". Səciyyəvidir ki, burada altı çar nazirinin soyadı ilə bir sırada azərbaycanlı neft sənayeçilərinin də soyadı sadalanır. Lakin montajşəvlər, lalayanlar, adamyıanlar və bir çox başqa varlı erməni milyıonərləri müəlliflərin nəzərindən qaçır. Sonra məndə deyilir ki, bir çox tatar (azərbaycanlı) və Avropa firmalarının sahibləri qazanc dalınca qaçaraq fəhlələrin təhlükəsizliyinə qağı göstərmədən neft çıxarılmasını artırmaq istəyirlər. Yəni hıncakçılar kapitalistləri ifşa etməyə hazırdırlar. Lakin bunun ... erməni kapitalistlərinə dəxli yoxdur, onların adı heç yerdə çəkilmir. Sanki dünyada heç erməni kapitalisti yox imiş!

Biz bu vərəqənin üzərində ona görə ətraflı dayandıq ki, onun təmsalında erməni terrorçularının inqilabi, sosial-demokrat şuarlardan necə məhərətlə istifadə edərək, şəraitə uyğunlaşdıqlarını və zahirən fəhlə sinfinin mənafeyi naminə çıxış edərək, batildə yalnız öz terrorçu ideyalarını rəhbər tutduqlarını göstərə bilək. Belə olan halda, onlar azərbaycanlıların bostanına bir daş da atmaq imkanını belə əldən vermirdilər. Azərbaycanlılara "vəhşi tatar", "quldur", "qatil", "qarətçi" damğası vurur və bu zaman - bunu xüsusi qeyd etmək istəyirik - həmişə tatarların, yəni azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından çıxarılmasını tələb edirdilər. Bu ənanə bizim günlərdə "Daşnaksütyun"un müasir mənəvi varisləri tərəfindən dəstəklənir və inkişaf etdirilir. R.Arakelov yazır: "Öz xalqını tərifləyib göylərə qaldıran mətbuat yerli sakinlərin başına belə bir cəfəng fikir doldururdu ki, bütün müsibətlər onu əhatə etmiş və indi də əhatə edən xalqlardan gəlir, yalnız ermənilər qurucu xalqdır, qalanları dağıtmağa qadir olan qəbilələrdir, ermənilər nə qədər alicənab və mədəni xalqdır, xüsusən azərbaycanlıların ünvanına daha çox təhqirlər söylənirdi: bizi Z.Balayan köçərilər, S.Xanzadyan isə vandallar adlandırmışdı".

Əlimizə o dövərə aid maraqlı bir arxiv sənədi - "Daşnaksütyun"un 13-20 noyabr 1905-ci il tarixli yığıncağının protokolu düşdü. Məxfilik məqsədilə yer adları və əsl ad-familiyalar ləqəblərlə göstərilir. Lakin başa düşmək olur ki, söhbət əsasən o vaxtkı Erivan quberniyasının Naxçıvan ərazisindən gedir. Daşnakların çıxışlarında "erməni-tatar toqquşmaları" adı altında gündəlikdə əks olunan bənd barədə kifayət qədər ətraflı söhbət etmək istərdik. Sənəd ona görə maraqlıdır ki, burada daşnaklar maskasız danışrlar. Partiyadaxili müzakirələrdə əsl hissləri və məqsədləri gizlətməyə ehtiyac yox idi. Görün nələr kəşf etməli oluruq: "Alnımızda yazılıb ki, tatarlarla (azərbaycanlılarla - B.N.) yan-yana yaşamalıyıq. Mədəni səviyyəsinə görə onlar bizdən aşağı pillədə dururlar. Müsibət elə bundadır. Gələcək federasiyada tatarlarla biz iki düşmən düşərgəni təmsil edəcəyik. Hərçənd ki, onlar maariflənilrlər. Lakin mədəni xalq kimi deyil, inqilabi ittifaq üçün ziyanlı ünsür kimi maariflənilrlər. Tatar şovinst hisslərlə və vəhşi qüvvə ilə oyanır". Bu sözlərdə nə qədər nifrət, həqarət və... qorxu vardır!

Daha bir etiraf: "Günahımız ondadır ki, indiyə qədər ideyamızı (terrorçu - B.N.) kütlələrə yaxşı təlqin edə bilməmişik və soydaşlarımız erməni-tatar toqquşmalarına cəlb baxışlarla yanaşmaqdadırlar. Bu, sinfi məsələ deyildir. Biz belə mövqe tutmamalıyıq". Elə buradaca riyakarlıqla bəyan edirlər: "Rayon məclisləri intibahnamə ilə çıxış etməlidirlər ki, bizim tatarlara qarşı heç bir iddiamız yoxdur, yalnız öz xalqımıza qayğı göstəririk". Başqa sözlə, bir qayda olaraq daşnaklarda iki həqiqət vardır: biri ictimai fikir üçün, digəri (əsl) daxili istifadə üçün.

Məclisin gündəliyində belə bir məsələ dururdu: "Bizim taktikamız nədən ibarət olmalıdır? Yığıncağa toplaşanlar bu suala belə cavab verirdilər: "Hücum qələbənin başlıca şərtidir... Əgər qırılmağımızı, məhv olmağımızı istəmiriksə, ilk növbədə, hücum etməli və həlledici zərbə endirməliyik". Bu nəticə məclisin qərarında da təsdiq olundu: "Bu və ya digər orqana məclisin göstərdiyi şərtlər daxilində müstəqil surətdə hücum etmək hüququ verilsin... hücum məqamının seçilməsinə dair qərarı orqanlar gizli səsvermə yolu ilə üçdə iki səs "çoxlğu ilə həll etsinlər" (67, vərəq 26).

"Rəhbər Amazasp" adlı bir nəfər təklif etdi ki, "Köçəri tatarların yazda dağlara qalxmasının qarşısını almaq üçün əlverişli mövqe tutmaq lazımdır". "Aman" adlı başqası bu məsələnin mahiyyətini dəqiqləşdirərək bildirdi ki, tatarlar (azərbaycanlılar - B.N.) özləri, nə də onların sərvətləri olan mal-qara yayı aranda keçirə bilmir. Köç məsələsi ölüm-dirim məsələsinə çevriləcəkdir". Başqa sözlə, daşnak liderləri heyvandarlıqla məşğul olan dinc azərbaycanlı əhalini yaylaqlara buraxmamaq məsələsini soyuqqanlıqla müzakirə edirdilər. Məqsəd azərbaycanlıları həyat mənbəyindən məhrum etmək idi.

Konkret imkanlardan asılı olaraq daşnakların taktiki fəaliyyətinin necə formalaşması da az maraq doğurmur. Göstərilirdi ki, Şürur-Dərəlgöz qəzasında "6-7 erməni kəndi 60-70 azərbaycanlı kəndi ilə əhatə olduğundan ermənilər orada mürtəcə siyasət yürüdə bilmirlər". Lakin əlverişli yer sayılan və dairənin ikinci mərkəzini təşkil edən Cəhriyə münasibətdə hücum edən tərəf rolunu oynamaq olar. Bu yerə tatarlar göz tikiblər. Əgər münasibətlər dinc yolla həyata keçirilməzsə, onda ermənilər tatarları Cəhridən hərbi yolla uzaqlaşdırmalıdırlar. Azərbaycanlı əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlardan işgüzar həyasızlıqla bəhs olunurdu. Belə ki, "Qusan" ləqəbli birisi bildirmişdi: müharibə gimnastika zalıdır. Burada xalqlar vuruşur və formalaşırlar".

Terrorun təşkilindən də çox danışılmışdır. Bununla əlaqədar qətnamədə oxuyuruq:

1. Erməni-tatar məsələsində bizə qarşı ziyanlı rol oynayan rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərə münasibətdə terror tətbiq edilməli;

2. Vəzifə və dərəcəsindən asılı olmayaraq, seçib-ayırmadan bütün rəsmi şəxslər terrora məruz qala bilərlər.

3. Terror "Erməni terrorçu orqanının adından icra edilir" və i.a.(67, vərəq 76).

Təbii ki, silahlanmaya böyük diqqət verilirdi. Aydın oldu ki, 1905-ci ildə "Daşnaksütyun"un 500-600 min rubl mədaxilinin 200 min rubl silah alınmasına sərf edilmişdir, o cümlədən 1800 ədəd Mosin və Berdana tüfəngi, 640 ədəd "Mauzer" revolveri alınmışdı. Lakin bunlar daşnakların əlində olan silahların cüzi bir hissəsi idi. Yığıncaqda deyilirdi: "Bundan başqa, erməni-azərbaycanlı toqquşmalarından sonra xalqda olan silah üç-dörd dəfə artmışdı". Nəticədə nümayəndələr belə bir qənaətə gəldilər ki, silaha olan tələbatı tam təmin etmək üçün 2 milyon rubl vəsait xərclənməlidir. Ordu, milis "Daşnaksütyun"un təşkilat qurumu və i.a. barədə də müzakirələr aparılırdı.

Yığıncaqda eləcə də ayıq sədalar də eşidilirdi. Bu mənada, "yoldaş K" ləqəbli bir nəfərin çıxışı maraqlı doğurur: "Birincisi, azərbaycanlılar bizdən güclüdür; ikincisi, biz hər yerdə məğlubiyyətə uğramışıq və gələcəkdə də belə olacaqdır; üçüncüsü, onlar daha pis qaydaya salınmışlar (yəni təşkil olunmuşlar - B.N.); dördüncüsü, onların sayı bizdən xeyli çoxdur; beşincisi, indiyə kimi onların hamısı tam silahlanmamışdı, indi isə bizdən heç də pis silahlanmayıblar; altıncısı, təcrübə göstərdi ki, azərbaycanlılar təşkilatçılığa heç də bizdən az qadir deyildirlər. Deməli, gec ya tez biz məğlub olacağıq. Əgər qalib gəlsək belə, bu, bizim arzuladığımız qələbə olmayacaq".

Bu və ya digər çıxışlarda daşnakların qorxuya düşdükləri və özlərini itirdikləri də hiss olunurdu. Qanlı qırğınları başlayan erməni terrorçuları 1905-ci ilin sonunda başa düşdülər ki, hadisələri nəzarətdə saxlaya bilməmişlər və nəticədə hərəkatın istiqaməti tamam başqa səmtə yönəlmişdir. Bütövlükdə isə "Daşnaksütyun"un rayon yığıncağının protokolundan nümunə gətirilən parça sitat səciyyəvidir. Məhz bu "kəsimdə" birinci rus inqilabının qaynar və iğtişaşlı illərində daşnakların tipik əhvali-ruhiyyəsi, planı, taktikası təcəssüm olmuşdur.

Erməni terrorçularının silahlı təcavüzü azərbaycanlı əhali arasında ümumi narazılığa, hiddətə səbəb oldu və azərbaycanlıların kortəbii müqavimətinə rast gəldi. Lakin azərbaycanlıların fəaliyyəti əlaqəli deyildi, silah çatışmırdı, mütəşəkkillik aşağı səviyyədə idi və onlar nə baş verdiyindən tam hali deyildilər. Onlar erməni terrorçularının iyrenc əməllərinin əsas məqsədini - müntəzəm terrorun, hədə-qorxunun və silahlı qüvvənin köməyi ilə azərbaycanlı əhalinin dədə-baba torpaqlarından qovulmasını dərhal başa düşə bilmədilər. Yalnız 1906-cı ilin payızında "Defai" ("Müdafie") müsəlman partiyası yaradıldı. Onun yaradıcılarının fikrincə, bu partiya "Daşnaksütyun"a qarşı çıxmalı idi. "Dəfai"-nin liderləri Məhəmməd bəy Ağayev və A.Rəfibəyli olmuşlar. Erməni terrorçularının xüsusi

fəallıq göstərdiyi yerlərdə, Yelizavetpol, Cavanşir, Şuşa, Qaryagin və başqa qəzalarda partiyanın şöbələri yaradıldı.

Səciyyəvi haldır ki, bolşeviklər ləngimədən mətbuat səhifələrində "Defai"nin yaradılmasını ittiham etməyə başladılar. Hümmətçi bolşeviklərin "Təkamül" qəzeti qeyd edirdi ki, millətlərarası toqquşmalarda müsəlman millətçilərinin eyni dərəcədə müqəssir olduqlarından "Daşnaksütyun"la birləşib, o birisinin əleyhinə çıxmaq" bizə (bolşeviklərə - B.N.) yaraşmaz. Biz ciddi şəkildə onlara qarşı çıxmalıyıq". Burada "təcavüzkarı və təcavüzün qurbanını tərəzinin eyni gözüne qoyan "bədnam bərabər günah" prinsipinin şahidi olur. Bolşeviklər münafiqənin mahiyyətindən qəsdən yan keçərək "Defai" partiyanın və "Daşnaksütyun"un əleyhinə eyni dərəcədə barışmaz mübarizəyə çağırıldılar.

Biz artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, sərfəli məqam yetişdikdə sosial-demokratlar, bolşeviklər "Daşnaksütyun"la yaxşı münasibətdə olurdular. Əlbəttə, onlar "Daşnaksütyun"un özünün nəyi təcəssüm etdiyini gözəl bilirdilər, lakin onun terrorçu şüarlarına göz yumurdular. Çünki "Daşnaksütyun" partiyanın təmsalında birləşməyə layiq bir qüvvə görürdülər. Bundan əlavə, unutmamaq olmaz ki, istər bolşeviklərin, istərsə də digər radikal partiyaların nümayəndələri arasında o vaxtlar, hətta, məsul vəzifələr tutan ermənilər çox olmuşdur.

"Defai" təşkilatı millətlərarası toqquşmaların zəiflədiyi və daşnak terror dəstələrinin müsəlman əhalisi üçün bilavasitə ciddi təhlükənin ötür keçdiyi məqamda təşəkkül tapmışdı. Təşkilat 1912-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi. Sonralar "Müsəvat" partiyası təşkil olundu (1911-ci il) və "Defai"nin bir çox üzvləri "Müsəvat" partiyasına daxil oldular. Digər Azərbaycan milli təşkilatı - "Müdafiə" 1907-ci ildə təsis olundu. Onun rəhbəri İsmayıl Ziyadxanov idi və fəaliyyəti Yelizavetpol və Tiflis quberniyasını əhatə edirdi. "Müdafiə"nin məqsədi iri torpaq sahiblərinin - bəylərin mənafeyini müdafiə etməkdən ibarət olmuşdur. Təşkilat qısa bir müddətdə fəaliyyət göstərdikdən sonra, nəhayət, 1909-cu ildə buraxıldı.

Göründüyü kimi, erməni terrorçularının iddialarına qarşı çıxmaq məqsədilə yaradılan Azərbaycan təşkilatları çox gec meydana çıxaraq, bir növ "hadisələrin quyruğunda" gedirdilər. Təşkilatlanma "kütləvilik, quruluş baxımından, əlbəttə ki, onlar "Daşnaksütyun"un fəaliyyətinə hakim kəsilən təcavüzkarlıqdan, hücum ruhundan uzaq olmuşdular. Buna baxmayaraq, hakimiyyət orqanları yenidən meydana çıxmış "Defai" və "Müdafiə" təşkilatlarına şübhə ilə yanaşırdılar. Bizim dövrdə "islam təmayülçülüüyü" xofundan bəzi ideoloqların titrəməyə düşdükləri kimi, onlar da "panislamizm"dən qorxaraq müsəlman kütlələrinin oyanmasını və təşkil olunmasını son nəticədə arzuolunmaz hesab edirdilər. Belə inamsızlığın mənbələri çox dərinidir, etno-dini, hətta psixoloji səciyyə daşıyır. Şübhəsiz, xüsusi araşdırma və tədqiqə layiq olan bu problemin mahiyyətinə varmadan təkzibolunmaz faktı göstərək; ən ifrat, açıq-aşkar ekstremist cərəyana mənsub olan

erməni terrorçuluğu Rusiyanın hakim dairələrində (sonra isə "Mərkəzdə") hətta sırf müdafiə məqsədləri ilə müsəlmanların (azərbaycanlıların) təşkilatlanma və partiya yaratmaq səylərinə nisbətən daha mülayim əks-səda doğurmuşdu.

Bu qaynar illərdə hıncakçılar da daşnaklardan geri qalmamağa çalışırdılar. Rusiyanın imperator hakimiyyətinin "Hıncak"ın fəaliyyətinə verdiyi qiymətə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, o, "Daşnaksütyun" qədər narahatlıqla qarşılanmırdı.

Deyilənlərə konkret nümunələr göstərək.

Əlimizdə maraqlı bir sənəd var - bu, "özünü hıncakçılar partiyası adlandıran cinayətkarlar birlik" haqqında iş üzrə Tiflis Məhkəmə Palatası prokurorunun 2 avqust 1905-ci il tarixli 1700 nömrəli sənədidir. Göstərilən iş üzrə müqəssir qismində cəlb olunmuş Şuşa meşşanı M.İ.İonnesyans (eyni zamanda Gülistanyans) və Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur Şinatal kənd sakini Ambarsum Ter-Hovanesyans Rusiyada mövcud ictimai quruluşu devirmək məqsədi güdən cinayətkar "Hıncaq" birliyinə mənsubiyyətdə ittiham olunurdular. "Hıncaq" partiyasının protokolunu təhlil edən Məhkəmə palatasının prokuroru belə nəticəyə gəlir ki, partiyanın fəaliyyəti əsasən Türkiyənin dövlət quruluşunun devrilməsinə və müstəqil Ermənistanın yaradılmasına yönəldilmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bu, yalnız Türkiyə qanunları baxımından cinayət hesab oluna bilər.

Sosialist quruluşu yaratmağa gəldikdə isə, prokurorun fikrincə, bu "uzaq və hətta ideal" məqsəddir və Rusiyada mövcud quruluşu zorla devirmək cəhdi kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

Nəticə birmənalıdır: "Hıncakçılar cəmiyyəti və onun 1897-ci ildə nəşr olunmuş proqramı bu təşkilatın üzvlərinə Cinayət Məcəlləsinin 126-cı maddəsini tətbiq etməyə əsas vermir". Prokurorun bu rəyi əsasında Tiflis məhkəmə palatasının 31 avqust 1905-ci il qərarı ilə müqəssirlərlə münasibətdə işə xitam verilmişdir.

Beləliklə, prokuror, məhkəmə orqanları "Hıncak"ın proqramında ifadə olunmuş məqsədlərdə cinayət tərkibi tapa bilmədilər. Xatırladaq ki, göstərilən epizod 1905-ci ilə aiddir. Yəni bu dövrdə hıncakçıların fəaliyyət mərkəzi, daşnaklar kimi, Cənubi Qafqazda keçirilmişdi və hakimiyyət orqanları istər hıncakçıların, istərsə də daşnakların əməli təxribatçı inqilabi fəaliyyətinə dair kifayət qədər məlumatla malik idi. Bəs "Hıncak"ın proqramında qiyamçılığa dair bir şey tapmayan məhkəmə-istintaq orqanlarının belə liberallığının səbəbi nədədir? Görünür, burada siyasi motivlər mövcuddur. Hökumət inqilabi yüksəliş və ümumi qeyri-sabitlik şəraitində az-çox nüfuzla malik olan adamları mühakimə etmək istəmirdi. Bu halda isə "Hıncak" partiyasının üzvləri konkret əmələ görə deyil, gizli partiya mənsub olduqlarına görə təqsirləndirilirdilər. O da istisna edilmir ki, burada çar məmurları bütün Tiflis dairəsində böyük nüfuzla malik olan erməni lobbisi qarşısında acizlik

göstəridilər. Ən dəqiqi odur ki, imperiya məhkəmə təcrübəsində siyasi mülahizə əsas idi: ifrat ekstremistlərə - daşnak terrorçularına, bomba atanlara, mauzerçilərə və i.a. nisbətən mülayim partiya olan "Hnçak"ın üzvlərinə bəraət qazandırmaqla nəzərə çatdırılırdı ki, hakimiyyət orqanları onları proqram və ideyalarına görə təqib etməyəcəkdir, qoy qiyamçılar zor və terror həddini aşmasınlar. Doğrudur, ayrı-ayrı sənədlər əsasında qəti nəticə çıxarmaq olmaz. Lakin güman etmək olar ki, "Hnçak"ın fəaliyyəti "Daşnaksütyun"un radikalizminə və ekstremizminə nisbətən çar məmurları üçün az təhlükəli idi. Çünki hnçakçıların fəaliyyəti lap əvvəldən Türkiyəyə qarşı yönəlmişdi, Türkiyə Ermənistanını azad etmək məqsədi güdüdü, onlar bu istiqamətə sonralar da sadıq qaldılar.

Bu illərdə sosial-demokratlar, bolşeviklər erməni terrorçuları ilə, xüsusilə "Hnçak"la həvəslə əməkdaşlıq edirdilər. Çünki "Daşnaksütyun"u nisbətən "Hnçak"ın fəaliyyət istiqamətləri onlara daha yaxın olmuşdur. Məsələn, Bakı proletariyatının dekabr (1904-cü il) tətilinə hazırlıq zamanı və tətil həyata keçirilərkən, tətilçilərə rəhbərlik üçün Təşkilat komitəsi yaradılarkən, həmin komitənin tərkibinə bolşeviklərlə bərabər hnçakçılar da daxil olmuşdular. Təşkilat komitəsi 1905-ci ilin mayına kimi fəaliyyət göstərdi, əsasən fəhlələri silahlandırmaq üçün vəsait toplamaqla məşğul oldu.

Hnçakçıların və bolşeviklərin platformalarının yaxınlığını "Hnçak"dan ayrılan qanadın 1905-ci ilin noyabrında RSDFP-yə daxil olması da sübut edir. Sosial-demokratlara qoşulan hnçakçılar beynəlmiləçi prinsipləri rəhbər tuturdular, onlarda ortodoksal hnçakçıların dar millətçiliyi ikrah hissi doğururdu. Partiyada parçalanma, demək olar ki, məhz milli məsələdə və millətlərarası siyasətdə fikir ayrılığı üzündən baş verdi.

"Hnçak"ın Bakı rayon komitəsi 16 noyabr 1905-ci ildə RSDFP-yə qoşulmaq barədə qətnamə qəbul etdi və həmin sənəd leqal "Kavkazskiy raboçiy listok" Tiflis bolşevik qəzetində və habelə Bakı qəzetlərində dərc olundu. 1905-ci ilin dekabrında bolşeviklərin yazdıqları "Xəbərlər"də bununla əlaqədar deyilirdi: "Bütün yoldaşları qaynar fəaliyyətə çağıraraq, bir şad xəbər veririk. Bakı "Hnçak" erməni təşkilatı birdəfəlik bizimlə birləşir və özünün müstəqil fəaliyyətinə xitam verir". Lakin əslində bolşeviklər arzularını həqiqət kimi qələmə verirdilər: Hnçakçıların yalnız beynəlmiləçi əhvali-ruhiyyəli bir qismi RSDFP-yə qoşulmuşdu. Qalanları isə öz mövqelərinə sadıq qalaraq və "Hnçak"ın bayrağı altında özlərinin yalançı inqilabi, faktiki olaraq, təxribatçı fəaliyyətlərini davam etdirməkdə idilər.

1905-1907-ci illərin hadisələri və Rusiyada inqilabi hərəkatın yüksəlişi Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərindəki vəziyyətə də təsir göstərirdi. "Daşnaksütyun"un, "Hnçak"ın və digər erməni terrorçu partiyaların antihökumət fəaliyyəti, onların inqilabi təşviqatı öz bəhrəsini verirdi. Bitlisdə Diyarbəkərdə,

Vanda, Muşda, Ərzurumda hökumət əleyhinə çıxışlar başlandı. Bu çıxışların başlıca qəribəliyi onda idi ki, bir çox hallarda ermənilərlə bərabər gənc türklərin və şahzadə Mehmed Səbahəddinin rəhbərlik etdiyi şəxsi təşəbbüs və "mərkəzi orqanların səlahiyyətlərinin yerli orqanlara verilməsi (desentralizasiya) cəmiyyətinin" təhriki ilə türk əhalisi də hökumət əleyhinə aksiyalarda iştirak etdirdi. Bitlisdə də belə olmuşdu. 1905-ci ilin martında yüksək vergilərdən narazı qalan erməni əhalisi hökumət əleyhinə çıxışlar etdi. Bu zaman ermənilər müsəlman türklərini də onlara qoşulmağa çağırırdılar. Bəzən onlar buna nail olurdular. Çünki əhali Əbdül Həmidin vergi siyasətindən çox narazı idi. Çıxışlar kortəbii xarakter daşıyırdı. Vanda və Muşda da çıxışlar, bir tərəfdən daşnak təbliğatçıları, digər tərəfdən də Əbdül Həmidin rejimini laxlatmaq üçün kiminlə istəsən ittifaqa girməyə hazır olan gənc türklər tərəfindən təhrik olunmuşdu. Səciyyəvidir ki, "Daşnaksütyun"un sonralar tərtib etdiyi və Stokholmda keçirilən sosialist konfransına (1917-ci il) təqdim etdiyi memorandumda deyilirdi ki, 1905-1907-ci illərdə Şərqi Anadoluda çıxışlar zamanı birgə üsyançı dəstələr yaradılmışdı. Həmin dəstələrə ermənilərlə yanaşı, kürdlər və türklər də daxil olmuşdular. Müvəqqəti səciyyə daşıyan bu cür əməkdaşlıq "Ərzurum üsyanı" adını almış irimiqyaslı Ərzurum hadisəsi zamanı daha bariz şəkildə təzahür etdi (1906-cı il). Ərzurumda baş verən çıxışlar Mehmed Səbahəddin tərəfindən planlaşdırılmışdı. Üsyanın faktiki rəhbəri şahzadə Mehmedin Ərzurum qarnizonunun əsgərlərini hökumət əleyhinə çıxışa hazırlayan Hüseyn Tosun bəy idi. Ərzurum hadisələrində erməni daşnaklarının da əli vardı. Hərçənd ki, onların rolu özlərinin sonra təqdim etdikləri qədər də böyük olmamışdır. Belə ki, daşnak liderlərindən biri "Daşnaksütyun" partiyasının ikicildlik tarixinin müəllifi M.Vardanyan yazırdı ki, üsyanın rəhbərləri (gənc türklər) daşnaklarla əlbir kütləvi çıxışlarda iştirak etməyi açıq-aşkar qadağan etmişdilər. Məqsəd yeni erməni-türk qırğını üçün əhaliyə bəhanə verməməkdən ibarət olmuşdur. Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, həbs olunan üsyan rəhbərləri arasında bir nəfər də erməni yox idi.

1905-ci ilin sonunda Rusiyada inqilabi hərəkət özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı: proletariatin əzəmətli tətilləri, kütləvi iğtişaşlar ölkəni sarsıtdı. İnqilabi hərəkətin gərginliyini zəiflətmək məqsədilə imperator II Nikolay oktyabrın 17-də manifest imzaladı ("Dövlət qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında"). Sənəddə bəzi azadlıqlar bəyan olunur, Dövlət Duması yaradılması nəzərdə tutulurdu. İnqilabın hərəkətverici qüvvələrindən birini təşkil edən liberal əhvali-ruhiyyəli burjuaziya öz məqsədinə çatdığını güman etdi, hərəkətdən uzaqlaşdı və fəhlələr çarizmlə təkbətək qaldı.

Buna baxmayaraq, sosial-demokratlar (bolşeviklər) hakimiyyəti ələ keçirmək üçün ümitsiz də olsa, daha bir cəhd göstərdilər və fəhlələri Moskvada silahlı üsyana təhrik etdilər. Hərçənd ki, qələbəyə heç bir güman yox idi. 1905-ci ilin

dekabrında Krasnaya-Presnyada barrikada döyüşləri fəhlələrin üsyançı dəstələrinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bundan sonra inqilabi hərəkət geriləməyə başladı. Bu isə pozğunluq, özbaşınalıq şəraitində baş verirdi, zəifləməkdə olan inqilabi hərəkətin ayrı-ayrı, adda-budda çıxışları ilə müşayiət olunurdu. Çarizmin vəzifələrini yüngülləşdirən daha bir amil Yaponiya ilə Portsmut sülh müqaviləsinin bağlanması oldu (5.XI.1905-ci il). Məhz bunun sayəsində hökumətin əl-qolu açıldı və o, fürsəti əldən vermədi. Ordu əsasən mütləqiyyətə sadıq qalmışdı. Bu da vahid cəbhədə çıxış edən ictimai qüvvələrin parçalanması ilə bərabər inqilabi məğlubiyyətini şərtləndirdi.

III F Ə S İ L

"DAŞNAKSÜTYUN" İKİ İNQİLAB ARASINDAKI DÖVRDƏ (1907-1913-cü illər)

1903-1905-ci illərin dərsləri göstərdi ki, "Daşnaksütyun" "Hnçak" və i.a. kimi geniş şaxələnmiş, məxfi qismən də leqal fəaliyyət göstərən, erməni əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edən partiyaların bazasında təşəkkül tapmış erməni terrorçuluğu Cənubi Qafqaz xalqları üçün hədsiz dərəcədə təhlükədir.

Ağ yalanı və demaçoqluğu, kütləvi terroru bayraq etmiş, özünün ordusunu, milisini, silahlı qüvvələrini yaradan erməni terrorçuları ilk dəfə "demokratik" maskanı bir yana qoyub, əsl simasını göstərdilər.

Daşnakların Azərbaycan xalqına qarşı 1904-1905-ci illərdə törətdikləri vəhşiliklər təsadüfi epizodlar deyil, ciddi işlənilib hazırlanmış və müəyyən dövrə qədər gizli saxlanmış planın bir hissəsi idi. Bu plan bir çox səbəbdən baş tutmadı: burada ermənilərin öz qüvvə və imkanlarını həddindən artıq şişirtmələri, müsəlman əhalisi tərəfindən müqavimətlə qarşılınması və əlbəttə; çarizmə qarşı çıxan qüvvələrin məğlubiyyəti də öz rolunu oynayırdı. Buna müvafiq olaraq, ermənilər və təşkilatlanmış bütün erməni terrorçuları sonrakı illərdə öz taktikasını dəyişdilər. Lakin döyüş qaydasını bərpa edərək Cənubi Qafqazda təxribatçılıq fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün əsas qisasçılıq məqsədlərinə sadıq qaldılar. Birinci Dünya müharibəsi başlayana kimi, "Daşnaksütyun" çarizmlə çarpışmada aldığı yaraları sağaldır, yeni fitnəkarlıqlara zəmin hazırlayırdı.

İnqilabın məğlub olduğu və bütün ölkədə irticanın hücumu keçdiyi dövr xüsusilə ağırlı keçirdi. Siyasi həyat o vaxt həddən ziyadə rəngbərəng, dolaşmaq mənzərəni təcəssüm etdirirdi və dəyişən kaleydoskopu xatırladırdı. Dünənki siyasi müttəfiqlər düşmənə çevrilmişdilər; partiyalar parçalanırdı, ayrılırdı, yeni təşkilatlar yaradılırdı; hər şeydə ixtilaf hiss olunurdu; əhalinin bir hissəsi, ilk növbədə, burjuaziya və burjuza ziyalıları inqilabın məğlub olduğunu görüb və

özbaşınalığın, talanların, soyğunçuluğun artmasından qorxuya düşən hissəsi hökumətin tərəfinə keçdi. Cənubi Qafqazın bir çox yerlərində öz fəaliyyətini inqilabi şüarlarla pərdələyən quldur dəstələri dolayırdı. Geri çəkilmə, lakin məğlubiyətlə barışmayan fəhlələr vaxtaşırı tətillər keçirir, iqtisadi və siyasi tələblərlə çıxış edirdilər. Aleksandropolun, Qarsın və Erivanın fəhlələri, Qafanın dəmiryolçuları dəfələrlə tətillə çıxırdılar.

1906-cı ilin fevralında şəhər Fəhlə Deputatları Sovetinin buraxılmasına baxmayaraq, Bakıda zəhmətkeşlərin çıxışları davam etməkdə idi. İyun-iyul aylarında Nobel qardaşlarının mədənlərində, Tağıyevin fabrikində fəhlələr tətillər etdilər, Xəzər dənizçiləri işi dayandırdılar, 4-5 sentyabrda Bakı fəhlələrinin ümumi tətillər keçirildi. 1907-ci il də Cənubi Qafqaza əmin-amanlıq gətirmədi. 9 yanvarı - Qanlı bazar gününü Bakı zəhmətkeşləri tətillər və nümayişlərlə qeyd etdilər. Cavanşir, Şuşa, Ərəş, Qaryagin qəzalarında kəndli üsyanları alovlandı.

1908-ci ildə də Cənubi Qafqaz zəhmətkeşləri, ilk növbədə Bakı proletariati dəfələrlə siyasi və iqtisadi tətillərə əl atdılar.

"Daşnaksütyun"un proletariata yaltaqlanaraq, fəhlələrin çıxışlarından öz alçaq məqsədləri üçün istifadə etməyə can atırdı. Onun təşviqatçıları mitinqlərdə fəal çıxış edir, inqilabi təntənəli sözlərlə özlərinə nüfuz qazandırmaya can atır, eyni zamanda gizlicə terrorçu, ermənipərəst şüarlar irəli sürürdülər. "Daşnaksütyun" və digər erməni terrorçu partiyalar bu illərdə çətin vəziyyətə düşmüşdülər. Özlərinə gələn çar hökuməti ən qorxulu düşməyə - daşnaklara qarşı fəal mübarizə aparmaya başladı: həbslər keçirilir, partiya fəalları sürgün edilir, gizli mətbəələr dağıdılır, silahlar müsadirə olunurdu. Bütün bunlar tətbiq olunan hərbi vəziyyət fonunda baş verirdi. Üsyançı partizan qruplarından ibarət olan zinvor dəstələri nizami ordu ilə açıq qarşıdurmaya girə bilmirdilər. Müsəlman əhalisinə qarşı fitnəkarlıqlar da artıq özünü doğrultmurdu və bir çox hallarda əks təsirlə nəticələnirdi. Azərbaycanlılar daha həvəslə birləşir, silahlanır və erməni terrorçularının söylərini dəf edirdilər. Bundan, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yalnız dinc əhali əziyyət çəkirdi. Nəhayət, ermənilər arasında "Daşnaksütyun"un fəaliyyətindən narazılıqlar artmaya başladı. Daşnakların rəhbərləri əhaliyə qızıl dağlar vəd edirdilər, lakin müharibə, dağıntı və müsibətdən başqa heç nə gətirmirdilər. "Əvvəlki fəaliyyətləri nəticəsində mənən pozulmuş zinvorlar "Daşnaksütyun"un bayrağı altında gizlənərək adi soyğunçulara və firildaqçılara çevrildilər".

Odur ki, qarətçilərin terroruna məruz qalmış əhali "Daşnaksütyun"dan üz döndərməyə başladı.

Partiyanın maliyyə vəsaiti də sarsıldı. Məlum olduğu kimi, müharibə pul tələb edirdi. Bu illərdə "Daşnaksütyun" mahiyyət etibarilə iki cəbhədə: çar hökumətinə və azərbaycanlı əhalisinə qarşı döyüşürdü. Ordunu saxlamaq böyük xərclər tələb edirdi. Partiyanın xəzinəsi də tükənməkdə idi. Odur ki, Zinvorlara

əmək haqqı da verilmirdi. Bu, ona gətirib çıxardı ki, soyğunçu quldur dəstələr formalaşmağa başladı: onlar nəinki başqa xalqları, habelə erməniləri də soyub-talayır və qətlə yetirirdilər.

Beləliklə, tarixi hadisələrin gedişi "Daşnaksütyun"u dilemma qarşısında qoymuşdu: ya dəyişən tarixi şəraitdə birdəfəlik məhv olmalı, ya da indiki tələblərə uyğun "ideya" və "prinsipləri" yenidən dəyişməli.

Yüz səksən dərəcə dönüş zəruri idi. Hər şeydən əvvəl, daşnakların Rusiya ilə, daha doğrusu, çar hökuməti ilə barışması zəruri idi. Axı, son üç il ərzində daşnaklar bu hökuməti lənətləyir və terroradan istifadə etməklə onun nümayəndələrini qəddarlıqla qətlə yetirirdilər. Doğrudur, şərait erməni terrorçuları üçün əlverişli istiqamət almaqda idi. 1905-ci ildə, ölkədə inqilabi yüksəlişin qızğın çağında qraf Voronsov-Daşkov Cənubi Qafqazın canişini təyin olundu. Çar sarayında öz məharəti ilə ad çıxarmış qraf ermənilərə öz rəğbəti ilə seçilirdi. Onun arvadı (Liza Qriqoryevna) milliyətcə erməni idi və qraf qısa müddətdə zəngin erməni burjuaziyası və neft sənayəçiləri dairəsində geniş əlaqələr yaratmışdı. Onun köməyi ilə bütün Tiflisdə əsas vəzifələr erməni fırıldaqçılarının əlinə keçdi. Təəccüblü deyildir ki, Voronsov-Daşkov erməni kapitalının köməyi ilə Balaxanıda zəngin neft mədəninə yiyələndi. 1905-ci ildə yeni canişin Bakıya gələrkən məlum oldu ki, onu neftçilərin tətilləri və fəhlələrin iş şəraiti deyil, öz mədənlərinin əmin-amanlığı maraqlandırır. Tətilçiləri ciddi cəzalandırmaqda hədələyən canişin Tiflisə döndü. Elə həmin il, Qarabağda erməni fitnəkarlıqlarının qızğın çağında, Şuşaya gedən yol daşnak terrorçuları tərəfindən kəsilən vaxt şeyxülislam, müfti və qazi canişinin qəbuluna getdilər. Canişindən Şuşa əhalisinə ərzaq çatdırılmasına kömək göstərməsini xahiş etdilər. Lakin Voronsov-Daşkov nümayəndəliyi qəbul etmədi və bildirdi ki, müsəlmanlara hələ bu da azdır. Ermənipərəst qrafın canişin təyin edilməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, qismən güzəştlər hesabına başa gəlsə də belə, istər mərkəzdə, istərsə də 1905-ci ilin əvvəlində ucqarlarda olan nisbi sakitlik çar hökumətinə hava və su kimi vacib idi. Belə bir güzəşt Voronsov-Daşkovun səyləri nəticəsində müsadirə olunmuş əmlakın erməni-qriqorian kilsəsinə qaytarılması və erməni kilsə məktəblərinin açılması barədə 1906-cı ildə imperator fərmanının imzalanmasında özünü büruzə verdi. Müasirlərdən biri yazırdı: "Bu ali sədəqə inqilaba meyil etməyən, lakin "Daşnaksütyun"un sadıq üzvü olan burjuva ünsürünü partiyadan ayırdı. "Daşnaksütyun"u ona görə qoşulmuşdu ki, kilsə əmlakının müsadirələrində və kilsə məktəblərin bağlanması kilsənin milli özünəməxsusluğuna qəsd edildiyini və zorla ruslaşdırma meylini görürdü". Çar hökumətinin mülahizəsi bütövlükdə özünü doğrultdu: erməni burjuva ziyalıları belə hesab etdilər ki, heç olmazsa, "minimum proqram" yerinə yetirilmişdir və 1905-ci ilin ikinci yarısından etibarən inqilabi hərəkətdən uzaqlaşmağa başladılar. Üstəlik daşnakların öz aralarında da parçalanma müşahidə olunmaqda idi.

1906-cı ilin əvvəlində, Cənubi Qafqazın bir çox quberniya və qəzalarında hərbi vəziyyət tətbiq olunduqdan sonra yuxarıda göstərilən zinvorların quldur dəstələri soyğunçuluqla və talançılıqla məşğul olmağa, xüsusilə ucqar kənd yerlərində dinc əhalini qorxuya salmağa başladılar. Bir təhər də olsa, "Daşnaksütyun"un sarsılmış nüfuzunu möhkəmləndirmək və Rusiya ilə barışmaq üçün zəmin axtarmağa can atan daşnakların hərbi təşkilatının yuxarı təbəqələri tələm-tələsik yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu arayırdılar. "Hərbi ierarxiyanın təbəqələrində gördülər ki, indiki ümumi vəziyyətdə açıq üsyanın məğlubiyyətə düşər olacağı labüddür və ermənilər Rusiya ilə Türkiyə arasında mənəngənəyə düşəcəklər".

Vəziyyətdən çıxmaq istəməyən bir sıra daşnak hərbi rəisləri "Daşnaksütyun"un III qurultayının Rusiya ilə fəal və açıq mübarizə haqqında qərarının əksinə olaraq belə nəticəyə gəldilər ki, çar hökumətinə loyallıq münasibətlərini nümayiş etdirlərsinlər və "yaşıl qvardiya" (və yaxud "yaşıl yüzlüklər") yaratdılar. Sonra həmin qvardiyaları öz təşəbbüsləri ilə Cənubi Qafqazda quldur dəstələri ilə (dünənki daşnak ordusu) mübarizə üçün çar hökumətinin sərəncamına verdilər. Beləliklə, erməni terrorçuları bir gülləyə iki dovşan vurmaq istəyirdilər: birincisi, talançılardan, terror aktlarından və quldurlardan (yəni ekstremist quldurlar biz deyilik, onlardır) yaxa qurtarmaq, ikincisi, hakimiyyətlə ünsiyyətə girməklə, onlara öz xidmətlərini təklif etmək və hərbi təşkilatın ən yaxşı hissəsini tar-mar edilməkdən qorumaq və bu yolla hərbi təşkilatı leqallaşdırmaq.

Bu kələk "Daşnaksütyun" rəhbərliyi üçün səciyyəvi olmuşdur: "Əsas ideya nəminə özünün geniş təbliğ olunan prinsiplərindən imtina etmək, dünənki qəddar düşmənlə ittifaq bağlamaq, silahı öz əsgərlərinə qarşı çevirmək, dünən çiyin-çiyinə döyüşdükləri adamları məhv etmək. Qeyd edək ki, quldurlara çevrilmiş dünənki zinvorların əksəriyyəti yolundan azdırılmış kəndlilər idi. Onları torpaqdan ayırmış, başlarını sərəm terrorçuluq ideyaları və şirin vədlərlə doldurmuş, silahlandırmış, adam öldürməyə alışdırmış və sonra taleyin hökmünə buraxmışdılar. Rusiya hökuməti ilə birlikdə öz soydaşlarını amansızlıqla məhv etmək meyli daşnak liderlərinin vəhşiliyini və prinsipsizliyini nümayiş etdirdi. Onlar üçün canlı insanlar "canlı zibildir", "yad ünsür"dür. Bir çox məsələlərdə daşnaklar - sovet hakimiyyəti qurulanda və hərbi kommunizm dövründə amansız və kütləvi bolşevik terrorunu kölgədə qoymuşdular.

"Yaşıl qvardiya" çoxsaylı deyildi, bu dövrdə daşnak ordusunun əksər hissəsi bölünüb parçalanmışdı. Dünən çiyin-çiyinə döyüşdüyü əsgər soydaşına güllə atmaq istəyənlər çox deyildi. Lakin "yaşillər"ın fəalları sabiq zinvorların dəstələri ilə mübarizəni genişləndirdilər. Bakıda general-qubernator Faddeyevin tapşırığı ilə bu qvardiyaya vəkil Babacanov rəhbərlik edirdi.

Bakıda "Yaşıl qvardiya" talan və soyğunlarda iştirak edən sabiq zinvorlara divan tuturdu. Belə ki, tanınmış erməni qulduru və anarxist Kalaşyan qətlə yetirilmişdi.

Lakin bu təşəbbüs nəzərəcarpan səmərə vermədi. O zaman Bakıda "Yaşıl qvardiya" tərəfindən əsasən "Daşnaksütyun"un sağ qanadı "mşak"çılar tərəfindən təşkil olunmuş 10-15 aksiya keçirildi. Tezliklə "yaşılqvardiyaçılar" özləri quldurluqla məşğul olmağa başladılar. Az keçmədi ki, onların fəaliyyəti də dayandırıldı.

"Yaşılılar"ın fəaliyyəti "Daşnaksütyun"un bir çox üzvlərində kəskin narazılıq doğurdu. Axı hərbcilər - "Yaşıl qvardiya" yaradılmasının təşəbbüskarları diktatura elan olunmasının zəruriliyindən danışırdılar. Başqa sözlə, partiyanın daxilində onun hərbi təşkilatından istifadə etməklə hərbi çevrilişə cəhd göstərilmişdi.

Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, 1906-cı ildə Rusiyada inqilabın məğlubiyyətindən və Cənubi Qafqazda millətlərarası toqquşmalar dayandırıldıqdan sonra "Daşnaksütyun" yolayrıcında qalmışdı: üzvlərin bir qismi belə hesab edirdi ki, Rusiya ilə mübarizəni qurtarmaq lazımdır. Əks halda, "Rusiya ilə Türkiyə arasında" məngənəyə düşmək olar. Daha doğrusu, 90-cı illərin proqramına qayıtmaq lazımdır, başqa sözlə, Rusiya dövlətinin daxili işlərinə qarışmamaq, diqqəti Türkiyə erməniləri tərəfinə yönəltmək lazımdır.

Daşnakların başqa bir hissəsi Rusiyada inqilabi hərəkata qoşulmağın və çar Rusiyasına qarşı mübarizənin zəruriliyini iddia edirdi. "Daşnaksütyun"un bu qanadı Rusiya sosial-demokratiyasının mövqeyinə daha yaxın idi və onların ideyalarından faydalanırdı.

Zinvorların mənəvi pozğunluğu, "yaşıl yüzlüklər"in fəaliyyəti, daxili didişmələr, maliyyə problemləri, nəhayət, yeni proqramın işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi - bütün bunlar "Daşnaksütyun"un IV qurultayının çağırılmasını şərtləndirdi. Növbəti Ali Məclis 1907-ci ilin əvvəlində Vyanada toplandı.

Daşnak təşkilatının tarixində bu qurultay mühüm mərhələ oldu. Çünki son illər ərzində (1903-1906) təşəkkül tapmış təşkilati formalar və qurumlar yeni proqramda və nizamnamədə öz əksini tapdı.

Qurultayda qəbul olunmuş direktiv proqram belə adlanırdı. "Daşnaksütyun" erməni inqilabı və sosialist partiyası haqqında minimum proqram".

Proqramın giriş hissəsində deyilirdi ki, erməni inqilabı federasiyası, inqilabçı və sosialist partiyası kimi, mütləqiyyətin xalq idarəçiliyi, kapitalizmin işə istehsalat alətləri vasitələrinin sosiallaşdırılması ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutaraq zəhmətkeş ermənilərin iqtisadi, siyasi və milli mənafeələrinin müdafiəsini öz qarşısına məqsəd qoyur.

Bu minimum tələblər iki dərəcəyə bölünürdü: 1) siyasi-hüquqi sahədə və 2) iqtisadi sahədə. Bu dərəcələrin hər birinin də öz növbəsində tələbləri vardır: a) Türkiyə Ermənistanı * üçün; b) Cənubi Qafqaz (Qafqaz) üçün.

Türkiyə Ermənistanı üçün "Türkiyəyə muxtar və federativ münasibət zəminində siyasi və iqtisadi azadlıq nəzərdə tutulurdu 2. Mərkəzi hökumətin əlində isə xarici siyasətə, orduya, maliyyəyə, gömrüyə, poçta, teleqrafa, dəmir yoluna rəhbərlik qalırdı".

Cənubi Qafqaza (Qafqaza) gəldikdə isə, o, proqramın tərtibçilərinin fikrincə, federativ əsaslarla Rusiyanın tərkibində demokratik respublika olacaq və dövlətin müdafiəsi, xarici siyasət, pul kəsilməsi və gömrük sistemi məsələlərində Rusiya ilə bağlıdır.

Zaqafqaziya respublikası ən geniş muxtariyyətə malik kontonlara bölünməli idi. Kontonların tərkibinə daxil olmuş icma-kommunalı isə "kommunal məsələlərdə" muxtar hüquqlara malik olacaqdılar.

I bölmənin 9-cu bəndi daha maraqlıdır. Bu bənddə deyilir ki, imkan daxilində eyninövlü qruplaşmalar yaratmaq məqsədi ilə kontonların sərhədləri göstəriləndə ölkənin topoqrafik və etnoqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Burada "eyninövlü" qruplaşma dedikdə, təbii ki, o vaxt Cənubi Qafqaz yığcam şəkildə deyil, digər xalqlar -köklü əhali arasında səpələnmiş ermənilər nəzərdə tutulurdu.

Daşnak liderləri gözəl başa düşürdülər ki, mərkəzləşdirilmiş erməni dövlətini yaratmağa müvəffəq olmayacaqlar. Çünki erməni əhalisi üçün əksəriyyət təşkil edən kifayət qədər geniş ərazilər yaradılmayıb. Türkiyə Ermənistanında 90-cı illərdə daşnakların fitnəkarlıqlarının iflasa uğraması bunu bir daha sübut etdi. Odur ki, erməni terrorçularının niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün "bölünmə" zəruri idi. Nəticədə süni surətdə elə ərazilər yaradılmalı idi ki, orada ermənilər say baxımından üstünlük təşkil etsinlər. Bu siyasət hələ XIX əsrdən etibarən ermənilərin Türkiyədən kütləvi surətdə Rusiyanın hüdudlarına köçürülməsi dövründən düşünlülərək həyata keçirilirdi. 1905-1906-cı illərdə ermənilər və azərbaycanlılar arasında daşnaklar tərəfindən təhrik olunmuş toqquşmalar dövründə bu özünü daha parlaq şəkildə təzahür etdirdi.

Beləliklə, zahirən ziyansız görünən "...imkan daxilində eyninövlü qruplaşmalar yaratmaq" ifadəsi arxasında köklü əhalinin dədə-baba torpaqlarından

* O zaman Osmanlı Türkiyəsinin altı vilayətini (Ərzurum, Van, Bitlis, Diyarbəkir, Ellaris, Sivas) daşnaklar Türkiyə Ermənistanı adlandırdılar. Burada 1914-cü ilə kimi çoxlu erməni yaşayırdı, lakin bir vilayətdə belə üstünlük təşkil etmirdilər.

proqramlaşdırılmış təzyiqlə sıxışdırılıb çıxarılması və erməniləri "bir topaya yığmaq" məqsədi dayanırdı.

"Hər iki ölkə üçün" (yəni Türkiyə və Rusiyanın hüdudlarında hipotetik muxtariyyət) siyasi hüquqlar arasında "Daşnaksütyun"un proqramında "millətin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ" nəzərdə tutulur. O cümlədən, indi bu üzdənirəq hüquqdan erməni terrorçuları tərəfindən Qarabağın dağlıq hissəsinə iddiaları motivləşdirmək üçün istifadə olunur. Məhz burada onilliklər boyu azərbaycanlıların sıxışdırılması siyasəti nəticəsində ermənilər bir topaya yığıldılar".

Beləliklə, öz müqəddəratını təyin etməyə dair bənd gec partlayan mina rolunu oynayırdı. Onu "Daşnaksütyun" öz layihəsinin zəmini kimi planlaşdırılan Cənubi Qafqaz Respublikasının özülünü qoymuşdu.

Bütövlükdə isə, "Daşnaksütyun"un proqramının siyasi hüquqları haqqında olan bölməsi ilə səthi tanışlıq mütərəqqi və demokratik təsir bağışlayırdı. Biz burada ümumi seçki hüququ, hakimiyyətin bütün nümayəndələrinin birbaşa müstəqil və gizli səsvermə yolu ilə seçilməsi; vicdan, söz və mətbuat, yığıncaq, ittifaq və tətill azadlığı, imtiyazların ləğv olunması, şəxsiyyətin, mənzilin və yazışmaların toxunulmazlığı, azad hərəkət və pasport rejiminin ləğv olunması, ümumi icbari pulsuz ibtidai təhsil; təhsilin ana dilində aparılması; pulsuz məhkəmə; katonların və icmaların vəzifəli şəxslərinin iki, bütün diyarın müdiriyyətinin isə üç əsas dili bilməsi və bu zaman dövlət (rus dili) dilinə yiyələnməyin hamı üçün məcburi sayılması, daimi ordunu xalq milisi ilə əvəz etmək və i.a. xatırlanır.

Proqramın iqtisadi hissəsində də çoxlu yağlı vədlər öz əksini tapmışdı. Burada torpaqların sosializasiyası nəzərdə tutulurdu. Lakin torpaq xüsusi mülkiyyət predmeti ola bilməzdi və alqı-satqı dövryyəindən çıxarılırdı. Proqramda dolaylı vergilərin (ziynət əşyalarından alınan vergilərdən başqa) ləğv olunacağı vurğulanırdı. Hamının ala biləcəyi kredit, istehlak və istehsal kooperasiyalarının inkişafı, səkkizsaatlıq iş gününün tətbiqi, zərərli istehsal sahələrində işləyənlər üçün iş gününün qısaldılması, şəhərdə və kənd yerlərində minimum əmək haqqının tətbiqi, müəssisə müdiriyyətinin fəhlələr tərəfindən seçilməsi, dövlət və müəssisə sahibləri tərəfindən bədbəxt hadisələrə, qocalığa və xəstəliyə görə işçilərin sığorta olunması, pulsuz tibbi yardım və s. proqramının iqtisadi bölümünün əsas göstəricilərindən idi.

Demək olar ki, "Daşnaksütyun" bu layihədə hələ əvvəllər sosial-demokratlar tərəfindən bəyan edilmiş bütün "şirnikləndirmələrdən" istifadə etmişdi: burada müxtəlif hüquq və azadlıqlar toplusu şəklində kəndlilər və ziyalılar üçün şirnikləndirici vədlər əks olunmuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi: bütün bu mütərəqqi prinsipləri və müddəaları proqrama daxil etmədən daşnaklar erməni

əhalisinin əhəmiyyətli hissəsini öz sıralarına cəlb edə (həm də saxlaya) bilməzdilər. Çünki o vaxt erməni əhalisi sosial-demokrat şüarlarına daha çox meyil göstərirdi və əvvəlki qaynar illərin hadisələri ilə "inqilabiləşmişdi" və üstəlik də "Daşnaksütyun" inqilabi ifadələr bəyan etmək və yağlı vədlər vermək sahəsində bir-birini ötməyə çalışan digər erməni terrorçu partiyaları ilə daim yarışmalı, rəqabət aparmalı olurdu. Bunu nəzərə alan daşnak liderləri öz proqramlarına beynəlmiləlciliyi və başqa xalqlara hörmət bəslənməsini sübut edən bəndlər daxil etdilər.

Proqramın iqtisadi hissəsində həm də göstərilirdi ki, "müsəlmanlar öz həftəlik istirahət günlərindən istifadə edirlər".

Lakin bütün bu demokratik şüarçılıq "Daşnaksütyun"un əlaqəsinin bəzəyindən başqa bir şey deyildi. Onun arxasında əsl mahiyyət - erməni milli müstəsnalığının təbliği, qonşu xalqlara nifrət və özgə əraziləri hesabına sərvət talamaq səyi dururdu.

"Daşnaksütyun"un bütün liderləri həmişə məharətlə uzağa gedən məqsədlərini mülayim tələblərlə pərdələyə bilirdilər. Belə ki, yeni proqramda federativ əsaslarla iki muxtariyyətin - Türkiyədə və Rusiyada yaradılması tələbi ilə qarşılaşırdıq. Vahid və müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılması məsələsi hələ ki qarşıya qoyulmurdu (hələ vaxtı çatmayıbdır). Erməni terrorçuları nə qədər fanatik olsalar da, başa düşürdülər ki, mərhələ-mərhələ irəliləmək lazımdır: əvvəlcə iki muxtariyyət, sonra onların federasiyadan çıxması və birləşməsi. Çox sərt şüarlar, həddən ziyadə uzaq məqsədlər o zaman geniş əhali kütləsini, ilk növbədə xırda burjuaziyarı və ziyalıları qorxuya sala bilərdi.

Cənubi Qafqaz respublikası yaradılmasına gəldikdə isə, burada da daşnaklar müəyyən məqsədlər güdürdülər. 1905-ci ilin dərsləri hədəf getmədi: onlar başa düşdülər ki, mütləqiyyətlə mübarizə və məhdud müstəqillik qazanmaq üçün bütün Cənubi Qafqaz xalqlarının birgə fəaliyyəti olmadan keçinmək qeyri-mümkündür. Odur ki, müstəqillik uğrunda mübarizəyə gürcüləri və azərbaycanlıları da cəlb etmək vacib idi. Yuxarıda göstəriləyi kimi, 1905-ci ildə ermənilər öz niyyətlərinə, qismən də olsa, nail olmuşdular. Lakin bu illər ərzində ermənilərlə ünsiyyətdə kifayət qədər acı təcrübə toplamış azərbaycanlılar bu məsələyə ehtiyatla yanaşmalı oldular. Lakin sonralar, "Daşnaksütyun" öz şüarlarında sosial-demokratlarla yaxınlaşanda, "beynəlmiləlciliyini" reklam etdikdə Cənubi Qafqaz proletariyatının və ziyalılarının müəyyən hissəsi daşnaklara inandı və "vəhdət" bayrağı altında onlarla əməkdaşlığa başladı.

Planlaşdırılan Cənubi Qafqaz respublikasında, ermənilər iqtisadiyyatda, bank işində və sənayedə öncül mövqelər tutduqlarından daşnaklar hakim rolunu oynamağa hazırlaşdılar. Bundan əlavə, dəqiq və şəxələnmiş struktura - "dövlətçilik skeleti" nə malik olan "Daşnaksütyun", əlbəttə ki, əgər məsələ Cənubi

Qafqaz respublikası yaradılması ilə başa çatsaydı, qalan partiyaları geridə qoyardı (o cümlədən gürcü və azərbaycanlıların partiyalarını).

Hadisələri bir qədər qabaqlayaraq xatırladaq ki, 1918-ci ildə qısa müddət ərzində belə bir respublika meydana çıxsada, onun yaşaması çox çəkmədi, həm də respublikanın dağılmasının səbəbkarı hədsiz iddialar tələb edən və fitnələr törədən erməni terrorçularının özləri oldular.

"Daşnaksütyun"un 1907-ci ildə keçirilən IV qurultayında qəbul etdiyi nizamnamə 28 bənddən ibarət idi. Bu sənəddə partiya üzvlük, onun təşkilatı qurumu, maliyyələşdirmə qaydası və maliyyə vasitələrinin xərclənməsi, döyüş qrupları, müxtəlif birliklər, terror, intizam və məhkəmə sistemi haqqında bəndlər vardı.

Nizamnamədə, əsasən, 1900-cü illərin əvvəllərində çar hökuməti ilə fəal mübarizədə meydana çıxan və yaşamaq qabiliyyətini sübut etdirən fəaliyyət prinsipləri və strukturları əks olunmuşdu.

Partiyaya üzvlük bölməsində göstərilirdi: "Erməni İnqilabi İttifaqına üzv olmaq istəyən hər bir kəs bütövlükdə təşkilatın proqramını və taktikasını qəbul etməli, nizamnaməyə tabe olmalı və partiyanın bütün qərarlarını həyata keçirməyə çalışmalıdır". Partiyaya üzvlük "fəaliyyətli", yəni ittifaqın orqanlarından birində iştirak edən, üzvlük haqqı verənlərə və yardımçılara, yəni "partiyamızın proqramını qəbul edənlərə və ona maddi yardım göstərənlərə, bu təşkilatın qaydalarını və taktikasını rəhbər tutmayanlara bölünürdülər". Yardımçı üzvlərin seçmək və seçilmək hüquqları yox idi. Üzvlük haqqında olan bölməyə partiyanın "ayrı-ayrı xadimləri" bölməsi də əlavə olunmuşdu. Həmin bölmədə söhbət təbliğatçılardan və nümayəndələrdən gedirdi. Təbliğatçılar o şəxslər hesab olunurdular ki, "Daşnaksütyun"un mərkəzi komitələrinin bəyənməsindən və ya seçib-ayırmasından sonra rayonlarda təbliğatla məşğul olurlar. Nümayəndələr isə partiyanın konkret tapşırıqlarını yerinə yetirən şəxslər sayılırdı və onlara müvafiq vəsiqələr verilirdi.

Yardımçı üzvlər, təbliğatçılar, nümayəndələr kimi dərəcələrin olması "Daşnaksütyun"a erməni əhalisinin daha geniş kütlələrini - təəssübkeşləri, çağdaşları, qismən partiya qoşulanları və i.ə. əhatə etmək imkanı verirdi. Onlar "Daşnaksütyun"un fəaliyyət orbitinə cəlb edildikdən sonra peşəkar gizli inqilabçılara çevrilmirdilər. Bununla bərabər, partiya böyük köməklik göstərirdilər. Belə ki, bu şəxslər praktiki olaraq, bütün dövlət və idarə müəssisələrində işləyirdilər.

"Daşnaksütyun"un orqanları bunlar idi: 1) dəstə; 2) yarımkomitə; 3) komitə; 4) mərkəzi komitə; 5) məsul orqan; 6) büro. Dəstəyə ən azı 7 adam daxil olmalı idi. Siyasi döyüş, peşə və i.ə. istiqamətlərdə dəstələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Yarımkomitələr 3-5 nəfərdən ibarət olurdu. Yarımkomitələr ən azı 50 nəfər partiya üzvü olan yerlərdə yaradılırdı.

Növbəti orqan komitələr idi: komitələr ən azı 200 partiya üzvü olan yerlərdə yaradılır, öz pul vəsaitlərini mərkəzi komitələrə göndərirdilər. Mərkəzi komitələr isə «Daşnaksütyun» partiyasının ən azı 1000 üzvü olan yerlərdə yaradılırdı. Mərkəzi komitələr nümayəndələr məclisi tərəfindən seçilirdi, illik hesabatlarını öz bürolarına göndərirdi. Artıq qalan pul vəsaitləri də həmin büroya yola salınırdı. Mərkəzi komitələrin mətbuat orqanı olurdu.

Üzdənirəq "məsul orqanlar" da fəaliyyət göstərirdi ki, bu orqanlar ümumi yığıncaq tərəfindən seçilirdi və bir qayda olaraq irimiqyaslı, təcili tədbirlər görmək lazım gələndə yaradılırdı və fəaliyyət göstərdiyi yerlərdə ona rəhbər səlahiyyətləri verilir.

Nizamnamədə iki büro - Şərq və Qərb - nəzərdə tutulmuşdu. Bütün yollar büroya gedib çıxırdı və aşağı daşnak orqanlarına rəhbərlik və nəzarət, praktiki olaraq, bürolar vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

Şərq bürosu ərazisinə daxil idi: Ölkə:* Kirasan-Xarbert-Tiqranakert (Diyarbəkir) şərq xətti; b) Qafqaz, Rusiya və İran. Qərb bürosunun ərazisinə isə Kirasan-Xarbert-Tiqranakert xəttindən qərbə doğru, Kiçik Asiya aid edilmişdir c) Balkan yarımadası, Amerika, Misir və Rusiya ilə İrandan başqa bütün xarici ölkələr. Qərb bürosu «Daşnaksütyun»un əsas mətbu orqanını - "Droşak" qəzetini, habelə ittifaq adından erməni dilində və xarici dillərdə digər nəşrləri buraxırdı.

Bundan əlavə, ərazilər üzrə rayon yığıncaqlarının çağırılması da nəzərdə tutulurdu. İttifaqın üç rayon yığıncağının çağırılması göstərilirdi: a) Böyük Ermənistan** ; b) Qafqaz (oraya Vrej də daxil edilirdi); c) Qərb rayonu*** . Rayon yığıncaqları ehtiyac və imkan olduqca, Qafqazda isə ildə ən azı bir dəfə toplanmalı idi. Bürolar, məsul orqanlar, mərkəzi komitələrin rayon yığıncaqları, mərkəzi komitələrin özləri, rayon mətbuat orqanlarının redaksiyaları, rayon tələbə təşkilatları bu rayon yığıncaqlarına öz nümayəndələrini göndərirdi. Habelə, "Daşnaksütyun"un ayrı-ayrı görkəmli xadimləri fərdi qaydada dəvət olunurdular.

Partiya sistemində daha bir seçkili orqan - İttifaqlar Şurası fəaliyyət göstərirdi. Həmin Şura Şərq və Qərb bürolarının, məsul orqanların, Şərq və Qərb rayon yığıncaqlarının (müvafiq olaraq 2 və 1 nümayəndə) nümayəndələrindən

* Daşnak sənədlərində Türkiyə Ermənistanı «ölkə» adlandırılır.

** Türkiyə Ermənistanı

*** Qərbi Avropa

ibarət olurdu. İttifaqlar Şurası məsul orqanların və büroların fəaliyyətinə qiymət verməli idi. O, həmçinin «Daşnaksütyun»un xarici ölkə təşkilatları ilə əlaqələrinə rəhbərlik edir, habelə, ali məhkəmə təsisatı hesab olunurdu. Partiyanın uzunmüddətli siyasətini müəyyən edən ali orqan ümumi yığıncaq (qurultay) olurdu. Qurultayda seçki əsasında mərkəzi komitələrdən tutmuş bütün daşnak təşkilatlarından, habelə tələbə təşkilatlarından nümayəndələr iştirak edirdilər. Gördüyümüz kimi, "Daşnaksütyun" mürəkkəb, çoxpilləli struktura, fəaliyyət mexanizminə malik olmuşdur. Onun mahiyyətini ilk baxışdan başa düşmək çox çətinidir. Üstəlik, daşnak ierarxiyasında təşkilatların adları müasir təsəvvürlərə uyğun gəlmir (məsələn: rayon yığıncaqları mərkəzi komitədən üstündür və s.). Belə mürəkkəblik 1903-1906-cı illərdə təşkilat strukturunun yaranmasının birmənalı olmayan prosesini əks etdirirdi. Onda erməni terrorçuları açıq inqilabi mübarizəyə keçdiklərindən böyük ərazidə eyni vaxtda bir çox məsələləri həll etməli idilər. Bu məqsədlə müxtəlif adlar daşınan və müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən çoxsaylı partiya orqanları yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi.

Xüsusi bölmədə ("ən yüksək hədlə tələblər") mərkəzi komitələrin - daşnak hərəkatının əsas dayaq mərkəzlərinin fəaliyyəti haqqında danışılırdı. Müəyyən olunurdu ki, bir Mərkəzi Komitə ən azı 1000 nəfər fəaliyyətli üzvə və ən azı 20 min frank gəlirə malik olmalıdır. Bundan başqa, hər bir mərkəzi komitə "təşkilat üçün hər il təşkilatlanmaq istəyən strateqləri cəlb etməli və yaxud hazırlamalı, ya da hər rayonda öz daxili şəraitinə müvafiq olaraq, inqilabi iş üçün mütəxəssis yoldaşlar hazırlamalıdır", habelə hər il ən azı 50 silahlı yoldaş hazırlamalıdır ki, onlardan 10 nəfəri "Ölkəyə keçməyə hazır olsun". "Ölkə" - bildiyimiz kimi, Türkiyə idi. Yəni söhbət ondan gedir ki, "Daşnaksütyun"un hər bir mərkəzi komitəsi ildə Türkiyəyə gizli yolla keçmək üçün ən azı 10 terrorçu-təşviqatçı hazırlamalı idi.

"Pul vəsaiti", "Mühasibat", "Qarşılıqlı yardım" bölmələrində partiyanın gəlirlərindən, üzvlük haqqından, mədaxil-məxaric kitabının aparılmasından bəhs olunurdu. Müəyyən edilirdi ki, təşkilatın ümumi gəlirinin 5 faizi "ümumi yığıncağın sərəncamçı olduğu inqilab fonduna köçürülməlidir".

"Döyüş qrupları" bölməsində göstərilirdi ki, hər dəstə 10 nəfər yaraqlıdan ibarət olur, yerli orqanların və büronun təlimatlarını rəhbər tutur: "Hər bir yaraqlı öz əməyi ilə məşğul olmalı və öz silahına malik olmalıdır, yalnız bu zaman inqilabi tədbirə bir yaraqlı kimi daxil edilir".

"Terror" bölməsində deyilirdi ki, terror: a) siyasi; b) təşkilati ola bilər. Lakin bu anlayışların məzmunu açılmırdı. Praktikada daşnaklar siyasi terroru, qətləri, qırğınları hakimiyyətə, digər millətlərin nümayəndələrinə, "Daşnaksütyun" a kifayət qədər loyallıq göstərməyən şəxslərə və i.a. münasibətdə nəzərdə tuturdular. Onlar təşkilati terror dedikdə xəyanətdə şübhəli olan silahdaşlarına və yaxud

partiyanın direktiv sənədlərini yerinə yetirməyənlərə münasibətdə həyata keçirilən aktları başa düşürdülər.

"İnqilabi mətbuat" bölməsində göstərilirdi ki, İttifaqın mərkəzi orqanı "Droşak"dır. Rayon məclislərinə və mərkəzi komitələrə mətbu orqana malik olmaq hüququ verildi.

"İntizam" və "Məhkəmə intizamı" bölmələrində müqəssir bilinən partiya üzvlərinin cəzalandırılması qaydaları nəzərdə tutulurdu, lakin cəza növləri xatırladılmırdı. Lakin bilirik ki, cəza növləri sərt idi, hətta ölüm hökmü də nəzərdə tutulurdu.

IV qurultayın (ümumi yığıncağın) fəaliyyəti Proqram və Nizamnamənin qəbul olunması ilə bitmədi. Səbiq zinvorlarla, "yaşıllar qvardiyası", bir sıra hərbi rəislər tərəfindən elan olunmuş "hərbi diktatura" ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi də az əhəmiyyət kəsb etmirdi. 1907-ci ildə siyasi yolaırcında qalan partiyanın gələcək strategiya xətti barədə məsələ də prinsipial səciyyə daşıyırdı. Səbiq zinvorlar bu dövrdə nəinki azərbaycanlılar, habelə Cənubi Qafqazın digər xalqları üçün əsl bəlaya çevrilmişdilər. Onların əhəmiyyətli hissəsi "erməni-tatar" qırğını özbaşınalıqları zamanı veyllənməkdən mənən düşkünləşdilər, kiçik və böyük mərkəzlərdə fırılacaqılının, istismarçılının və muzdlu qatillərin sıralarını genişləndirdilər".

Səbiq zinvor quldur dəstələrinə münasibətdə məsələ çox sadə yolla həll olundu; onlar partiyanın adını ləkələyən fitnəkarlar elan edildilər; "Daşnaksütyun"un bütün orqanlarına əmrlər verildi; talançılını, quldurları və mərkəzi orqanların qərarlarına tabe olmayan zinvorları tutmalı və məhv etməli. Bu barədə "Daşnaksütyun"un bütün təşkilatlarına məlumat verildi, müvafiq müraciətnamələr, vərəqələr nəşr olundu, yerlərə göndərildi. 1907-ci ilin sonuna - 1908-ci ilin əvvəlinə aid edilən və "Daşnaksütyun" erməni inqilab partiyasının Qafqaz döyüş təşkilatı tərəfindən imzalanmış bu cür sənədlərin birində deyilirdi: "Şantajçılar bizim tərəflərdə çoxlu azğın hücumlar təşkil edir, hökm sürən anarxiyanı dərinləşdirir və bununla da irtica tərəfdarlarının dəyirmanına (beləcə - B.N.) su tökürlər... "Daşnaksütyun"un erməni inqilabçı partiyasının Qafqaz döyüş təşkilatı vətəndaşları şantajçılarla mübarizədə sıx birləşməyə çağırır... İctimai-inqilabi təşkilata bel bağlamalı, tərəqqinin dostları ilə sıx birləşməli... və ümumi qüvvələrlə düşməne qarşı çıxış etməli. Qoy şantajçılar bilsinlər ki, bundan sonra onların bir əməli belə bağışlanmayacaqdır, çünki son vaxtlar Kuban vilayətində şantajçılar ümumi sosialist inqilabı adından, o cümlədən "Daşnaksütyun"un adından çıxış edirlər. "Daşnaksütyun" partiyasının Qafqaz döyüş təşkilatı onlara qarşı amansız olacaqdır. Şantajçılara və onların əlaltılarına ölüm!".

İqtibas gətirilən sənəd Kuban hadisələrinə aiddir. Erməni terrorçuları hətta orada da özbaşınalığa edirdilər*. Əlbəttə, "Daşnaksütyun"un bu vərəqəsində "şantajçıların" sabiq zinvorlar və "Daşnaksütyun"un digər terrorçu təşkilatlarının üzvləri olduqları göstərilir. Əksinə, partiyanın rəhbərləri yaxalarını yana çəkirlər və "onlara aman verməməyə çağırırlar". "Daşnaksütyun"u amansızlığın və yalançılığın daha bir əyani dəlili də budur.

Hərbi diktaturanın başçıları ölümə məhkum olundular və onların «yaşıl qvardiya» yaradılması ilə bağlı bütün fəaliyyəti "Daşnaksütyun"un mənafeyinə ziyanlı, zidd və qeyri-qanuni elan edildi. Bir tərəfdən sabiq zinvor quldur dəstələrinin, digər tərəfdən isə "yaşıl qvardiyaların" ləğv olunması və hərbi diktatura tərəfdarlarının zərərləşdirilməsi məqsədi ilə "Qorxutma təşkilatı" yaradıldı. Həmin təşkilata həm onları, həm də bunları aman vermədən məhv etmək əmri verilmişdi. İl yarım - iki il ərzində "Qorxutma təşkilatı" partiyanın siyasi xəttindən ayrı düşənlərə qarşı "əsl ov" təşkil etmişdi. 1907-ci il partiyanın təkidi ilə qətlə yetirmələrin uzun siyahısı ilə əlamətdar oldu. Qiyam yatırıldı.

Belə zəmində ayrı-ayrı terror aktlarını 1908-ci ildə, hətta sonralar da həyata keçirildi. Bu yolla partiyadaxili hərbi çevriliş aradan qaldırıldı. Belə ssenarinin yenidən təkrar olunması imkanını istisna etmək məqsədi ilə qurultayda "Daşnaksütyun"un hərbi təşkilatını əsaslı surətdə yenidən qurmaq qərara alındı.

Nizami ordu sıralarında ən intizamlı və yaxşı təlim keçmiş, xüsusilə hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirmiş zinvorlar saxlanıldı. İntizam möhkəmləndirildi, zabit korpusunun hazırlanması üçün tədbirlər həyata keçirildi (1908-ci ildə Bolqarıstanda yaradılmış məktəbin bazası əsasında). Beləliklə, peşəkar ordunun yaradılması istiqamətində daha bir addım atıldı.

Lakin IV qurultayda həll olunan əsas, mərkəzi məsələ partiyanın gələcək siyasi xətti və buna müvafiq taktikanın işlənilməsi idi. Bununla əlaqədar, istər partiyanın yuxarı təbəqələri, istərsə də onun sadə üzvləri arasında fikir ayrılığı mövcud idi. Daşnakların bir qismi belə hesab edirdi ki, yeni tarixi mərhələdə fəal inqilabi fəaliyyət zonasını Türkiyə Ermənistanı ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq, sosial-demokratik şüarlara və ideyalara aludə olmamaq düzgün olardı. Çünki bu şüarlar və ideyalar partiyayı "milli" vəzifələrdən yayındırır. Başlıcası isə "Rusiya

* Erməni terrorçularının fəaliyyəti bu gün də Qarabağ ilə məhdudlaşmır. 1977-ci ildə üç erməni terrorçusu «Yeni Ermənistan» partiyasının üzvləri - Zatikyan, Stepanyan və Bağdasaryan Moskva metrosunda bomba partlatdılar və onlarca günahsız adam qətlə yetirildi. Səciyyəvi haldır ki, bu terrorçuların himayədarı kimi akademik A.D.Saxarov çıxış etdi. Saxarov öz arvadı Bonner-Əlixanyanın təsiri altında qanlı Qarabağ münaqişəsinin qızışdırılmasında da az rol oynamadı.

dövlətinin daxili siyasi işlərinə qarışmamaq, Rusiya və çar hökuməti ilə qarşıdurmaya getməmək lazımdır. Çünki bu yol partiyanın dağıdılmasına və Rusiyanın erməni əhalisinə münasibətdə irticalara gətirib çıxaracaqdır".

"Daşnaksütyun"un bu qanadı (sağ) belə hesab edirdi ki, məlum layihə (1905-ci il) əsasında partiyanın genişləndirdiyi inqilabi fəaliyyət qeyri-qanunidir. Çünki layihə ümumi yığıncaq (qurultay) tərəfindən deyil, Şura tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Partiya rəhbərliyinin digər hissəsi (sol qanad), əksinə, Rusiyada, ilk növbədə Cənubi Qafqazın quberniyalarında hökumət əleyhinə inqilabi hərəkatı tam genişləndirmək və fəallaşdırmaq tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bu xətti rəhbər tutanlar belə hesab edirdilər ki, əhalinin inqilabi təşviqatla əhatə olunmuş geniş kütlələri getdikcə daha çox demokratik, inqilabi ideyalara meyil etdiyindən partiyanın proqramını sosialist-inqilabçıların (eserlərin) proqramına yaxınlaşdırmaq lazımdır. Radikal cərəyana mənsub olan bu daşnaklar "gənc daşnaklar", onların dəstəsi isə "Gənc Daşnaksütyun" və "yeni Daşnaksütyun" adlandırıldı. Məhz onların mövqeləri qurultayda qələbə çaldı. Doğrudur, üstünlük o qədər də böyük deyildi, bu da, partiya parçalanmanın dərinliyini sübut edirdi.

Qurultayın qətnaməsində deyilirdi: ""Daşnaksütyun"un bayrağı altında Türkiyədə və Rusiyada mübarizəni davam etdirməli və birgə fəaliyyət üçün digər sosialist və inqilabi ünsürlərin partiyaya yaxınlaşması üçün hər vasitə ilə qəti tədbir görməli".

Bu qərarın ruhuna müvafiq olaraq, partiya Ştutqartda keçirilən Ümumdünya sosialist konqresində iştirak etmək təklif olundu. Konqresdə "Daşnaksütyun" sosialist kimi tanındı, lakin rus sosialist-inqilabçıları partiyasının bölməsindən ibarət oldu. 1907-ci ildə isə "Daşnaksütyun" II İnternasionalın tərkibinə daxil oldu.

Beləliklə, "gənc daşnaklar" öz mövqelərini qurultayda müdafiə edə bildilər və sonralar sosialist-inqilabçıları partiyasının Bakı təşkilatının tərkibinə erməni sosialist-inqilabçı partiyası kimi daxil oldular (iyun 1907-ci il). Partiyanın rəhbəri L. Atabekyan və A. Əmiryan idi.

Bu illərdə böyük nüfuz qazanmış sosial-demokratlara gəldikdə isə, onlar "Daşnaksütyun"un fəaliyyətinə şübhə ilə yanaşırdılar. Hərçənd ki, bu partiyalar ümumi düşməne - Rusiya mütləqiyyətinə qarşı əlbir hərəkat edirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, "Daşnaksütyun"un terrorçu ideyaları sosial-demokratlar tərəfindən dəstəklənmirdi. Üstəlik, onlar daşnakları zəhmətkeş kütlələr arasında nüfuz qazanmaq uğrunda, deməli, hakimiyyət uğrunda mübarizədə təhlükəli rəqib hesab edirdilər. Bu bərdə "Kays" ("Qılgılcım") sosial-demokrat qəzeti 1906-cı ildə yazırdı: "Daşnaksütyun"un fəhlə hərəkatına hər hansı bir aidiyyəti olması nə qədər sirli və qəribə görünsə də, etiraf etməliyəm ki, bu faktdır, özü də kədərli faktdır".

Mexaniki aqreqatdan, burjuların və fəhlələrin, kəndlilərin və mülkədarların istismarçıların və istismar olunanların qarışığından ibarət bu qermafrodit, sırf millətçi-şovinizm və kvazi-sosializm partiyası, öz cılız, aldadılmış "zinvorların" (drujinaçıların) köməyi ilə hər vasitə ilə fəhlə ittifaqlarının təşkilinə mane olurlar.

Daha mülayim baxışları rəhbər tutan daşnakların sağ qanadına gəldikdə isə, onların səyləri konstitutsiyalı demokratların (kadetlərin) proqramına daha çox yaxınlaşırdı. "Buna belə bir şərait imkan verirdi ki, Rusiyanın ayrı-ayrı xalqlarına muxtariyyət tələb edən kadet proqramı "Daşnaksütyun"un mülayim ünsürlərinin milli səylərinə uyğun gəlirdi". Belə mövqe tutan daşnaklar "Mşak" qəzetinin ətrafında birləşərək "mşakçılar" adını aldılar. Əksər hallarda sağları ("köhnə" daşnakları) "mşakçılar" adlandırıldılar.

Mşakçılar daha ayıq siyasətçilər olmuşdular: hərdən onlar öz rəhbərlərinin ultramillətçi fəaliyyətini kifayət qədər obyektiv şəkildə qiymətləndirirdilər. Məsələn, "Mşak" qəzeti yazırdı: "Bizim ictimai-mənəvi yönümüz belədir ki, təcrid olunmuş, müsəlmanlardan ayrı düşmüş həyat tərzini sürmüşük, onlarla dostluq və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa can atmamışıq. Milli siyasətimizin başında duran ziyalılarımız çox əziyyət çəkmişlər ki, xalqımızda, demokratiyamızda türklərə, müsəlman xalqlarına düşmən münasibət alovlandırmaq və onlara münasibətdə düşmən siyasəti yürüdək".

Açıq etirafdır! Təəssüf ki, bu ayıq səs nə o vaxt, nə də sonralar eşidilmədi: azərbaycanlılara ünvanlanan ah-fəğan, lənətlər və "erməni xalqının yeganə dayağı kimi - "Daşnaksütyun"un tərifi göylərə qaldıran xor bu səsi boğdu. Belə təriflər bəzən mədhiyyəçilik, pərəstiş səciyyəsi daşıyırdı. Ya da "Sov.İKP dövrümüzün şərəfi, zəkası və vicdanıdır" şüarı yadımıza düşür. Belə təriflər daşnak mətbuatı üçün də səciyyəvi idi. «Özünü özün təriflə, yoxsa səni kim tərifləyəcək?». Görünür, daşnaklar çoxdan bu prinsipi rəhbər tutmuşdular.

Qeyd edək ki, erməni terrorçuları arasında parçalanma çox çəkmədi. Sağların və solların bir qismi sosial-demokratlara, kadetlərə, eserlərə qoşuldu. Böyük əksəriyyəti isə "daşnakların sıralarını sıxışdırdı".

"Daşnaksütyun"un IV qurultayı erməni terrorçu hərəkatının daxilində mövcud pozğunluqlara son qoydu. "Daşnaksütyun"un fəaliyyəti ilə əlaqədar rütbəli jandarlardan biri öz izahatında göstərirdi:*

"... Ümumi yığıncaqdan sonra tərəddüdlər müşahidə olunmurdu və indi "Daşnaksütyun" Rusiyada və Qafqazda öz fəaliyyətini müstəsna dərəcədə inqilabi istiqamətdə son məqsədinə - dövlətdə ictimai quruluşu devirmək və Rusiya ilə

* Rotmistr Javid

federasiyada erməni demokratik respublikasını təsis etməyə nail olmaq istiqamətində aparır. Bundan ötrü, terror da daxil olmaqla, bütün tədbirlərə əl atılır".

Doğrudan da, birinci rus inqilabı məğlub olduqdan sonra özünün IV qurultayında yeni proqramını qəbul edən "Daşnaksütyun" çeviklik, fərasət möcüzəsi nümayiş etdirdi. İstər öz daxilində, istərsə də daşnaklara dövlət düşmənləri kimi baxan, Rusiyanın əleyhinə deyil, Türkiyəyə qarşı fəaliyyət göstərmələri barədə ikiüzlü niyyətlərinin təsiri altına düşməyən hökumət məmurlarının amansızcasına əzişdirilməsində intensiv fəallıq göstərərək sakitləşmişdi. "Daşnaksütyun" hiylə işlətməklə Rusiyadan özünün təhlükəsizliyini təmin etdi və eyni zamanda tez-tələsik öz qüvvələrini artırmağa başladı. Bunun üçün proqrama daha inqilabi ruhda dəyişikliklər edildi ki, bunda da məqsəd ətrafda baş verən hadisələrin təsiri altında başqa inqilabi təşkilatlara, xüsusilə sosial-demokratlara və sosialist-inqilabçılara meyil edən erməniləri əldən buraxmamaq olmuşdu".

Qəbul olunmuş proqrama müvafiq olaraq, "Daşnaksütyun"un rəhbərliyi Rusiya ərazisində, ilk növbədə Polşa və Finlandiyada, habelə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən bütün inqilabi partiyalarda əlaqələri möhkəmləndirməyə başladı.

Erməni terrorçularının çar hökuməti ilə mübarizəsi illərində, bir tərəfdən "Hnçak"la "Daşnaksütyun" arasında, digər tərəfdən gənc türklər və başqaları ilə uzun müddət idi ki, yarımçıq qalmış danışıqlar yenidən canlandı. Bunun üçün həm o, həm də bu tərəfin əlində tutarlı dəlillər var idi. Gənc türklər Əbdül Həmid rejiminin devrilməsində onlara kömək göstərə biləcək müttəfiqlərə məhz indi, həlledici çıxışlar ərəfəsində ciddi ehtiyac duyurdular. Erməni terrorçuları, xüsusilə öz çıxışlarının uğursuzluğa düçar olduğu və inqilabın məğlubiyətə uğradığı bir vaxtda nəzərlərini yenidən üzdənirəq "Türkiyə Ermənistanı"na tərəf çevirdilər.

Öz separatçı planlarını həyata keçirməklə Əbdül Həmid rejimi daşnakların qarşısında ciddi maneə kimi dururdu. Onlar ümid edirdilər ki: Türkiyədə konstitusiyalı quruluş qərarlaşandan sonra "erməni məsələsində pozitiv irəliləyiş" olacaqdır. Onlar elə düşünürdülər ki, indiki məqamda gənc türklərə real kömək göstərsələr, gənc türklər hakimiyyətə gələndən sonra bunu unutmamalı və Türkiyədə yaşayan ermənilərə böyük imtiyazlar verməlidirlər. Həyat belə mülhizələrin puç olduğunu göstərdi. 1905-ci ildə gənc türklərlə ittifaqa girmək istəyi erməni terrorçularının şüuruna hakim kəsildi. Onlar Türkiyənin müxtəlif qüvvələri ilə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün əldən-ayaqdan düşdülər.

1906-cı ildə Parisdə "Hnçak"ın lideri S.Sabah Gülyan və M.Boyadcan ilə Əhməd Rizvanın doktor Nazimin, Şakir Behəddinin və b. rəhbərlik etdiyi gənc türklərin nümayəndələri arasında danışıqlar başlandı. Türkiyə inqilabının Əbdül Həmidə qarşı əlbir mübarizəsinin problemləri burada uzun-uzadı və təfərrüatları ilə

müzakirə olundu. Gündəliyə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdi: 1) erməni məsələsi və ümumdövlət istiqaməti; 2) muxtar Ermənistan və Türkiyə; 3) demokratik konstitusiyə və "Müdhət" in konstitusiyası; 4) erməni məsələsi və xarici müdaxilə; 5) sosializm və millətçilik; 6) Millət və osmanizm; 7) təşkilat, təbliğət və inqilabi fəaliyyət; 8) partiyalararası orqanlar və partiyalararası sazişlər; 9) sazişlərdən hansı dərc olunmalıdır.

Müzakirələrin gedişində hınçakçılar dərhal elə tələblər irəli sürdülər ki, gənc türklər çaşıb qaldılar. Onlar, birincisi, Ermənistanın tarixi xəritəsini təqdim etdilər: onun tərkibinə Türkiyənin, İranın və Rusiyanın geniş vilayətləri, habelə, Kilikiya daxil idi. İkincisi, onlar Avropa dövlətlərinin təminatı ilə Ermənistana siyasi muxtariyyət verilməsini, Avropa dövlətlərinin iradəsi ilə canişin seçilməsini, bütün dövlət idarələrində yalnız erməni dilinin rəsmi dil kimi tanınmasını, xalq milisi yaradılmasını tələb kimi irəli sürürdülər.

Əlbəttə, bütün tələblər gənc türklər tərəfindən qəbul oluna bilməzdi, lakin onlar dərhal «yox» cavabı da vermək istəmirdilər. Gənc türklər Ermənistana "separatçı zəmində olmayan muxtariyyət" Kilikiya üçün «yerli şəraitə uyğun» islahatlar təklif etdilər.

Burada tərəflər arasında daha bir ciddi fikir ayrılığı, məhz sosializm məsələsində meydana çıxdı. Hınçakçılar özlərini sosialist hesab edirdilər və onlar bildirdilər ki, Türkiyədə müxalifət qələbə çalandan sonra ölkənin iqtisadi və siyasi quruluşu sosialist zəminində yenidən qurulmalıdır. Gənc türklər isə bildirdilər ki, sosializm barədə danışmaq mənasızdır. Doktor Nazim bildirdi: "Biz millətçi olmaya bilmərik, bizim mövcudluğumuzu, partiyamızın mövcudluğunu və onun fəaliyyətini yalnız millətçilik şərtləndirir, bizim uzunömürlülüyümüzün rəhni də bundadır".

Beləliklə, gənc türklərlə hınçakçıların ümumi cəbhə yaratmaq cəhdi baş tutmadı.

Gənc türklərlə əlaqə yaratmaq cəhdlərində "Daşnaksütyun" daha irəli getdi. O cümlədən 1907-ci ildə Vyanada "Daşnaksütyun" un IV qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə göstərilirdi: "Türk xalqının hökumət əleyhinə çıxışlarını dərin sevinclə müşahidə edərək, belə qənaətə gəlirik ki, real ideya həmrəyliyi həyata keçirmək üçün əlverişli məqam gəlib çatmışdır. Çox səy göstərməyimizə baxmayaraq, "Daşnaksütyun" belə bir həmrəyliyə nail ola bilməmişdir... Türkiyənin digər xalqlarının partiyaları ilə həmrəyliyə müvəffəq olmaq və bütün xalqlara hüquq təmin edəcək federativ prinsiplərə əsaslanan inqilabi ittifaq yaratmaq lazımdır". Daşnakların gənc türklərə nə qədər güzəştə getməyə hazır olduqlarını (əlbəttə, sözdə) aşağıdakı bəyanatdan görmək mümkündür: "Daşnaksütyun" partiyası Türkiyədə separatçılığa can atmır, onun məqsədi özünü

altı idarə inzibatçılığı vilayətində geniş yerli muxtariyyət prinsipinə müvafiq təsdiq olunmuş bərabərlikdir ki, bu da digər xalqların mənafeələrinə zidd deyildir".

Gördüyümüz kimi, daşnaklar özlərinə sadıqdirlər: onlar separatçı söylərinin olmadığını bəyan edirlər, lakin eyni zamanda erməni muxtariyyətini "yaddan" çıxarmırlar.

"Daşnaksütyun"un təşəbbüsü ilə 1907-ci ildə Parisdə Türkiyənin müxalifətçi qüvvələrinin konqresi çağırıldı. "Hnçak" partiyası bu dəfə də, birinci konqresdə olduğu kimi, onun işində iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Hərçənd ki, gənc türklər və "Daşnaksütyun" bu məqsədlə çox iş görmüşdülər. Gənc türklərlə birlikdə vahid cəbhədə çıxış edən ümumi erməni hərəkatının zahiri mənzərəsini yaratmaq hər iki tərəf üçün zəruri idi. "Daşnaksütyun", hətta belə bir plan da təklif etmişdi: üzdəniraq Türkiyə Ermənistanını iki partiya arasında təsir zonasına elə bölmək lazımdır ki, Karin, Van, Muş, Baqəş "Daşnaksütyun"un, Kilikiya, üzdəniraq kiçik Ermənistan, Xarbert, Tıqranakert (Diyarbəkir) isə "Hnçak" partiyasının nəzarət etdiyi zonaya daxil edilsin. Lakin hnçakçılar bu təklifdən boyun qaçırdılar. Onlar belə hesab edirdilər ki, "Ermənistanı partiyalar arasında bölüşdürmək olmaz".

Ovlanmamış ayının dərisinin baş tutmayan bölgüsü bir daha erməni terrorçuları arasında birliyə real söylərin olmadığını göstərdi. Daşnakların cılız partiya, marağı karyerizm, "təki mən salim olum" söyləri həmişə adından çıxış etdikləri xalqın mənafeyini üstələyirdi.

Türkiyənin müxalifət qüvvələrinin II konqresində "Həmrəylik və Tərəqqi", "Şəxsi təşəbbüsün idarəetmə funksiyalarının mərkəzdən yerlərə verilməsinin və Konstitusiyanın Osman liqası", "Misir Avropa komitəsi", "Əhli-Osman Komitəsi", Gənc türk müstəqil "Xilafət" qəzeti redaksiyası və b. iştirak etdilər. Ermənilər tərəfindən konqresdə "Daşnaksütyun" "Ermənistan" qəzeti redaksiyası ("Armenakan" partiyasının orqanı, Marsel), "Razmik", qəzeti redaksiyası, ("Daşnaksütyun" partiyasının orqanı, Balkan ölkələri), "Ayrenik" qəzeti redaksiyası ("Daşnaksütyun" partiyasının orqanı, Amerika) və b. təmsil olunmuşdular.

Qarşılıqlı güzəştlər və kompromislər nəticəsində bu dəfə konqresdə Əbdül Həmidin "görünməmiş cinayətləri" geniş təsvir edilən ümumi bəyannamə işləyib hazırlamaq imkanı əldə olundu. Burada göstərilirdi ki, onun otuz illik hakimiyəti nəinki öz mənafeyi naminə qırdığı və təqib etdiyi xristian xalqları, habelə qul və məzlum müsəlmanlar üçün müsibət illəri oldu. Qeyd olunurdu ki, Əbdül Həmid xalqları bir-birinin üzərinə qaldırır, türklər, ermənilər, yunanlar, bolqarlar və başqa xalqlar arasında nifrət hissini qızıdırır və s. Həmçinin, bəyannamədə göstərilirdi ki, "onun əmri ilə ölkədə iqtisadi və ictimai həyat iflic vəziyyətinə salınıb". Bəyannamədə ümumi məqsədlər kimi aşağıdakılar bildirilirdi: 1) Əbdül Həmidin

devrilməsi; 2) mövcud idarəetmə qaydalarında köklü dəyişikliklər; 3) nümayəndəli rejimin (parlamentin) qurulması.

Bəyannamədə deyilirdi ki, bundan sonra bütün müxalifət qüvvələri mübarizənin inqilabi vasitələrinə əl atacaqlar. Bu vasitələr bunlar idi: hökumətə silahlı müqavimət, siyasi və iqtisadi tətillər, vergi ödənilməsindən imtina etmək, orduda təbliğat, silahlı üsyan.

Paris konqresinin qərarlarını həyata keçirmək üçün "daimi gizli komitə yaradıldı". Onun tərkibinə Osmanlı imperiyasında fəaliyyət göstərən müxalifət təşkilatlarının nümayəndələri daxil oldular.

Beləliklə, Türkiyənin müxalifət qüvvələrinin II konqresində qarşıya qoyulan vəzifə həll olundu: Osmanlı imperiyasının müxalifət tərəfi Əbdül Həmid rejiminə qarşı mübarizədə birləşdilər, onları hakimiyyəti zor işlətməklə, inqilabi yolla devirməyə istiqamətləndirildilər.

Lakin konqresdə Osmanlı imperiyasının gələcəkdə yenidən necə qurulması kimi prinsiplə məsələ həll olunmamış qaldı. Heç onu ciddi müzakirə etmədilər. Erməni muxtariyyəti Avropa dövlətlərinin Türkiyənin gələcəkdə yenidən qurulmasına nəzarət etməsi məsələsinə də baxılmamışdı, tərəflər başa düşürdülər ki, yuxarıda göstərilən problemlər üzrə razılığa gəlmək onlara heç vaxt müyəssər olmayacaqdır. Çünki onların bu məsələyə münasibəti bir-birinə daban-dabana ziddir. Lakin Əbdül Həmid rejiminin saxladığı indiki vaxtda bir nömrəli düşməne Sultan rejiminə qarşı ümumi mübarizədə, qısa müddətdə də olsa, vəhdət zəruri hesab olunurdu.

Bundan başqa, Osmanlı imperiyasının xalqlarının nümayəndələri kimi konqresdə yalnız ermənilər və yəhudilər ("Lavora" qəzeti) iştirak edirdilər. O ki qaldı yunan, bolqar, alban, ərəb, kürd, makedoniyalı nümayəndələri konqresdə iştirak etmirdilər. Lakin onlar haqqında bəyannamədə qeyd olunmuşdu. Elə ermənilər özləri də yalnız "Daşnaksütyun"lardan ibarət idi. "Hnçak", "Yenidən təşkil olunmuş Hnçak" və digər erməni partiyaları gənc türklərlə birləşmək ideyasına mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Hnçakçıların II Paris konqresinin qərarlarına münasibətini erməni hərəkatının görkəmli ideoloqu S.Sabah-Gülyan öz məqaləsində aydın ifadə etmişdir. O göstərirdi ki, gənc türklər əslində "istər erməni məsələsini, istərsə də digər məsələləri həll etmək istəməzlər və onlar heç inqilabçı da olmayıblar. Gənc türklərlə o halda əməkdaşlıq etmək olardı ki, onlar Osmanlı imperiyasının, ümumiyyətlə, yenidən qurulmasını, eyni zamanda "muxtar Ermənistan" ideyasını müdafiə etsinlər. S.Sabah-Gülyan sonra yazırdı: "Bizim üçün Türkiyənin yenidən qurulması və Osmanlı ümumi dövlətinin yenidən təşkil olunması məsələsi yoxdur. Bizim üçün yalnız Ermənistan və erməni məsələsi mövcuddur".

Açıq etirafdır. Erməni terrorçuları üçün Türkiyənin taleyi yad bir məsələ idi. Onları Türkiyənin dağılması, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevriləcəyi, öz suverenliyini itirəcəyi narahat etmirdi. Onları yalnız bir məsələ maraqlandırırdı: nəyin bahasına olursa-olsun, muxtariyyət pərdəsi altında müstəqil Ermənistan dövlətinin yaradılmasına nail olmaq.

Öz baxışlarında "Daşnaksütyun"a nisbətən daha ortodoks mövqə tutan hıncakçılar belə hesab edirdilər ki, gənc türklərlə heç bir siyasi sazişə girməyə ehtiyac yoxdur. "Hıncak"ın rəhbərliyindən biri A.Aramyans bu barədə yazırdı: "Erməni inqilabının vəzifəsi ondan ibarətdir ki, terror və hərbi yolu ilə Vətənimizi Osmanlı siyasi hakimiyyətindən azad etsin və öz hökumətini, qanun-qaydaları ilə yeni gənc Ermənistan yaratsın. Aydın ki, bu halda erməni inqilabçılarının və türk gənclərinin dinc fəaliyyəti üçün heç bir ümumi platforması ola bilməzdi. Bu, sadəcə olaraq, ağılsızlıqdır, axı bizim mövqelərimiz lap əvvəldən üst-üstə düşür. Belə şəraitdə biz yaşamaq uğrunda amansız mübarizə aparan siyasi rəqib olaraq qalırdıq".

"Hıncak"ın və digər erməni terrorçu partiyaların belə mövqə tutması "Daşnaksütyun" liderləri üçün göyəndüşmə oldu. Onlar gənc türklərlə sazişə nail olmasına və Əbdül Həmid rejiminə qarşı vahid cəbhə yaradılmasına dair bütün xidmətləri öz adlarına çıxmaq fürsətini əldən vermədilər.

1908-ci ildə gənc türklərin qələbəsindən sonra yeri gəldi-gəlmədi daşnaklar sinələrinə döyüdürlər ki, məhz onlar sultan rejimini devirmişlər və gənc türklərlə sazişdən imtina edən digər erməni siyasi partiyalarına nisbətən uzaqgörən olduqlarını nümayiş etdirmişlər. Demək olar ki, "Daşnaksütyun" bir müddət bu zəmində siyasi kapital topladı. Bəs necə! Məhz daşnakların gənc türklərin köməyinə gəlməsi Əbdül Həmidin vəhşi rejimi üzərində qələbə üçün kifayət etdi. Görürsünüzmü, "Daşnaksütyun" necə güclüdür?!

Bütün bunlar cidd-cəhdlə sırasıyla erməninin beyninə yeridilirdi. Erməni xalqı yenidən "Daşnaksütyun"un gücünə və imkanlarına inanmağa başlayırdı. Məhz belə inam daşnaklara hava və su kimi lazım idi. Çünki 1903-1906-cı illərdə "Daşnaksütyun" partiyası ciddi itkilərə məruz qalaraq və erməni əhalisinin nəzərində nüfuzu sarsılmışdı. İndi isə, yeni "Türkiyə manevrin"dən - gənc türklərlə ittifaqa girəndən və onların qələbəsindən sonra "gənc türk inqilabı"nın gedişində daşnaklar itirdikləri mövqeləri geri qaytara bildilər.

Hər halda daşnakların uğurları aldadıcı idi. Onu demək kifayətdir ki, gənc türklərlə ittifaq və sonuncuların hakimiyyətə gəlməsi, hələ müstəqillik bir yana qalsın, ermənilərin hüquqlarının genişləndirilməsi və muxtariyyət əldə olunması baxımından belə onlara heç nə vermədi. Əksinə, yeni hökumət dövründə ermənilərin qabaqlar üzvləşmədiyi yeni problemlər meydana çıxmağa başladı. Yeri

gəlmişkən, ayıq erməni siyasətçiləri belə perspektiv barədə qabaqcadan xəbərdarlıq etmişdilər.

Belə ki, görkəmli ictimai-siyasi xadim A.Çopanyan (sonralar yeni siyasi partiyanın - "konstitusiyalı ramkvarlar»ın banisi oldu) İkinci Paris konqressinin nəticələrini belə qiymətləndirmişdi: "Daşnaksütyun" partiyasının bu cəhdi onun gözdən düşməsinin sonuncu epizodudur". Sonra o yazırdı: "Daşnaksütyun" partiyasının erməni qüvvələrinin köməyi ilə Türkiyə rejimi devrilən və konstitusiya qəbul olunan gündən etibarən türklər Türkiyədə Osmanlı millətindən başqa bir millətin mövcudluğunu qəbul etməyəcəklər, erməni qanı ilə qazanılmış konstitusiya türklərin əlində kəsərli silaha çevriləcəkdir. Həmin silahla onlar erməni məsələsini birdəfəlik həll edəcəklər". (İhavunk, 1908, №1-4). Proqnoz sırf erməni nöqtəyi-nəzərini əks etdirsə də, olduqca dəqiqdir. "Daşnaksütyun" mübarizənin gedişində gənc türklərə müəyyən köməklik göstərsə də, sonuncuların Əbdül Həmid rejiminə qarşı mübarizədə müvəffəqiyyəti, ilk növbədə, Makedoniyada baş verən hadisələrlə və türk əhalisinin geniş kütlələrinin rejimdən narazılığı ilə izah olunur. Erməni terrorçularının köməyi isə bu məsələdə ikinci, daha doğrusu, üçüncü dərəcəli rol oynamışdır.

1905-1906-cı illərdə, habelə, bir qədər sonra "Daşnaksütyun" Eçmiədzin sinodunu, katolikosu, bütün ruhani idarələrini, seminariaları və məntəqələri birdəfəlik əlinə keçirmək üçün cəhdlər göstərdi. Hərçənd ki, əvvəllər də "Daşnaksütyun" katolikosatla öz arasında qarşılıqlı anlaşmanın olmasından şikayət edə bilməzdi. Lakin, görünür, liderlər bununla kifayətlənmək istəmirdilər. Burada bir faktın mühüm rolu ondan ibarət idi ki, 1903-1905-ci illərdə partiya zinvorlar ordusunun saxlanması və silah alınmasına böyük məbləğdə pul xərcləmişdi və indi pula kəskin ehtiyac duyurdu. Odur ki, öz maliyyə vəziyyətini Eçmiədzinin sərvətləri hesabına yoluna qoymaq istəyirdi.

"Daşnaksütyun"un liderlərinin təzyiqlərinə məruz qalan katolikos Xrimyan 1906-cı ilin avqustunda Rusiyada fəaliyyət göstərən bütün erməni eparxialarının nümayəndələrini Eçmiədzinə topladı, guya malikanə və məktəblərin idarə olunmasının nizamnaməsinə dair vacib məsələlərin müzakirəsi üçün mərkəzi komissiya yaratdı.

Lakin əksəriyyəti daşnaklardan ibarət olan nümayəndələr katolikosun təqdim etdiyi gündəliyə əməl etmək əvəzinə, erməni teokratik ierarxiyasını əsaslı surətdə yenidən qurmaq barədə təklif irəli sürdülər. Onlar tələb etdilər ki, katolikosat institutu ləğv edilsin, sinod və onun funksiyaları isə Mərkəzi Eçmiədzin Şurasına - üzvləri ruhanilər arasından deyil, dünyəvi şəxslər arasından seçilən yeni orqana verilsin. Bu yeni seçkili orqan (əlbəttə, təbii ki, daşnaklar əksəriyyət təşkil edəcəkdir), o cümlədən Eçmiədzin mülklərini də idarə etməli idi: bundan əlavə konsistoriyaların ləğv olunması və onun əvəzinə eparxial şuralar yaradılması,

ruhani idarəçiliyinin əvəzinə rayon şuralarının yaradılması təklif olunurdu. Belə yenidəntəşkil sayəsində ruhanilər faktiki olaraq, öz hakimiyyətlərindən və gəlirlərindən məhrum edilirdilər və kilsənin real idarə olunması "Daşnaksütyun"un əlinə keçirdi.

Bu tələbləri irəli sürən nümayəndələr özlərini o qədər təcavüzkar aparırdılar ki, nəticədə katolikos hökumətin köməyinə müraciət etməyə məcbur oldu və Eçmiədzin qəza rəisinin əmri ilə daşnakların nümayəndələri oradan uzaqlaşdırıldılar. Beləliklə, birbaşa kilsə idarəsini ələ keçirməyə göstərilən zorakı cəhd "Daşnaksütyun" üçün uğursuzluqla nəticələndi.

Lakin özlərini itirməyən daşnaklar Eçmiədzini mühasirəyə aldılar və son nəticədə istədiklərinə nail oldular. 1906-cı ildə "Daşnaksütyun" tərəfdarlarının təzyiqinə məruz qalan Eçmiədzin kilsəsi eparxial rəislərin, vikariyaların və kilsənin digər qulluqçularının dünyəvi şəxslər arasından seçilməsinə razılıq verdi. Bu, kilsə qanunlarına tamamilə zidd idi və praktiki olaraq "Daşnaksütyun" tərəfdarlarına öz nümayəndələrini kilsə ierarxiyasının bütün pillələrinə daxil etmək imkanı verirdi.

Lakin rəsmi hakimiyyət orqanları buna əks-səda vermədilər, çünki həmin dövrdə Cənubi Qafqazın canişini Voronsov-Daşkov təyin olunmuşdu. O, qətiyyətlə ermənipərəst siyasət həyata keçirirdi və 1903-cü ildə Eçmiədzinin mənafeyinə toxunan kilsə əmlakı haqqında çar fərmanının ləğv edilməsinə nail olmuşdu.

Katolikos Xrimyanın ölümündən sonra onun yerinə İzmirlian keçdi və o, daşnaklara, radikal əhvali-ruhiyyəli elementlərə daha böyük güzəştlər etdi. 1908-ci ildə Peterburqda II Nikolayın qəbulunda olarkən İzmirlian hökumət əleyhinə fəaliyyətinə görə həbs edilən və məhkum olunan daşnakların əvəf olunmasını çardan xahiş etdi. Sonra isə "Eçmiədzin monastırı qardaşlığının" üzvlərindən şura təşkil etmək qərarına gəldi. Həmin şuraya, əsasən, "Daşnaksütyun"un əlaltıları daxil oldular. Mülki şəxslərin Eçmiədzinin işlərinin idarə olunmasına, habelə, sinodun rəhbərliyinə seçilməsinə icazə verilmişdi. Məhz bunun nəticəsində katolikosun təkbaşına hakimiyyəti məhdudlaşdırıldı və faktiki olaraq bütün işlərə kilsə şurasının üzvləri rəhbərlik etdilər.

Beləliklə, "Daşnaksütyun" Eçmiədzin üzərində tam nəzarət hüququ qazandı. Əgər əvvəllər partiya və katolikosluq arasında müəyyən məsələlərdə fikir ayrılığına imkan verən (xüsusən maliyyə məsələlərində) müttəfiq münasibətləri mövcud idisə, indi həmin qarşılıqlı münasibətlər hakim və asılı səciyyəsinə almışdı; erməni ruhaniləri "Daşnaksütyun"un direktivlərinin icraçılarına çevrildilər.

Arxiv sənədlərində erməni ruhanilərinin rolu və onun "Daşnaksütyun" ilə əlaqələrinə verilən qiymət maraqlıdır: "Daşnaksütyun" partiyasının təzyiqi və təsiri altında olan erməni cəmiyyətindən seçilən erməni ruhaniləri partiya üçün lazım olan şəxslərdən, əksər hallarda isə "Daşnaksütyun"un görkəmli xadimlərindən ibarət olur. Belələri partiyanın bütün işlərindən və törədilən cinayətlərdən xəbərdar idilər,

həvəsləndirilən inqilabi fəaliyyət isə kənd əhalisinin nəzərində müqəddəs işə çevrildi".

Bu dövrdə axtarışlar zamanı erməni ruhanilərdən intibahnamələr və "Daşnaksütyun"un digər sənədlərini tapırdılar. Din xadimlərinin bir çoxu cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir, məhkum olunur, inzibati qaydada cəzalandırılırdılar.

"Daşnaksütyun" məktəbli gənclər arasında öz nüfuzunu genişləndirmək və möhkəmləndirmək üçün böyük səylər göstərirdi. Daşnak başçıları həmişə gəncləri, nəinki milli nifrət və döyüşkən terrorçuluq ruhunda tərbiyə edir, habelə məktəblilər erkən yaşlarından "Daşnaksütyun"un orqanlarında əməli işə cəlb edilirdilər. 1900-cü ilin əvvəllərində şagird təşkilatları yaradılaraq fəaliyyət göstərirdi. Artıq 1903-cü ildə erməni şagird təşkilatı "Trusik" qəzeti nəşr edirdi. 1907-ci ildə "Daşnaksütyun" inqilabi erməni partiyasının Bakı şagird təşkilatı da yaradıldı. Həmin ilin dekabrında bu təşkilat "Yoldaş" sərəlvhəli ("Ölüm və ya azadlıq!" devizi ilə) intibahnamələr buraxdı, 1908-ci ildə isə "Xristofor Mikaelyanın xatirəsinə"* başlığı ilə vərəqə nəşr etdirdi.

Bundan bir az sonra "Daşnaksütyun"un Bakı şagird təşkilatı "Ölüm və ya azadlıq" adlı jurnal nəşr etməyə başladı. Jurnalın ilk nömrəsi 1908-ci ildə işıq üzünə gördü. 40-50 nəfərdən ibarət təşkilatın başında imperator III Aleksandr adına Bakı gimnaziyasının müdavimi Safraz Safrazyan dururdu. Təşkilatın işində Ervand Mkrtçyan, Leon Apresov, Aşot Nacarov və başqaları fəal iştirak edirdilər.

Tiflisdə də belə bir şagird təşkilatı mövcud idi. O, Erivan kişi gimnaziyasını, Aştarak şəhər məktəbini və ruhani seminariyasını əhatə edirdi. Təşkilatın rəhbəri Sərkis Poqosov idi. Rəhbərliyə Ambarsum Altunov, Qarık Gilyan, Mkrtç Stepanyan (Eçmiədzindən) və başqaları daxil olmuşdular.

Partiyanın Şərq bürosunun təklifi ilə 1908-ci ildə - yanvarın axırı-fevralın əvvəllərində "Daşnaksütyun"un Cənubi Qafqaz şagird təşkilatlarının I qurultayı keçirildi. Qurultayda erməni məktəbli gənclərinə müraciət qəbul olundu. Müraciətdə deyilirdi: "İndi bizim dəqiqələrimiz gəlib çatmışdır. Şagirdlərin "Daşnaksütyun" ideyalarının sadıq xidmətçilərinin partiyaya kömək etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Biz onun molekulyar (bax belə! - B.N.) işinin təşkilinə öz töhfəmizi verməliyik. Bu müqəddəs borcu başa düşüb birləşək, fikir yürütmək, parçalanmış, səpələnmiş dəstələrdən özünün güclü əqidəsi, qətiyyəti və mənəvi gücü olan daşnakçıların vahid şagird təşkilatını təşkil etmək vaxtı yetişmişdir".

* Xristofor Mikaelyan "Daşnaksütyun"un banilərindən biridir.

Qurultayın müraciətində gənclərə ünvanlanan, onları şirnikləndirmək məqsədi güdən, məktəbliləri "Daşnaksütyun"un terrorçu proqramının həyata keçirilməsində fəal iştiraka səsləyən yağlı ibarələr çox idi. Məsələn, proqramda deyilirdi: "Tarix göstərir ki, bütün dövrlərdə cəmiyyəti ürəyi açıq və ideyalı ünsürü kimi insan birgəyaşayışının taleyi ilə bağlı hadisələrdə qabaqcıl rol oynamışdır. İnciləbi məktəbli gənclər... təşəbbüskar azlığı kütlədən seçib ayırır ki, o da dar maraq çərçivəsini tərk edir, həqiqət və ədalət bayrağını başı üzərində uca tutaraq ictimai həyatda fəal iştirak edir".

Sonra deyilirdi ki, "Daşnaksütyun" amansız qanlı mübarizədə yenidən əvvəlki qüdrətini toplamışdır. Partiya anadangəlmə cəsurları mübarizəyə səsləyir. Sonra deyilirdi: "Bu intibahnamə ilə biz daşnaksakan məktəbli yoldaşları yerli məktəb təşkilatlarında təşkilatlanmağa çağırırıq. Belə ki, yaxın konfransda ümumi icbari nizamnamə və proqram işlənilib hazırlanmalıdır".

Bundan bir az sonra Tiflisdə "Daşnaksütyun"un Cənubi Qafqaz şagird təşkilatlarının II qurultayı keçirildi (1908-ci il aprelin 26-dan mayın 11-nə kimi). Qurultayda 8 şəhərdən: Tiflis, Bakı, Yelizavetpol, Eriyan, Eçmiədzin, Rostov, Vladıqafqaz və s. 18 nümayəndə iştirak edirdi. Qabaqcadan "Daşnaksütyun" şagird təşkilatının proqramı qəbul olunmuşdu. Həmin sənəd növbəti qurultayda təsdiq edildi. Şagird təşkilatının "Mübarizə" adlı mərkəzi mətbuat orqanının nəşr olunması: aşağı siniflərdə şagird təşkilatlarının yaradılması; şagird təşkilatlarının fəaliyyətində siyasi biliklərin gücləndirilməsi; şəhərlərdə yeni özləklərin yaradılması (olmayan yerlərdə); mövcud şagird təşkilatlarının sayının artırılması və s. barədə qərarlar qəbul olundu.

"Daşnaksütyun"un şagird təşkilatlarının II qurultayı tərəfindən qəbul olunmuş Bəyannamə ruh yüksəkliyi ilə yekunlaşdı: "Yeni təşkil olunan şagird hərəkatı istər Rusiya irticasının caynağında itib-batan, istərsə də qayğısızlıqdan məhv olan Qafqaz şagirdləri qarşısında öz borcunu yerinə yetirəcəyini ifadə edir".

Görünür, daşnaklar "qayğısızlıq üzündən məhv olanlar" dedikdə hələ terrorçu şüarlarla beyinləri zəhərlənməyən və siyasi mübarizəyə qoşulmayan, sadəcə olaraq oxumaq və təhsil səviyyəsini artırmaq istəyən gəncləri nəzərdə tuturdu. "Daşnaksütyun"un şagird təşkilatının nizamnamə layihəsində təşkilatın bütün üzvləri üç dərəcəyə bölünürdü: 1) təbliğatçılar; 2) drujinaçılar; 3) hazırlıq dərəcəsinin üzvləri.

Daha irəli gedən və "Daşnaksütyun"a sədaqətini nümayiş etdirən şagirdlər təbliğatçılar dəstəsinə daxil edilirdilər. "Bu məsul vəzifəyə" onları şagird təşkilatının ali orqanı olan və direktivlər qəbul edən ümumi yığıncaq seçirdi. Nümayəndələrin ümumi qurultayı ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılmalı idi.

Onu da əlavə edək ki, "Daşnaksütyun"un şagird təşkilatının Tiflisdə keçirilən II qurultayından dərhal sonra onun bütün iştirakçıları həbs olundular.

Sonra rəmzi cəzalarla canlarını qurtardılar, lakin sonralar millətçi təbliğatını davam etdirir, yeni-yeni üzvləri "Daşnaksütyun"un toruna cəlb edirdilər.

"Daşnaksütyun"un ideyalarının təbliğatı sistemində və yeni üzvlər cəlb olunmasında erməni mədəniyyəti cəmiyyəti mühüm rol oynayırdı. Həmin cəmiyyət 1906-1908-ci illərdə Cənubi Qafqazda geniş ibtidai məktəb şəbəkəsi yaratdı. Bu tədris ocaqlarında erməni gəncləri terrorçu ruhda tərbiyə olunmalıydılar. İbtidai məktəblərdə erməni kəndliləri də hazırlıq keçirdilər. Cəmiyyət yalnız maarifçi fəaliyyətlə məşğul olmurdu. O, həm də kəndlilərə əməli kömək göstərməli idi. Belə ki, onun filialının Bakı mədəniyyət ittifaqının proqramına aşağıdakılar daxil idi. 1) aztorpaqlı kəndlilərin torpaqla təmin olunması; 2) onlarda kənd təsərrüfatı biliklərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi; 3) kəndlilərə ucuz kredit verilməsi üçün imkanlar axtarılması; 4) kəndlilərin sələmçilərin soyğunçuluğundan qorunması; 5) kəndlərdə pulsuz savad ocaqlarının və xəstəxanaların açılması. Yalnız 1907-ci ildə ittifaq Cənubi Qafqazda 28 xalq məktəbi açdı. Həmin məktəblərin müəllim heyəti yalnız "Daşnaksütyun"un orqanlarının zəmanəti ilə formalaşdı. Erməni mədəniyyəti cəmiyyətinin və Bakı mədəniyyəti ittifaqının təşkilatçıları "Daşnaksütyun"un nəzarəti altında və geniş erməni zəhmətkeş əhalisi kütləsini birləşdirən həmkarlar ittifaqları yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. 1908-ci ildə cəmiyyət erməni dilində "Həmkarlar ittifaqları" adlı kitabçanı çapdan buraxdı. Ona "Daşnaksütyun" tərəfindən yaradılmış həmkarlar ittifaqlarının nümunəvi nizamnaməsi və proqramı daxil edilmişdi. Göstərilən kitabçanın müəllifi "Daşnaksütyun"un Tiflis mərkəzi komitəsinin üzvü, şəhər dumasının deputatı Topçuyan idi.

"Daşnaksütyun"un daim diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də həmkarlar ittifaqları hərəkatı olmuşdur. 1908-ci ildə daşnaklar Tiflisdə, Bakıda, Batumda, Aleksandropolda, Erivanda, Yelizavetpolda və Şuşada 110 üzdəniq həmkarlar ittifaqları sindikatına nəzarət edirdilər. Üzvlərinin sayı 11 min nəfəri ötüb keçmişdi. Şəhər əhalisinə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, göstərilən cəmiyyət xəstəxanalar, xalq universitetləri açılması, peşə ittifaqlarının təşkil olunması sahəsində fəaliyyətini genişləndirirdilər. Bakı mədəniyyət ittifaqının rəhbərliyində "Daşnaksütyun"un görkəmli xadimləri Samson Arutyunyan, Avetis Aqronyan, pul sahibləri - Aleksandr və Konstantin Xatisov qardaşları, Yeqişə Topçiyans, Avetin İsaakyan, Liparit Nazaryan və başqaları daxil idilər. İttifaqın öz mətbu orqanı vardı. Bakıda leqal şəkildə "Zanq" jurnalı nəşr olunurdu.

Bu cəmiyyətlər və ittifaqlar bir məqsədə qulluq edirdilər - erməni əhalisini terrorçu ruhda tərbiyə etmək; onlar erməni zəhmətkeşləri üçün bütün qeyri-daşnak maarifçi müəssisələrini, həmkarlar ittifaqlarını və i.a. əvəz etməli idilər.

Bakı Mədəniyyət İttifaqının nizamnaməsində birbaşa yazılmışdır ki, ittifaqa yalnız o adamlar üzv olunurlar ki, erməni inqilabçı "Daşnaksütyun" federasiyasının proqramını qəbul etsin (başqa millətlərin nümayəndələri üçün Qafqazda "Daşnaksütyun" erməni federasiyasının" fəaliyyətinin layihəsi ilə tanışlıq və hər hansı bir peşəyə mənsubiyyəti (məşğuliyyətin adı) məcburi idi.

Daşnak mədəni cəmiyyətlərinin fəaliyyəti Cənubi Qafqazda çar hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Bunu da başa düşmək olardı. O illərin arxiv sənədlərində göstərilir ki, "maarifçi", "xeyriyyəçi" və i.a. adlar daşıyan "erməni mədəniyyəti cəmiyyəti" "Daşnaksütyun" partiyasına mənsub olanlardan və yaxud onun təəssübkeşlərindən ibarətdir və bir məqsəd güdür: xalq kütlələrini partiyanın proqramı ruhunda mövcud inqilabi ruhda tərbiyə etmək, yəni Rusiyada mövcud olan dövlət quruluşunu zor işlətməklə devirmək istəyir.

1907-1914-cü illərdə "Daşnaksütyun" 1903-1906-cı illərdə, əsasən Cənubi Qafqazda rəhbər tutduğu istiqamətə sadıq qalırdı: erməni əhalisi arasında terrorçu ideyaların daha da geniş təbliğ olunmasına, hökumət əleyhinə çıxışların və tətillərin dəstəklənməsinə, 1905-1906-cı illərdə ermənilər və azərbaycanlılar arasında münaqişələrdə tökülən qanların məsuliyyətini bütövlükdə çar hökumətinin üzərinə atmaq istəyən ermənipərəst mətbuatın (həm də sosial-demokrat mətbuatın) köməyi ilə hakimiyyətin gözdən salınmasına bel bağlayırdılar. Çar mütləqiyyəti o zaman bu baxımdan ideal hədəf idi: inqilabi hərəkatın yatırılmasından sonra müşayiət olunan kütləvi həbslər hələ adamların yaddaşından silinməmişdi. Sosial-demokratların və radikal partiyaların təsiri altında olan inqilabi və liberal əhvali-ruhiyyəli gənclər, ziyalılar, fəhlələrin əhəmiyyətli hissəsi böyük həvəslə belə bir tezis qəbul etdilər ki, millətlərarası münaqişələrin yeganə günahkarı çarizmdir, məhz çar şeytanları xalqları bir-birinin üstünə qaldırır, o vaxt Cənubi Qafqazda baş alıb gedən bütün qanlı faciələrin yeganə səbəbkarı da çarizmdir. Bu zaman ermənipərəst əhvali-ruhiyyəli mətbuat və "Daşnaksütyun"un təşviqatçıları hər vaxtlıq həqiqi faktları ört-basdır edirdilər. Bu faktlardan belə nəticəyə gəlmək olurdu ki, bütün münaqişələri erməni tərəfi təhrik etmiş, o da başlamışdır: millətlərarası münaqişələr əksər hallarda birdən-birə, öz-özünə baş vermirdi. Əvvəlcədən erməni quldurları tərəfindən hazırlanan plan üzrə düşünülmüş halda təşəkkül tapırdı: bütün bu hadisələrin arxasında təcrübəli "rejissorlar"- "Daşnaksütyun"un liderləri dururdular. Beləliklə, təcavüzkar və zərərçəkən tərəf tərəzinin eyni gözünə qoyulurdu, günahkar isə yalnız mütləqiyyət olurdu. Erməni terrorçuları bu hiyləgər gedişlə iki məqsədə nail olurdular: adamların nəzərində mütləqiyyətin təqsirini şişirdirdilər. Bu da hökumət əleyhinə inqilabi əhvali-ruhiyyənin yüksəlişinə təkan verirdi və faciənin əsl günahkarları - daşnak terrorçuları kənar qalırdılar.

Burada istər-istəməz bu günümüzə bağlı tarixi paralel aparmaq lazım gəlir. İndi MDB çərçivəsində çoxlu sülhməramlı qüvvələr vardır. Beynəlxalq birliklərin üzvləri də Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq öz narahatlıqlarını bildirlər və problemin həlli planlarını irəli sürürlər. Onların təşəbbüslərinin əhəmiyyətini kiçiltməmək şərti ilə qeyd edək ki, göstərilən səylər istər-istəməz, münaqişənin mahiyyətini ört-basdır edir. Onların ehtivasında hər iki tərəf ən yaxşı halda "eyni dərəcədə günahkar" hesab olunur, əksər hallarda isə "əzabkeş" ermənilərə rəğbət bəslənilir. Yalnız son zamanlar informasiya mühasirəsinin yarıldığını göstərən əlamətlər üzə çıxmağa başlayır və Qarabağ haqqında həqiqət sabiq sovet birliyi əhalisinə və xarici ölkə ictimaiyyətinə çatdırılmaqdadır. Bundan iyirmi il əvvəl olduğu kimi, indi də Qarabağ münaqişəsində "mərkəzin" - şəxsən Qorbaçovun və onun ətrafındakıların, bundan da qabaq üzdənirəq leninçi milli siyasətin, ondan da qabaq stalinizmin və i.a. Qarabağ münaqişəsində təqsirkar olmaları barədə tezis geniş yayılır.

Bu zaman adi faktlara göz yumulurdu. Elə faktlara ki, təkzibolunmaz şəkildə erməni terrorçularının münaqişəyə qabaqcadan hazırlaşmağa başladıklarını, boş yerə üzdənirəq Qarabağ münaqişəsini yaratdıqlarını və onun ətrafında görünməmiş səs-küy qaldırdıqlarını, erməni terrorçularının birinci olaraq zor tətbiq etdiklərini, Ermənistandan 200 mindən artıq dinc azərbaycanlı əhalini qovduqlarını sübut edir, başlıcası isə münaqişənin zəminində erməni terrorçularının açıq-aşkar bəyan etdikləri bir məqsədin - müstəqil Azərbaycandan Qarabağ torpaqlarını zorla qoparıb Ermənistana birləşdirməyin durduğunu göstərir. Yəni mahiyyət baxımından problem çox sadədir; Azərbaycan təcavüzkarın qurbanıdır və zərərçəkən tərəfdir, təhrik olunmamış hücumə məruz qalmışdır. Ermənistan isə ərazi iddiaları irəli sürən, zorla dədə-baba Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə can atan təcavüzkardır. Hələ ki bu sadə həqiqəti sülhməramlı siyasətçilər mənimsəməyiblər, onların bütün səyləri puça çıxacaqdır. Çünki "bərabər günah" və "bərabər məsuliyyət" prinsipinin özündə (indi Qarabağ probleminə bu yönümdə yanaşılır) Azərbaycana münasibətdə böyük ədalətsizlik təcəssüm olunmuşdur. Həqiqətin üzünə dik baxmaq vaxtı gəlib çatmışdır; günah iki tərəfdə deyildir: günahkar bir tərəfdir - erməni terrorçularıdır. Balayanlardır, işxanyanlardır, aqanbekyanlardır və erməni terrorçuluğunun digər ideoloqlarıdır.

Məhz onlar, erməni terrorçuları artıq neçənci dəfədir ki, Azərbaycan və erməni xalqlarını növbəti faciəyə sövq etmişlər. Odur ki, bir də təkrar edirik: Qarabağ faciəsinə görə bütün günahları tam mərkəzin adına çıxmaq əsassızdır. Bəli İttifaqın keçmiş rəhbəri Qorbaçov və Rusiyanın sabiq prezidenti Yeltsin bu münaqişədə rolu böyükdür. Yuxarılarda güclü erməni lobbisinin, ermənipərəst əhvali-ruhiyyəli "demokratik" mətbuatın güclü təsiri altında olan Qorbaçov, Yeltsin komandası adi obyektivlik nümayiş etdirmədi, əksinə, erməni tərəfin

əməllərinə göz yumdu (indi də yumurlar)*. Buna müəyyən mənada "yenidənqurma" rəhbərlərinin Qərb üz tutması, varlı kapitalist ölkələrinin, ilk növbədə ABŞ-ın köməyinə bel bağlaması əlverişli şərait yaratdı. Elə bir şərait yarandı ki, Reyqanın, Buşun, Tetçerin, Kollun, Mitteranın və digər nüfuzlu Qərb liderlərinin fikri bir çox məsələlərin, o cümlədən daxili siyasi məsələlərin həllində həlledici olurdu. Sırr deyildir ki, bu siyasətçilərin əksəriyyəti, xüsusilə ABŞ erməniperəst xəttə tərəfdar çıxır. Ona görə ki, bu ölkələrdə erməni lobbisi daha güclü və daha nüfuzludur.

Keçmiş mərkəzin və indiki Rusiya rəhbərliyinin (bir sıra məsələlərdə əvvəlki mərkəzin rolunu oynamaq istəyir) Qarabağ probleminə yanaşmasının astarı budur. Bununla yanaşı, bu mərkəzlərin rolu müvəqqəti və keçicidir. Münaqişənin səbəbi, şərin kökü - "Daşnaksütyun"un bəşəriyyətə nifrət ruhlu ideologiyası canına-qanına işləmiş davakar erməni terrorçuluğundadır, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddialarındadır. Bunu unutmaq olmaz. Çünki bütün günahları mərkəzin çiyinə qoymaqla, bu nöqteyi-nəzərin tərəfdarları istər-istəməz bugünkü qanlı faciələrdə erməni terrorçularının günahını azaldır, rolunu kiçildirlər. Deməli, "bərabər məsuliyyət" deyənlər, dioloqa, kompromisə, qarşılıqlı güzəştlərə (Qorbaçovun köhnə mahnılarıdır) çağıranların dəyirmanına su tökürlər.

Məlum tarixi faktlara müraciət edilərkən qəribə fikirlər baş qaldırır və özünə belə bir sual vermək istəyirsən: doğrudanmı qanlı faciələr dönə-dönə təkrar olunmalıdır ki, nəhayət, xalqlar ayılsınlar və müsibətlərinin və onların göz yaşlarının əsl günahkarlarını görsünlər?

Beləliklə, 1905-1906-cı illərdə törətdikləri qanlı əməllərin günahını müvəffəqiyyətinin üstünə atan daşnaklar əvvəlki dağıdıcı fəaliyyətlərinin 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi açıq nümayiş etmirdilər. Bu illərdə "Daşnaksütyun"un ikiüzlüliyü, yezuit siyasəti özünü bariz şəkildə nümayiş etdirdi. O dövrə aid olan arxiv sənədində belə ikibaşlı oyunun kifayət qədər dəqiq qiymətini tapırıq: "Siyasətin yezutizmi ("Daşnaksütyun"un - B.N.) daxili hərəkət mənasında onda ifadə olunur ki, ermənilərin bütün təbliğatı terrorçuluq boyası kəsb etməklə aparılır... Lakin başqaları üçün ümumsosialist, yəni kosmopolitik təbliğat libası geyinirdilər... Bu yezutizm və yaxud sadəcə olaraq fitnəkarlıq bütövlükdə "Daşnaksütyun"un fəaliyyətində müşahidə olunur".

1908-ci ildə polis Tiflisdə "Daşnaksütyun"un təşkilatçılarının izinə düşərkən və bədnam "Vahimə orqanı", "Məsul orqan" və "Şərq bürosu" üzvləri

* Kommunist Partiyasının baş katibi olan Qorbaçovun köməkçiləri Şahnazarov, Brutensi, Nazirlər Sovetinin sədri Rıjkovun məsləhətçiləri Sitaryan və Xaçaturovu yada salmaq kifayətdir.

həbs edilərkən "Daşnaksütyun" vərəqələr buraxdı. Burada deyilirdi ki, erməni məktəbləri bağlamaq, kilsə əmlakını müsadirə etmək, katolikosun hüquqlarını məhdudlaşdırmaq və i.a. yolu ilə çar hökuməti erməniləri zorla ruslaşdırmaq siyasətinə qayıtmaq məqsədi ilə guya heç bir günahı olmayan adamları kütləvi surətdə həbs edir. Vərəqədə o cümlədən deyilirdi: "Yenə də erməni məktəblərinin üstünü qara buludlar alır, yenə də satraplar yırtıcı baxışlarını kilsə əmlakına yönəlmişlər". Bütün bunlar ağ yalandan və fitnəkarlıqdan başqa bir şey deyildi. Çar hökuməti 1903-cü ildə uğur gətirməyən erməni kilsə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına dair siyasətinə qayıtmaq niyyətində deyildi. Tiflisdə həbs olunanlar özlərini terrora, qətlərdə, milli düşmənçiliyi qızışdırmaqda faktlarla ittiham olunan qatı daşnaklar idilər.

Ümumiyyətlə, bu dövr (1907-1913-cü illər) Cənubi Qafqazda nisbi sabitliyə baxmayaraq, "Daşnaksütyun"un və digər erməni terrorçu partiyaların dağıdıcı fəaliyyətlərini dayandırmadıqlarını sübut edən çoxsaylı faktlarla əlamətdar olmuşdur. İndi onlar yarızimli və gizli fəaliyyət formasına keçmişdilər. Lakin müntəzəm olaraq terrorçu aktlar, bomba partladılması, vərəqələr buraxılması, çoxsaylı silah anbarları, gizli mətbəələr aşkara çıxarılması ermənilərin əllərini əllərinin üstünə qoyub oturmadıqlarını təsdiq edirdi.

O dövrün arxiv sənədlərində "Daşnaksütyun"un dağıdıcı fəaliyyətindən çar hakimiyyətinin ciddi narahat olduğunu göstərən sübutlar mövcuddur. Jandarm idarəsinin məlumatlarının birində deyilirdi: "Daşnaksütyun" erməni inqilabçı partiyası məruz qaldığı məğlubiyyətdən sonra zəifləyən işin məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün terror yolu ilə dövlət orqanlarının nümayəndələrini vahiməyə salmağa əl atılmasını təklif edir". Məlumatda göstərilirdi: "Daşnaksütyun" partiyası terrorun geniş tətbiq edilməsini qərara almışdı və silah, partlayıcı maddələr axtarışı və bomba hazırlanması ilə məşğuldur". Vərəqənin başqa bir səhifəsində oxuyuruq: "1907, 1908 və 1909-cu illər ərzində Bakıda çoxlu bomba və partlayıcı maddə anbarları aşkara çıxarıldı".

1909-cu ilin dekabrında Tiflis quberniyası jandarm idarəsinin rəisi Qafqaz rayon mühafizə şöbəsinə bildirdi ki, alınmış məlumatlara görə "Daşnaksütyun" partiyasının Şərq bürosu Qafqazda xidmət keçən əlahiddə jandarm korpusunun bütün vəzifəli və rütbəli şəxslərinə qarşı terror tətbiq etmə barədə qərar qəbul etmişdir".

"Daşnaksütyun"un yolunu keçən məmurların və ictimai xadimlərin, habelə partiya prinsiplərindən uzaqlaşmış xəyanətkarlar adlandırılan "özünükülərin" siyasi qətləri davam edirdi. Bu dövrdə yalnız Erivan quberniyasında daşnaklar tərəfindən bir sıra siyasi qətlər həyata keçirilmişdi. Belə ki, məmur Kəngərinski Batumda, mühəndis Əlixanov Aleksandropolda, Erivanda jandarm rotmistri Burkatski və axtarış şöbəsinin rəisi Məlik-Nəzərov, starşına Stepan Keqemov

Vaqarşapad qəzasında öldürülmüşdü. Erməni terrorçuları beş min manat pul ayırmaqla, "Daşnaksütyun"un ifşa olunması üçün çox işlər görmüş Novoçerkassk məhkəmə palatasının mühüm işlər üzrə müstəntiqini də daban-dabana təqib edirdilər.

Bu illərdə terrorçuları silah və partlayıcı maddələrlə təchiz edən xarici ölkələrdəki erməni nümayəndələri xüsusi fəallıq göstərirdilər. Birinci cərgədə qan tökməkdə ad çıxarmış Andronik (Bariyos), "tayqulaq Dro" kimiləri soxulmuşdular. Arxiv sənədərindən görüldüyü kimi, "tayqulaq Dro" 1910-cu ildə xarici ölkələrə - Mançester-Paris-Varna-Türkiyə Ermənistan-İran-Tehran-Ordubad-Erivan quberniyası marşrutu üzrə böyük səfərə çıxdı. O, Mançester və Parisdə böyük miqdarda silah əldə etdi və onu Varnaya göndərdi. Burada öz evində silah emalatxanası yaratdı, patron doldurulması üçün dəzgahlar quraşdırdı. Andronikin digər iqamətgahı Burqasda yerləşirdi. Varna və Burqasdan külli miqdarda silah dəniz yolu ilə Cənubi Qafqazın dəniz limanlarına yola salınırdı. Bolqarıstanın özündən də silah alınırdı. Belə ki, Andronik 1910-cu ildə Sofiyadan görkəmli bolqar anarxist-kommunisti Tufekçeyevin vasitəçiliyi ilə böyük miqdarda patron aldı".

Andronik "Daşnaksütyun"un ən təcrübəli döyüşçüsü kimi daşnak təşkilatlarının dəvəti ilə "Türkiyə Ermənistanına" səfər etdi və «ermənilərin fəal mübarizə üçün hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirdi".

Androniklə yanaşı "Daşnaksütyun"un digər görkəmli xadimi "Droşak" qəzetinin redaktoru Xaçatur Malumyan da xarici ölkələrə tez-tez səfər etmişdi. "Daşnaksütyun"un Qərb Bürosunun üzvü kimi, Malumyan xaricdə yaşayırdı, lakin Cənubi Qafqazı gəzir, Batumda, Tiflisdə və digər böyük şəhərlərdə olurdu. 1910-cu ildə Malumyan əlaqələri möhkəmləndirmək və erməni diasporundan maliyyə yardımı almaq məqsədi ilə Amerikaya yollandı.

Nyu-York, Nyu-Nevada, Bostonda və digər Amerika şəhərlərində həmin dövrdə zərər çəkən erməni xalqına kömək göstərmək üçün mitinqlər, yığıncaqlar və xeyriyyə gecələri keçirilirdi*. Bu tədbirləri ABŞ-dakı erməni icmasının görkəmli nümayəndələri - Nyu-Yorkdan M.Papazyan, Bostondan Q.Astikyan və Avropadan, Cənubi Qafqazdan və Türkiyə Ermənistanından buraya "qastrol" a gələn amerikalı-erməni terrorçuları (N.Manukyan, N.Taşçıyan, İ.İsrailyan və b.) təşkil edirdilər.

* Bu halda söhbət Kilikiyanın erməni əhalisindən gedir.

Arxiv sənədlərinə istinadən xarici ölkələrdən alınan silah Rumıniya vasitəsilə Buxarestdən Qalasa gətirilir, oradan da qaçaqmalçılıq yolu ilə Bessarabiya quberniyasının İzmail qəzasının Curceleş deyilən yerə göndərilirdi. Silah və sursat Konstantinopoldan Trapezunda, Samsuna, Batuma gətirilirdi. Vyanadan da silah alınır. Oradan silah Triyest və Marselə göndərilir, sonra da su yolları ilə Qara dəniz limanlarına gətirilirdi. Silahın xarici qaçaqmalçılar və ticarət gəmiləri kapitanları vasitəsilə daşınması baha başa gəldiyindən (Qərbi Avropadan Ermənistan sərhədlərinə bir tufəngin çatdırılması 45-80 franka başa gəlirdi) daşnaklar onu kiçik partiyalarla özləri daşımaları olurdular.

Bu zaman daşnaklar yuxarı dairələrdə olan əlaqələrindən, gömrük məmurlarının rüşvətlə alınmasından məharətlə istifadə edirdilər. Daşnakların 1910-cu ilə aid olan məxfi yazışmasından səciyyəvi bir parçanı nümunə gətirmək istədik: "Partiyanın görkəmli xadimlərindən biri - "Rostom"* bu günlərdə Sofiyaya yaxın tanış bolqar generalı Savovun yanına gedir ki, onu Bolqarıstan ərazisindən silah (1000 ədəd tufəng - B.N.) keçirməyə köməklik göstərməyə sövq etsin. Əgər general Savov "Rostom"un təklifini rədd etsə, onda gömrük məmurlarını pul ilə ələ almaq barədə qərar qəbul olunmuşdu. Gömrük məmurlarını pul ilə almaq adi bir şeydir və silah hər hansı bir başqa mal adı ilə sərhəddən keçiriləcəkdir". Gətirilən silahın qəbulu və sonrakı mühafizəsi üçün Rusiya Ermənistanında** - Artvində (Batumi vilayəti), Kağızmanda (Qars quberniyası), Naxçıvanda (Qars quberniyası), Ordubadda (Erivan quberniyası), habelə Türkiyə Ermənistanında - Ərzurumda, Vanda, Trapezunda gizli anbarlar təşkil olunmuşdu. Bu məsələ 1908-ci ildə "Daşnaksütyun"un Varnada keçirilən V qurultayında xüsusi məsələ kimi nəzərdən keçirilmişdi. Bu barədə sonra söhbət açacağıq. Göstərilən silahlar, bir qayda olaraq, sonralar paylanılır və hissə-hissə "Daşnaksütyun"un ayrı-ayrı üzvlərinin evlərində, dükanlarında və i.a. saxlanılırdı.

Bu dövrə aid olan arxiv sənədlərindən tipik bir nümunə gətirmək istədik. 1909-cu il oktyabrın 23-də Bakıda birinci Kanitapın küçəsində Markos Davıdyans adlı birinə məxsus olan, habelə, Manuk Melikosyanın, Levon Tatevosyanın, Tiqran Karakosovun və başqalarının yaşadığı 14 nömrəli evdə polisın axtarışından sonra "Daşnaksütyun"un silah anbarı aşkar edildi. Burada hissələrə ayrılmış 10 qutu tufəng, müxtəlif sistemlərdən olan revolverlər (Smit-Vesson, Naqan), bombalar, partlayıcı həlməşik, bikford qaytanı, bomba və patron hazırlamaqdan

* "Rostom" - St.Zaryandır.

** Daşnaklar Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Cənubi Qafqazın erməni əhalisi yaşayan quberniya və qəzalarını öz yazılarında belə adlandırdılar.

ötrü ləvazimat, patrondaşlar, top fitili və məsafədən top mərmisinin partladıcısı, barıt qutuları, tüfəng üçün külli miqdarda patronlar, atəş açmağa dair təlimat və s. və i.a. saxlanılırdı. Tam siyahıya 23 adda hərbi məlumat daxildir. Bir sözlə, əsl cəbbəxana aşkar edilmişdi.* Bütün silahlar yaxşı yağlanmışdı və istifadəyə hazır vəziyyətdə idi. Evdə bombalar hazırlandığı və doldurulduğu da nəzərə çarpırdı. Ev bayır tərəfdən yaşayış üçün yararsız görünürdü və oraya qonşu döngədən orta q giriş var idi.

Belə silah anbarları Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində, Şimali Qafqazda və Rostov vilayətində də aşkar edilmişdi. Belə ki, 1907-ci ildə Böyük Karaklis kəndində Evonsev qardaşlarının, 1908-ci ildə isə Vladıqafqazda Martirosovun və Acanxanyanın mənzillərində silah anbarları aşkar edilmişdi və i.a.

Hərçənd ki, arxivlərdə və o illərin qəzet məlumatlarında daşnakların gizli silah və sursat anbarlarının aşkar edilməsinə dair kifayət qədər material tapmaq mümkündür, amma bu, dəryada bir damla idi. Silahın əksər hissəsi etibarlı yerdə saxlanılırdı. Daşnaklar bədbəxt qonşulardan məxfi olaraq yeni qırğınlar ilə nəticələnəcək ara müharibəsi sorağında yeni-yeni silah ehtiyatları yaradırdılar. Zinvor təşkilatları gizli mövqelərə çəkilmişdilər. Lakin döyüş drujinalarının hazırlığı və silahlandırılması davam edirdi. Arxiv sənədlərində belə bir məlumat var ki, Yelizavetpol quberniyasının Erkəc kəndində arximandrit Koryun zinvorlarla təlim keçir və gizli hərbi baxışlar təşkil edirdi. Gizli daşnak mətbuatı da sənədimişdi. 1905-1906-cı illər irticasından sonra qısa müddətdə gizli mətbəə şəbəkəsi bərpa olundu və nizama salındı. Bakı quberniya idarəsinin Tiflisə göndərdiyi teleqraf məlumatından bir parçaya diqqət yetirək: "Daşnaksütyun"un tam gücü ilə işləyən mətbəəsindən otuz pud şrift və intibahnamələr mətni tutulub götürülmüşdür. General Kozinsev".

Polis tərəfindən gizli mətbəələrin, habelə silah anbarlarının tapılıb aşkar edilməsi ümumi qaydadan çox, müstəsna səciyyə daşıyırdı. Onların çoxu yaxşı gizlədilmişdi, bəzi hallarda hakimiyyət orqanlarının bir neçə addımlığında fəaliyyət göstərirdi.

Ümumiyyətlə, gizli daşnak terrorçu qruplarının axtarılması və ləğv edilməsi* sahəsində polisin fəaliyyəti səmərəli deyildi. Bürokratizm, süründürməçilik, cəza orqanlarının zəifliyi buna əngəl törədirdi. Belə ki,

* Ümumilikdə 12 sandıq, 23 taxta yeşik, səbət hərbi sursat aşkar edilmişdir.

* Arxiv sənədlərində "ləğvetmə" anlayışı dedikdə həbs və dağıntı fəaliyyətinin qarşısının alınması nəzərdə tutulur.

Peterburqa - imperiya departamentinə göndərilmiş 12 may 1909-cu il tarixli teleqramdan görünür ki, "Daşnaksütyun"un qeyri-qanuni fəaliyyəti barədə iş üzrə müstəntiqlər tərəfindən 1214 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir ki, onlardan 192 nəfəri həbs olunmalı idi. Axtarışlar, həbslər, istintaq tədbirləri 12 şəhərdə aparılırdı. Lakin istintaq bir nəfərin - Novoçerkassk məhkəmə palatasının mühüm işlər üzrə müstəntiqi Lijkinin əlində cəmlənmişdi. Bütün Cənubi Qafqazda geniş miqyaslı axtarış işini də bir nəfər rütbəli polis işçisi - podpolkovnik Datseviç aparırdı və teleqramda ona "kömək üçün, heç olmazsa, iki nəfər zabit verilməsi xahiş olunurdu".

Təbii ki, belə vəziyyətdə daşnak terrorçuları, bir qayda olaraq, məsuliyyətdən qaçıb yaxa qurtarırdılar və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunanların sayı özü-özlüyündə kifayət qədər çox olsa da, əslində dağdıcı fəaliyyətdə və terror aktlarında müqəssir olanların cüzi bir qismini təşkil edirdi.

1907-1913-cü illərdə bir-birini "xəyanətdə", "təmayülçülükdə" ittiham edən "Daşnaksütyun" xadimləri arasında haqq-hesabı çürütmək halları da davam edirdi. Bəzi hallarda münasibətlərin aydınlaşdırılması siyasi qətlərlə başa çatırdı.

Erməni terrorçuları bir-birlərini daban-dabana izləyir, ələ keçirir, daxili düşmən hesab etdikləri şəxsləri jandarmlardan və hakimiyyət nümayəndələrindən də amansız və qəddarlıqla qətlə yetirirdilər. "Daşnaksütyun" liderlərini və onların adətlərini bankada - hörümçək kimi səciyyələndirmək olar. Daim daxili və xarici düşmənlər arayan, bir-birlərini olmazın cinayətlərdə (başlıcası isə vətənpərvərliyin çatışmazlığında) ittiham edən daşnak rəhbərləri öz xalqları barədə az düşüncüdürlər. Daşnak liderləri təkəbbürlülük xəstəliyinə tutulmuşdular, qəzəbli və xoflu idilər, bir-birinə göz qoyurdular, rəqibi gözdən salmaq üçün tənqid imkanını əldən vermirdilər və öz xidmətlərini gözə soxmaqdan ləzzət alırdılar.

Məsələn, bu baxımdan 17 oktyabr 1909-cu ildə Trapezunda "Daşnaksütyun"un görkəmli xadimi, Şərq bürosunun üzvü Yegişe Topçıyanın öldürülməsi haqqında məşhur işi səciyyəvi hesab etmək olar. "Daşnaksütyun"un partiyadaxili çəkişmələrində fəal iştirak edən, daşnak partiyasından parçalanıb ayrılan "Miqrان" adlı birinin (əsl adı Qabriel, soyadı Keşişyandır) başçılığı altında dəstə yaradan miqrانçılardan təqib olunmasının ilhamçısı idi. 1905-ci ildə daşnak çıxışlarının iflasından sonra «ayrılmış» miqrانçılar özlərinin "hərbi şura"larını, mətbu orqanlarını, mülayim, ilk növbədə, Türkiyə ermənilərinə kömək göstərilməsinə yönəlmiş proqramlarını qəbul etdilər.

"Daşnaksütyun"un Şərq bürosu miqrانçılardan qanundan kənar elan etdilər. Miqrان və qardaşı Vanetə qarşı bir neçə dəfə sui-qəsd təşkil olundu. Nəhayət, Miqrان yaralandı, polis xəfiyyələri tərəfindən həbs olundu və üç il həbsxanada yatdı. O, azad olunarkən Topçıyan və "Daşnaksütyun"un digər liderləri bəyan etdilər ki, Miqrان ayda 30 qızıla Rusiya polisində casus kimi işə götürülüb. Miqrان

borclu qalması və miqrantları təqib etdiyinə görə Yeqişə Topçuyanı qətlə yetirdi. Konstantinopolda çıxan daşnakpərəst "Vətən səsi" qəzeti yazırdı ki, şərqi bürosunun üzvü Torsuyan miqrantların öldürülməsinə rəhbərlik edən şəxs kimi qətlə yetirilmişdir. Onun simasında erməni milləti böyük bir şəxsi itirmişdir. O vaxt daşnakların əxlaqını təcəssüb etdirən bariz nümunədir.

Daşnakların əxlaqı az dəyişikliyə məruz qalıb. Lap bu yaxınlarda Xankəndidə üzünə "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın Ali Sovetinin sədri Artur Mkrtçyanın öldürülməsi bunu sübut edir. Hərçənd, məlum olmuşdur ki, Mkrtçyan «əldəqayıma respublika»nın rəhbərliyində partiyadaxili didişmələrin qurbanı olmuşdur. Lakin şayiə buraxılmışdır ki, guya onu azərbaycanlı "terrorçular" qətlə yetirmişlər. Bu versiya ermənilərə də fantastik dərəcədə qeyri-səmimi təsir bağışlamışdı. "Özünə gələn" erməni daşnakları elan etdilər ki, Mkrtçyan bədbəxt hadisə nəticəsində ölmüşdür. Lakin cıdanı çuvalda gizlətmək olmaz. Tezliklə məlum oldu ki, Mkrtçyan özünün mühafizə olunan mənzilində haqq-hesab çəkdiyi sabiq həmfikiriləri tərəfindən öldürülmüşdür. Səciyyəvidir ki, Mkrtçyan sağ olarkən dəfələrlə heç bir partiyağa mənsub olmadığını bəyan etmişdi. Lakin o, ölərkən məlum oldu ki, bir çoxlarının gümanı etdiyi kimi, Mkrtçyan "Daşnaksütyun" partiyasının üzvü olmuşdur ("Komsomolskaya pravda", 17 aprel, 1992-ci il).

Mkrtçyanın ölümü partiyadaxili və partiyalararası didişmələr zəminində bizim günlərdə həyata keçirilən bu qəbildən olan terrorçuluq aktları seriyasının yalnız bir epizodudur. Belə ki, 1991-ci ildə Xocalı aeroportunun (təyyarə limanının) rəisi A.İşxanyan evində olarkən onun mənzili partladıldı, Dağlıq Qarabağ erməni icmasının rəhbərlərindən biri - V.Qriqoryan küçədə güllələndi.

"Daşnaksütyun" on illərlə bundan qabaq yaşadığı qanunlarla - canavar sürüsü qanunları ilə yaşamaqda davam edir.

Əlbəttə, belə daxili didişmələr nəticəsində "Daşnaksütyun"un rəhbərləri və liderləri bir-birini əvəz edirlər, partiyanın yuxarı eşelonunda yerdəyişmələr davam edirdi. Nəzərdən keçirilən dövrdə "Daşnaksütyun"un rəhbərliyində Şərqi bürosunun üzvləri "Azovski" ləqəbli Avetik Aqoryan (büronun sədri), Zavaryan, Qaspar Xajakiyan, Semyon Akopyan, Xaçatur Malumyan (sədr müavini), Semyon Zavaryan və başqaları görkəmli rol oynayırdılar. "Daşnaksütyun"un Bakı təşkilatında doktor Ter-Tumasov, doktor Mnasakanov, Ter-Mikaelyan fəallıq göstərirdilər. Təşkilatın Tiflis ilə əlaqələrini orada yaşayan Solomon (Samson) Arutyunov həyata keçirirdi.

Partiyanın Bakı təşkilatında Petros (Nikolay) Ter-Ovanesyans ("Duman", "Nikola Karabaxskiy") mühüm rol oynayırdı. Bakı Mərkəzi Komitəsinin üzvü, Şərqi bürosunun üzvü Gevorq Vartanyan, "Baku" qəzetinin işçisi Tarasov, Tıqran Məlik-Allahverdov, Tatevos Əmirov, Sandro Zaxaryan, Nerses Şahgəldov partiya

işində xüsusi fəallıq nümayiş etdirirdilər. Bakı daşnakları arasında Şuşa qəzasının dinc əhalisinə divan tutan Petros Ter-Avenesyans kimi şöhrət tapmış, 1905-ci ildə Şuşa rayonu silahlı qüvvələrinin rəisi olmuş Vartan Meyrabov da nüfuz sahibi olmuşdur.

Amazasp Sevastyan ("Amazasp"), Amazasp Ağacanova ("Amo"), Qaregin Xacikyan ("Xaj"), Saak Sumbat Arutyunov ("SMB"), Qaregin Pastramacan ("Karo"), Abram Gülxandanyan ("Ab"), Şərikyan və başqa daşnakların adları çoxlarına yaxşı məlum idi. Sonuncular "Daşnaksütyun"un kilsə təşkilatının məhz "Patorik"in tərkibinə daxil idilər. Arxiv sənədlərində tez-tez digər görkəmli daşnakların da adları çəkilir; məsələn, "Daşnaksütyun"un xarici əlaqələrində mühüm rol oynamış Vasili Korqanov, Tıqranov-Aleksandrovski, tiflisli vəkil Arutyunov, tiflisli mülki müşavir Arşak Babayev, podpolkovnik Durenlyans və b. 1905-1906-cı illərdə qanlı ad çıxaran general Zaxar Mirzəyev və partiyanın Tiflis Mərkəzi Komitəsinə daxil olan Artyom Kişmişov*, Nuxa arximandriti Yeqişe Aqaronyan, "Daşnaksütyun" Mərkəzi Komitəsinin üzvü, hərbi dairənin komandiri Servanastyan, "Daşnaksütyun"un Bakı Mərkəzi Komitəsinin nəzdində terrorçu fəaliyyətə rəhbərlik edən Mkrtiç Ağamalyan (Ağamalov), məşhur terrorçu Xeço Kevorkov, 1905-ci ildə yuxarıda adı çəkilən "Duman" ilə birlikdə Qarabağda dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutan Sərkis Minasyan və başqaları öz əməlləri ilə məşhurlaşmışdılar.

1909-cu ildə "Daşnaksütyun"un Şərqi bürosu on bir mərkəzi komitəni - Tiflis, Qars, Aleksandropol, Odessa komitələrini birləşdirdi. Bundan əlavə, Batumda, Yekaterinadarda, Kaqızmanda, Armavirdə, Azovda, Stavropolda, Luqanskda, Gizlərdə, Kislovodskda, Georgiyevskidə, Mozdokda, Luqansk stansiyasında və başqa şəhərlərdə «Daşnaksütyun»un şöbələri yaradılmışdı.

1909-cu ildə "Daşnaksütyun" çar hökumətinin irticasından aldığı zərbələrdən və daxili çəkişmələrdən sonra özünə gəldi, beynəlxalq vəziyyəti və Rusiya daxilində siyasi abı-havanı diqqətlə izləyərək fəal surətdə yeni çıxışlara hazırlaşmağa başladı. Həmin dövrdə qurultay, müşavirə və partiya konfranslarının bolluğu da bu fikri təsdiq edir. XX əsrin birinci onilliyinin hüduqlarında erməni terrorçuluğu yenə də öz prinsiplərini və istiqamətlərini dəyişməyə başlayırlar. 1913-1914-cü illərdə daşnakların proqram sənədlərindən görünür ki, onlar çarizmin ən qəddar düşməninə potensial müttəfiqə çevrilməyə başlayırlar. 1908-1909-cu illərdə "Daşnaksütyun"un liderləri ətalət üzrə hələ də öz gizli

* Kişimirov "Gürcüstan çarlığının son günləri" əsərinin müəllifidir. Kitabda tarixi faktlar təhrif olunmuş, gürcülərin özünəməxsusluğunu, milli ləyaqətini alçaltmağa cəhd göstərilməşdir.

fəaliyyətlərini çar mütləqiyyəti əleyhinə istiqamətləndirirdilər. Bu təkamülü ölkədə və beynəlxalq şəraitdə ümumi siyasi durum kontekstində qurultaydan-qurultaya "Daşnaksütyun"un şüar və direktivlərini müqayisə etməklə izləmək olar.

1 aprel 1910-cu ildə "Daşnaksütyun"un Qafqaz rayonu orqanının təcili iclası keçirildi. Bu yığıncaqda Şərq bürosunun, Bakının ("Voskanapat"), Tiflisin ("Mes-Karak", yaxud "Böyük şəhər"), Yelizavetpolun ("Aygestan"), Erivanın ("Marqastan"), Aleksandropolun ("Kar"), Crapertanın ("Qars"), Batumun ("Navaqanqista"), Şuşanın ("Aparc") nümayəndələri iştirak edirdilər. Yığıncağın qətnaməsində göstərilirdi ki, "indiki iqtisadi-siyasi taktikanı işləyib hazırlamaq üçün konqres çağırmaq tövsiyə olundu. Bu taktika inqilabi qüvvələrin birləşməsinə tələb edir". Odur ki, Rusiyada inqilabi partiyaların ümumi taktikasını işləyib hazırlamaq üçün konqres çağırmaq tövsiyə olunurdu. Bu taktika aşağıdakı səciyyəni daşmalı idi: "Hücumə hazırlaşmaq lazımdır". Fikir heç də açıq ifadə olunmamışdı! Lakin bir məsələ aydındır ki, "ümumi hücum" dedikdə "Daşnaksütyun"un güclü silahı nəzərdə tutulurdu.

Yığıncaq partiyanı "daxili mənəviyyatsızlıqdan və əxlaqsızlıqdan" azad etmək üçün "Daşnaksütyun"un orqanlarını yenidən təşkil etməyi, kütləvi-inqilabi-siyasi təbliğatı gücləndirməyi, gizli ədəbiyyat buraxılışını genişləndirməyi tövsiyə etdi. "Daşnaksütyun"un orqanlarının yeni seçkisini keçirməyi və "Yeni qüvvələrin mənəviyyatına və onların partiya işinə sədaqətinə diqqət yetirməklə" partiya sıralarının təmizlənməsini də məsləhət bildi. Üzdənirəq "İran məsələsi" gündəlikdə xüsusi yer tuturdu və 1905-1906-cı illər İran inqilabı ilə əlaqədar bu məsələ müzakirə olunurdu. Lakin 1906-cı ildə inqilabi qüvvələrin qələbəsi kövrək oldu. Artıq 1908-ci ildə şah Məhəmməd Əli çevriliş etdi. Sonra isə Səttar xanın rəhbərliyi altında Təbrizdə vüsət alan üsyanı (1908-1909-cu illərdə Təbriz inqilabı) yatırdı. Bu işdə İran şahına Rusiya və İngiltərə fəal köməklik göstərirdi. Təbii ki, "Daşnaksütyun" da İran hadisələrindən kənarda qalmırdı. Erməni yaraqlılarının dəstələri üsyançıların tərəfində vuruşurdu. "Daşnaksütyun" təşkilatı isə silah və sursatla köməklik göstərirdi. Bu çıxışlarda görkəmli daşnak terrorçusu və qatili, "Karo" ləqəbi ilə fəaliyyət göstərən, hətta "Tufan" adlanan terrorçu təşkilat yaratmış Ambarsum Ağacanyan görkəmli rol oynamışdı (Sonralar o, Simferopolda həbs olundu və məhkəmənin hökmü ilə edam edildi).

Burada da, erməni terrorçularının məlum taktikası müşahidə olunurdu: onlar separatçı məqsədlərinə nail olmaq və yolüstü özünün "inqilabliyini" nümayiş etdirmək üçün həmsərhəd ölkələrdə (Rusiyada, Türkiyədə, İranda) qeyri-sərfəli rejimlərin mövqeyinin sabitliyinin pozulmasına can atırdılar. Yığıncaqda İran hərəkətinə köməklik barədə bütün işləri Şərq bürosuna həvalə etmək qərara alındı, habelə pul vəsaitləri, ianələr toplanılması, gizli mətbuat, Qırmızı Xaç və s. bağlı məsələlər də nəzərdən keçirildi. Məxfiliyi gücləndirmək məqsədi ilə bütün

orqanlara özlərinin və fəaliyyət göstərdikləri əyalətlərin adlarını dəyişdirmək (ləqəblərin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur) tövsiyə olundu.

1907-1912-ci illərdə Türkiyədə böyük siyasi hadisələr baş verdi ki, bunlar da erməni terrorçu partiyaların gələcək fəaliyyətində başlıca rol oynadılar. Türkiyə cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər bədnam "erməni ideyası"nın reallaşdırılmasına can atan "Daşnaksütyun" və "Hnçak" partiyalarının yeni maneərlərini şərtləndirdi.

1908-ci ilin iyulunda gənc türklərin rəhbərlik etdiyi inqilabi çıxışların təzyiqi altında (ordu və donanma da onlara qoşulmuşdu) Əbdül Həmid, nəhayət konstitusiyalı idarəetməyə qayıtmaq barədə sənəd imzaladı (1876-cı ilin Məhdət konstitusiyasına). Siyasi əfvlər elan olundu: 80 min siyasi məhbus, habelə mühacir həbsdən buraxıldı. Bütün ölkədə "Yaşasın Konstitusiya!", "Yaşasın Azadlıq!" şüarları altında nümayişlər keçirildi.

Belə şəraitdə gənc türklərlə əməkdaşlıq edən "Daşnaksütyun" yenidən "erməni məsələsi"ni qaldırmaq və yeni hakimiyyətlə ən azı ermənilər üçün imtiyazlar, ən çoxu şərq vilayətlərinin erməni əhalisi üçün muxtariyyət "alveri" məqsədi ilə aksiyalar keçirməyə başladı.

Onlar, əsasən, şahzadə Səbahəddinə bel bağlayırdılar. Şahzadənin yaratmış olduğu "Hakimiyyətin yerlərə verilməsi və şəxsi təşəbbüs cəmiyyəti", ümumiyyətlə, yerli orqanların hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bu da ermənilərin muxtariyyət ideyası ilə üst-üstə düşürdü. Bununla bərabər, daşnak partiyası təxirə salınmadan yeni hakimiyyətdən ciddi təminatlar almaq istəyirdi.

1908-ci ildə partiyanın "Droşak" qəzetində dərc etdirdiyi bəyənətdə göstərilirdi ki, "Daşnaksütyun" 1907-ci il Paris konqresinin qərarlarını müdafiə edəcəkdir. Əgər hökumət Osmanlı imperiyası xalqlarının tələblərini yerinə yetirməzsə... onda təşkilatlar ("Daşnaksütyun" - B.N.) öz mübarizəsini bərpa edəcəkdir" ("Droşak", 1908, № 7).

1908-ci ilin sentyabrında «Daşnaksütyun» qarşıdakı parlament seçkilərində öz fəaliyyətinin platformasını dərc etdirdi. On bir maddədən ibarət olan həmin platformanın doqquz bəndində ümumdemokratik azadlıqlardan və cəmiyyətin yenidən qurulması prinsiplərindən bəhs olunurdu. Yalnız 2-ci və 9-cu bəndlərdə "erməni məsələsi"ne toxunulurdu. Belə ki, 2-ci bənddə deyilirdi: "Qərbi Ermənistan Osmanlı imperiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi hakimiyyətin yerlərə verilməsi sisteminə əsaslanır. Yerlərdə öz işlərini elə aparır ki, bundan da ölkədə yaşayan bütün xalqlar bərabər faydalanacaqlar". 5-ci bənddə isə göstərilirdi: "Yerli işlərin idarə olunmasında vilayətlər, icma işlərinin aparılmasında isə icmalar geniş muxtariyyət hüququ almalıdırlar. Vilayətlər arasında sərhədlər müəyyənləşdirildikdə, əvvəlki rejimin tətbiq etdiyi prinsipin əksinə olaraq, millətin

coğrafi yerləşməsinin xüsusiyyətlərini və imkan daxilində sıx birlik yaratmaq üçün mədəni ənənələrini nəzərə almaq zəruridir" (Büzandion, 1908, № 3).

Gördüyümüz kimi, daşnaklar birbaşa muxtariyyət məsələsini qoymasalar da (platformada "muxtariyyət" sözü yoxdur), əsas diqqəti hakimiyyətin yerlərə verilməsinə, yerli özünüidarəyə - başlıcası köhnə vilayətlər əvəzinə milli prinsip üzrə "monolit birlik" yaradılmasına yönəlirdi. Lakin Türkiyədə geniş təşəkkül tapmış siyasi mübarizədə ittihadçılar - "dövlətçilər" qələbə çaldılar. Şahzadə Səbahəddinin dəstəsi arxa plana keçdi və "hakimiyyətin yerlərə verilməsi" tərəfdarlarını səfərbər etmək üçün fəaliyyəti genişləndirdi, gənc türklərlə danışıqlar apararaq "Daşnaksütyun"la və "Hnçak"la əlaqələr yaratmağa can atdı.

Səbahəddin özü ikibaşlı oyun oynayırdı; erməni nümayəndələri ilə gizli danışıqlarda ermənilər üçün muxtariyyət ideyasını qəbul edirdi, lakin kütləvi çıxışlarında bunun əleyhinə çıxırdı, Türkiyə əhalisinin əhvali-ruhiyyəsi ilə hesablaşmalı olurdu.

İttihadçılar öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Səbahəddinin tərəfdarlarından bir neçə nəfər həbs olunmuşdu. Bununla bərabər, "Hnçak" partiyası öz fəaliyyətini leqallaşdırdı, kütləvi yığıncaqlar keçirməyə başladı. 1909-cu ilin iyulunda Konstantinopolda "Hnçak"ın VII qurultayı keçirildi. Bu məclisdə yalnız üzdənirəq "Qərbi Ermənistan" üçün yeni proqram qəbul olundu. Bununla yanaşı, əvvəlki "Ümumi" proqram da fəaliyyət göstərirdi. Proqramda deyilirdi ki, bütün ölkənin partiyaları sosialist çevrilişi etmək üçün birləşməlidirlər. Çünki Türkiyənin müasir quruluşu Osmanlı imperiyasının bütün xalqları üçün məhvedicidir. Qeyd olunurdu ki, gələcək konstitusiyalı Türkiyədə hansı formada olursa-olsun separatizm yolverilməzdir.

Beləliklə, hazırkı mərhələdə "Daşnaksütyun" kimi "Hnçak" da müstəqillik və ya muxtar Ermənistan ideyasından, müvəqqəti də olsa, imtina etməli oldular. Bu, taktiki mülahizələrdən irəli gəlirdi: o vaxt erməni terrorçuları hakimiyyətə gələn gənc türklərdən erməni əhalisi üçün imtiyazlar almaq ümidlərini hələ itirməmişdilər. Digər tərəfdən, Əbdül Həmidin avtoritar rejimi ləğv olunduqdan dərhal sonra gənc türklərə qarşı çıxmağa cəsarət etməz idilər, çünki erməni liderləri birlik barədə bir çox bəyanatlarla çıxış etmişdilər.

Üstəlik, erməni terrorçularının öz aralarında parçalanma gədirdi və qüvvələr yenidən qruplaşırdı. Məhz bunun nəticəsində daha bir partiya - "Erməni konstitusiyalı demokratlar" partiyası yaradıldı. O, öz sıralarında əsasən yenidən təşkil olunmuş "Hnçak"çıları, "Armenakan" partiyası və "həmfikirler ittifaqı"nın üzvlərini birləşdirirdi. Yenidən yaradılmış partiyanın birləşdirici qurultayı 1908-ci ilin oktyabrında İskəndəriyyə şəhərində keçirildi.

Konstitusiyalı demokratlar partiyası liberal yönlü burjua partiyası idi və onun siyasi kredosu "Hnçak" və yaxud "Daşnaksütyun"a nisbətən daha mülayim

olmuşdur. Demokratlar öz proqramlarında gizli inqilabi fəaliyyətdən, ifrat ekstremizmdən şübhəli siyasi cərəyanlardan imtina etdiklərini bildirdilər. Parlament fəaliyyəti, maarifçilik işi, xalqın hegemonluğunun təsdiqi, yəni demokratiyanın bərqərar olması - bütün bunlar konstitusiyalı demokratların rəhbər tutduqları prinsiplər olmuşdur.

Partiyanın məqsədi Osmanlı konstitusiyasını demokratik konstitusiyaya çevirməkdən, ölkədə mərkəzi hakimiyyətin yerlərə verilməsindən, təcridən icmaların və quberniyaların hüquqlarının genişləndirilməsindən ibarət idi. Bildirilirdi ki, partiya erməni dilini, tarixini, ədəbiyyatını, bütün milli sərvətlərini mühafizə etməyə can atır. Qeyd olunurdu ki, "konstitusiyalı demokratlar partiyası öz fəaliyyətini konstitusiyalı rejimdə üsyançı, gizli, inqilabi orqan kimi deyil, qanuni siyasi partiya kimi həyata keçirir" ("Büzəndion", 1908, № 3).

Demokratların proqramın yumşaq və bəsit olduğundan erməni əhalisinin əhəmiyyətli təbəqələrini öz tərəfinə cəlb edə bilmədi. Hərçənd ki, Konstantinopol, İzmir, Xarberq, Tiqranakert (Diyarbəkir), Kilikiya, Misir və Amerikadan başqa partiyanın təşkilatları yalnız Vanda ("Armenakan" partiyasının sabiq üzvlərinin bazasında) nəzərəcərpacaq dərəcədə üstünlük qazana bilməmişdi. Belə ki, 1912-ci ildə partiyanın üzvlərinin sayı min nəfərdən çox deyildi.

Beləliklə, gənc türklər inqilabından sonra Türkiyənin ərazisində fəaliyyət göstərən irticaçı erməni partiyalarının hamısı 1908-ci ildə, zahiri də olsa, Osmanlı imperiyasının bütövlüyü ideyasını qəbul etdilər və gənc türkləri qıcıqlandırmamaq üçün, müvəqqəti də olsa, müstəqillik və yaxud heç olmazsa, muxtar erməni dövləti barədə şüarları bir kənara qoymalı oldular. Bu addım gənc türk inqilabından sonra Osmanlı ümummilliyətinin görünməmiş dərəcədə yüksəlməsi ilə şərtlənmişdi. Onda osmanlıların şüarları geniş xalq kütlələrinin şüuruna hakim kəsilmişdi və bu fonda hər hansı bir "muxtariyyət motive" açıq-aşkar yersiz görünürdü. Yeri gəlmişkən, erməni terrorçuları "erməni ideyası"ndan imtina etmək fikrində deyildilər. Bu zaman "Daşnaksütyun"un və "Hnçak"ın fəaliyyətinin öz mənasını itirmiş olardı. Erməni terrorçuları yenidən səslərini ucaltmaq üçün məqam gözləyirdilər.

Belə bir məqam yetişdi ki, 1909-cu ilin martında Adanada baş vermiş faciəli hadisələr onları hərəkətə gətirdi. Ümumiyyətlə, ermənilər bu bölgədə Türkiyə hökumətinə rünasibətdə həmişə müxalif əhvali-ruhiyyədə olmuşlar. Bu baxımdan ermənilər 90-cı illərin millətlərarası toqquşmalarında "fərqlənmişdilər".

Burada Mərkəzdən kifayət qədər müstəqil fəaliyyət göstərən daşnakçı təşkilat var idi: o, Türkiyə əleyhinə dağıdıcı fəaliyyətini davam etdirir, silah gətirilməsini təşkil edir və 1896-cı ildə "Müstəqil Kilikiyaya azadlıq!" şüarı altında Zeytunda baş vermiş üsyana oxşar qiyama hazırlaşdılar. Ermənilərin yeni çıxışlara hazırlaşması barədə məlumat alan Türkiyə hökuməti müəyyən tədbirlər

gördü: erməni məhəllələrində axtarışlar keçirildi və bu zaman 13 min tüfəng aşkar olundu. Ermənilər terrorçu fəaliyyəti genişləndirməyə can atdılar; türkləri öldürməyə başladılar. Yepiskop Muşeq açıq-aşkar əhalini hakimiyyətə itaətkarsızlıq göstərməyə çağırırdı.

Millətlərarası düşmənçilik alovunun geniş yayılmaması üçün Türkiyənin hakimiyyət orqanları ciddi tədbirlər görməyə başladılar. Adanaya 3 bölmə əsgər gətirildi və erməni üsyanı yatırıldı. Bu zaman erməni əhalisi arasında da ölənlər oldu. Sonralar onların sayı ermənipərəst mətbuat tərəfindən həyasızlıqla şişirdildi. Əslində isə ölənlər arasında müsəlman türklərinin sayı daha çox idi.

Adana daşnaklarının arxasında həmişəki kimi, Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın xəfiyyələri dururdular. Bu barədə görkəmli türk tarixçisi V.Əroğlu yazır: "...Midhət konstitusiyasının bərpasından sonra, 1908-ci ildə ittihadçılar sadələhvlüyündən istifadə edən ermənilər öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdilər. Rusların və ingilislərin əlində oynucağa çevrilmiş, müasir silahlarla silahlanmış ermənilər Türkiyəyə minnətdarlıq hissi bəsləmək əvəzinə, dövlət üçün əsl bəlaya çevrildilər".

Bununla belə, ermənipərəst mətbuat bütün dünyada Adana hadisələri ətrafında görünməmiş haray-həşir qopardı. Qərb dövlətləri Türkiyədə təhqiqat aparılmasını və müqəssirlərin cəzalandırılmasını tələb etdilər. "Daşnaksütyun"un, "Hnçak"ın və digər terrorçu erməni partiyalarının liderləri hər vəchlə "Kilikiya qurbanları" ətrafında çaxnaşma salır, erməni icmalarının yığıncaqlarını keçirir, zərərçəkmiş adanalıların xeyrinə vəsait toplanmasını həyata keçirirdilər və i.a.

Bütün bunlar, əlbəttə, erməni terrorçu təşkilatları ilə hakimiyyətdə hələ möhkəmlənməmiş ittihadçılar arasında normal qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına xidmət etmirdi. Üstəlik, "Hnçak" və "Daşnaksütyun" ittihadçıları "erməni qırğınları"nda birbaşa iştirak etməkdə və onlara köməklik göstərməkdə ittiham edirdi.

Qərb dövlətlərinin təzyiqi altında hökumət orqanları türklər arasında həbslər keçirdi, doqquz nəfər türkü isə ölüm cəzasına məhkum etdi. Lakin bu da erməni terrorçularını qane etmədi. Yeni tədqiqatların, yeni edamların həyata keçirilməsini, Adana hadisələrində Türkiyə hökumətini yeganə təqsirkar kimi tanımağı tələb etdilər və i.a.

Bununla belə, erməni terrorçuları, hələlik sözdə də olsa, Türkiyə hökumətinə və hakim "İttihad və Tərəqqi" partiyasına münasibətdə loyallığı saxlayırdı. Bu da "Daşnaksütyun" partiyasının V qurultayının qərarlarında öz əksini tapdı.

"Daşnaksütyun"un V növbəti qurultayı 1908-ci il fevralın 10-da Bolqarıstanın Varna şəhərində öz işinə başladı. Bu ərəfədə Konstantinopolda müşavirə keçirildi. Həmin müşavirədə "Daşnaksütyun"un nümayəndələri ilə yanaşı

hıncakçılar, gənc türklər, habelə "İttihad və Tərəqqi" partiyasının nümayəndələri, "Daşnaksütyun"un adından Xaçatur Malumyan (Qərb bürosunun sədri və "Droşak" qəzetinin redaktoru), vəkil İosif Əmirxanov, şair Avetik İsaakyan, Sarkis Andrasyan, Abram Saakov-Gülxandanyan, Semyon Zavaryan və b. iştirak etdirdilər.

"Daşnaksütyun"un V qurultayı ərəfəsində gündəlikdə ümumi mübarizə xəttinin və ümumi taktikanın işlənilib hazırlanması barədə məsələ dururdu. Müşavirənin gedişində "Daşnaksütyun"un Cənubi Qafqaz təşkilatının nümayəndələri ilə Türkiyə Ermənistanının marağını təmsil edənlər arasında bəzi çəkişmələr oldu. Tərəflərdən hər biri əsas diqqətin məhz onun təmsil etdiyi regiona verilməsini tələb edirdi. Gənc türklərlə müəyyən bir razılığa gəlmək mümkün olmadı. Çünki onlar nəinki müstəqilliyə, həmçinin Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti ideyasına soyuq münasibət bəsləyirdilər. Nəticədə tərəflər yalnız müvəqqəti güzəştlərə nail oldular. O dövrdə hakimiyyətə gələn gənc türklər, Balkan yarımadasında (Makedoniyada, Albaniyada və s.) inqilabi-separatçı hərəkatın yüksəlişindən çəkinərək "döyüş taktikası"ndan imtina etdiklərini və öz söylərini mədəni-maarif işlərinə cəmləşdirəcəklərini bildirdilər. Qabaqlar Makedoniyada və Albaniyada Osmanlı əleyhinə separatçı qüvvələri dəstəkləyən daşnaklar gənc türklərlə əməkdaşlıq imkanını saxlamaq naminə öz səbiq müttəfiqlərini "qurban verməyə" məcbur oldular.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, "Daşnaksütyun", həmçinin özünün digər müttəfiqləri və silahdaşları ilə də bu cür rəftar edirdi. Daşnaklar elə bir dövlət yox idi ki, (İngiltərə, Fransa, Rusiya, Türkiyə, Bolqarıstan, İran və b.) onlarla öz xeyirləri üçün münasibətlərini nizama salmasınlar. Sonralar isə "ehtiyac olmadıqda", siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar bu ölkələrdən asanlıqla üz döndərirdilər. Daşnaklar kadetlərlə, eserlərlə, sosial-demokratlarla, bolşeviklərlə, gənc türklərlə, Səttar xanın İran hərəkatçıları ilə, Makedoniyanın milli-azadlıq hərəkatı ilə və başqaları ilə birləşmişdilər. Daşnakların dünənki dostlarına - albanlara və makedonlara xəyanət etmələri və gənc türklərin qarşısında quyruq bulamaları tamamilə onlar üçün qanunauyğun idi. Erməni terrorçuları öz maraqlarını əsas tutaraq bu gün də bu cür hərəkat edirlər. Onların prinsipləri də buna uyğun gəlir: "O şey yaxşı və əxlaqidir ki, cari məqamda "erməni ideyası" üçün faydalı olsun". Biz bu gün də deyilənlərin şahidi oluruq. "... Qarabağı qoparmaq üçün onlar hər şeyə əl atırdılar: ruspərəstlikdən rusçuluğa ifrat pərəstişə, "Lenindən, partiyadan, Qorbaçovdan antikommunizmə, ənənəvi antitürk təbliğatından Türkiyə ilə birləşməyə cəhd göstərilməsinə" və i.ə.

Yeri gəlmişkən, bu halda gənc türklərlə saziş bağlamaq istəyən daşnaklar, həmişə olduğu kimi, uzaqgörənliklə vəziyyətdən çıxış yolunu da nəzərdən qaçırmırdılar, elan edirdilər ki, Konstantinopol sazişi - "yalnız mahiyyət deməkdir

ki, bu günün müstəqil federasiyası növbəti pilləyə qalxmaq üçün vacib olan müvəqqəti addımdır".

Varnada "Daşnaksütyun"un V qurultayı bir məqsəd güdürdü: birliyi əsaslı sarsılmış partiya qüvvələrinin hamısını sıx birləşdirmək və istər Cənubi Qafqazda - Rusiya imperiyası hüdudlarında, istərsə də Türkiyə Ermənistanında "Daşnaksütyun" üçün ümumi taktika işləyib hazırlamaq.

1909-cu ilin sentyabrında qurultayın qəbul etdiyi bəyannamə əsl ikiüzlülük, riyakarlıq mücəssümü idi. O bu baxımdan digər partiya sənədlərini kölgədə qoyurdu. Dəbdəbəli sözlərlə, daşnakların sülhsevər vədləri ilə bəzədilmiş, ermənilərin başqa xalqlara hörmət bəslədiyini təmtəraqlı ibarələrlə göylərə qaldıran bu bəyannamə ermənilərin əsl məqsədlərini və niyyətlərini gizlədən pərdə idi. Bəyannamənin "alaqapısı" siyasi mənada zahirən o qədər kəsərsiz idi ki, hətta onun mətni "Baku" qəzetində də çap olunmuşdu".

Bəyannamədə, o cümlədən deyilirdi ki, "Daşnaksütyun" sui-qəsdçi fəndlərin tətbiqindən əl çəkir", lakin mübariz inqilabi təşkilat kimi "əgər konstitusiya təhlükəyə məruz qalarsa və ölkənin geri qalmasına və tənəzzülə səbəb olan qaydaları bərpa etməyə cəhd göstərilərsə, bütün döyüş gücü ilə irticaya qarşı mübarizəyə qoşulacaqdır".

Burada bəzi şərtlərə ehtiyac duyulur. "Ölkə" dedikdə Türkiyə başa düşülür. Bəyannamənin giriş hissəsində göstərilir ki, bu sənəd Türkiyənin bütün xalqlarına, xüsusi olaraq "erməni xalqına ünvanlanır". Sitat gətirdiyimiz bəyannamənin birinci bəndi bu yaxınlarda Türkiyədə baş verən hadisələri - 1909-cu ilin iyulunda konstitusiyalı monarxiyanın elan edilməsini və 1908-ci ilin aprelində köhnə rejimin bərpa olunmasına cəhd göstərilməsini nəzərdə tutur. Məhz bu cəhd nəticəsində sultan II Əbdül Həmid hakimiyyəti devrildi.

Sonra, "gənc türk partiyası ilə əlbir işi davam etdirməyə" ümid bəslənilməyi ifadə olunurdu, vəd edilirdi ki, partiya millətlərarası münasibətlərdə mürəkkəbləşmələrin aradan qaldırılması üçün gücünü və əməyini əsirgəməyəcəkdir" (bənd 2). Təntənəli surətdə bəyan olunurdu ki, "Daşnaksütyun" "digər xalqların müqəddəs hüquqlarına hörmət bəsləyərək" erməni xalqının bütün hüquqlarını müdafiə edəcəkdir (bənd 3). Bununla yanaşı, birbaşa eyham vurulurdu ki, əgər Türkiyə hökuməti ("gənc türklər") ölkədə məskunlaşmış millətlərin bərabərliyinə xələl gətirməklə konstitusiya yolundan çıxarsa, onda "Daşnaksütyun" hökumətə qarşı gərgin mübarizəni davam etdirəcəkdir" (bənd 4).

Bəyannamədə göstərilirdi ki, "Daşnaksütyun" separatçı cəhdləri qətiyyətlə rədd edərək, federasiya və geniş özünüidarə prinsiplərinə əsaslanan qaydaların vahid Osmanlı imperiyası hüdudları daxilində qərarlaşmasına nail olacaqdır (bənd 5). Mətnə, habelə, məsul şəxslərin ciddi cəzalandırılması tələbi ilə, "Adana siyasi cinayəti" də xatırladılırdı.

Bəyannamənin nəticə hissəsi adı demokratik şüarlar yığınınından ibarətdir; konstitusiyanın möhkəmləndirilməsi, irticaya qarşı mübarizə, bütün millətlərin həmrəyliyi, kapital hökumranlığı əvəzinə əməyin hökumranlığı və i.a.

1908-ci ilin Varna Bəyannaməsinin mahiyyəti, ümumiyyətlə, aydındır. Bu dövrdə daşnaklar yenidən hakimiyyətə gəlmiş gənc türklərin, nəhayət, şərqlə vilayətləri də erməni əhalisinə federativ zəmində muxtariyyət veriləcəyinə bəslədikləri ümidləri hələ itirməmişdi. Buna uyğun olaraq, sənədin ümumi ruhu formalaşmışdı: bir tərəfdən, sui-qəsdçi fəaliyyətdən (yeni terrorçuluqdan) imtina etməyə hazırlıq ifadə olunur, digər tərəfdən, xəbərdarlıq edilirdi ki, əgər ermənilərin ümidləri baş tutmazsa, "Daşnaksütyun" bütün qətiyyəti ilə mübarizəni davam etdirəcəkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dəfə fitnə-fəsad və yalan ustaları olan - daşnaklar özləri aldandı. Gənc türklər onlardan Əbdül Həmid rejimini devirməkdə müttəfiq kimi istifadə etdilər. Lakin hakimiyyətə gələndə muxtariyyət və yaxud federasiya baxımdan erməni əhalisini heç nə ilə sevindirmədilər. Tezliklə daşnaklar hər şeyi anladılar. 1910-cu ildə Kopenhagendə keçirilən beynəlxalq sosialist konqresində "Daşnaksütyun"un nümayəndəsi Varandiyən məruzə ilə çıxış etdi. Gənc türklər barədə onun söylədikləri maraqlı doğurur: "Osmanlı imperiyasından ikinci Avstriya yaradan dar təcavüzkar terrorçuluq təlimi ilə yanaşı yeni rejim sosial və iqtisadi məsələlərdə amansız dözümsüzlük nümayiş etdirirdi". Sonra məruzədə deyilirdi: "Nə qədər "liberal" və bərabərhüquqluluq bəyan olunsa da, Türkiyə siyasi dairələrində ermənilərə qarşı hələ kifayət qədər güclü və məşhur ləngidici amil olan kürd feodallarının özbaşınalığına qarşı tədbir görülmür... Müasir Türkiyənin rəhbərləri ermənilərlə münasibətdə sabiq Əbdül Həmid rejimindən açıq-aşkar və tam qurtarmaq istəmirlər".

"Daşnaksütyun"un V qurultayının Bəyannaməsində Rusiyaya, çar hökumətinə münasibətdə partiyanın siyasəti, habelə Cənubi Qafqazda partiyanın hansı taktikanı rəhbər tutmaq niyyətində olması barədə bir kəlmə də deyilmir.

Bütün bu məsələlər, daşnakların Türkiyə Ermənistanına münasibətdə əsl planları, necə deyirlər, "kədr" arxasında qalmışdı. Təəccüblü deyildir ki, onlar rəsmi mətbuat üçün hazırlanmış saxta Bəyannamə ilə əslən heç bir ümumi cəhətə malik olmamışdır.

Həqiqətdə isə "Daşnaksütyun"un V qurultayının başlıca qərarları bunlardır:

1. muxtariyyət əldə etmək məqsədi ilə əlverişli məqam yetişən kimi Ermənistanda (Türkiyədə və Rusiyada) üsyanın qaldırılması;

2. üsyan vaxtı qüvvələrin mübarizə üçün, ümumi silahlı yararlığı əsasında müəyyən ediləcəkdir; Rusiyada hökumətə müxalif ünsürlərin əhvali-ruhiyyəsi ilə, Türkiyədə isə hadisələrin ermənilər üçün əlverişsiz məqamın mürəkkəbləşməsi ilə.

Üsyan barədə son qərar "Daşnaksütyun" partiyasının bütün vilayət komitələrinin yığıncağı tərəfindən müəyyənləşdiriləcəkdir.

3. bütün güc və vasitələrdən istifadə etməklə Rusiya və Türkiyə Ermənistanının əhalisini silahlandırmaqlı;

4. partiyaların vilayət komitələri nəzdində gənclərin inqilabi terror işinə hazırlanması üçün gizli hərbi məktəblər təşkil etməli;

5. Rusiya Ermənistanında döyüş vasitələrini gücləndirməli, çar hökumətinin hər cür fırıldaqlarına və meydan oxumasına terrorla cavab verməli;

6. Qərb bürosunu Cenevrədə saxlamalı və onun sədri Tautanyana etimad göstərməli;

7. Partiya proqramı dəyişməz qalır.

"Daşnaksütyun"un V qurultayının bu sənədlərində onun iç üzü açılır; gizli silahlanma, yaraqlılarla təlim keçilməsi, üsyan, terror, "bunun üçün bütün güc və vasitələrin tətbiq edilməsi və i.a.

Qurultayda, həmçinin, qeyd olundu ki, silah fasiləsiz olaraq Bolqarıstan limanlarından, eləcə də quru yollarla Türkiyə Ermənistanından daxil olur. Qafqazda, yəni Rusiya ərazisində təbliğatı gücləndirmək məqsədi ilə təcübəli təbliğatçıları, o cümlədən çar polisinin irticasından qorxaraq Türkiyə ərazisində gizlənən təbliğatçıları bu ölkəyə göndərmək barədə qərar qəbul olundu.

İranda vəziyyətə münasibətdə isə Təbriz üsyanı ilə əlaqədar olaraq, ümid edildirdi ki, Rusiyanın bu başı silahlı münaqişəyə qarışdığı zaman "Qafqazda ermənilər və qalan tayfalar arasında üsyan qaldırmaq" üçün əlverişli məqam yetişəcəkdir. Həmçinin qeyd edilir ki, "bu məqsədlər üçün lazım olan silah Qafqazdan əlavə, Türkiyə Ermənistanındakı anbarlardan da veriləcəkdir".

«Daşnaksütyun»un V qurultayının qərarları təcili olaraq bütün partiya təşkilatlarının nəzərinə çatdırıldı, xüsusi vərəqələr buraxıldı, yığıncaqlar keçirildi. Belə ki "Daşnaksütyun"un Bakı təşkilatında qurultay haqqında hesabatla onun işində iştirak edən Bakıdan seçilmiş nümayəndə -Petros Ter-Avakov çıxış etdi. Yeni şəraitdə partiyanın taktikası barədə qərar qəbul olundu. Qurultayın qərarlarının və təşviqatın genişlənməsi işində "Daşnaksütyun"un Bakıdakı görkəmli fəalllarından biri - 1905-ci ildə Şuşada "Duman" ləqəbli məşhur terrorçu ilə birlikdə vəhşiliklər törətməkdə ad çıxarmış, yuxarıda adı çəkilən Vartan Meyrabov daha çox nəzərə çarpırdı.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt erməni terrorçuları hələ Türkiyənin ittihad hökumətindən güzəştlər qoparacaqlarına ümidlərini itirməmişdilər və ona görə də onlarla əlaqələr yaratmaq cəhdlərindən əl çəkməmişdilər. Həmişə olduğu kimi, indi də erməni terrorçuları ikibaşlı oyun oynayırdılar, əməkdaşlığa hazır olduqları barədə riyakar vədlər verməkdə xəsislik etmirdilər. Belə ki, "Daşnaksütyun"un V qurultayının qərarlarında bəyan olunmuşdu: "Nəzərə alsaq ki,

Türkiyənin etimadını tələqin edən, ölkənin yenidən möhkəm zəmini üzərində qurulmasında maraqlı olan təbəqələr "İttihad və Tərəqqi" partiyası ətrafında birləşmişlər, biz, ümumi yığıncağın müəyyən etdiyi yoldan çıxmadan partiyanın nümayəndələrindən ibarət qarışıq komitələrin vasitəçiliyi ilə "İttihad"la əməkdaşlığı davam etdirmək qərarına gəldik".

1909-cu ildə gənc türklər və "Daşnaksütyun" arasında növbəti saziş imzalandı: "Vətənin azadlığını" onun ərazisi və siyasi bütövlüyünün müdafiəsini, bir sıra şəxsiyyətlər arasında anlaşılmazlıqların aradan qaldırılmasını və "İttihad və Tərəqqi" partiyasının osmanlı təbəqələri ilə "Daşnaksütyun" arasında münasibətlərin daha da yaxınlaşdırılmasını təmin etmək üçün aşağıda göstərilmiş əsas bəndlər üzrə tam razılığa gəldilər:

1. Konstitusiyanın həyata keçirilməsi və ölkədə ictimai inkişafın dönmədən möhkəmləndirilməsi üçün gücünü əsirgəmədən birgə mübarizə aparmaq vacibdir.

2. İrticaçı hərəkatlara münasibətdə qanunla şərtlənən metodları tətbiq edərək əlbir fəaliyyət göstərməli.

3. Onlar həl iki partiyanın əlbir fəaliyyətinin son məqsədini Osmanlı Vətəninin bütövlüyü hesab etməklə işdə ermənilərin müstəqilliyə can atması barədə mütləqiyyət rejimindən miras qalmış şayiələri dağıtmalıdır.

4. Hər iki partiya bəyan edir ki, "vilayətlərin hüquqlarının genişləndirilməsində" həmfikirdirlər və ümumi osmanlı vətəində inkişaf və tərəqqini dəstəkləyir.

5. "İttihad və Tərəqqi" və "Daşnaksütyun" 31 mart hadisələrini və Adanada faciəli hadisələri ibrətəməz xəbərdarlıq hesab edərək, əsas bəndlərin həyata keçirilməsi üçün birgə fəaliyyət göstərmək qərarına gəldilər".

Bundan əlavə, loyallığını təsdiq etmək məqsədi ilə "Daşnaksütyun" öz təşkilatlarına erməni əhalisini tanımaq üçün məktub göndərdi. Həmin məktubda göstərilirdi:

1. Döyüşən inqilabi partiya kimi "Daşnaksütyun" köhnə despot rejiminə qarşı çarpışmalarda istifadə etdiyi sui-qəsd və terror vasitələrindən imtina edir və zərurət

olarsa, əgər irtica konstitusiyası quruluşu üçün təhlükə törədersə, öz silahlı qüvvələrilə irticaya qarşı çıxış edəcəkdir.

2. "Daşnaksütyun", əvvəlki kimi, gənc türk partiyası və ziyalıları ilə konstitusiyanın müdafiəsi naminə əməkdaşlığı davam etdirəcək, bütün erməni və digər müxalifət ünsürləri ilə yeni qaydaları, əzilən sinfi mənafeyi müdafiə edəcək, bütün erməni və digər müxalifət qüvvələri ilə birləşəcəkdir.

3. Separatçı söyləri qətiyyətlə rədd edərək, "Daşnaksütyun" partiyası ölkənin siyasi və iqtisadi qaydalarının və bütün rayonların geniş yerli

muxtariyyətinə və bütün təbəqələrin ittifaqının möhkəmləndirilməsinə əsaslanan Osmanlı dövlətinin bütövlüyünün bərpasına can atmalıdır".

Bu iki sənədin təhlili ("İttihad"la saziş və yerlərə göndərilən məktub) göstərir ki, daşnaklar ikibaşlı oyunda çox uzağa gedib çıxmışlar. Onlar sözdə əldə silah Osmanlı Vətəninin bütövlüyünü qorumağa hazır idilər və "guya ermənilərin müstəqilliyə can atmaları barədə şayiələri təkzib edirdilər". Bu sənədlərdə "vilayətlərin hüquqlarının genişləndirilməsi" və "geniş yerli muxtariyyət" barədə bir növ sözgəlişi xatırladılırdı.

Təbii ki, "Daşnaksütyun"la ittihadçılar arasında heç bir tam saziş əldə olunmamışdır. Lakin taktiki manevr özünü doğrultdu. "Hakim və güclü Osmanlı partiyası ilə əməkdaşlıq edən, "Daşnaksütyun" Ermənistanında, imperiyanın ermənilər məskunlaşmış bütün vilayətlərində məhsuldar və qızğın fəaliyyəti yenidən genişləndirdi". Qeyd etmək lazımdır ki, gənc türklər - ittihadçılar, əlbəttə, daşnakların vədlərinə inanmırdılar (o vaxt daşnakların siyasi simasını heç bir maska gizlədə bilməzdi). Lakin hər halda öz öhdəliklərini ardıcılıqla yerinə yetirirdilər. Belə ki, daşnak liderləri - Varanyan, Tapazyan və Kaçaznuni* 1909-cu ildə erməni deputatları kimi Konstantinopola dəvət olundular və Türkiyə parlamentində öz yerlərini tutdular: Adana hadisələrinin təhqiqatı aparıldı və günahkarlar cəzalandırıldılar. Bu barədə yuxarıda qeyd edilmişdir. Daha çox müstəqillik verilməsi məqsədi ilə vilayətlərin yenidən təşkil olunması barədə islahatların işlənilməsinə başlandı.

Bununla bərabər, daşnaklar gözlədikləri əsas ümidlərində yanılmışdılar. Çünki gənc türklərin hakimiyyəti dövründə Türkiyədə erməni icmasının hüquqları genişləndirilmədi, faktiki olaraq məhdudlaşdırıldı.

Xatırladaq ki, əvvəllər (1812-ci ildən) tənziMAT çərçivəsində Türkiyədə erməni birliyi özünə dini rəhbər seçib həmin erməni daxili işlərini idarə edən, həm də millət adından çıxış edən Assambleya çağıra bilərdi. Beləliklə, müəyyən müstəqilliyə malik olan erməni icması, məsələn, imperiyanın ərəb və yaxud türk əhalisi ilə müqayisədə imtiyazlı mövqə tuturdu. O cümlədən ermənilər hərbi xidmət keçmirdilər. Hakimiyyətə gələn gənc türklər "millət" statusunu ləğv etdilər. Başqa sözlə, bəyan olunmuş "ümumi osmanlı evi" prinsipinə sadıq qaldılar. Ermənilər isə, digər qeyri-müsəlman xalqları kimi, imperiya vətəndaşlarının ümumi sisteminə daxil edildilər.

* Əlamətdardır ki, onların hər üçü 1915-ci ildə, yəni 6 il sonra Türkiyə əleyhinə çıxışlara rəhbərlik etdilər, sonralar - 1918-ci ildə yaradılmış Ermənistan Respublikasının ilk rəhbərləri sırasına daxil oldular.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ittihadçılar ölkədə milli barışıqın qərarlaşması naminə "Daşnaksütyun"la sazişə gedərək, bununla bərabər, heç vaxt, nə birbaşa, nə də dolayısı bəyan etdikləri osmanizm prinsiplərindən bir addım belə geri çəkilməmişlər, daşnaklardan - ani fayda axtaran və siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, öz vədlərindən və andlarından imtina etməyə hazır olan erməni terrorçulardan fərqli olaraq daha ardıcıl və prinsipial hərəkət edirdilər.

Bir çox erməni tarixçiləri sonralar "öz-özünə kələk gələn" daşnakların burnundan uzağı görməyən siyasətini ciddi tənqid etdilər. "Daşnaksütyun" partiyası... kobud səhvə yol verdi... vaxt udmaq məqsədi ilə gənc türklərdən ikiəlli yapışdı, onlarla saziş bağladı. Lakin, təəssüf ki, vaxt erməni xalqının, "Daşnaksütyun" partiyasının xeyrinə işləmədi. Vaxt gənc türklərə xidmət edirdi. "Daşnaksütyun" rəhbərləri bütün bu vacib məsələləri nəzərə almadılar. Onlar nəzərə almadılar ki, mübarizənin şəraiti və vəzifələri dəyişmişdir...". Bu, xəyanətə bərabər, uzaqgörənlikdən məhrum, aciz bir siyasət idi".

Təbii ki, ittihadçılar erməni terrorçularının heç bir vədinə etibar edə bilməzdilər. Üstəlik, digər böyük erməni partiyası - "Hnçak", həmişə olduğu kimi, "Daşnaksütyun"la rəqabət apararaq, tamamilə əks istiqamətdə idi. Belə ki, bu dəfə "Hnçak", "Hürriyyət və itilaf" partiyasının rəhbərlik etdiyi bloka daxil oldu. Bu partiya əhalinin əksər hissəsinin nəzərində özünü doğrultmayan gənc türklər rejimini devirmək üçün bütün müxalifət ünsürlərini birləşdirirdi. O, milli məsələdə ittihadçıların olduqca sərt mövqeyindən narazı qalan Türkiyənin milli icmaları arasında xüsusilə geniş nüfuza malik idi.

"Hnçak"ın 1909-cu ildə Konstantinopolda keçirilən V qurultayında uzun-uzadı (dörd saatlıq) müzakirələrdən sonra qətnamə işlənib hazırlandı; bu sənəddə partiyanın vəzifələri aşağıdakı kimi formalaşdırılmışdır:

1. Hələ ki zəhmətkeş xalqın hüquqları əlindən alınmayıb Türkiyədə leqal fəaliyyət göstərmək.

2. Siyasi xadimlərin simasında (ittihadçıların) türk millətçiliyi və onun daşıyıcıları Osmanlı ümumi adı altında nəzərə alaraq, qeyri-türk təbəqələrin assimilyasiya ideyasını rədd edir, azad inkişaf hüququnu, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu qəbul edərək, bu istiqamətdə mübarizə aparmağı qərara alır.

3. Osmanlı konstitusiyasının kövrək olduğunu və irtica ehtimalını nəzərə alaraq, qurultay icra orqanlarına özünümüdafiə məsələsini qaldırmağa həvalə edir.

Qurultaydan sonra hnçakçıların Türkiyədə fəaliyyətinin ayrıca proqramı işlənib hazırlandı və faktiki olaraq yeni partiya - "Türkiyə ermənilərinin hnçakçı partiyası" yaradıldı. 1910-cu ildə bu partiyanın ilk qurultayı çağırıldı ki, o da "Hnçak"ın V qurultayında bəyan edilən prinsiplərə sadiq qalaraq, eyni zamanda "ümumdövlət, milli məsələlər və özünümüdafiə məsələsinə dair "Hnçak"

partiyasının nöqteyi-nəzərinə uyğun baxışlara malik digər partiyalarla ittifaq bağlaması" zəruriliyinə diqqət yetirildi.

İlk növbədə Türkiyə Ermənistanı ərazisində erməni terrorçu partiyaları arasında əlaqələr yaratmaq üçün bir il sonra Konstantinopolda təkrar konfrans çağırıldı və onun işində "Daşnaksütyun"un, "Hnçak"ın, habelə "Hnçak"dan ayrılan "Verakazmyal hnçakyan" ("Yeniləmiş hnçakçılar") partiyasının nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu dəfə erməni terrorçuları öz məclislərinə gənc türkləri çağırmağı lazım bilməmişdilər.

Bütövlükdə, konfransda ötən müşavirədə qəbul olunmuş xətt təsdiq olundu. Bütün partiyalar "irtica tərəfindən ölkənin bütövlüyünə və konstitusiyasına təhlükə yarandığı halda" mübarizəyə başlamağı öz öhdələrinə götürdülər. Sonra isə "korlanmayan və əsl xalq ünsürlərindən" (yəqin ki, burada Türkiyə Ermənistanının kəndliləri nəzərdə tutulurdu) özünümüdafiə orqanlarının təşkil olunması barədə söhbət getdi. Partiyalar öz üzvlərinə təbliğat işində və "öz ideyalarının" yayılmasında bir-birinə mane olmamaq barədə öhdəlik götürdülər. Konstantinopolda "partiyalararası hüquqi məhkəmə" təsis olundu. Habelə əyalətlərdə belə məhkəmələrin təşkili nəzərdə tutuldu.

1910-cu ildə Lozannada bütün Avropa universitetlərinin erməni tələbələrinin qurultayı keçirildi. "Bütün erməni millətinin Türkiyə və Rusiyanın zülmündən azad olunması məqsədi ilə" inqilabi təbliğata və başqa fəaliyyət sahələrində erməni tələbələrinin daha yaxından iştirak etməsi barədə qərar qəbul olundu. Hansı ölkədə təhsil aldıklarından asılı olmayaraq, bütün erməni millətinin mədəni «qaymağı»nın birləşməsinə kömək edəcək təşəbbüsləri fəal dəstəkləyəcəklərini bildirdilər.

Qurultayda daşnaklarla sosial-demokratlar arasında ciddi fikir ayrılığı meydana çıxdı. Bu qruplar arasında antoqonizm çoxdan mövcud idi. Lakin toqquşma üçün bəhanə erməni tələbə kassasının bu fraksiyalar arasında düzgün bölünməməsi məsələsi oldu.

Sosial-demokratlar daşnakları onda ittiham edirdilər ki, kassada olan vəsait (25 min frank) güman olunduğu kimi, "Avropanın ermənilərin vəziyyəti ilə tanış olması" üçün milli məsələyə dair nəşrlərin çapına deyil, tamam başqa məqsədlər üçün xərclənmişdir.

Yeri gəlmişkən, erməni terrorçuları arasında belə münaqişələr adi hal idi. Onlar pula görə tez-tez qarşılıqlı iddialar irəli sürürdülər. Eçmiədzindən nümunə götürərək, öz ehtiyacları üçün ictimai kassadan səxavətlə istifadə edirdilər.

Bu illərdə erməni terrorçularının Türkiyədə yürütdükləri siyasətə qayıdaraq deməliyəm ki, hnçakçıların "İtilaf" ("Hürriyyət və itilaf") partiyası ilə yuxarıda xatırladığımız ittifaqı uzun sürmədi. 1912-ci ilin fevralında bu partiyalar arasında "Türkiyədə ermənilərin hnçakçı partiyası"nın ikinci qurultayında ratifikasiya

olunmuş saziş imzalandı (sentyabr, 1912-ci il). Sazişdə erməni patriarxlığı üçün imtiyazların saxlanması, erməni məktəblərinin ona tabe edilməsi; bir millətin digər millət üzərində siyasi üstünlüyünün rədd olunması; zorla tutulmuş torpaqların ("erməni" torpaqları - B.N.) öz sahiblərinə qaytarılması nəzərdə tutulurdu.

"İtilaf" öz fəaliyyətinin iki prinsipi; osmanizm və hakimiyyətin yerlərə verilməsini rəhbər tuturdu. Mahiyyət etibarı ilə "bu yeni partiya... "İttihad"ın siyasətindən narazı olan, onu hakimiyyətdən devirmək istəyən müxtəlif təbəqələrin nümayəndələrinin bloku olmuşdu. Bununla belə, partiyanın digər siyasi - milli partiyalarla və təşkilatlarla bağladığı sazişlər ideoloji səciyyə deyil, praktiki əhəmiyyət daşıyır - "İttihad"ı hakimiyyətdən devirmək məqsədi güdürdü".

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, hıncakçıların "İtilaf" ilə bağladığı saziş elə də böyük əhəmiyyətə malik deyildi. Çünki 1986-cı ildən başlayaraq çoxsaylı parçalanmalarla və daxili didişmələrlə gücdən düşmüş "Hıncak" erməni əhalisinin geniş kütlələrini birləşdirməyə qadir deyildi.

Hıncakçılarla "İtilaf" arasında müqavilələrin alçaldıcı olması 1912-ci ilin 9 iyulunda - "İtilaf" dövlət çevrilişi edəndə aydın oldu. Hakimiyyəti ələ keçirən "İtilaf" "İttihad"ın siyasətini davam etdirirdi. Ermənilərə heç bir güzəşt edilmədi. "İtilaf"ın qələbəsindən sonra həvəslə ermənilər "öz müdrik və uzaqgörən siyasətlərinə görə təbriklər qəbul edirdilər".

Eyforiya uzun çəkmədi. Hıncakçılar tezliklə əmin oldular ki, milli məsələlərdə "İtilaf" da "İttihad" kimi sərt siyasət yürüdürlər. 1913-cü ilin sentyabrında "Hıncak" partiyasının Konstantinopolda keçirilən VII qurultayında göstərilirdi ki, "Osmanlı Konstitusiyasının müddəaları boş söz olaraq qalır" və partiyanın yenidən qeyri-leqal vəziyyətə keçirmək, habelə, Ermənistanın muxtariyyəti uğrunda mübarizəni davam etdirmək qərara alındı".

Bir qədər qabağa gedərək, qeyd edək ki, taleyin hökmü ilə Türkiyə birinci Balkan müharibəsində məğlubluq uğradıqdan sonra gənc türklər yenə də hakimiyyəti ələ keçirdilər və dərhal "İtilaf" partiyası, habelə onları dəstəkləyən hıncakçılarla haqq-hesab çəkməyə başladılar. "Müstəqil və muxtar Ermənistan" yaratmaq üçün qırğınlar təhrik etdiklərinə, Avropa ölkələrini Osmanlı hökuməti üzərinə salırdırdıqlarına, Osmanlı dövlətinin bir hissəsini parçalayıb ayırmağa cəhd göstərdiklərinə, müxtəlif ölkələrdə gizli və qeyri-gizli yollarla qurultaylar çağırtdıqlarına, Türkiyə əleyhinə məqalələr və kitablar nəşr etdiklərinə görə "Hıncak"ın 22 üzvü edam cəzasına məhkum olundu».

Necə deyərlər, yerində irəli sürülmüş ittihaddır. Eyni zamanda, «Daşnaksütyun» gənc türkləri "aldatmaq" fikrindən daşınmamışdı və ikiüzlü siyasət aparırdı. Bu dövrdən bəhs edən M.Vardanyan yazırdı: "Təşkilat" ("Daşnaksütyun" - B.N.) silah anbarları yaratmaq, xalqı və gəncləri silahlandırmaq üçün bütün orqanlarını təlimatlandırır".

Bununla bərabər, daşnaklar gənc türklərlə münasibətləri daha da yaxşılaşdırmaq üçün onlara yaltaqlanı, quyuq bulayırdılar. Gənc türklərin nümayəndələri ilə görüşlər və danışıqlar davam etdirilirdilər. Bu tədbirlərdə Palad Paşa, Cemal, Behaəddin Şakir, Malumyan, Şahrikyan iştirak edirdilər.

1913-cü ilə qədər daşnaklar gənc türklərin nazı ilə oynayı, "erməni xalqının istismar etdiyinə görə çarizmi tənqid edən" bəyannamələr və vərəqələr nəşr edir, "Osmanlı torpağında bərqərar olmuş, erməni xalqına milli azadlıq gətirmiş" Türkiyə inqilabının tərifi göylərə qaldırırdı".

1911-ci ildə Türkiyə-İtaliya müharibəsi zamanı "Daşnaksütyun" bütün erməniləri "Türkiyə bayrağı altında ümumi mübarizəyə səslədi".

Eyni vaxtda Salonikdə "Daşnaksütyun" və "İttihad" arasında saziş imzalandı. Lakin digər sazişlər kimi bu da kağız üzərində qaldı.

"Daşnaksütyun" sözüə sadiq qalmışdı; bir tərəfdən, o, silah anbarları yaradılmasına dair, xalqın, gənclərin silahlanması barədə təlimatlar nəşr edir, digər tərəfdən isə, guya "erməni xalqına milli azadlıq bəxş etmiş" ittihadçılar inqilabına mədhiyələr oxuyurdu.

Bütövlükdə isə erməni terrorçularının "İttihad" və "İtilaf" partiyaları ilə uzun-uzadı danışıqlarının tarixi (1908-1914) tərəflərin ideoloji konsepsiyalarının bir-birinə tam zidd olduğunu qətiyyətlə təsdiq etdi: öz vədlərinə baxmayaraq, erməni terrorçuları separatçı ideyalardan əl çəkməyi bacarmır, gənc türklər isə osmançılıq prinsiplərindən geri çəkilməyə hazırlaşmırdılar.

Türklərin sayıqlığını yatırmaq cəhdləri, Türkiyənin siyasi partiyaları ilə "ikibaşlı oyunlar", qurultaylar, konfranslar, geniş qətnamələr, partiyadaxili didişmələr - keçid dövründə daşnakların və digər erməni terrorçularının başı buna qarışmışdı - birinci rus inqilabından Birinci Dünya müharibəsinə qədər olan dövrü, şərti olaraq, belə adlandırmaq olardı. Lakin səthi müşahidəçilik nöqtəyi-nəzərindən daşnakların fəaliyyəti belə təsir bağışlayırdı. Həqiqətdə isə Türkiyə Ermənistanında və Cənubi Qafqazda getdikcə daha çox silah, sursat və partladıcı maddələr toplanır və gizli anbarlarda mühafizə olunurdu.

Gizli şəkildə döyüş drujinaları komplektləşdirilir, görüş yerləri, gizli mətbəələr şəbəkəsi nizama salınırdı. Erməni terrorçu təbliğati geniş miqyas almaqda idi. Beynəlmiləlçi əməyin kapital istismarından azad edilməsi, mütləqiyyət ilə mübarizə şüarlarından bol-bol istifadə olunurdu. Zaman isə yerində saymırdı. 1912-1913-cü illərdə erməni terrorçularının siyasətində sərt dönüş nəzərə çarpmağa başladı. Daşnaklar çarizmlə qarşıdurmadan onunla ittifaqa keçdilər. Bunun da istər daxili, istərsə də xarici siyasi səbəbləri var idi.

Birinci Balkan müharibəsi nəticəsində (1912-1913-cü illər) Türkiyənin mövqelərinin kəskin şəkildə daha da zəifləməsini, hər şeydən əvvəl, xarici siyasi səbəblərə aid etmək olar. Türkiyə hökumətini Makedoniyaya və Frakiyaya

muxtariyyət verməkdən imtina etməsi bundan ötrü əsas bəhanə oldu. İtaliya-Türkiyə müharibəsinin (1911-1912-ci illər) uğursuzluğundan istifadə edən Çernoqoriya, Bolqarıstan, Serbiya əhəmiyyətli qüvvələrlə Türkiyə əleyhinə çıxdı. Türkiyə qoşunları bir sıra ağır məğlubiyyətlərə məruz qaldı. Nəticədə müttəfiqlər Türkiyənin Avropa hissəsi ərazisinin tamamilə ələ keçirdilər və Konstantinopola yaxınlaşdılar.

London müqaviləsinə görə Türkiyə İstambuldan və Frakiyanın* ona bitişik olan kiçik hissəsindən başqa bütün Avropa müllərini itirdi.

Türkiyənin hərbi uğursuzluqları erməni terrorçularında öz dövlətlərini yaratmaq üçün mühasirənin yarılmasının mümkün olduğu ən zəif halqanın Türkiyə olması fikrini oyatmaya bilməzdi. Bundan əlavə, 1910-cu ilin əvvəlində - Birinci Dünya müharibəsindən qabaq - böyük dövlətlərin siyasi qütbləşməsi özünü təzahür etdirməyə başladı: bir tərəfdən Antanta (İngiltərə, Fransa, Rusiya), digər tərəfdən isə mərkəzi dövlətlər (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə) iki bloka parçalanmışdılar.

Ermənilər bunu rəhbər tutaraq Antanta ölkələri ilə əməkdaşlıq yoluna qədəm qoydular. Üstəlik, onları London və Parislə çoxdankı sıx əlaqələr bağlayırdı. Lakin Antanta ilə ittifaq gündəliyə mütləqiyyət ilə barışıq və Cənubi Qafqazda inqilabi çıxışlardan imtina etmək məsələsini çıxarırdı. Erməniləri İngiltərə, Fransa və Rusiya ilə ittifaqa meyil göstərməyə vadar edən amillərdən biri də ondan ibarət idi ki, islahatlar və şərq vilayətlərində erməni əhalisinə muxtariyyət veilməsi baxımından Türkiyənin hakim dairələri heç bir tədbir görmədi. Birinci Balkan müharibəsində məğlubiyyət nəticəsində Türkiyədə baş vermiş növbəti hakimiyyət dəyişməsi Türkiyənin ermənilərə münasibətdə daxili siyasətində heç bir yeniliyə səbəb olmadı: əvvəllər, Sultan Əbdül Həmidin dövründə olduğu kimi, gənc türklər ermənilərə hər hansı bir formada muxtariyyət verməyə tələsmirdilər.

Daşnak terrorçularını Rusiya ilə barışmağa vadar edən daxili siyasi səbəblər də mövcud idi. Bir tərəfdən, daşnaklar əmin oldular ki, 1905-ci ildə mütləqiyyət inqilabına sinə görə bildi və yaxın gələcəkdə onu zor işlətməklə devirməyə qadir olan qüvvə yoxdur, digər tərəfdən, Voronsov-Daşkovun Qafqazda apardığı siyasət erməni terrorçularının daha mülayim əhvali-ruhiyyəli hissələrini çar hökuməti ilə barışdırma bildi. Ermənilər kilsə əmlakının müsadirəsi və kilsə məktəblərinin statusu barədə fərmanın ləğvində çar hökuməti ilə «dil tapmağın mümkünlüyü» fikrini təsdiq edən xoş məram gördülər.

* Doğrudur, ikinci Balkan müharibəsi nəticəsində (1913-cü il) bir tərəfdən Bolqarıstan və digər tərəfdən Serbiya, Yunanıstan, Türkiyə, Rumıniya və Çernoqoriya Adrianopolu Türkiyəyə qaytarır.

Beləliklə, hər şey 20 il əvvəlki vəziyyətə qayıdırdı: 90-cı illərin əvvəllərində olduğu kimi Türkiyə erməni terrorçularının təcavüzkar siyasətinin obyektinə, Rusiya, İngiltərə və Fransa isə onun təbii müttəfiqlərinə çevrildilər.

1912-ci ildən başlayaraq erməni terrorçuları bədnam «həmrəylik müşavirələri» (siyasi yığıncaqlar) çağırmağa başladılar. Bu müşavirələrdə Türkiyənin rəsmi dairələri ilə əlaqələri tam kəsmək, Rusiyaya üz tutmaq, habelə, guya erməni xalqının müdafiəsinin təşkili barəsində tələblər daha ciddi şəkildə qoyulurdu.

Həmrəylik müşavirələrinə rəhbərlik etmək üçün müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən mərkəzi milli idarə heyəti təşkil olundu. Müşavirələrdə əsas rolu «Daşnaksütyun» oynayırdı. İdarə heyətinin 21 dekabr 1912-ci il tarixli qapalı iclasında bütün erməni siyasətinin Rusiyaya tərəf istiqamətləndirilməsi barədə qərar qəbul olundu. «Təhlükəsizlik komissiyası» seçildi. Bədnam «altı erməni vilayətinə» muxtariyyət verilməsi barədə bütün danışıqları aparmaq bu komissiyaya həvalə olunurdu. Komissiyanın tərkibinə din xadimlərindən arxiyepiskop Yeqişe Duriyan və Q.V.Palakyan, «Siyasi məclisdən» L.Temirpaşyan, V.Martikyan və V.Papazyan üzv seçildilər. Söhbət Avropa dövlətlərinin təminatlarından gedirdi, o da başa düşülürdü ki, bu təminatı yalnız Rusiya verə bilər».

Məqsədi Rusiya ilə barışıqdan və ittifaqdan, habelə, Türkiyəyə qarşı silahlı çıxışlara hazırlıqdan ibarət olan siyasi xəttin həyata keçirilməsi üçün «Daşnaksütyun» 1912-ci ildə daha bir orqan yaratdı: icra orqanı Milli Büro olan Erməni Milli Şurası təsis olundu. Büronun tərkibinə canişin Voronsov-Daşkovun arvadının ən yaxın tanışısı və Tiflis burjua təbəqəsinin ən varlı nümayəndələrindən biri - yepiskop Mesrop, sonralar 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin rəhbəri olmuş «Daşnaksütyun»un görkəmli xadimlərindən biri A.Xatisov, «Daşnaksütyun»un xarici əlaqələrinə rəhbərlik edən Zavriyev və «Daşnaksütyun»un adından fəaliyyət göstərən və sonralar hərbi diktatora çevrilən fitnəkar Andronik daxil oldular.

Məhz Milli büronun təşəbbüsü ilə katolikos V Georq Rusiyaya körpü salınması üçün ilk addımı atmalı idi. O, «Daşnaksütyun»un fikrincə, erməni xalqı adından, ermənilərin - «onun sadıq oğullarının» adından Türkiyə işğalı altında inildəyən» yazıq və bədbəxt bacı-qardaşlarının əzablarına son qoymaq üçün kömək göstərmək xahişi ilə II Nikolaya müraciət hazırlamalı idi.

Eyni zamanda, Voronsov-Daşkovla danışıqlar başlandı. O, çar qarşısında bütün məsələləri həll etməyi və ona bir sıra məktub göndərməyin «əzab-əziyyətlərini» öz üzərinə götürdü. Göstərilən məktublarda Türkiyə ilə yaxınlaşmaqda olan yeni müharibədə guya Rusiyanın ermənilərlə ittifaqdan faydalanacağı təsvir olunmalı idi. Voronsov-Daşkov dönə-dönə Rusiya

hökumətinin və Cənubi Qafqazda erməni icmasının mənafe ümumiliyini qeyd edir, etiqad qardaşlarının - xristianların «vəhşi türklərdən» müdafiəsinin zəruriliyinə diqqət yetirir, yeni Rusiya-Türkiyə müharibəsində ermənilərin Rusiya ordusuna hansı köməyi göstərəcəyini vurğulayırdı. Voronsov-Daşkovun imperatorun adına göndərdiyi məktublardan birində deyilirdi: «Rusiya siyasəti böyük Pyotrun dövründən bu günə kimi ermənilərin xeyirxah siyasətinə arxalanmışdı. Bunun əvəzində ermənilər Qafqaz müharibələri zamanı bizim qoşunlara fəal kömək göstərmişlər».

Sonra deyilirdi ki, Rusiya çarizminin imperiya niyyətlərində ermənilərin öz rolu vardır: «Kiçik Asiyanın xristian əhalisi arasında faydalı nüfuza nail olunmalıdır. Bizim Cənub dənizlərinə doğru zəfərli irəliləyişimizin yolu buradan keçir. Biz ermənilərə himayədarlıq etməklə həmişə bizə böyük xidmətlər göstərən etibarlı müttəfiqlər qazanmış olarıq».

Voronsov-Daşkov belə hesab edirdi ki, Cənubi Qafqazın erməni əhalisi ilə hökumətin münaqişələrinin günahkarı rus məmurlarıdır, Qafqazın sabiq canişini knyaz Lobanov-Rostovskidir. O, 90-cı illərdə Türkiyə Ermənistanında erməni çıxışları zamanı Rusiyanın Türkiyə ilə müharibəyə girməsinə imkan verməmişdi. Voronsov-Daşkov yazırdı: «Zati-alilərinə məlumdur ki, siyasətimizdəki bu dəyişiklik hansı kədərli nəticələrə gətirib çıxartdı. Rusiyanın daxilində erməni kilsəsinə münasibətdə tətbiq olunan uğursuz tədbirlərlə əlaqədar bütün ermənilər, o cümlədən Rusiya vətəndaşlığını qəbul edənlər arasında Rusiya əleyhinə əhvali-ruhiyyə formalaşdırıb onları Rusiya hökumətinin əleyhinə inqilabi hərəkətə sövq etdi».

Daha sonra «inqilabi alov içərisində alışıb-yanan ucqarlarda» qayda-qanun yaradılması işində öz xidmətlərini sadalayan canişin bildirdi: «Acizənə surətdə ərz etməyə xoşbəxtəm ki, zati aliləri bundan sonra Rusiya ermənilərinin şəxsində nəinki sadıq müttəfiqlərə, həm də Türkiyə ermənilərinin nəzərlərini özünüə cəlb edirsiniz. Onlar (Türkiyə erməniləri - B.N.) yaxşı başa düşürlər ki, arasıkəsilməyən türk vəhşiliklərindən öz həyatlarını, ləyaqətlərini və əmlaklarını qorumaq üçün yalnız Rusiyadan və onun ali rəhbərlərindən həqiqi müdafiə imkanı ala bilərlər».

Beləliklə, müvafiq zəmin yaradan Voronsov-Daşkov məsələnin mahiyyətinə keçir: «Əlahəzrət, güman edirəm ki, indi Türkiyə ermənilərinə himayədarlığa dair dədə-baba Rusiya siyasətinə və hazırkı məqamda onun hansı forma kəsb edəcəyinin təkidlə axtarışı zərurətinə qayıtmaq vaxtı gəlib çatmışdır». Sonra hiyləgər siyasətçi Almaniya və Avstriya kimi rəqibləri qabaqlayaraq, imperatoru ermənilərin xeyrinə təcili tədbir görməyə təhrik edir. Bununla da, «Kiçik Asiya xristianları arasında Rusiyanın nüfuzuna böyük ziyan» vurula bilər. Voronsov-Daşkov təkidlə belə bir fikri vurğulayırdı ki, Berlin traktatına əsaslanaraq Türkiyəyə qəti bəyanat vermək zəruridir. Belə bir inam ifadə olunurdu

ki, ermənilər «Rusiya ilə birləşmək əzmindədirlər». Lakin Voronsov-Daşkov əlavə edirdi ki, Rusiyaya yeni ərazilər lazım deyildi. Çünki «əsasən vəhşi türklərin məskunlaşdıqları Türkiyə Ermənistanının ələ keçirilməsi hazırda bizə yalnız ziyan gətirə bilərdi. Bu, bir-biri ilə düşmənçilik edən fanatik müsəlman əhalisi olan qarışıq ölkənin idarə olunmasında böyük çətinliklər yaradardı».

Axırda canişin təsdiq edirdi ki, Türkiyə ermənilərinə belə diplomatik himayədarlıq ermənilərin qəlbini sadıq təbəə məhəbbəti ilə və hökmdara sədaqət hisslərini xeyli artırardı».

Bu məktub uydurmalar və ziddiyyətlərlə doludur, faktların təhrifi və siyasi fitnəkarlıq nümunəsidir. Bir tərəfdən Voronsov-Daşkov guya «cənub dənizlərinə doğru zəfərli hərəkət» tərəfdarı kimi çıxış edir (bu yumşaq ifadənin arxasında rus imperializminin yurtçı iddiaları görünməkdədir), digər tərəfdən isə özü-özünə zidd gedərək bildirir ki, Rusiya, əhalisinin «vəhşiliyinə və qarışıqlığına» görə bu regiondan yeni ərazilər birləşdirilməsində maraqlı deyildir. Sonra tarixi ekskurs edən Voronsov-Daşkov ağa qara deyir: özgə mənafeləri (erməni mənafeləri) uğrunda lüzumsuz müharibəyə Rusiyanın qoşulmasına imkan verməyən Lobanov-Rostovskinin ağıllı və möhkəm siyasətini Qafqazda qarışıqlıqların və inqilabi çıxışların səbəbkarı kimi təqdim etməyə çalışır. Qafqazda qanlı millətlərarası toqquşmaların təşəbbüskarlarını, terrorçuları və qatilləri, bir sözlə, erməni terrorçularını günahsız mələklər, zərərcəkən tərəf, ədalətsiz incidilmiş əzabkeşlər kimi təsvir edir. Canişinin sanki yaddaşı yoxdur. O, bircə anda daşnak quldurları tərəfindən qırılmış minlərlə dinc azərbaycanlı, oda qalanmış kəndləri, nəhayət, daşnak terrorundan həlak olmuş onlarca və yüzlərcə qurbanları unutmışdu. Güllənənən, xəncərlə öldürülən, bomba partladılması ilə qətlə yetirilənlər arasında Qafqazda çar hökumətinin nümayəndələri də az deyildi.

Ermənilər öz növbəsində bu dövrdə çar hakimiyyətinə loyallıqlarını nümayiş etdirmək üçün çox cəhd göstərdilər, müharibə başlayarsa, hər cür kömək göstərəcəklərini vəd etdilər. Tiflisdə «Daşnaksütyun»un xarici işlər naziri Zavriyevlə Voronsov-Daşkov arasında intensiv danışıqlar başlandı. Bu danışıqlarda yepiskop Mesrop, Samson Arutyunov və A.Xatisov iştirak edirdilər. Daşnaklar, müharibə başlayarsa, bütün qüvvələrini Qafqaz ordusunun sərəncamına verməyi öz öhdələrinə götürdülər. Bundan əlavə, bir çox erməni əsgər və zabıtları çar ordusuna qulluq edirdi. Ermənilər daşnak komandirlərinin (hmbanetov) komandanlığı altında hər birində dörd yüz nəfər olan dörd könüllü döyüşçü dəstəsi hazırlayıb döyüşə çıxaracaqlarına söz verdilər.

Bu dəstələr «kəşfiyyət funksiyasını, habelə, öncül mühafizə rolunu» oynamaq idi. Həqiqətdə də, müharibə başlayanda belə dəstələrin sayı çoxaldı və onlar mahiyyət etibarilə sifət cəza və cəllad funksiyalarını yerinə yetirərək, qəddarlıqla Türkiyə əhalisini qırırdılar.

Öz növbəsində Voronsov-Daşkov ermənilərlə Şərqi Anadolunun, Kilikiyanın vilayətlərindən ibarət muxtar Ermənistan yaradılacağını vəd etdi.

Tiflis danışıqları daha sonra Peterburqda davam etdirildi. Burada ilkin sazişlər işlənib hazırlandı. Bu sazişlər özündə prinsip etibarını ilə iki əsas məsələni əks etdirirdi:

1.Türkiyə əraziləri hesabına yaradılacaq muxtar Ermənistan;

2.Türkiyəyə qarşı müharibə zamanı erməni terrorçu dəstələrinin rus ordusu ilə müttəfiq vuruşması;

Bu sazişlər həyata keçirildiyi təqdirdə, əsasən, təkcə daşnakların xeyrinə olacaqdı. Onların köməyi isə son dərəcə problematik görünürdü. Aşağıda qeyd edildiyi kimi, Birinci Dünya müharibəsi zamanı erməni terror dəstələrinin hərbi əməliyyatlarında iştirakına rus ordusuna cüzi kömək göstərirdi. Əksinə. Çar ordusunun himayəsi altında fəaliyyət göstərən daşnak dəstələri dinc türk əhalisinə vəhşicəsinə divan tutmaları ilə yadda qalmışdılar.

Təəssüf ki, həmişə olduğu kimi, söhbət erməni məsələsinə gəlib çatanda dezinformasiya və intriqalar Rusiyanı sağlam düşüncə və real siyasi maraqları üzərində üstünlük təşkil edirdi. Erməni lobbisinin digər nümayəndələrinin səyləri ilə Voronsov - Daşkovun birgə dəlilləri dünya müharibəsi ərəfəsində Qərbi Avropa dövlətləri ilə birlikdə Rusiya hökumətinin Türkiyəyə qarşı diplomatik demarşını təhrik edirdi. Nəticədə Rusiyanın daha bir cəbhədə - Türkiyə cəbhəsində vuruşmağa vadar etdi və strateji əhəmiyyət kəsb edərək hərbi uğursuzluqlarına səbəb oldu.

Sonralar isə bu siyasət 1915-ci ilin faciəli hadisələrinə gətirib çıxartdı. Erməni əhalisinin Türkiyədən qovulmasına və bütün Cənubi Qafqazda vəziyyəti kəskinləşdirərək bu gözəl diyarın süqutuna səbəb oldu. Daşnaklar yenə də aranı qızıqdıraraq bu regionda partlayış törətdilər və nəticədə bütün Cənubi Qafqaz xalqına, o cümlədən ermənilərin özlərinə də zərbə vurdular.

Lakin 1912-ci ildə hadisələrin belə cərəyan edəcəyini heç kim gözləməirdi. Bir daha Türkiyənin əraziləri hesabına varlanmaq, bəlkə də, nəhayət Qara dəniz boğazlarına qovuşmaq hərisliyi çarın və onun yaxınlarının siyasi bəsirətsizliyini göstərirdi. Nəticədə Rusiya ermənilərin növbəti fırıldaqlarının toruna düşdülər.

Təəssüf ki, görünür tarix Rusiyanın indiki rəhbərləri (keçmiş İttifaqın rəhbərləri) üçün dərs olmadı. 1988-ci ildən başlayaraq təkidlə, açıq-aşkar ermənipərəst xətt həyata keçirməyə başlandı. Erməni terrorçularının əsassız iddialarının qarşısı nəinki alınmadı və pislənmədi, əksinə, onlara fəal imkanlar yaradıldı. Buna səbəb nə idi? Emosiyaya qapılmadan "ədalət" və "ədalətsizliyi", "faydalı" və "faydasızlığı" bir kənara ataraq bu məsələyə maraq baxımından nəzər salmağa cəhd göstərək. Ola bilsin, iqtisadi və qlobal siyasi maraqlar baxımından Ermənistanla birləşmək Rusiya üçün sərfəlidir? Əsla belə deyil. Azərbaycan Şərqi

və Qərbin hüduqlarında istər iqtisadi, istərsə də zəngin və rəngarəng təbii sərvətləri və özünün strateji vəziyyətinə görə, şübhəsiz, bu cəhətdən heç nə ilə öyünə bilməyən Ermənistandan daha qiymətli partnoyrdur. Bundan başqa, unutmaz lazımlı deyil ki, Azərbaycan geniş və mötəbər, dünya siyasətində qüvvələrin yerləşməsində bu gün hər bir qüdrətli dövlətin, yaxud siyasi birliyin hesablaşdığı müsəlman dünyasının tam hüquqlu üzvüdür. Bəlkə Ermənistanın Rusiya, yaxud keçmiş İttifaq qarşısında hansısa xüsusi xidmətləri vardır? Əgər bədnam "Qarabağ problemi" faktını ortaya atmaqla erməni terrorçularının ilk dəfə terrorçuları münafiqələrin əsasını qoymaları istisna olunursa, elə bir xidmətləri yoxdur. Xatırladaq ki, ermənilərə havadarlıq etmək hələ heç kəsə havayı başa gəlməyib. Simvolikdir ki, Qorbaçov və onun komandası İttifaqın dağılması nəticəsində siyasi səhnədən getdilər, və bu dağılmanın başlanğıcını Qarabağda erməni separatçıların çıxışları qoymuşdur...

İsrail publisisti R.David haqlı olaraq yazırdı: «Dağlıq Qarabağ terrorçu taununun ilk yarası oldu. Ondan sonra yoluxma ittifaqın cənub və qərb ucqarlarına keçdi və cövlan etdi».

Biz əminik ki, bir vaxt Qarabağ münafiqəsinin həqiqi səbəblərini gizlədən pərdə qalxacaq və onda aydın olacaq ki, Qorbaçov və onun əhatəsini nə hərəkətə gətirirdi: adi tamah, dezinformasiya, ermənipərəst rəğbətində Qərbə xoş gəlmək arzusu, erməni lobbisinin təzyiqi və bütün bu amillərin məcmusu? Anoloji suallar Yeltsinin komandasına və Rusiya rəhbərliyinin indiki siyasi xəttinə münasibətdə də özünü təzahür etdirir.

Lakin necə olursa-olsun Yeltsin əhatəsinin ermənipərəst yön alması (təkcə Starovoytova nəyə desən dəyər!) uzunmüddətli ciddi iqtisadi və siyasi amillərə əsaslanmır. Hakimiyyətin yüksək dərəcəsinə təmsil olunmuş erməni lobbisinin olduqca fəal işgüzarlığının və subyektiv müvəqqəti, keçici məqamların nəticəsidir.

Şübhəsiz ki, şəraitin obyektiv və hərtərəfli təhlili gec-tez Rusiya rəhbərliyini belə danılmaz qənaətə gətirib çıxaracaqdır: həm qanuni və beynəlxalq hüquq, həm də Rusiyanın fundamental mənafeyi baxımından ermənipərəst istiqamət kökündən səhvdir və yeni problemlərdən və yeni itkilərdən başqa heç nə verməyəcəkdir.

Yenidən 1912-ci ilə müraciət edib göstərmək istərdim ki, çar hökumətinin ermənilərə himayədarlığı siyasətinə qayıtması nə Rusiya Federasiyasına, nə də Cənubi Qafqaz xalqlarına yaxşı bir şey gətirməmiş və heç nə də gətirməyəcəkdir.

Hər halda, Voronov-Daşkov müraciətləri və erməni bürosunun fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi. 1913-cü ildən başlayaraq çar hökuməti və erməni teokratik yuxarı təbəqəsinin barışıqı kifayət qədər səmərəli istiqamət aldı. Bu, dərhal öz əksini «Daşnaksütyun»un, «Hnçak»ın və digər terrorçu erməni partiyalarının fəaliyyətində tapdı.

1913-cü il sentyabrın axırı - oktyabrın əvvəllərində «Daşnaksütyun»un Cenevrədə keçirilən növbəti VI qurultayının qərarları buna əyani sübutdur. Bu məclisdə istər Rusiyada, istərsə də xarici ölkələrdə «Daşnaksütyun»u təmsil edən əksər təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdilər. Cənubi Qafqazdan qurultaya Liparit Avetisyan (Aleksandropol), Levon Arakelyans (Tiflis), Zaryans; Türkiyə Ermənistanından Vahan Papazyan, Aram Vrantyan, Arutyun Şarikyan və Artaş Azaryan; İrandan Mesropyan və Xanadyan; Amerikadan Xaçatur Malumyan («Aqnuni») nümayəndə kimi dəvət olunmuşdular. Qurultaya Rumıniyadan və Bolqarıstandan da nümayəndələr gəlmişdilər.

Qurultayda qəbul olunmuş qərarlar yaxın vaxtlarda «Daşnaksütyun»un Türkiyə Ermənistanında həyata keçirməli olduğu siyasəti əks etdirirdi. Həmin qərarlar siyahısına aşağıdakılar daxil idi: «İttihad» partiyası ilə əməkdaşlıq, Türkiyə parlamentində daşnak qrupu yaratmaq (4 nəfərdən az olmayaraq), daşnakların onların təəssübkeşlərinin polis aparatında, məhkəmə orqanlarında müxtəlif vəzifələrə irəli çəkilməsi, habelə altı Türkiyə vilayətlərində islahatlar keçirilməsində fəal iştirak etmək barədə qərar qəbul olunmuşdu. İslahatlar Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın təzyiqi altında gənc türk hökuməti tərəfindən həyata keçirilməli idi. «Daşnaksütyun»un Mərkəzi Komitələrinə "Türkiyə Ermənistanında" və İranda daha böyük müstəqillik verilmişdi, o cümlədən Büronun icazəsi olmadan belə özləri Mərkəzi Komitə üzvlərinin seçkisini keçirirdilər.

Bununla bərabər, qurultayın qərarlarında «İttihad»ın siyasətindən narazılıq özünü daha aşkar şəkildə büruzə verməkdə idi. Qeyd olunurdu ki, konstitusiyanın mövcud olduğu üç il ərzində bir sıra ümidverici cəhdlərə baxmayaraq, hökumətin siyasəti nəinki digər xalqların dinc həyatı üçün əlverişli imkan yaratmırdı, hətta narazılıq üçün əsas verirdi, milli hüquqları boğurdu». Qeyd edilirdi ki, «İttihad» Konstantinopolda və Salonikdə bağlanan müqavilələrə zidd gedərək «ölkədəki vəziyyətlə əlaqədar məsələlər üzrə «Daşnaksütyun» partiyası ilə məsləhətləşməmişdir».

«Son dəfə «İttihad» partiyasına bəyanat göndərmək, ona son üç ildə ermənilər məskunlaşan ərazilərdə aparılan siyasət barədə məruzəni əlavə etmək, habelə «erməni xalqının taleyini və əzablarını yüngülləşdirmək üçün» dərhal geniş demokratik islahatlar keçirilməsi barədə təklif vermək zəruri hesab olundu.

Qurultayın qərarında qeyd olunurdu ki, «əgər bu bəyanatdan sonra da «İttihad» indiyə qədər verdiyi vədlərin yerinə yetirilməsinə təminat verməzsə, onda Qərb Bürosunun «İttihad» ilə əlaqələrinin kəsilməsi real zərurətə çevriləcəkdir. Qurultayın qərarına müvafiq olaraq «Daşnaksütyun»un orqanlarına və Osmanlı hökumətinin nümayəndələrinə, hökumətin ermənilər əleyhinə siyasətinə qarşı bütün qanuni vasitələrlə mübarizə aparmaq təklif olunurdu.

«Daşnaksütyun»un VI qurultayında, silahlanma məsələsi də yaddan çıxmamışdı. Belə ki, Mərkəzi komitələrə bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, onlarda, habelə anbarlarda və əhalidə saxlanılan silahın siyahısını büroya təqdim etsinlər. Mərkəzi və vilayət komitələrinin üzvlərinin, habelə terrorçu qrupların rəhbərliyinin yenidən seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Qurultayın qərarlarında Türkiyə Ermənistanında islahatların keçirilməsi prosesində, eləcə də özünümüdafiənin zəruri olduğu hallarda «Hnçak» partiyası ilə əməkdaşlığın və əlbir fəaliyyətin vacibliyi qeyd olunurdu.

«Daşnaksütyun»un Rusiyadakı fəaliyyətinə dair qərarlar daha böyük maraq doğurur. Həmin qərarlarda göstərilirdi: «İslahatların keçirilməsinə köməklik göstərən Rusiya hökumətini ermənilərin əleyhinə qıcıqlandırmamaq üçün nə müstəqil surətdə, nə də sosialist inqilabçıları partiyası ilə birlikdə Rusiyaya qarşı heç bir çıxışa əl atmamalı».

Ermənilər mövqelərini 180 dərəcə dəyişdilər. Lakin elə buradaca qeyd olunurdu ki, daşnaklar esərlərə və fəhlə ittifaqlarına tətillərin keçirilməsində köməklik göstərməlidirlər. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, daşnak liderləri, birincisi, onlara yaxın ruhlu esərlər partiyası kimi bir müttəfiqi itirmək istəmirdilər. İkincisi, inqilabi əhvali-ruhiyyəli zəhmətkeşlər arasında, ilk növbədə yaxşı təşkil olunmuş fəhlələr arasında, öz təsirini tətillərdə iştirak etmək yolu ilə saxlamağa can atırdılar.

Sonra qurultay zinvorların Qafqazdan Türkiyə Ermənistanına keçirilməsini qərara aldı. Əlverişli məqam yetişən kimi erməni əhalisi yaşayan Türkiyə vilayətlərində hökumətə qarşı fitnəkarlıqlar və kütləvi çıxışlar təşkil etməyi daşnaklar qəti qərara aldılar. «Daşnaksütyun»un çarizm ittifaqının konyuktur səciyyə daşdığından, erməni terrorçularının millətçi, separatçı planları başlıca vəzifə hesab etdiklərindən bütün təşkilatlara «Rusiyada siyasi həyatı cidd-cəhdə izləmək» tövsiyə olunurdu. Həm də bu məsələdə «məxfi surətdə» fəaliyyət göstərməyin zəruriliyi xüsusi qeyd olunurdu, eləcə də Rusiya hökumətini qıcıqlandırmamaq üçün digər partiyalara - esərlərə, sosial-demokratlara və anarxistlərə - öz təsirindən istifadə etmək nəzərdə tutulurdu ki, onlar əlahəzrət İmperator əleyhinə terrora əl atmasınlar. Necə də fantastik metamorfozdur! Bu yaxınlara qədər II Nikolay daşnak intibahnamələrində «qanlı cəllad» və «tiran» adlandırılırdı. İndi budur, «əlahəzrət İmperatora» çevrilmişdir. Terrorçu daşnaklar onun təhlükəsizliyi barədə həssas qayğıkeşlik göstərirlər! Qurultayın qərarının başqa bir alçaq bəndində nəzərdə tutulmuşdu: «Müsəlman əhalisini təbliğat yolu ilə Rusiya əhalisinə qarşı çevirmək və üsyan qaldırmaq üçün panislamçı emissarlar adı altında Cənubi Qafqaza öz adamlarımızı göndərmək lazımdır. Bunun nəticəsində Rusiya hökuməti irticaya başlayacaqdır. Bu da müsəlman kütləsinin zəifləməsinə gətirib çıxaracaqdır. Odur ki, «Daşnaksütyun» gələcəkdə Qafqazda öz işində

müqavimətə rast gəlməyəcək; bundan əlavə, Qafqaz türkləri ilə Anadolu türklərinin ermənilər əleyhinə əlbir fəaliyyəti təhlükəsi aradan qalxacaqdır».

Doğrudan da çox məkrli-çirkin niyyətdir. Azərbaycanlı adı ilə Rusiya hökumətinə qarşı teraktlar və çıxışlar törədiləcəkdir ki, hakimiyyət orqanları Azərbaycan xalqına qarşı irticaya başlasın, yeni-yeni yaranan Azərbaycan təşkilatlarını və partiyalarını darmadağın etsin. Çünki onda daşnaklar «Qafqazda gələcək işlərində» müsəlman-türklərin müqavimətinə rast gəlməyəcəklər. Bunun nə «iş» olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Söhbət yeni torpaqların qoparılmasından və işğalından, həmin ərazilərdən köklü müsəlman əhalisini zorla sıxışdırıb çıxarmaqdan gədir.

Bəşərə nifrət dolu bu çirkin niyyətlərdən 1988-ci ildə Sumqayıt faciəsinin cizgiləri aşkar görünür: yol həmin yoldur, fəndlər də dəyişməzdir, azərbaycanlı adı ilə təhrikçi erməni göndərilir, qan tökülür, bütün günahları isə azərbaycanlıların üstünə yıxırlar, hakimiyyəti də müsəlmanların üstünə qızıdırır və fitnəkarlığın bərbəhrəsinə dərilirlər. Tez-tələsik "soyqırım", «panislamizm» və i.a. barədə haray-həşir qoparırlar. Bu yırtıcı qərar «Daşnaksütyun»un VI qurultayında qatı daşnak təhrikçisi Avetis Aqaroyanın təklifi ilə qəbul olunmuşdur.

Qurultayın yekunları çar hökumətindən gizli qalmadı və tezliklə Rusiyanın hakim dairələri bundan xəbər tutdu. Çünki «Daşnaksütyun»un sıralarında, o cümlədən, onun mərkəzi komitələrində və bürolarında çar gizli polisinin iki cəbhəyə işləyən xəfiyyələri az deyildi.

«Daşnaksütyun»un ardınca «Hnçak» partiyası da çar hökuməti ilə barışıq yoluna qədəm qoydu. Arxiv sənədlərə əsaslanaraq birmənalı demək olar ki, çarizmlə «Hnçak»ın qarşিদurması heç vaxt daşnaklarda olduğu qədər kəskin səciyyə daşımamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən Birinci Dünya müharibəsi başlayan dövrə qədər hnçakçıların nüfuzu yüksəlməkdə davam edirdi. Bu illərdə "Daşnaksütyun"un siyasi xətti olan silahlı çıxışların və terrorun güclü şəkildə nüfuzdan düşməsi buna imkan yaradırdı. Daşnaklara olan inam itmiş və erməni zəhmətkeşlərinin geniş kütləsi tez-tez daha mötədil partiyalara, əsasən qarşısına ilk növbədə iqtisadi və mədəni vəzifələr qoyan "Hnçaq"a müraciət etməyə başladılar.

Bu arada çar hökuməti "erməni xəritəsindən" daha fəal istifadə etməyi qərara aldı. Burjua - teokratik erməni rəhbərliyi ilə qeyri-rəsmi saziş bağlayaraq İngiltərə və Fransa ilə birlikdə Türkiyənin "məzlum" erməni əhalisininin xeyrinə şərç vilayətində islahatlar keçirməyə məcbur etdilər.

Yaxınlaşmaqda olan müharibədə Türkiyəni potensial müttəfiq kimi gören Almaniya isə bu zaman öz növbəsində Türkiyə hökumətini dəstəkləyərək Antanta ölkəsinə qarşı çıxmışdı. Onun irəli sürdüyü və tamamilə əsaslı sübutu ondan ibarət idi ki, yerli əhali və ermənilər arasında mövcud gərgin qarşılıqlı münasibətlər

ermənilərin hüquqlarının genişləndirilməsi və onlara muxtariyyət verilməsinə yönəldilmiş hər hansı tədbirlər ölkədə geniş müsəlman kütləsində son dərəcə neqativ reaksiya doğuracağı qaçılmazdır. Bu, nəinki hökumətə olan inamı qıracaq, həm də milli zəmində baş verən münaqişələr zamanı ermənilərin özləri üçün təhlükə yarada bilər. Belə nöqtəyi-nəzər tamamilə ağıllı idi. Lakin Rusiya hökuməti İngiltərə və Fransa ilə birlikdə ultimativ formada islahatlar keçirilməsini tələb etdilər və nəhayət Türkiyə 1914-cü il yanvarın 26-da şərq vilayətlərində erməni əhalisinin xeyrinə islahatlar haqqında saziş imzaladı. Bu sazişə uyğun olaraq Ermənistan iki sektora bölündü. Birinci sektora Karin, Trapezund və Sivas vilayətləri, ikinciyə isə Van, Bitlis, Xarberd və Diyarbəkir vilayətləri daxil idi. Sektorların idarə rəhbərləri avropalılar olmalı idi: onların namizədliyi sultan tərəfindən təsdiq olunmalı idi. İnzibati, məhkəmə və jandarm hakimiyyəti onlara təbə idi. İşgüzarlıq və təlim ana dilində (yəni erməni dilində) aparılmalı idi. Vilayətlərin inzibati suraları bərabər miqdarda xristianlardan və müsəlmanlardan təşkil olunması idi. Jandarmeriyada və digər müəssisələrdə vəzifələr bölünərkən bu prinsip riayət olunmalı idi.

O zaman Rusiya diplomatiyası 26 yanvar 1914-cü il sazişini böyük diplomatik qələbə kimi qiymətləndirmişdi. Türkiyədə Rusiyanın işlər vəkili Qulkeviç xarici işlər naziri Sazanova yazmışdır ki, 26 yanvar aktı, şübhəsiz, erməni xalqının tarixində ən xoşbəxt dövrün başlanğıcını göstərir. Ermənilər başa düşməyə bilməzdilər ki, indi onların türk əsarətindən azad olmaları üçün ilk addımlar atılır. Yaxın gələcəyin göstərdiyi kimi bu qiymət əslində düzgün deyildi. Bütün bu islahatların həyata keçirilməsinə nəzarəti müttəfiq dövlətlər, ilk növbədə Rusiya həyata keçirməli idi.

Erməni terrorçuları, təbii ki, "Avropa dövlətlərinin bu bədnam nəzarətini təmin etməkdən ötrü çox şey göstərmişdilər. İstər daşnaklar, istərsə də hıncakçılar Türkiyə hökuməti və hakim "İttifaq" partiyası ilə sadə olmayan öz münasibətlərini mürəkkəbləşdirən belə nəzarəti tələb edirdilər.

Belə ki "Hıncak"ın orqanı olan "Eritasard Ayastan" ("Gənc Ermənistan") qəzeti yazırdı: "İslahatın yeganə real əsasını təşkil edən ilkin şərait - Avropa nəzarətinin olmadığı layihənin hansı praktiki dəyəri ola bilərdi. Daha sonra özünün separatçı niyyətlərini gizlətməyən müəllif yazırdı: "Məzlum erməni kütləsi Avropa nəzarəti altında Ermənistan muxtariyyəti qazanmaq arzusu həyata keçməyincə azadlıq mübarizəsini davam etdirəcək" ("Eritasard Ayastan", 1914, № 36).

Xarici dövlətlərin müdaxiləsi sazişin təşəbbüskarlarının heç birinə yaxşı bir şey vermədi. Həqiqətən də sazişin özü kağız üzərində qaldı. Türkiyə hökuməti də ölkənin müsəlman əhalisi kimi özünü təhqir olunmuş hiss edirdi. Bütün bunlar axırda 1915-ci ilin faciəsinə şərait yaratdı. Buna qədər Türkiyə hər hansı qruplaşmaya qoşulmaq üzrə tərəddüd edirdi. Nəhayət, mərkəzi dövlətlərin xeyrinə

qəti seçim etdi. Bu isə öz növbəsində, axırıncıların təcavüzkar əməllərinə təkan verdi və özünü müharibəyə - xüsusən, Avstriya - Macarıstan mütləqiyətinə cəlb etdi. Onlar Balkan ölkələri ilə (Serbiya, Çernoqoriya ilə) köhnə haqq-hesabı kəsməyə hazırlaşdılar. Həmçinin onlar müharibə baş verəcəyi halda "iki od arasında" qalırdılar. Nəhayət, Antanta ölkələri Türkiyənin simasında daha bir düşmən qazandı. Bundan ən çox uduzan Rusiya oldu. O, artıq bir cəbhədə vuruşmağa məcbur oldu. Gördüyümüz kimi, Milyuxovun təbirincə desək «Rusiya ilə Türkiyənin yolayrıcında gizlənmiş ermənilər», yenə də sabitliyi pozan amilə çevrildilər, bu da digər toplananlarla birlikdə Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasında öz rolunu oynadı.

1913-cü ilin avqustunda «Daşnaksütyun»un VII qurultayı keçirildi. Bu məclisin gündəliyində duran əsas məsələ «İttihad» partiyasına münasibət və Türkiyə hökuməti ilə qarşılıqlı münasibətlərdə davranış xəttinin işlənilməsi hazırlanması olmuşdur. Mahiyyət etibarı ilə bu məsələ artıq həmin dövrə qədər həll edilmişdi; siyasi şərait elə duruma gətirib çıxarmışdı ki, əməkdaşlıq haqqında xüyalara və danışıqlara yer qalmamışdı. Daşnakların ikiüzlü, riyakar siyasəti erməni əhalisi ilə Türkiyə müsəlmanları arasında millətlərarası ziddiyyətləri gərginləşdirdi, erməni terrorçularının separatçı fəaliyyəti geniş miqyas aldı.

Qurultaydan sonra «Droşak» qəzetində dərc olunmuş baş məqalədə deyilirdi: «Ölümçül xüyalara dağıdacağıq. Türkiyənin vəzifəli şəxslərinin yaltaq təbəssümlərindən ikrahla üz çevirmək vaxtı gəlib çatmışdır». Türkiyə hakimiyyəti «erməni xalqının qanını sormağa ittiham olundu». Qurultay gənc türkləri təqsirləndirirdi. «Biz onlara inanmırıq. Bundan sonra erməni xalqının gələcəyini onlara etibar edə bilmərik və onun xilasını Aropanın vəd etdiyi təminatlarda axtaracağıq» («Droşak», 1913, № 4). Beləliklə, daşnaksakanlarla «İttihad» partiyası arasında 1907-ci il Paris konqresində meydana çıxan kövrək əməkdaşlıq başa çatdı.

Lakin «Daşnaksütyun» leqal fəaliyyət göstərməkdə idi. Onun deputatları Türkiyə parlamentində çıxış etdilər, erməni mətbuatı Şərqi Anadoluda islahatlar barəsində məsələni şişirtməkdə davam edirdi. Lakin bu fəaliyyət gözdən pərdə asmaq idi. Erməni xalqının bədbəxtçiliyindən daşnak millətçiləri müharibə, terror və silahlı qarşıdurma yolunu birdəfəlik seçmişdilər.

Bu dövrdə konstitusiyalı demokratlar partiyası daha mülayim mövqə tuturdu. Bu partiyanın qəzeti «Van-Tosp» yazırdı: «Biz üsyançı deyilik, erməni məsələsi separatçı hərəkət deyildir. Bizim tələblərimiz eyni dərəcədə kürd və türk xalqlarına və son nəticədə dövlətə aid olan ən adi həmrəylik tələbləridir» («Van-Tosp», 1918, № 1).

Konstitusiyalı demokratlar partiyası bütövlükdə islahat layihəsini yüksək qiymətləndirirdi və qeyd edirdi ki, «bu gün erməni xalqı gələcəyə inamla baxa bilər» («Van-Tosp», 1918, № 4).

«Azq» («Millət») qəzetində isə göstərilirdi: «Biz bu islahatların gələcəyini görə bilmərik. Onlar nə qədər uzunömürlü və möhkəm olacaqdır? Biz onlara ümidlə və bədbinlikdən uzaq münasibət bəsləməliyəm və öz tərəfimizdən onların həyata keçirilməsinin asanlaşdırılmasına çalışmalıyıq» («Azq», 1914, № 4). Lakin bu mülayim mülahizə çox tərəfdaş toplamadı. «İslahat», «Muxtariyyət», «Erməni məsələsi» ətrafında yaranan mühit erməni terrorçularının söyləri və çağırılmamış Avropa dövlətlərinin «əzabkeş erməni xalqı»na himayədarlığı sayəsində ölkədə vəziyyət yenidən gərginləşirdi.

Bununla əlaqədar «Yenidən təşkil olunmuş Hnçak» və onun mətbu orqanı «Dzayn Ayrenyats» («Vətən səsi») qəzetinin təkamülü səciyyəvidir.

Gənc türklərin islahatından sonra yenidən təşkil olunmuş hnçakçılar elan etdilər ki, silahlı üsyan proqramından əl çəkirlər və öz fəaliyyətlərini konstitusiyanın müdafiəsi işinə həsr edirlər. Onlar Osmanlı imperiyasının bütövlüyünün müdafiəçisi olduqlarını bəyan edir və üzdənirəq Qərbi Ermənistanın ölkənin ayrılmaz hissəsi olduğunu tanıyır, heç bir separatçı cəhdləri göstərməyəcəklərini bildirirdilər. Üstəlik, onlar bəyan edirdilər ki, «ümumi sabitliyi pozan və əvvəlki barışmaz despotizmi ləğv etməyə can atan bütün daxili və xarici qəşdlərə qarşı çıxan barışmaz və mübariz gücü» təmsil edəcəklər.

Lakin 1909-cu ildə artıq «Yenidən təşkil olunmuş Hnçak» gənc türklərin siyasətini ciddi surətdə tənqid etdi. «Erməni terrorçuları bəyan edirdilər ki, guya «imperiya xalqları arasında ən dözülməz vəziyyətdə yaşayan ermənilərdir» («Dzayn Ayrenyats», 1909, № 16). Bununla yanaşı, yenidən təşkil olunmuş hnçakçılar ermənilərin gələcəyini Türkiyədən ayrılmaqda deyil, ölkənin yenidən qurulmasında «Osmanlı xalqlarının ümumi tərəqqisi»ndə görürdülər. Onlar böyük dövlətlərin köməyinə arxalanan siyasəti rədd edirdilər. «Hnçak»çılar güman edirdilər ki, «tamahkar» və eqoist yadellilərdən kömək gözləyən millət kökündən «yanılır».

Lakin belə kiçik (və baxışlarında daha mülayim) partiyalar Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində mөvcud olan siyasi şəraitdə elə bir əhəmiyyətli rol oynamırdılar. Siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, mürəkkəbləşməsi məqamında həmişə olduğu kimi, ilk növbədə «Daşnaksütyun»un təmsalında ekstremist əhvali-ruhiyyəli erməni terrorçu qüvvələri ön plana keçirdilər. 1914-cü ilin iyulunda Ərzurumda «Daşnaksütyun»un VIII qurultayı çağırıldı və iki həftə davam etdi. Bu zaman Birinci Dünya müharibəsinin ilk atəşləri eşidilirdi. İyulun 15-də Avstriya-Macaristan Serbiyanın üzərinə hücum keçdi, iyulun 18-də Almaniya Rusiyaya müharibə elan etdi. İyulun 21-də Fransa, İngiltərə və Belçika müharibə edən

tərəflərə qoşuldular. Qeyd edək ki, o vaxt Türkiyə özünün neytral mövqə tutduğunu bəyan etdi. Türkiyə hökuməti hələ son qərarını qəbul etməmişdi. Hərçənd ki, mərkəzi dövlətlərə qoşulmağa daha çox sövq edirdi.

«Daşnaksütyun»un qurultayı xeyli nümayəndə toplamışdı: ali məclisdə Qərb və Şərq bürolarından 30 nümayəndə iştirak edirdi, habelə üzdənirəq Ermənistan Bürosundan və Türkiyənin çoxsaylı dairələrindən (Van, Ərzurum, Muş, Sivas, Xarput, Trapezund, Konstantinopol, Samsun, Adana, Beyrut, Smirn, Kesari, Tiqranakert); Qafqazdan (üç dairə), İrandan (Tehran, Təbriz); üzdənirəq koloniyalardan (Amerika, Balkan, Misir dairəsi) nümayəndələr təmsil olunmuşdu. Qurultayda daşnak partiya mətbuatının - «Droşak» (Cenevrə) və «Azatamart» (Konstantinopol), habelə Avropa, Rusiya və Türkiyənin tələbə təşkilatlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər.

Əsas məsələlər bunlardan ibarət idi: Türkiyədə partiyanın fəaliyyəti haqqında, Rusiyaya və İran ilə münasibət, «Daşnaksütyun»un bürosunun fəaliyyəti haqqında, mühacirət haqqında və i.a.

Təbii ki, başlanmış müharibə şəraitində partiyanın "Türkiyə Ermənistanında" fəaliyyəti haqqında məsələ qurultayda əsas yer tuturdu. Qeyd edilirdi ki, ittihad (gənc türklər) hökuməti praktikada «bütün qeyri-türk xalqlarına, deməli, ermənilərə qarşı iqtisadi, tədris, inzibati və digər sahələrdə qanuna zidd sıxışdırıcı tədbirlər həyata keçirir». Göstərilirdi ki, vəd edilən islahatlar hər vəchlə ləngidilir, təhrif olunur və bundan belə nəticə çıxır ki, diplomatik istiqamətlərə az aludə olmalı və təşkilati qüvvənin inkişafına daim üstünlük verməli».

Nümayəndələrin fikrincə, Türkiyə hökuməti bütün qüvvəsi ilə «bu sadə və xırda islahatlar proqramının» həyata keçirilməsinə maneçilik törətməyə, «təklif olunan əsasları və formaları zəiflətməyə çalışır». Hərçənd ki, daşnaklara hökumətin təklif etdiyi layihə qeyri-qənaətbəxş təsir bağışlamışdı. Qurultayın qətnaməsində göstərilirdi: «Partiya bu proqramın həyata keçirilməsinə partiya tərəfindən köməklik göstərilməsini faydalı hesab etmir; belə olan halda partiya öz üzərinə müəyyən məsuliyyət götürmüş olardı». Bununla bərabər, qurultay Türkiyə hökumətinin islahat əleyhinə «irticaçı tədbirləri»nə müqavimət göstərməyi qərara aldı.

İslahatlara münasibətdə qərarların ikibaşlı olması qurultayda müxtəlif baxışların toqquşmasına gətirib çıxardı. Daşnakların bir qismi (daha mülayim hissəsi) Türkiyədə erməni əhalisinin xeyrinə islahatların dinc yolla həyata keçirilməsinə bəslədikləri ümidləri hələ itirməmişdi. Daha radikal əhvali-ruhiyyəli daşnaksakanlar isə güman edirdilər ki, Türkiyənin Antanta dövlətlərinə qarşı müharibəyə qoşulması yaxın vaxtda həll ediləcəkdir. Belə olduqda isə, islahat məsələləri ilə özünü yormağa dəyməz. Çünki Rusiya tərəfində çıxış edən ermənilər hər cür islahat və sülh danışıqlarına nisbətən daha çox fayda qazana bilərlər.

Hərbi mükəlləfiyyətə münasibətə dair məsələ qurultayda daha çox mübahisələr doğurdu. Qurultayda qeyd edildi ki, «hər bir kəs ölkəyə (Türkiyəyə - B.N.) münasibətdə öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir, bununla bərabər, ailələri öz başçılarından məhrum etməmək üçün hər vəchlə erməniləri hərbi mükəlləfiyyətdən azad etməyi, müəllimləri xidməti yay düşərgələrinə köçürməyi, habelə Türkiyə ordusuna yalnız «31 yaşına kimi erməni əhalisinin çağırılmasını tövsiyə edirdi». Əlbəttə, hərbi xidmətə loyaf münasibət daşnakların «öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək arzusu ilə izah olunmurdu. Belə münasibətin başa düşülməsinin açarı hərbi mükəlləfiyyətə münasibəti şərh edən bölmənin 4-cü və 5-ci bəndlərində ifadə olunmuşdur. Orada deyilənlərə nəzər salaq: «İzləmək lazımdır ki, təhlükəyə məruz qalan yerlərdə müharibə başlayarsa, orada qayda-qanunu və təhlükəsizliyi mühafizə etmək üçün dövlət tüfəngləri ilə silahlanmış kifayət qədər erməni döyüşçüsü olsun». Bu o deməkdir ki, Türkiyə tüfəngləri ilə silahlanmış ermənilər, elə bir qüvvə olmalıydılar ki, müharibə başlayan anda hücum edən rus ordusu və erməni döyüşçüləri ona arxalana bilsinlər.

Elə bu məqsədlə nəzərdə tutulurdu ki, erməni rayonlarında kənd keşikçilərinin sayı artırılınsın, onlar hökumət silahları ilə silahlandırılınsın və əhalinin sayına mütənəşib olaraq jandarmeriyaya daxil edilsinlər».

Bütün bunlar «erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə qayğı» pərdəsi altında təqdim olunurdu. Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, öz təcavüzkar separatçı planlarını həyata keçirmək üçün məqam düşən kimi daşnak fitnəkarları «əhalinin təhlükəsizliyi» barədə mülahizələrini bir kənara atdılar.

Türkiyəyə aid olan bölmədə daha sonra daşnak deputatlarının Türkiyə parlamentində iştirakı, orada daşnakların öz fraksiyalarını yaratmasının arzu olunması nəzərdən keçirilmişdir, milli əlamət üzrə seçkilərin mütənəşibliyinə nail olunmasının, islahatları ləngidən tədbirlərə etiraz edilməsinin, qarşıya qoyulan məqsəddə - konstitusiyaya qanunvericilik yolu ilə müvəffəq olunmasının zəruriliyindən danışıldı: parlament seçkiləri elan olunduğundan qurultay «hökumətin və yaxud parlament çoxluğunun əlində sözbə baxan oyunaça çevrilən deputatların» geri çağırılmasını tövsiyə edirdi.

Beləliklə, görürük ki, qurultayın Türkiyəyə dair bütün qərarları loyaf, leqal səciyyə daşıyır. Birincisi, onunla izah olunurdu ki, Türkiyənin mövqeyi hələ tam müəyyənləşməmişdi, o, formal olaraq, neytral ölkə rolunda çıxış edirdi, ikincisi, «Daşnaksütyun» ermənilərin şərq vilayətlərində silahlı çıxışlarına qarşı Türkiyə hökumətinin əks tədbirlər görəcəyindən ehtiyatlanaraq, kartlarını açmağa tələsmirdi.

«Rusiya» bölməsində də erməni əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair tamamilə leqal tədbirlər nəzərdə tutulurdu. Qurultay Rusiyada milli məktəblərin muxtariyyətinin həyata keçirilməsi, erməni dilinin

dövlət dili (rus dili) ilə yanaşı istifadəsi, üç nəfər erməni deputatının Dövlət Dumasına seçilməsinin təmin olunması, erməni icmalarının torpaq mülklərinin (nadellər) artırılması, kooperativ istehlak ortaqlıqlarının həmkarlar ittifaqlarının yaradılması, zemstvo vahidlərinin təsis olunması və i.a. məsələlər də təkid edilirdi. Qurultayın qətnaməsində təsdiq olunurdu ki, guya «ermənilərin işguzar adamları Qafqazda hər cür sıxıntılara, mərhumiyyətlərə məruz qalır», ermənilər «sənaye və ticarət sahəsində zəhmətkeş sinif» kimi istismar olunurlar. Tanış motivlərdir! Deyəsən, ermənilər bütün tarixləri boyu, yolüstü qonşunun bostanına daş atmaqla, öz «müsiabət»ləri və «sıxışdırılma»ları barədə dünyaya səs-küy yaymaq üçün bir imkanı belə əldən verməmişdilər.

Birinci fəslə kifayət qədər ətraflı şəkildə göstəriləyi kimi, inqilabaqədərki dövrdə ermənilər Cənubi Qafqazda nəinki hüququ məhdudlaşdıran millət olmamış, əksinə, ticarətdə, sənayedə əsas rol oynamış, çar hökumətinin nəzərində böyük nüfuz qazanmışdılar. Erməni kapitalının bu mövqeyi çarizmlə qarşıdurma illərində (1903-1907-ci illər) və sonralar da, cüzi də olsa, belə zəifləməmişdi. Beləliklə, hansı tərəfdən baxırsan bax, ermənilər «öz rus və qeyri-rus», o cümlədən azərbaycanlı «qonşuları ilə müqayisədə» böyük üstünlüklərə malik olmuşlar. Lakin öz əqidələrinə - şikayət etməyə, öz əzabları barədə ah-nalə qoparmağa sadıq ermənilər ictimaiyyətin rəhmdilliyinə arxalanmaq, yolüstü hökumətdən hər hansı əlavə imtiyaz qoparmaq üçün «erməni xalqının mövcud olmayan sıxışdırılması» barədə hay-küy salmaq imkanını əldən buraxmırdılar.

«İran» bölməsində isə bu ölkədə fəaliyyət göstərən bütün «Daşnaksütyun» korporasiyasının təlimatlarla təmin olunması vəzifəsi qoyulurdu ki, «İran sol demokratik ünsürlərinin köməyi ilə xalq kütləsinin təbliğatla əhatə edilməsinə, habelə üç erməni deputatının məclisə seçilməsinə nail olmaq üçün hər cür səy göstərilsin».

Qurultayda hər üç büronun hesabatı dinlənildi, xüsusilə, Türkiyədə fəaliyyət göstərən Qərb bürosunun ünvanına çoxlu tənqidi fikirlər söyləndi. Qərb bürosu üzvlərinin dövlət idarələrinin işində iştirak etdiklərinə, pis təşkilatlandırıldıqlarına, vəsaitləri kifayət qədər səmərəli şəkildə toplamadıqlarına, «Droşak» rəsmi partiya orqanını lazımi səviyyədə maliyyələşdirmədiklərinə və i.a. görə ittiham olundular.

Şərq bürosu isə partiyanın yerlərdə yenidən təşkilinin və ermənilərin torpaqla təmin olunmasının ziyanına mədəniyyət məsələlərinə çox aludə olduqlarına görə tənqid edildi. Təşkilatlanma ilə bağlı olan nöqsanlar nisbətən yeni yaradılmış Ermənistan Bürosunun da ünvanına söyləndi.

Qərb bürosunu ləğv etmək və onun funksiyalarını iqamətgahı Konstantinopolda olan Ermənistan Bürosuna vermək qərara alındı. Həmin büronun 10 nəfər üzvü vardı: 6 nəfər «Vətən»dən (Türkiyə Ermənistanı), 3 nəfər

Konstantinopol şöbəindən və 1 nəfər Cenevrədən, Şərq bürosu isə 7 nəfərlik heyətdə təsdiq olundu.

Qurultayda partiya büdcəsi, ehtiyacı olanlara yardım fondu, məhkəmələr və partiyadakı mübahisələrin yoluna qoyulması qaydaları və s. məsələlərə də baxıldı. Partiya mətbuatına, xüsusilə, mərkəzi partiya orqanı olan «Droşak» qəzetinə və «Daşnaksütyun»un Türkiyədə fəaliyyət göstərən yarımrəsmi «Aztamart» qəzetinə xüsusi diqqət yetirildi. Bütün daşnak mətbuatının əlaqələndirilməsi üçün Ermənistan Bürosu nəzdində xüsusi nəşriyyat komitəsi yaradıldı. Habelə «bizim (daşnakların - B.N.) bütün qəzetlərimizə istər istiqamət, istərsə də məzmun baxımından ciddi partiya nəzarəti həyata keçirmək qərara alındı».

Qurultayda 1915-ci ildə «Daşnaksütyun»un 25 illiyini qeyd etmək barədə də qərar qəbul olunmuşdu. Tədbirlər siyahısında «Daşnaksütyun»un tarixinə dair monoqrafiyanın, «veteranların xatirələri» toplusunun, partiyanın həlak olmuş qəhrəmanların, xadimlərin və döyüşçülərin albomunun nəşri nəzərdə tutulmuşdu: bundan əlavə, «əzabkeşlərin məzari üstündə təmtəraqsız, lakin layiqli abidələrin qoyulması», həlak olmuş yoldaşların gələcəkdə ümummillə əhəmiyyət kəsb edəcək əşyalarından ibarət partiya muzeyi yaradılması təklif olunurdu. Göründüyü kimi, erməni «əzabkeşləri» barədə dünyaya bir daha səs-küy salmaq məqsədi ilə iri miqyaslı hay-həşir kampaniyası planlaşdırılırdı. Bu «əzabkeşlər» əslində adi terrorçular, quldurlar, qatillər, ən yaxşı halda yolundan azdırılan, başları terrorçu təbliğatı ilə doldurulan adamlar olmuşdular.

Lakin tarix başqa qərar qəbul etdi. 1915-ci il erməni xalqının tarixinə «Daşnaksütyun»un dəbdəbəli yubiley ili kimi deyil, nəinki ermənilərin, habelə bütün Cənubi Qafqaz xalqlarının məruz qaldığı qanlı faciələr ili oldu.

Ümumiyyətlə, «Daşnaksütyun»un VIII qurultayı partiyanın sonuncu «dinc» qurultayı oldu. Onun qərarları əsasən gözləmə xarakteri daşıyırdı. Hər kimlə olursa-olsun, qarşıdurmadan yayınma cəhdi nəinki qəbul olunmuş qərarların mahiyyətində, habelə tövsiyələrdə, qiymətlərdə hiss olunurdu. «Daşnaksütyun» sanki əlverişli məqam gözləyərək, nəfəsini içəri çəkib sıçrayışa hazırlayırdı ki, sülhməramlı maskanı bir yana atsın, əsl simasında - vəhşi təcavüzkar, qaniçən, prinsipsiz sifətdə meydana atılsın.

«İttihad» partiyasının səlahiyyətli nümayəndələri Bahaəddin Şakir, Neci bəy, Xəlil bəy və erməni tərəfdən Vrasyan Aqnuni və Rostomun təmsil etdiyi nümayəndəlik daşnaklarla danışıqlar aparmaq məqsədi ilə Ərzuruma gələndə artıq qurultay öz işini qurtarmışdı. İttihadçılar daşnakları əmin etdilər ki, Cənubi Qafqazın müsəlman və gürcü millətçi partiyaları ilə ittifaqa girməyə nail olmuşlar və razılığa gəlmişlər ki, ermənilər də onlara qoşularsa, onda müstəmləkəçi - ruslara qarşı üsyan qaldıracaqlar.

Belə olan halda gürcülərə Tiflis və Kutaisi quberniyaları, Batum rayonu və Trapezund vilayətinin bir hissəsi; müsəlmanlara (azərbaycanlılara - B.N.) Dağıstan, Vladiqafqaza qədər dağlıq hissə, Bakı quberniyasının bir hissəsi, və ermənilərə - Qars, Erivan quberniyası, Gəncə quberniyasının bir hissəsi, Van rayonu, Tiflis və Ərzurum vilayətlərinin bir hissəsi vəd olunmuşdu. Gürcü, müsəlman və erməni muxtariyyəti Türkiyənin protektoratı altında olacaqdır.

Gənc türklərin nümayəndələri «Daşnaksütyun» Rusiyanın arxa cəbhəsində - Cənubi Qafqazda geniş silahlı çıxışlara başlamağı təklif etdilər. Bununla bərabər, ermənilərə bəyan edildi ki, islahatlar müharibənin sonuna kimi təxirə salınır. Lakin ittihadçıların bu təkliflərini daşnaklar cavabsız qoydular. Çünki onlar bu planın əleyhinə - başqa əhvali-ruhiyyədə «köklənmişdilər». Daşnaklar Antanta dövlətlərinin qələbəsinə inanırdılar. Bu da onları Türkiyənin labüd iflasına, deməli, müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasına ümidlər bəsləməyə əsas verirdi.

Gənc türklərin nümayəndələrinə rəsmi olaraq bildirildi ki, ermənilər qanun çərçivəsində davranacaqlar və istər Rusiyaya, istərsə də Türkiyəyə münasibətdə öz vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirəcəklər.

Başqa sözlə desək, belə çıxırdı ki, Türkiyə erməniləri Rusiya ordusuna çağırılmış soydaşlarına qarşı vuruşacaqlar. Belə bəyanatın cəfəngiyat və həqiqətə uyğun olmaması, təbii ki, gənc türklərdə neqativ əks-səda doğururdu. İttihadçılar belə ikibaşlı mövqenin yalan və riyakar olduğundan şübhələnməyə bilməzdilər və odur ki, bunun ruspərəstlik təzahürü olduğunu bildirdilər. «İttihad» partiyasının nümayəndələri buna bənzər təklifləri «Daşnaksütyun»un Van və Muşdakı yerli komitələri qarşısında da qaldırdılar, lakin rədd cavabı aldılar.

Maraqlıdır ki, Cənubi Qafqazda silahlı üsyan qaldırılması və Rusiyanın arxa cəbhəsində pozuculuq işi aparılmasına dair gənc türklərin təklif etdiyi planı bir neçə ay sonra erməni terrorçuları Türkiyənin özünə qarşı həyata keçirməyə başladılar.

Gənc türklərin bu gözlənilməz manevri hansı məqsəd güdürdü?

Birincisi, Türkiyə hökuməti yaxşı başa düşürdü ki, qüdrətli dövlətlərə qarşı müharibəyə qoşulur və belə müharibədə müvəffəqiyyət imkanı olduqca problemlili xarakter daşıyır. Odur ki, ən təhlükəli potensial cəbhədə - Cənubi Qafqazda, hər hansı bir müttəfiq qazanmaq olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Daşnakların prinsipsizliyinə və acgözlüyunə bələd olan ittihadçılar ümid edirdilər ki, Türkiyənin protektoratlığı altında vəd olunmuş kifayət qədər geniş Ermənistan ərazisi kimi şirin tikə ilə erməniləri şinikləndirib onları ələ alıb, daşnakların Antanta ölkələrinə meyil etməsinə baxmayaraq, erməni terrorçularını öz tərəfinə cəlb edə bilər.

İkincisi, ittihadçılar bu aksiya ilə ermənilərə inam bəslədiklərini nümayiş etdirmək məqsədi güdürdülər və beləliklə, daşnakları hərbi ittifaqa cəlb etmək baş

tutmasa, heç olmasa Türkiyənin arxa cəbhəsində daşnakların neytrallığını təmin edə bilsinlər.

Bu cəhdin uğursuzluqla nəticələndiyi tezliklə aydın oldu, çünki «Daşnaksütyun» buna tam əks olan mövqe tutmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsinin lap əvvəlindən etibarən erməni terrorçuları (hər şeydən əvvəl Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilər üçün təhlükəli olmasına baxmayaraq) Rusiyanı təkidlə Türkiyə ilə müharibəyə başlamağa təhrik edirdilər. Ötən əsrin 90-cı illərinin acı dərslərindən nəticə çıxarmayan ermənilər öz terrorçu şüarları naminə erməni xalqını qurban verməyə hazır idilər.

Bu baxımdan katolikos V Georqun Voronsov-Daşkova göndərdiyi 5 avqust 1914-cü il tarixli məktubu səciyyəvidir. Məktubda göstərilirdi ki, Rusiya hökumətinin bütün söylərinə baxmayaraq, Türkiyənin erməni əhalisi üçün vəd edilən islahatlar həyata keçirilmir, islahatların layihəsi isə «ciddi surətdə dəyişikliyə məruz qalmışdır və onun əhəmiyyəti azaldılmışdır». Üstəlik, Porta (Osmanlı Türkiyəsi) Antanta ölkələrinin təzyiqi altında islahatların keçirilməsinə formal surətdə razılığa gəlmiş, işdə islahatlara məhəl qoymur və «qeyri-aşkar şəkildə Almaniyə tərəfindən həvəsləndirilərək, bu ilin 26 yanvar tarixli sazişini ləğv etmişdir, buna görə də işlənilmiş layihə heç kimi qanə edə bilməz».

Sonra isə Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində hərbi əməliyyatların gedişinə toxunaraq, katolikos itaətkarcasına bildirdi: «Zati-aliləri, Sizə ərz etməyi xoşbəxtlik sayıram ki, erməni xalqı öz ağrısını unudaraq (yenə «yara» və «əzablar» - B.N.) bütün fikir və düşüncələrini Böyük Vətən (yəni Rusiya - B.N.) naminə öz hökmdarının çağırışına əlahəzrət və Vətən qarşısında öz borcunu yerinə yetirmək çağırışına həvəslə qoşulmuşdur». Sonra mədhiyyə gəlirdi: «Çox hörmətli qraf, Sizə ərz etməyi özümə xoşbəxtlik sanıram ki, sərhədin o tayında yaşayan erməni xalqı (Türkiyə erməniləri - B.N.) da Böyük Rusiya dövlətinə heç bir tərəddüd etmədən sadıq qalmışdır». Elə bil bu yaxınlara qədər rus inzibati orqanlarını terrorla hədələyən, Rusiya məmurlarını və jandarmlarını amansızlıqla qətlə yetirən cinayətkar dəstələr heç də Türkiyə ermənilərindən ibarət deyilməmiş?! Elə bil çar evini lənətləyən katolikos və onun din xadimləri deyildi?!

Öz mədhlərini səxavətlə xərcləyən və canişinə sadıq qalacağını vəd edən katolikos, sonra məsələnin mahiyyətinə keçərək yazır ki, hətta Rusiyanın erməni məsələsinə diqqəti, müvəqqəti də olsa belə, zəifləsə, Türkiyənin erməni əhalisi müsibətli günlər yaşamalı olacaqdır. Sonra birbaşa Türkiyənin şərq vilayətlərinin aşağıdakı şəkildə ölkədən qoparılmasının planını təsvir edir:

- a) Anadoluda erməni əyalətlərindən bölünməz bir vilayət yaradılmalı.

b) Bu vilayətdə xristian və müsəlmanlardan ibarət bərabər sayda seçki əsasında seçilmiş daxili geniş özünüidarə təşkil etməli*

c) Bu vilayətin başında xristian dininə etiqad edən, Portadan (Osmanlı imperiyasından) asılı olmayan, Rusiya tərəfindən seçilən yüksək rütbəli və yüksək vəzifəli şəxs dayanmalıdır.

ç) Erməni əhalisinin yeni təşkilatın, yeni qaydaların möhkəmliyinə və həyatiliyinə etimad göstərməsi üçün bütün islahatın tətbiqinə və həyata keçirilməsinə nəzarət hüququnu müstəsna olaraq Rusiyaya verilməli» .

Gördüyümüz kimi, söhbət Türkiyənin parçalanmasından və onun Anadolu vilayətlərindən faktiki müstəqil və nominal olaraq Türkiyə himayəsi altında olan mərkəzləşdirilmiş erməni dövləti yaratmaqdan gədir.

Nəhayət, V Georq məktubun sonunda Türkiyədə səfərbərlik elan olunduğundan guya «həyəcanlı simptomlar»ın qeydə alındığına və erməni əhalisini «yeni bəlalər» gözlədiyinə əsaslanaraq, xahiş edir ki, ləngimədən «imperator hökuməti Türkiyə hökuməti qarşısında qəti tələblər qoysun:

a) ermənilərin həyatının və əmlakının mühafizəsi üçün lazımı tədbirlər görsün;

b) 26 yanvar 1914-cü il sazişində qəbul edilmiş islahatı tətbiq etmək üçün təcili olaraq səlahiyyətli baş müfəttişləri ölkəyə göndərsin». Katolikos başa düşməyə bilməzdi ki, beynəlxalq vəziyyətin onsuz da gərginləşdiyi, Avropada müharibənin başladığı bir dövrdə belə «qəti tələblər»in irəli sürülməsi Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin daha da pisləşməsi demək idi. Erməni patriarxı öz arzu və tələblərini heç gizlətmirdi də. O yazırdı: «Təsvir olunan qaydanın tətbiqi (yəni erməni dövlətinin yaranması - B.N.) yalnız müharibə qurtarandan sonra mümkündür. Türkiyənin cəlb olunduğu müharibə yalnız Türkiyənin iflasını sürətləndirə bilər və o vaxt ermənilərin Şərqi Anadoluda öz dövlətlərini yaratmaq imkanı reallaşardı».

Katolikosun həyasızlığının miqyası ölçüyəgəlməzdir. O, Türkiyə ilə Rusiyanın toqquşmasından ermənilərin yaşadığı ərazidəki hərbi fəaliyyət teatrından məhz adından danışdığı Türkiyə erməniləri əzab çəkəcəkdilər.

Daha ayıq düşünən erməni xadimləri belə siyasətin təhlükəli və fitnəkar olduğunu yaxşı başa düşürdülər. Türkiyə Ermənistanında nəşr olunan «Vantospom» qəzetində professor Minasyan və başqa ictimai xadimlər «Daşnaksütyun»un təhrikçi çağırışlarının əleyhinə çıxırdılar. Onlar Türkiyə

* Xatırladaq ki, Türkiyənin şərq vilayətlərində ermənilər o vaxt azlıq təşkil edirdilər və "bərabər nümayəndəlik" tələbi Türkiyə əhalisinin hüquqlarının açıq-aşkar məhdudlaşdırılması demək olardı.

ərazisində erməni dövlətinin yaranmasının mümkünlüyünə inanmırdılar və üzdənirəq «kөнüllülər drujinaları»nın - yəni Türkiyə hökumətinin erməni əhalisi üçün gözlənilməz nəticələr verə biləcək cavab tədbirlərinə təhrik edən daşnak terrorçu dəstələrinin yaradılmasından daha çox ehtiyatlanırdılar. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, hadisələrin bu cür gedişini qabaqcadan görmək çətin deyildi və xəbərdarlıq üçün hər bir əsas vardı, lakin «Daşnaksütyun» liderləri heç nə görmək və eşitmək istəmirdilər.

Belə ki, Konstantinopoldakı rus səfiri Qris də «Daşnaksütyun»un xarici işlərinə rəhbərlik edən Zavriyevə xəbərdarlıq edib bildirmişdi ki, mövcud vəziyyətdə ermənilər türklərə dəyib-dolaşmamalı və üstəlik də Avropa ölkələri qarşısında siyasi tələblər irəli sürməməlidirlər. Erməni liderlərinə izah edilmişdi ki, Avropanın nəzərində ermənilərin siyasi özbaşınalığın xristian qurbanları kimi qalmaları vacibdir, öz milli səylərini həyata keçirmək üçün Türkiyənin hərbi uğursuzluğundan istifadə etmək istəyən siyasi inqilabçılara çevrilmək gərək deyildir».

Yeri gəlmişkən, ermənilərin himayədarı Voronsov-Daşkov da katolikosa buna bənzər məsləhət vermişdi. O, 2 sentyabr 1914-cü il tarixli cavab məktubunda yazırdı: «Bizim tərəfimizdən hər hansı bir hərəkətlə deyil, Türkiyənin özü tərəfindən müharibənin başlanması daha vacibdir; buna görə də ermənilər arasında üsyan qaldırmaq çox təhlükəlidir».

Hətta, məsul məqamda həmişə «Daşnaksütyun»la birləşən «Hnçak» belə, bu dövrdə Türkiyə Ermənistanında fəal hərəkətin və orada könüllülər drujinaları yaradılmasının əleyhinə çıxdı. Qeyd edək ki, lakin hnçakçılar uzun müddət bu mövqedə dayana bilmədilər. Rusiya-Türkiyə cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başlayanda, onlar da həvəsləndilər, kənarda qalmayaraq, öz könüllülər drujinalarını yaratmağa başladılar.

Əgər daşnakların təhrikçi fəaliyyəti olmasaydı belə, bu gün Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin başlanıb-başlanmayacağını söyləmək mənasızdır. Lakin bir həqiqət aydındır ki, sonralar «1915-ci il erməni faciəsi» adını almış və dünyanı sarsıdan hadisələrdə onların müqəssir olduğu aşkardır və daşnaklara bu mənada heç cür bəraət qazandırmaq olmaz...

Bu vaxt, hələ ki, diplomatlar yazısır, partiya xadimləri bir-birlərini fikirlərindən daşındırmağa çalışırdılarsa da, hadisələr öz ardıcılığı ilə inkişaf edir, müharibə öz burulğanına yeni-yeni xalqlar və dövlətlər cəlb edirdi. 20 oktyabr 1914-cü ildə Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Bəhanə isə bu idi ki, Türkiyə hökuməti Bosfor və Dardaneldə «Kaben» və «Breslau» kreysərlərinin keçməsinə icazə verdi. Həmin kreysərlər Qara dənizdə reydlər keçirərək Odessanı, Sevastopolu, Feodosiyanı və Novoçerkassk atəşə tutdular. Cənubi Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başladı.

IV F Ə S İ L

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ 1915-Cİ İL UYDURMA "ERMƏNİ FƏCİƏSİ" (1914-1916-cı illər)

Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibə Cənubi Qafqazın ərazisində gedirdi. Əvvəllər gah bu, gah da digər tərəf uğurlu döyüş əməliyyatları keçirirdi. Sayı 800 min nəfərə çatan Türkiyə quru qoşunları eyni zamanda bir neçə cəbhədə vuruşmağa məhkum idilər. Avropa hərbi əməliyyat meydanında üç ordu (1-ci, 2-ci və 5-ci ordular), Mesopotamiyada (6-cı ordu), Suriya və Fələstində (4-cü ordu) və nəhayət, Cənubi Qafqazda (3-cü ordu) döyüşürdü. Silahlı qüvvələrə hərbi nazir Ənvər paşa başçılıq edirdi. Türkiyə ordusu yaxşı silahlanmışdı və alman hərbi təlimatçılarının rəhbərliyi altında təlim keçmişdi. Türkiyə ordusunun baş qərargahının rəisi general F. Bronzart fon Şellendorf idi.

Rusiya ordusunun Qafqazdakı komandanı Voronsov-Daşkov, onun müavini isə general A.Z. Mışlayevski təyin olunmuşdu. Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsində 170 min nəfər canlı qüvvəsi, 350-yə qədər də topu vardı.

Müharibə elan olunduqdan sonra, 6 noyabr 1914-cü ildə rus ordusu Ərzurum istiqamətində hücumu genişləndirməyə cəhd göstərdi, noyabrın 7-də isə rus dəstələri Kepriks yaxınlığında Ərzurumun 50 kilometrliyində türklərin möhkəmlənmiş mövqelərini ələ keçirdilər. Lakin özünü yetirən yeni qüvvələr hesabına türklər üstünlüyü ələ aldılar, rusları əvvəlki mövqələrinə doğru sıxışdırdılar. Sonra Türkiyə qoşunu hücumu keçdi və Qars istiqamətində Cənubi Qafqazın içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. 1914-cü ilin sonu -1915-ci ilin əvvəlində Sarıqamış yaxınlığında amansız döyüşlər vüsət aldı. Onun gedişində Türkiyə ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı, itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldu. Türkiyə hissələri təchizat mənbəyindən ayrı düşdülər. Əsgərlər qışın sərt çağında qarlı dağlarda 2 min metr yüksəklikdə ərzaq və geyimdən məhrum oldular. Nəticədə Osmanlı ordusunun 90 min nəfər seçmə döyüşçüsü aclıqdan və gücün tükənməsindən məhv oldu. Bu zərbədən sonra Türkiyə ordusu özünə gələ bilmədi və hərbi əməliyyat meydanında yalnız rus qoşunu uğurlar qazanırdı. 1915-ci ildə Cənubi Qafqazda genişlənən hücum əməliyyatlarının gedişində Van gölü ətrafındakı (üzdənirəq Alaşkert əməliyyatı) rayonlar Türkiyə qoşunlarından təmizləndi. Alman xəfiyyə şəbəkəsinin fəaliyyətinə son qoymaq bəhanəsi altında İrana rus qoşunları yeridildi və 1915-ci ilin sonunda desant çıxarıaraq, Ənzəli, habelə Qəzvin və Həmədan ələ keçirildi.

1914-cü ilin axırı - 1915-ci ilin əvvəlində Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatların ümumi yekunu bunlardan ibarət oldu. Lakin tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Türkiyə Mesopotamiyada məğlubiyyətə düşər

oldu, lakin Balkan hərbi əməliyyat meydanında Bolqarıstan Mərkəzi dövlətlərə qoşuldu və onlar Serbiyanı tutdular. Bu da Türkiyə ilə birbaşa dəmir yolu əlaqəsini bərpa etməyə imkan verdi. Antanta ölkələrinin Bosforu və Dardaneli tutmaq cəhdi də uğursuzluğa düşər oldu (1915-ci ilin aprelində Hallipoliyə desant çıxarılmışdı): 8 ay sonra müttəfiqlərin komandanlığı öz qoşunlarını oradan çıxarmalı oldular. Lakin burada da Türkiyə qoşunları özünü doğrultmayan ağır itkilərə məruz qaldı. Pis təşkil olunmuş təchizat nəticəsində Türkiyə əsgərləri ac qalır, xəstəlikdən və qida çatışmamazlığından kütləvi şəkildə qırılırdılar. Rusiya donanması Qara dənizin Türkiyə Bolqarıstan sahillərini mühasirəyə aldı və Bosfor qalalarını atəşə tutmağa başladı.

1914-1915-ci illərdə Cənubi Qafqazda faciəli hadisələrin genişləndiyi vaxt durum belə idi. Bu hadisələrin başlanğıcını, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üzdnəraq «erməni könüllülər drujinaları»nın yaradılmasının təşəbbüsünü olan erməni terrorçuları qoymuş oldular. Belə dastələrin yaradılmasının zəminində «Vətən qarşısında müqəddəs borcu dərk etmək deyil, Türkiyə ilə müharibədə zəfərli qələbədən sonra «Rusiya və onun müttəfiqləri qarşısında müharibə vaxtı göstərilən xidmət əvəzinə mükafat kimi Ermənistan muxtariyyəti tələbini qoymaq» arzusu dayanırdı.

Bu dövrdə «erməni amilindən istifadə etməyi qəti qərara alan çar hökuməti muxtariyyət və öz dövlətini yaratmaq arzularında erməniləri həvəsləndirir və qızışdırırdı. Bu qeyri-müəyyən vədləri ermənilər ciddi qəbul edirdilər. Əslində, mütləqiyyətin növbəti siyasi oyun oynadığını görmək o qədər də çətin deyildi. Çarizm ermənilərdən Türkiyənin arxa cəbhəsində sabitliyi pozmaq üçün istifadə etmək, onları çoxdan gözlədikləri muxtariyyətlə şirnikləndirmək, sonra isə vəziyyətə müvafiq hərəkət etmək niyyətində idi.

Türkiyəyə müharibə elan olunduqdan sonra II Nikolay xüsusi bəyannamə ilə erməni xalqına müraciət etdi. Məntdə deyilirdi: «Ermənilər! Böyük Rusiyanın şərqindən qərbinə kimi bütün xalqlar ruh yüksəkliyi ilə mənim çağırışıma qoşulmuşlar.

Ermənilər beş əsrlik despot zülmü altında əzab-əziyyətlərdən sonra azadlıq saatı yetişmişdir.

Rus xalqı özünün şərəfli erməni övladlarını minnətdarlıqla xatırlayır. Lazaryevlər, Məlikovlar və başqaları öz rus qardaşları ilə bərabər Vətənlərinin böyüklüyü naminə vuruşmuşlar. Sizin əsrlik sədaqətiniz, mənim üçün sübutdur ki, bu təntənəli günlərdə siz ordumuzun son qələbəsinə və haqq-ədalətə sarsılmaz inamla öz vəzifələrinizi yerinə yetirirsiniz.

Ermənilər! Çarın başçılığı altında sizin qan qardaşlarımızla birləşərək, nəhayət, azadlıq və ədalət məhkəməsinin şirinliyinin nə olduğunu dadacaqsınız».

Səciyyəvidir ki, 17 sentyabr 1914-cü il tarixdə bu çağırış işıq üzü görmüşdü. O vaxt hələ Rusiya Türkiyəyə müharibəni oktyabrın 20-də, yəni bir ay sonra elan etmişdir. Beləliklə, rus çarı açıq-aşkar erməniləri Rusiyanın nəzərində Türkiyənin əleyhinə fəal çıxışlara təhrik edirdi. Onda Türkiyə neytral mövqə tutmuşdu və hələ müharibə elan olunmamışdı. Bununla yanaşı, bəyannamə Türkiyə əleyhinə pərdələnmiş çirkin ittihamlarla doludur. O cümlədən çağırışda deyilir: «Ermənilərin düçar olduqları «beş əsrlik despot zülmələrindən» (yəni Türkiyə zülmündən - B.N.) bəhs olunur. Maraqlıdır ki, bu sözlər neçə-neçə xalqın əsrlərlə düçar olduğu əzəmətli bir imperiyanın hökmdarı tərəfindən söylənilir. Müraciətin sonunda «qan qardaşları», yəni Türkiyə erməniləri ilə birləşməyə öləri eyham vurulur. Lakin buradaca qeyd olunurdu: «Çarın başçılığı altında» və burada iki təfsir ola bilməz. Ermənistanın hər hansı bir formada müstəqilliyindən söhbət getmirdi.

Əlbəttə, çarın bu bəyannaməsi 1914-1915-ci illərdə erməniləri əhatə edən ajiotajda öz çirkin rolunu oynadı. Bunu «Daşnaksütyun»un liderlərindən biri D.Kaçaznuni yaxşı təsvir edirdi: «Müharibənin müttəfiqlərin tam qələbəsi ilə başa çatacağına, Türkiyənin məğlubiyyətə uğramalı olacağına, parçalanmaya məruz qalacağına və nəhayət, yerli ermənilərin azad olacağına şübhə etmirdik.

Biz sözsüz üzümüzü Rusiyaya çevirmişdik. Heç bir əsas olmadan, qələbəyə aludə olmuşduq. Biz əmin idik ki, çar hökuməti sədaqətimizə, səylərimizə və köməyimizə görə bizə Türkiyənin erməni vilayətlərindən və Cənubi Qafqaz Ermənistanından ibarət Ermənistan muxtariyyətini bəxş edəcəkdir. Öz arzularımızı başqalarına qəbul etdirmək istəyirdik, məsuliyyətsiz şəxslərin məzmunusuz sözlərinə böyük əhəmiyyət verirdik, özünühipnozun təsiri altında daha reallığı qavramırdıq və arzuların qanadında uçurduq». Burada «Daşnaksütyun»un sabiq lideri axıra qədər səmimi deyildi. O, 1914-1915-ci illərdə ermənilərin uymuş olduğu eyforiyanı düzgün qəbul edir, lakin onilliklər boyu «Daşnaksütyun» və digər terrorçu partiyalar tərəfindən qızıqdırılan kütləvi psixozun üstündən sükutla keçir.

Çarın ermənilərə müraciətindən yuxarıda gətirdiyimiz sitat təbliğatçılar tərəfindən birmənalı şərh olunurdu. Ermənilər müraciətin Antanta ölkələrinin səxavətli vədləri kimi, gələcək sıx əməkdaşlığın zəmini kimi qəbul etdilər. Məhz bu əməkdaşlığın axırında onların qisməti - arzusunda olduqları bəxşişi, Türkiyə torpaqlarında erməni dövləti yaradılması - olacaqdır.

II Nikolay 1914-cü ildə Tiflisdə olarkən, katolikos Gevorqu qəbul edərkən ermənilərin ümidləri daha real çalarlar almışdı. Onda imperator qeyd etmişdi ki, erməni məsələsi müharibə qurtaranda, danışıqlar zamanı ermənilərin istəklərinə uyğun həll ediləcəkdir.

Əlbəttə, daşnaklar da borclu qalmadılar. «Daşnaksütyun»un II Nikolaya müraciətində deyilirdi: «Qəlblərimiz alovlu arzularla doludur. Əziz vətənimizin payına düşən sınağı rus silahının şöhrəti və Rusiyanın şərqindəki tarixi vəzifələrinin həll olunması ilə başa çatmasını böyük ümidlərlə gözləyirdik. Qoy, rus bayrağı Bosfor və Dardanel üzərində sərbəstcəsinə dalğalansın. Qoy sizin iradənlə əlahəzrət hökmdar, Türkiyə zülmü altında qalan xalqlar azadlıq (!?-B.N.) qazansınlar.

Bu məqamda erməni terrorçularının səylərinin nədən ibarət olduğunu tanınmış partiya xadimi, deputat Aram Turabianın xüsusi olaraq erməni volontyorları üçün yazdığı «Daşnaksütyun»un buraxdığı vəərəqədən görmək olur. Dəbdəbəli sərlövhə ilə buraxılan bu əlamətdar sənəddən bir parçası ilə tanış olun: «Həqiqət irəliləyir. Nəhayət, Ermənistanın intiqamı alınacaqdır. Bütün Rusiyanın çarı və Ermənistanın hökmdarı bizə öz xeyir-duasını verərək 200000 erməni süngüsündən ibarət əsl şüurlu orduya tamaşa edib sevinir. Zati aliləri ədalətli olaraq, erməni cəbhəsində ruh yüksəkliyini ön plana çəkərək, ermənilərin yüzillik sədaqətini müəyyən qürurla xatırladır».

Gördüyümüz kimi, ermənilər, həmişə olduğu kimi, öz xidmətlərini («yüzillik sədaqət») və imkanlarını («200000 erməni süngüsü») ölçüyəgəlməz dərəcədə şişirdirlər. Heç bir «yüzillik sədaqət» olmamışdır. Yalnız fitnə-fəsad və xəyanətlərin uzun zənciri mövcud olmuşdur. Heç «200000 erməni süngüsü» də olmamışdır. Yalnız dinc əhalini soyub talamaqla və onlara qarşı zor işlətməklə ad çıxarmış qiyamçı dəstələr olmuşdur.

Sonra İngiltərə və Fransaya dərin minnətdarlıq ifadə olunurdu. Daşnaklar ümidvar olduqlarını birdirirdilər ki, dünya ermənilərə «bəşəriyyət uğrunda vuruşmağı və ölməyi» bacaran «əsl döyüşçülər» kimi baxacaqdır. Bunu az hesab edən müəllif, tarixə dərin ekskurs edərək yenə də yazırdı: «Ermənistan həmişə vəhşilik əleyhinə (müsəlmanlar əleyhinə - B.N.) və hələ Səlib yürüşləri dövründə Müqəddəs Torpağın azad olunmasına öz payını vermişdir». Vərəqə bu sözlərlə bitirdi: «Ermənistan... şücaətlə cüşa gələrək, azadlıq sorağında çarın çağırışına öz irqinin qüruru ilə cavab verdi: «Zati-aliləri, qulluğunuzda müntəzirik! Yaşasın Böyük Rusiya Ermənistan!».

Fransa xalqına ünvanlanmış başqa bir vəərəqədə eyni ruhda Turabian yazırdı: «Minlərlə qardaşımız Moskva ordusunun sıralarında döyüş meydanında ölümə gedir, bəşəriyyətə xidmət göstərərək Ermənistanı Türkiyə zülmündən azad edir». Sonra sözcülük bəlağətində püxtələnmiş daşnak demoqoqu görün mübaliğənin hansı zirvəsinə yüksəlir: «300000 qardaşımızın qanı peşəkar qatillərin yatağanı ilə tökülən zaman planetimizdə türk quldurlarının həyata keçirdiyi amansız qırğını görməmək üçün bütün xristianların Allahı səma işıqlarının hamısını söndürdü. Respublika (Fransa - B.N.) ordusu məğrur Albionun ordusu ilə

qardaşcasına birləşərək, Qırmızı Vilhelmin quldur dəstələri ilə üzbəüz durduğu zaman (görünür, «qanlı» kimi oxunmalıdır - B.N.) qırmızı (qanlı) sultanın qardaşı - 44 il ərzində Avropanın ab-havasını qatılaşdıranda, hamı «alman hegemonluğu» adlı dəhşətdən dünyanı azad etmək üçün, əsl ədalət məhkəməsi üçün birləşdi. Əlahəzrət II Nikolayın ordusu Ermənistan cəbhəsində düzülür ki, Avropa və Asiyanı, həmçinin, qaniçən türklərdən azad etsin. Türklərin Bosforun lacivərd sahillərində olması bəşər mədəniyyəti və humanizmi üçün biabırçılıqdır. Onların əsl yeri mağaradır - Məkkə və Mədinədir; oranı türklər heç vaxt tərk etməməlidirlər».

Bu sətirlərdə Türkiyəyə, müsəlmançılığa zooloji bir nifrət hissi hopmuşdur. Məhz bu sətirlər Bosforu Ərəbistan yarımadası ilə, Məkkə və Mədinəni İstambul ilə, türkləri ərəblərlə qarışıq salan deputat Turabianın mağara cahilliyindən xəbər verirdi.

Bu intibahnamədə daha bir əlamətdar cəhət də vardır. Müəllif yazırdı: «Biz və digər ermənilər istərdik ki, əzəmətli orduları çəkmə tərəzinin o biri gözüne bizim şöhrətimiz də qoyulsun... Ona görə də bizim yerimiz əvvəlcə (kursiv bizimdir - B.N.) Rusiya, Fransa və İngiltərə kimi dostlarımız tərəfindən tanınsın». Başqa sözlə, burada bir narahatçılıq özünü göstərir: Müttəfiqlər ermənilər qarşısında öz borclarını yerinə yetirəcəklərimi? Müstəqil erməni dövlətinin yaradılmasına ciddi yanaşacaqlarmı? Əlbəttə, Turabian digər daşnak liderləri çalışırdılar ki, əvvəlcə etibarlı təminatlar alsınlar. Lakin sonralar daşnak xadimlərinin etiraf etdikləri kimi, onlar müttəfiqlərdən şifahi və dumanlı vədlərdən başqa bir şey almağa müvəffəq olmadılar. Daşnak liderləri (özü də hamısı yox) gec ayıldılar. Görün, bu haqda 1923-cü ildə Ov. Kaçaznuni nə yazırdı: «Guya canişinin sarayında söylədiyi sirli söz-söhbətlər ağızdan-ağıza gəzirdi, hansısa bir məktub göstərilirdi (Voronsov-Daşkovun katolikosa məktubu). Həmin məktubu biz sənəd kimi qəbul edirdik. Onun əsasında gələcəkdə tələblərimizi irəli sürməli və hüquqlarımızı müdafiə etməli idik. Bununla bərabər, məharətlə tərtib olunmuş bu məktubda ümumi və qeyri-müəyyən təkliflərdən başqa heç nə yox idi. Bu təkliflərə, arzu ilə, istənilən mənanı vermək olardı».

Nə isə, bütün bunlar belə də olmalı idi: o vaxt ermənilər istər Rusiya, istər İngiltərə, istərsə də Fransa üçün böyük siyasi oyunda adi piyadalardan başqa heç nə təmsil etdirmirdilər. Ölümçül savaşa qoşulan böyük dövlətlər, hər şeydən əvvəl, heç də müstəqil Ermənistanı yaratmaq barədə deyil, öz mənafeləri barədə düşüncüdürlər.

Türkiyənin erməni əhalisi yaşayan vilayətləri əsasında Ermənistan dövləti yaratmaq barədə arzuları nə siyasi, nə də demoqrafik, nə də tarixi planda real bazaya malik deyildi. 1914-cü ildə üzdəniraq Türkiyə Ermənistanının heç bir yerində ermənilər əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil etmirdilər: «Nə bir şəhər, nə

bir məhəllə, nə də bir kənd bütövlükdə ermənilər tərəfindən tam məskunlaşmamışdı. Əksinə, ermənilər türk əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Bütün Anadoluda yalnız Van ərazisində ermənilər çox cəmləşmişdilər və orada cəmi 43 faiz təşkil edirdilər. Fakt budur və bu məsələ ilə bağlı obyektiv statistik məlumatlar mövcuddur. Üstəlik, 1895-1896-cı illərin hadisələrindən sonra ermənilərin Rusiyaya köçənə qədər də, onlar Şərqi Anadolunun bir vilayətində belə əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməmişlər. Onların «yığcam qrupları» Bitlisdə, Vanda, Ərzurumda yaşamışdır, lakin ümumilikdə götürsək, onlar köklü əhalidən qat-qat az olmuşlar. Diyarbəkir, Eləziz və Trabzon vilayətlərində isə onların sayı daha az olmuşdur, «Bütün əhalinin cüzi faizini təşkil etmişdilər».

Buradan da aydın olur ki, erməni əhalisinin əksəriyyət təşkil etmədiyi torpaqlarda erməni dövlətinin yaradılması xəyalpərəstlikdən başqa bir şey deyildi. Lakin belə məsuliyyətsiz xəyalpərəstlik, erməni terrorçularının separatçı çıxışları və daşnak terrorçu dəstələrinin fitnəkarlıqları başlayanda, 20 il qabaq ötən əsrin 90-cı illərində meydana çıxan gərginliyi, hərdən də ermənilərlə yerli türk və kürd əhalisi arasında münasibətlərin düşmənçilik həddinə çatdığını nəzərə alsaq, bu, odla oynamağa bərabər idi. Ermənilər öz məqsədlərinə dinc yolla nail olmağa bel bağlamırdılar - islahatlar, konstitusiyaya çərçivəsində muxtariyyət uğrunda mübarizə və i.a. Dinc yol heç vaxt «Daşnaksütyun»un seçdiyi yol olmamışdır. Elə buna görə də Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlar başlayana qədər ermənilər özlərinin könüllülər drujinalarını yaratmağa başladılar. Bu isə «Daşnaksütyun»un Türkiyə vilayətlərinin parçalanıb qoparılması və orada Ermənistan dövlətinin yaradılmasına yönəlmiş mürtəce siyasətin labüd məntiqi nəticəsi idi. Daşnakların liderləri gözəl başa düşürdülər ki, Türkiyədə yaşayan yüz minlərlə erməni üçün hadisələrin belə inkişafı çox təhlükəlidir. Lakin erməni liderləri nə vaxtsa öz xalqları barədə əməlli-başlı düşünmüşlərmi?

Törətdikləri faciələrə haqq qazandırmaq üçün daşnak liderləri təsdiq edirdilər ki, guya xalqın arxasınca getmişlər və erməni xalqı bu yola özü meyil etmişdir. Onların baş vermiş hadisələrə verdikləri səciyyəvi qiymətə diqqət yetirək: 1914-cü ilin payızında Türkiyə hələ döyüşən ölkələr ailəsinə daxil olmağa hazırlıq görəndə Cənubi Qafqazda hay-küylə və böyük çılgınlıqla könüllülər drujinaları yaradılmağa başladı. «Daşnaksütyun» erməni inqilabçı partiyası, bir neçə həftə əvvəl Ərzurumda keçirilən qurultayın könüllülər drujinalarına mənfi münasibət barədə çıxardığı qərarların əksinə olaraq, həm drujinaların təşkilində, həm də Türkiyə əleyhinə hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etdi. Sonra həmin müəllif (Ov. Kaçaznuni) izahat verir: «1914-cü ilin payızında erməni könüllü dəstələri formalaşdı və türklərə qarşı çıxış etdi. Çünki başqa cür də ola bilməzdi. Bu, nəslin, demək olar ki, əsrin dördüdə biri ərzində erməni xalqının iliyinə-sümüyünə işləyən

psixologiyasının təbii və ləbüd nəticəsi olmuşdur... Hərəkətin əleyhinə getməyə və öz xəttini həyata keçirməyə partiyamız qadir deyildi. Partiya özü şüur baxımından zəif, instinkt baxımından güclü kütlə idi». Burada daşnak lideri təvazökarlıq edir, «Daşnaksütyun»u «zəif şüurlu», xalq kütləsinin iradəsinin icraçısı kimi təqdim etməyə çalışır. Həqiqət isə ondan ibarətdir ki, daşnak başçıları bu terrorçuluq ideyalarını erməni xalqına onilliklər boyu, təkidlə və məqsədyönlü şəkildə, heç bir vasitədən çəkinmədən aşılamişlar. Məhz onlar çar hökuməti ilə gizli əlaqəyə girərək, ümumdünya münaqişəsinin bir hissəsi olmuş, daşnakların özlərinin iştirakı ilə başlanmış Rusiya - Türkiyə müharibəsindən öz xalqına qurbanlıq və ətdən çəpər rolunu hazırlamışdılar. Erməni xadiminin başqa bir fikri ilə də razılaşmamaq olmaz: «Əgər könüllülər drujinalarının təşkili səhvdirsə, bu səhvin kökünü uzaq keçmişdə axtarılması - siyasi istiqamətin nəticəsi və təbii davamıdır».

Həqiqətən, yuxarıda göstəriləni kimi, mübariz erməni terrorçularının kökləri çox dərinidir. Lakin onun ideoloqları - daşnaklar, öz sələfləri və varisləri kimi, heç də hadisələrin quyruğunda getməmişlər. Əksinə, özləri fəal surətdə belə bir xüsusi erməni mentalitetini yaratmışlar, öz soydaşlarına heç bir əsası olmayan milli üstünlük, müstəsnaqlıq hissi aşılamışlar, öz xalqına əbədi şovinst etirasları coşdurmuşlar.

Demək olmaz ki, ermənilər arasında üzdənirəq könüllülər drujinalarının yaradılması ideyasının özündəki böyük təhlükəni hiss edən ayıq siyasətçilər və sadə, sağlam düşüncəli adamlar olmamışdır. Vanda, Ərzurumda və Türkiyənin digər şəhərlərində erməni icmalarının nümayəndələrinin yığıncaqları keçirildi və könüllülər dəstələrinin yaradılması əleyhinə qərarlar çıxarıldı. Türkiyə erməniləri hətta Tiflisə xüsusi nümayəndəlik göndərdilər və «Göz yaşı axıdan» nümayəndəlik, «Daşnaksütyun»un Milli bürosuna, ermənilərin Türkiyə əleyhinə mübarizədə iştirakına «yol verməmək və könüllülər dəstələrini buraxmaq» barədə yalvarışla müraciət etdilər. Lakin «Daşnaksütyun»un liderləri bu məsələdə qeyri-müəyyən vədlərlə yaxalarını qırağa çəkib öz çirkin istiqamətlərindən dönmədilər. Onlar Rusiya tərəfində müharibədə iştirak etməyə müstəqil erməni dövləti yaratmaq üçün yaxşı imkan kimi baxırdılar və bu ideyadan imtina etməyə hazırlamışdılar.

Alovlanmaqda olan hərbi münaqişə şəraitində, 1915-ci ildə fevralın 15-dən 19-na kimi Tiflisdə «Daşnaksütyun»un növbəti IX qurultayı keçirildi. Ali məclisin işində Rusiyanın və Qafqazın müxtəlif şəhərlərindən 94 nümayəndə iştirak edirdi.

Qurultay keçirilən zaman artıq Cənubi Qafqaz cəbhəsində Türkiyə hücumunun iflasa uğraması (Sarıqamış əməliyyatı) və rus qoşunlarının müvəffəqiyyəti nəzərə çarpmada idi. Məhz buna görə «Daşnaksütyun» rəhbərliyi əlverişli məqamdan istifadə etmək və sərhəd vilayətlərindən Türkiyə əhalisini sıxışdırıb çıxarmaq üçün erməni silahlı drujinalarının həyata keçirməli olduğu vahid taktikani işləyib hazırlamaq zəruri idi. Buna görə də qurultayın gündəliyinin

əsas məsələsindən bəhs edən üçüncü bənd aşağıdakı kimi olmuşdu: «Erməni drujinalarının fəaliyyəti və onun gələcək istiqaməti». Bu bənd ilə əlaqədar qurultaya xüsusi olaraq hərbi əməliyyat meydanında gəlmiş «ikiqat general» Andronik məruzə etdi (O, ikinci dəfə general rütbəsini 1912-1913-cü il son Balkan müharibələrində Türkiyə hökumətindən, əvvəl isə Rusiya hökumətindən almışdı). Qurultaya Andronik köməkçiləri Xeço və Keri ilə gəlmişdi. Onun məruzəsi qurultayın istiqamətini müəyyənləşdirdi və irəli sürdüyü müddəalar isə qəbul olunmuş qətnamənin əsasını təşkil etdi. Andronik onu vurğuladı ki, drujinalar olduqca azdır, onların kəmiyyətini və say tərkibini artırmaq, yaxşı silahlandırmaq və bu sahəyə daha çox vəsait ayırmaq lazımdır. Qurultay da bütün erməni drujinalarının birləşdirilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etdi («Ordu» sözü tələffüz olunmurdu, lakin söhbət əsl erməni ordusu yaradılmasından gedirdi). Andronik bəyanat verdi ki, bu erməni məsələsi mənfə həll olunsada, böyük fayda verəcəkdir» (yəni ordunun yaradılması - B.N.). Başa düşmək çətin deyildir ki, erməni məsələsinin mənfə həlli dedikdə Rusiya və digər müttəfiq dövlətlərin müstəqil Ermənistan yaratması barədə vədlərinə əməl etməmələri halı nəzərdə tutulurdu. Belə olarsa, orduya malik olan ermənilər özləri özlərinin qayğısını çəkər, ola bilsin ki, silahı dünənki öz sabiq müttəfiqlərinə qarşı çevirərdilər. Qurultayda çıxış edən Dövlət Dumasının üzvü Papacanov bildirdi ki, Rusiya hökuməti tərəfindən erməni könüllülərinin sayını artırmaq barədə qərar qəbul olunmuşdur. Bunu qurultay iştirakçıları ruh yüksəkliyi və alqışlarla qarşıladılar. Buna baxmayaraq, hələ o vaxt Rusiya ilə məlum narazılıqlar nəzərə çarpmayaraq idi. Həmin narazılıqlar xüsusilə gündəliyin «Erməni məsələsinə dair Rusiya ictimai fikri», «Ermənilər və onların sülh bağlamasına dair tələbləri» adlı 4-cü və 5-ci bəndlərinin müzakirəsində özünü büruzə verdi. Məruzələrdən və nümayəndələrin çıxışlarından belə nəticə çıxarıldı ki, hal-hazırda «Rusiyanın ictimai fikri ermənilərin xeyrinə əlverişli deyildir». Eyni zamanda, qurultay «Rusiya hökumətinə tam etibarsızlığını qeyd etdi».

Bu məsələlərlə yanaşı, qurultayda partiyanın maliyyə vəziyyəti də müzakirə olundu və «ümumi nəticə» tamamilə qaneedicə və gözlənilməyindən də yaxşı oldu. Qurultay üzvlük haqlarına dair fəal təbliğat aparmaq barədə qərar qəbul etdi və qeyd etdi ki, ermənilər üçün «əlverişli məqamdan istifadə etmək lazımdır», başqa sözlə, erməni xalqının azadlığı uğrunda həlledici mübarizə şüarı altında icmalardan daha çox pul çıxarmaq zəruridir.

Türkiyə ilə sülh imzalandıqdan sonra irəli sürüləcəkdir erməni tələbləri barədə bəndin müzakirəsi xüsusilə qızğın mübahisəyə səbəb oldu. Əlbəttə, söhbət zəfərli qələbə sülhündən gedirdi. Bundan sonra müttəfiqlər yağlı tikəni - Türkiyənin şərqi vilayətlərini ermənilərə verəcəkdilər. Lakin ermənilər vurulmamış ayının dərisini bölüşdürməyə tələmişdilər. Tale elə gətirdi ki, 1917-ci ilin inqilabi partlayışından

sonra Rusiya dünya müharibəsindən çıxdı, rus ordusu tutulmuş əraziləri tərk etdi. Ermənilər də özlərinə doğma saydıqları Türkiyə torpaqlarını tələsik tərk etdilər. Müttəfiqlərin - İngiltərə və Fransanın başı öz problemlərinə qarışmışdı. Odur ki, ermənilərə hər hansı bir real kömək göstərə bilmədilər və göstərmək də istəmədilər.

Lakin bu vaxt, yəni 1915-ci ildə «Daşnaksütyun»un qurultayında daşnakların əhvali-ruhiyyəsi yüksək idi. Bunun başlıca səbəbi Andronikin çıxışı ilə izah olunurdu: «Mən Türkiyə zülmü ilə 25 il mübarizə aparmışam. Əgər ömür vəfa etsə, erməni məsələsinə mane olan yeni düşmənlə də 25 il mübarizə aparmağa hazırım. Siz də... öz növbənizdə, «Büro» ilə, yəni mənimlə sıx bağlı olmalısınız, əgər bizim məsələ dinc yolla həyata keçməzsə, hər şeydə mənə kömək göstərməlisiniz. Belə şəraitdə siz - qurultay nümayəndələri və erməni xalqının vəkilləri, tale bizi Türkiyədən də güclü düşmənlə üzləşdirəndə öz aralarınızda əlaqələri itirməyin. Bizə mənfə təsir göstərə biləcək şəraitə görə indi əlverişli imkandan istifadə edərək, daha çox könüllü, pul və s. toplamaq zəruridir».

Andronikin mübarizə aparacağını qabaqcadan gördüyü «Türkiyədən güclü, yeni düşmən» kimdir? Cavab aydındır. Rusiya. Hələ onda erməni terrorçuları ilə çar hökuməti arasında (dəbdəbəli sözlərə və təmtəraqlı qarşılıqlı vədlərə baxmayaraq) müəyyən fikir ayrılığı və qarşılıqlı inamsızlıq özünü təzahür etdirməkdə idi; bir tərəf digərindən şübhələnirdi ki, o, müttəfiqlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyir və verdiyi vədləri yerinə yetirməyə tələsmir.

Ermənilər axıra kimi imperiya hakim dairələrindən Ermənistanın gələcəyi barədə dəqiq vədlər və təminatlar ala bilmədilər. Qafqaz ordusu qərargahının rəsmi sənədlərindən birində deyilirdi: «Ermənilərin Türkiyə əleyhinə hərbi əməliyyatlar başlanandan sonra müharibənin əlverişli sonluqla başa çatacağı halda, bəxş kimi Ermənistan muxtariyyəti alacaqları barədə ümidləri təsdiq olunmadı. Tiflisdə yerli partiya xadimləri (daşnak - B.N.) şayiə yaymağa başladılar ki, muxtariyyəti Ermənistan gözləyə bilmir. Söz-söhbətlər hərbi mülkiyyətçilər və çağırılan kiçik rütbəli ermənilər arasında geniş yayıldı. Nəticədə fərarilik, özünü xəstəliyə vurma, qəsdən özünə xəsarət yetirmə və hətta Türkiyə Ordusu sıralarına keçmə halları vüsət almağa başladı. Bu dönüş Rusiya hökumətindən alınan silahı itirməkdən ehtiyat edən partiya rəhbərlərinin diqqətini cəlb etdi və onlar könüllülük hərəkatının davam etməsi üçün lazımı tədbirlər gördülər. Hərəkata kömək etmək, bu istiqamətdə müvafiq təbliğat aparmaq məqsədləri ilə ali təhsil ocaqlarının tələbə-gənclərinin timsalında erməni ziyalılarının könüllülər dəstələri sıralarına cəlb olunması üçün tədbirlər görüldü».

Həmin mənbədən öyrənirik ki, partiya («Daşnaksütyun» - B.N.) bütün könüllülərə alınmış silahları qaytarmamaq barədə xəbərdarlıq edilməsinə dair qərar qəbul etdi. Belə ki, əgər Rusiya Ermənistanı muxtariyyət verməkdən imtina

edərdisə, həmin könüllülər Rusiya hökuməti ilə mübarizə aparmaq üçün silahlı kadrları təmsil etdirməli olacaqdılar. Gördüyümüz kimi, daşnakların qurultayında ehyamlı şəkildə dedikləri burada açıq mətnlə təqdim olunmuşdur. O vaxt - 1915-ci ildə Rusiyadan narazı qalan ermənilər növbəti xəyanət hazırlayırdılar. Müharibə ermənilərə bu baxımdan gözəl imkan verdi. Belə ki, çar hökumətinin hesabına leqal surətdə, qanuni şəkildə başdan-ayağa kimi silahlandırmaq üçün onlara əlverişli şərait yaratdı. Xaricdən üçqat qiymətə bahalı silah almağa və onu gizli yollarla məxfi anbarlarda mühafizə etməyə ehtiyac qalmamışdı. İndi erməni ekstremistlərinin silahlanması kütləvi xarakter almışdı. 1918-ci ildə ermənilərin Cənubi Qafqaz qonşularına - azərbaycanlılara və gürcülərə nisbətən daha yaxşı silahlanmalarının və təşkil olunmasının başlıca səbəbi də məhz budur. Bu mühüm amildir və gələcəkdə - 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların və gürcülərin torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaradılmasını və səmərəli silahlanmağa imkan tapmayan digər xalqlara qarşı erməni silahlı terror dəstələrinin silahlı təcavüzünü şərtləndirmiş oldu.

Lakin 1914-1915-ci illərdə ermənilərdə silah olmasına baxmayaraq, onlar Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar zamanı özlərini çox pis nümayiş etdirdilər. Bu, özünü yalnız Türkiyə əhalisinə qarşı zor işlədilməsində və talançılıqda göstərmirdi. Müftəxorluq, oğurluq, qorxaqlıq, tamahkarlıq... Məhz bu keyfiyyətləri ilə ermənilər cəbhədə ad çıxarmışdılar. Ermənilər bu baxımdan təchizat sahəsində öz «istedad»larını nümayiş etdirmişdilər. Qafqaz cəbhəsində Van dəstəsinin rəisi general-mayor Voronsov bu barədə yazırdı: «Burada mövcud olan təşkilatlar ermənilərin əlindədir. Onlar xeyriyyəçilik pərdəsi altında gizlənərək, müstəsna olaraq milli erməni ideyalarının təbliği ilə məşğuldurlar və onların həyata keçirilməsində Rusiyanın külli miqdarda pulunu xərcləyirlər.

Yerli əhaliyə Rusiya pulu ilə edilən kömək ermənilərin yardımı adı altında aparılır. Şəhərlər ittifaqının qulluqçularından böyük məvacib alanlar arasında elə şəxslər də var ki, açıq-aşkar yalnız ermənilərə kömək göstərmək üçün gəldiklərini bəyan edirlər və bizim yaralılarımıza yardım etmək lazım gəldikdə isə, bundan imtina edirlər. Vəsaitlərin kənd əhalisinə bölüşdürülüb verilməsi zamanı yarısını kürdlərə, yarısını isə ermənilərə paylanması əvəzinə, bu təşkilatlar yalnız ermənilərə kömək göstərilər. Rusiyadan müxtəlif erməni siyasi partiyaları qaçqın adı altında erməniləri boş qalmış Türkiyə torpaqlarında məskunlaşdırmaq üçün buraya göndərilər».

Bu dövrdə Cənubi Qafqaza soxulan Qərbi Avropa ölkələrinin nümayəndələri də ermənilər haqqında mənfə fikirlər söyləmişlər. Belə ki, Amerika Xeyriyyə Komitəsinin (ABŞ) nümayəndəsi doktor Brot bildirmişdi: «Mən Karaklis və Dilican rayonlarında beş aydır ki, işləyirəm və bu müddət ərzində yalnız 2 nəfər vicdanlı erməniyə rast gəlmişəm, əksəriyyəti isə etibarsız adamlar olmuşlar və

xəzinə oğrularındırlar, ümumiyyətlə, mənəvi cəhətdən pozulmuş, vicdansız adamlardır. Amerika komitəsindən kömək alan və komitədə işləyənlər də natəmiz adamlardır»* .

Arxiv sənədlərində erməni döyüşçülərinə verilən belə bir xasiyyətnamə də diqqəti cəlb edir: «Bütün zabitlərimiz yalnız drujinaçılar tərəfindən deyil, həm də onların rəisləri tərəfindən hərbi intizamın pozulmasının, onların arasında mövcud olan dedi-qoduların, çəkişmələrin, özünütərifin, dəfələrlə təkrar olunan qorxaqlığın, oğurluğun və talanların, nəhayət, tutduğumuz Türkiyə torpaqlarında, bəzən də Qafqazda müsəlman əhalisinə münasibətdə zor işlədilməsinin şahidi olmuşlar».

Yeri gəlmişkən, erməni terrorçularının Birinci Dünya müharibəsinin əvvəlində Türkiyə ərazisində törətdiyi özbaşınalıqları kütlələrin kortəbii əhvali-ruhiyyəsinin nəticəsi və yaxud erməni mentalitetinin çirkin tərəflərinin təzahürü kimi qiymətləndirmək sadələvhlük olardı. Baş verənlərin zəminində yaxşı düşünülmüş plan dururdu. Daşnak liderləri nə etdiklərini yaxşı bilirdilər. Onlar gözəl başa düşürdülər ki, Türkiyədə öz məqsədlərinə heç vaxt dinc yolla nail ola bilməyəcəklər. Bunun üçün zəruri müqəddəm şərtlər yox idi. Odur ki, 1914-cü ildə müharibə başlayanda və xüsusilə 1915-ci ilin baharında - rus qoşunlarının əks hücumları genişləndə onlar «boş yerlərin azad olunması» taktikasını yürütməyi qərara aldılar. «Daşnaksütyun»un nümayəndələri - silahlanmış quldur (üsyancı) dəstələrin rəhbərləri genişləndən döyüş əməliyyatlarının mərkəzində yerləşən Van əyalətində erməni əhalisini ümumi üsyana qaldırdılar. Türkiyənin cənub cəbhəsində rusların hücumu zamanı erməni könüllüləri dinc Türkiyə əhalisini sıxışdırır, onlara zülm edir və Türkiyə mövqelərinə qədər qovurdular.

Vanda baş verən faciələr üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Çünki bütün bunlar səciyyəvi hadisələrdir və 1915-ci ildə Qafqazda mövcud olan şəraiti düzgün başa düşməyə imkan verir.

Türklər Sarıqamışda ciddi məğlubiyətə uğradıqdan sonra (dekabr 1914-cü il - yanvar 1915-ci il) cəbhə şərqə doğru - Ərzuruma kimi bir qədər sabitləşdi, lakin 1915-ci ilin əvvəlində Rusiya ordusu cənub istiqamətində gözlənilmədən zərbə endirdi və Van gölü ətrafındakı rayonlara, habelə İran sərhədinə hücumla cəhd göstərdi. Ermənilər çoxdan əlverişli məqam gözlədiklərindən, belə qənaətə gəldilər ki, şərait yetişmişdir. «Daşnaksütyun»un nümayəndələrinin rəhbərliyi altında erməni əhalisi şəhərdə silahlı üsyana qalxdı. 1915-ci il tarixli Van qubernatorunun

* Maraqlıdır ki, bu fikirlər "daşnaksütyun"un ən görkəmli xadimlərindən biri - A.İ.Xatisovun şərfinə banketdə deyilmişdir.

20 mart teleqramında deyilirdi: «Ehtimal edirik ki, qiyamçıların sayı 2000 nəfərə çatır. Qiyamı yatırmağa çalışırıq». Lakin erməni qiyamı genişlənərək ətraf kəndlərə də yayıldı. Kənd yerlərindən şəhərə silahlı erməni yaraqlıları axışmağa başladı. Bir ay sonra Türkiyə hakimiyyəti çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Aprelin 24-də qubernatorun göndərdiyi telefoqramda deyilirdi ki, qiyamçıların sayı 4000 nəfərə çatmış, yollar bağlanmışdır: «çoxlu qadın və uşaq evsiz-eşiksiz qalmışdır... Bu qadın və uşaqları (yəni müsəlmanları - B.N.) qərb əyalətlərinə köçürmək gerek deyilmi?». Lakin müsəlman əhalisini köçürmək üçün nə vaxt, nə də imkan var idi. Nəticələr faciəli oldu. Bununla əlaqədar, amerikalı tarixçi Stenford C.Şou «Osmanlı imperiyasının tarixi və müasir Türkiyə» adlı sanballı əsərində* yazırdı: «Rusiyanın Qafqaz ordusu Van istiqamətində hücumu başlayır. Bu orduya çoxlu sayda erməni könüllüləri daxildir... Onlar aprelin 28-də Yerevandan çıxıb... Mayın 14-də Vana çatdılar, sonrakı iki gün ərzində yerli müsəlman əhalisinə kütləvi surətdə divan tutmağa başladılar... Vanda rusların müdafiəsi altında erməni dövləti quruldu və zahirən elə təsir bağışlayırdı ki, müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin qırılıb və qovulub çıxarılmasından sonra bu dövlət yaşaya biləcəkdir». Türkiyənin dinc əhalisinin Vanda və onun ətrafında qırılması və müsəlmanların qovulması kütləvi və qəddar səciyyə daşıyırdı. Belə ki, bütün bunlar beynəlxalq hüquq normalarının və adi insanlığın əleyhinə keçirilirdi, həm də tam qavranılmış və konkret istiqamətdə gedirdi: «yer boşaltmaq üçün sadə məqsədlə» müsəlmanları dədə-baba torpaqlarından qovub çıxarmaq... S.C.Şou bildirdi ki, bu dövrdə Van şəhərində ermənilər ümumi əhalinin yalnız 42 faizini təşkil edirdi (33789 nəfər).

Başqa bir tarixçi - Valiy* bu hadisələrdən bəhs edərək yazır: «1915-ci ilin aprelinde erməni inqilabçıları Van şəhərini tutdular və orada Aram və Varelin (hər ikisi «Daşnaksütyun» inqilabçı partiyasının liderləri olmuşlar - B.N.) komandanlığı altında erməni qərarı yaratdılar. Onlar mayın 6-da rayonu bütün müsəlmanlardan təmizlədikdən sonra şəhəri rus ordusunun üzünə açdılar... Tanınmış erməni liderləri arasında (Vanda) Türkiyə parlamentinin sabiq üzvü Harro adlı Pasdermacyan da vardı. Türklər və ruslar arasında toqquşmalar başlayanda erməni könüllülərinə o başçılıq edirdi».

Sonra faciəli Van ssenarisində gözlənilməz dönüş baş verdi. Yenə də S.C.Şounun dəlillərinə diqqət yetirək: "Muşun, habelə Türkiyənin şərç

* Stenford J.Shaw. History of Otaman impier and Modern Turkey, 2 fol. Cambridge Unifersitii. Press Cambridge, 1977

* Felix Valyi. Refolution in Islam - Londes. 1925

vilayətlərinin digər mühüm mərkəzlərinin minlərlə erməni sakini yeni erməni dövlətinin ərazisinə doğru axışmağa başladılar. Onların arasında qaçqın məhbuslar da vardı... İyulun ortalarında Van şəhərində ən azı 250000 erməni vardı... Lakin iyulun əvvəlində Türkiyə hissələri rusları sıxışdırmağa başlamışdı. Geri çəkilən ordunu minlərlə erməni müşayiət edirdi: onlar «ölü doğulmuş» dövlətdə törətdikləri qətlərə görə cəzadan qorxurdular».

O vaxt «ölü doğulmuş» dövlətə nə qədər erməni axışdığı barədə erməni müəllifi Ovanesyanın sübutları əsasında mühakimə yürütmək olar. O yazırdı: «Vahimə təsvir olunmaz şəkil almışdı. Qubernatora bir aylıq müqavimətdən, şəhər azad olunduqdan, erməni hökuməti bərqərar olunduqdan sonra hər şey əldən çıxdı. 200000-dən çox qaçqın geriyyə çəkilən rus ordusu ilə Cənubi Qafqaza qaçırdı...».

Təbii ki, ermənilər vahimə içərisində qaçarkən əhəmiyyətli itkiyə məruz qaldılar. Onlar dəniz səviyyəsindən 3000 metr hündürlükdə qarlı aşırımlarla qaçır, Ərzuruma çatmaq istəyirdilər. Oradan da qaçmalı oldular. Bu dəfə də yol dağlıq hissədən keçirdi. Buranın köklü əhalisi isə ermənilərə düşmən münasibət bəsləyirdilər. Ovanesyan itkilərin 40 min nəfər təşkil etdiyini göstərir. Əlbəttə, erməni vəklləri sonralar bu itkiləri də «soyqırım qurbanları»nın üstünə gəlmişdilər. Lakin buna baxmayaraq, Türkiyə qoşunları tezliklə əldən düşdülər və 1915-ci ilin avqustunda geri çəkilməyə başladılar. Cəbhə Van-Ağrı-Xorasan xətti ilə keçirdi və 1915-ci ilin sonuna qədər belə də qaldı. Ermənilərin vəhşiliyi kütləvi qiyamlarla Zeytunda da (Kilikiyada Maroş yaxınlığında) müşayiət olunurdu. Qiyamçıları İngiltərə və Rusiya fəal surətdə dəstəkləyirdi. Belə ki, 1915-ci ilin fevralında Rusiyanın Londondakı səfiri 1500 erməni qiyamçısını silah və sursatla təchiz etmək barədə təkliflə çıxış etdi. Qeyd edək ki, məhz bu vaxt Antanta dövlətləri Dardanelə desant çıxartmaqla Türkiyə ordusuna arxadan daha bir zərbə vurmağı planlaşdırırdılar.

Erməni nümayəndələrinin fitnəkar fəaliyyəti və qiyamçı dəstələrin formalaşması barədə siqnallar 1914-cü ilin sonunda eşidilməyə başladı. 1915-ci ilin fevralında ermənilər Bitlisdə və Muşda üsyan qaldırdılar. 1915-ci il aprel ayının sonunda Sivasın qubernatoru İstambula teleqram göndərdi. Teleqramda göstərilirdi ki, Türkiyə ordusunda olan 80 min ermənidən 15 min nəfəri düşmən tərəfinə keçdi, qalanları isə, dəqiq məlumatlara görə, Türkiyə ordusuna arxa cəbhədən hücum etməyə hazırlaşır».

Ümumiyyətlə, ermənilərin Türkiyə ordusundan əldə silah fərarilik etməsi və düşmən tərəfə keçməsi müharibənin əvvəlində kütləvi xarakter almışdı. İngilis tarixçisi K.Prays özünün «Türkiyənin intibahı»* əsərində bu hadisələri təsvir

* Clair Price. The rebirth of Turkey - New York, 1923.

edərək yazırdı: «Şərq sərhədi tərəfdən ermənilər rus ordusuna fərarilik etməyə başladılar və qalan ermənilərin loyallığından şübhələnən Ənvər hökuməti onları döyüşən hissələrdən çıxardı və mühəndis hissələrinə göndərdi... 1915-ci ilin aprelinə lord Bris və «ermənilərin dostları» Londonda fərarilərin silahlanması üçün vəsait toplamağa başladılar. Rusların bu könüllüləri dəstəklədiklərini təsdiq etmək sadələşməyə olardı. Nəhayət, aprelin axırlarında onlar Vanı tutdular... Türkiyə əhalisini qırandan sonra rus ordusundan nə qalmışdısa, onu da təhvil verdilər».

Erməni siyasətçiləri erməni əsgərlərindən geri qalmırdılar. Məhz ilk dəfə siyasətçilər fərarilik və xəyanət nümunəsi göstərdilər. Xatırladaq ki, «Daşnaksütyun»un müharibədən əvvəlki son qurultayında (avqust 1914-cü il) aşağıdakılar bildirildi: «Partiya arzu edir ki, Türkiyə neytral qalsın və müharibədən yaxa qurtarmaq üçün hökumətlə əməkdaşlığa girsin, əgər müharibə başlasa, onda «Daşnaksütyun»un üzvləri, başqa ermənilər kimi, öz vətəndaşlıq borclarını yerinə yetirəcəklər».

Bu «sakitləşdirici» qətnamə ermənilərə qarşı heç bir qoruyucu tədbirlər görülməsin deyərək Türkiyənin hakimiyyət orqanlarının sayıqlığını kütləşdirmək üçün qəbul olunmuşdu. Təəccüblüdür ki, erməni hiyləgərliyi ilə tanış olan türklər bu bəyannaməni həqiqət kimi qəbul etdilər. Ermənilərin loyallığına şübhə etməyən türklər, orduya çağırılan erməni gənclərini özləri silahlandırirdilər. Üstəlik, «İttihad» partiyası liderlərinin gözü elə tutulmuşdu ki, onlar yuxarıda göstərdiyi kimi, 1914-cü ilin avqustunda «Daşnaksütyun»un növbəti qurultayında erməni terrorçuları qarşısında müharibə başladığı təqdirdə rus qoşunlarının arxa cəbhəsində Cənubi Qafqazın ermənilər məskunlaşmış ərazilərinin Türkiyəyə birləşdirilməsi üçün partizan müharibəsinə başlamaq təklifi ilə çıxış etmişdilər.. sonralar, «İttihad» partiyası komitəsinin üzvü Nəsib bəylə Türkiyə parlamentinin üzvü Papazyan (sonralar düşmən tərəfinə keçdi) arasında 1914-cü ilin sentyabrında keçirilən məxfi danışıqlar zamanı türklər tərəfindən belə təklif təkrarən irəli sürülmüşdü. Türklər gec ayıldılar; artıq müharibə başlamışdı.

Yaranmış vəziyyət barədə Papazyan yazırdı: «Ermənilərin türk bölməsinin üzvləri, «Daşnaksütyun» partiyasının liderləri Türkiyəyə loyallıq münasibət bəsləməyə dair verdikləri vədlərə əməl etmədilər. Ermənilər ehtiyatsızlığı tamamilə unutmuşdular... erməni könüllülərinin Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı müharibəyə qoşulmağa dair çağırışlar yayırdılar».

Həmişə belə hallarda olduğu kimi, «Daşnaksütyun»un rəhbərləri digər ermənilərə xəyanət nümunəsi göstərdilər. Belə ki, hərbi əməliyyatlar başlayanda

Osmanlı Assambleyasına Ərzurumdan deputat seçilmiş Harro Pasdermacyan «demək olar ki, III ordunun bütün əsgər və zabitləri ilə birlikdə Rusiyaya - əks düşərgəyə keçdi. Tezliklə o, həmin əsgər və zabitlərlə birlikdə geriyyə qayıtdı. Onlar kəndləri yandırır və əllərinə keçən bütün dinc müsəlmanları vəhşicəsinə öldürürdülər». Vandan seçilmiş, yuxarıda adı çəkilən digər deputat - Papazyan Bitlisdə və Muşda qiyamlarda iştirak etdi, sonra isə rusların tərəfinə keçdi. Səciyyəvidir ki, Van rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra «Rusiya ordusuna göstərdiyi köməyə», habelə, Vanın bütün erməni əhalisinə «sədaqətinə» görə (daha dəqiq desək «xəyanətinə») imperator II Nikolayın təbrikinə layiq görülmüş Aram adlı bir Türkiyə ermənisi şəhərin qubernatoru təyin olunmuşdu.

Xəyanət, silahlı qiyamlar, satqınlıq, Türkiyənin dinc əhalisinin qırılması - Türkiyə hökumətinin qarşılaşdığı reallıq bunlardan ibarət idi.

Erməni quldur dəstələri («köüllülər») Türkiyə əhalisinin tamamilə qırılması və qovulması siyasətini həyata keçirirdilər. Ermənilər 1915-ci ilin mart-aprel aylarında üsyanla əhatə olunmuş Van vilayətində qəddarlıqlar, vəhşiliklər, özbaşınalılıqlar edirdilər. Orada üsyançı dəstələrin azğınlıqlarının həddi-hüdudu yox idi. «Bu öz ev-əşiklərini tərk etməli olan və geriyyə çəkilən Türkiyə ordusunu daban-dabana müşayiət edən qəzəbli müsəlman qaçqınları ordusunun yaranmasına gətirib çıxardı». Belə faciə daha böyük miqyasda bir qədər sonra - 1916-cı ildə rus qoşunları Qafqaz cəbhəsinin şimal sahəsində hücumu keçəndə və Ərzurumu, Muşu, Ərzincanı, Trapezundu, Oqnotu tutanda təkrar olundu.

Bu hadisələr nəticəsində Şərqi Türkiyənin müsəlman əhalisi olduqca böyük itkilərə məruz qaldı. Təkcə bu faktı demək kifayətdir ki, Şərqi Anadolunun üzdənirəq «erməni» əyalətlərinin türk əhalisi 1914-cü ildə 2295705 nəfərə çatırdı. Müharibə, zorla qovulma və sonsuz yerdəyişmələrdən sonra bu ərazilərin sakinlərinin 600000 qaçqına çevrildi. «O da dəqiqdir ki, mülki əhali arasında böyük itkilər 1600000 nəfər qətlə yetirilmişdi. Bu rus qoşunlarının önündə və axırında mövqe tutmuş erməni yaraqlılarının xüsusilə şimal ərazilərində (Ərzincan) törətdikləri müntəzəm qırğınların nəticəsidir. Erməni inqilabçıları yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «yer azad olunması» siyasətini həyata keçirirdilər. Qəzəblənmiş rus zabitlərinin bununla bağlı çoxsaylı sübutları mövcuddur. Onlar bu vəhşiliklərə son qoyulması üçün hətta güc işlətməli olmuşdular».

Beləliklə, daşnakların təhriki ilə üzdənirəq «1915-ci il erməni faciəsi» üçün müqəddəs şərtlər yetişmişdi. Bu ad məsələnin mahiyyətini əks etdirmir. Çünki söhbət faciədən getsə də, onu sırf «erməni faciəsi» adlandırmaq olmaz.

«Türk - erməni faciəsi» haqqında danışmaq daha düzgün olardı. Bu faciənin 1915-ci illə xronoloji bağlanması da dəqiq deyildi. Ona görə ki, söhbət 1915-1918-ci illərdə baş verən hadisələrdən gedirdi. Başqa sözlə Şərqi Anadolu vilayətlərində erməni yaraqlılarının və üsyançılarınin fəaliyyətinin başlanmasından və rus

ordusunun tərک etdiyi və ermənilər tərəfindən tutulmuş türk vilayətləri (Ərzurum və s.) torpaqlarından onların geri çəkilmələrinə qədərki dövrü əhatə edir.

Türkiyənin cəbhə xəttində olan şərq vilayətlərindən erməni əhalisinin Suriyaya deportasiyası haqqında Türkiyə hökumətinin və "Birlik və tərəqqi" partiyasının qəbul etdiyi qərar sonrakı hadisələr üçün çıxış nöqtəsi idi.

Belə qərarın məqsədəuyğunluğu çətin ki, ciddi şübhələr doğursun; o vaxt ermənilər cəbhədə yaranmış ağır vəziyyətin sabitliyini pozan real təhlükəni təmsil etdirirdilər. Casusluq, düşmənə birbaşa köməklik göstərmək, Türkiyənin dinc əhalisinə qarşı terror aktları o vaxt elə böyük miqyas almışdı ki, müharibə dövründə həlli praktiki olaraq qeyri-mümkün olan bir problemə çevrilmişdi. Ermənilərin ordudan fərariliyini və Türkiyə əhalisinin ermənilərə qarşı coşub-daşan qəzəbini də buna əlavə etsək, ermənilərin deportasiyası haqqında qərarın ciddi strateji əhəmiyyətli motivlərdən irəli gəldiyi aydın olar. Bu qərar da xəyanətinə görə «xain ermənilərdən intiqam almaq» və deportasiyanın gedişində erməni əhalisini qırmaq məqsədi güdülmürdü. Bu sərəsəm uydurmalar sonralar ermənilər və onların Qərb müttəfiqləri - İngiltərə və Fransa tərəfindən ortaya atılmışdı. Həqiqətdə isə, Papazyanın qeyd etdiyi kimi, ermənilər özləri öz müsibətlərinin səbəbkarı oldular. «Onlar cinayətkar utopik təbliğata uyaraq, qiyam qaldırdılar və 1915-ci ilin aprelində iki cəbhədə müharibə apararı Türkiyə hökuməti Şərq cəbhəsinin arxasında düşmənin, daha dəqiq desək, açıq-aşkar qiyamçı əhalinin qalmasına dözə bilməzdi. Tədbir görülməsi zəruri idi».

Beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən erməni əhalisinin deportasiyası haqqında Türkiyə hökumətinin qərarı qeyri-qanuni olmamışdır və bir çox misallar vardır. Bütün ölkələrdə müharibə vaxtı hərbi əməliyyatların baş verdiyi və baş verəcəyi yerlərdən əhalinin köçürülməsinə dair ölkə rəhbərliyi müvafiq tədbirlər görür. Əgər əhali düşmən əhvali-ruhiyyəsinədərsə və düşmən tərəfə kömək göstərə bilərsə, bu tip tədbirlər həyata keçirilməmişdir. Nümunə üçün uzağa getmək lazım deyildir. İkinci Dünya müharibəsi zamanı - 1939-1940-cı illərin qışında Fransa hökuməti Elzasın Reyn vadisindəki əsasən almanlardan ibarət olan əhalisini şərqə, Majjo xəttindən cənub-qərbə, Dordona köçürmək barədə qərar qəbul etdi. Köçürülən əhali müharibə başa çatana kimi Dordonda qaldı. 1941-ci ildə yaponlar Pirl-Xarborə hücum edəndə, Birləşmiş Ştatlar - Ruzvelt hökuməti yaponları Sakit okean sahillərindən - Kaliforniya ştatından və s. köçürmək barədə qərar qəbul etdi. Göründüyü kimi, müharibə vaxtı əhalinin milli tərkibinə görə köçürülməsi demokratik, «humanist» hökumətlər tərəfindən də geniş miqyasda həyata keçirilir və belə tədbirlərin qanuniliyini heç kəs şübhə altına almır. Üstəlik, məlum olduğu kimi, Birinci Dünya müharibəsi zamanı Yunanıstan Antanta tərəfində müharibəyə qoşuldu və Türkiyəyə müharibə elan etdi. O zaman Anadoluda da əhəmiyyətli sayda yunan əhalisi yaşayırdı. Əlavə edək ki, tarixən

türklər və yunanlar arasında məlum antoqonizm mövcud olmuşdur. Çünki uzun müddət Osmanlı imperiyasının tərkibində olan Yunanıstan onilliklər boyu müstəqillik uğrunda mübarizə aparmışdır və həmin mübarizənin tarixinə qanlı və amansız səhifələr yazılmışdır. Bununla belə, Türkiyə hökuməti, Birinci Dünya müharibəsi zamanı yunanları heç yerə köçürmədi. Heç bu məsələyə ehtiyac yox idi. Nə üçün? Çünki Türkiyədə yaşayan yunanlar hadisələrə loyallıq münasibətlərini saxladılar və dağıdıcı fəaliyyətlə məşğul olmadılar. Jorj de Malevil ədalətlə qeyd edirdi ki, ermənilər də belə hərəkət etsəydilər, nə deportasiya, nə də onu müşayiət edən hallar olmazdı».

Bununla bərabər, deportasiyanın həyata keçirilməsi ermənilər üçün ağır nəticələr verdi. Bir çoxları yerli əhalinin və quldur dəstələrinin basqınlarına məruz qalaraq, yollarda qırılırdı; Mesopotamiyaya çatanlar isə tələm-tələsik qurulmuş, təchizat mənbələrindən ayrı düşmüş düşərgələrdə yaşamağa oldular və çoxlu sayda qaçqın bu düşərgələrdə aclıqdan qırıldı və üzdənirəq «1915-ci il erməni faciəsinin» mahiyyətini təşkil edən çılpaq faktlar budur və həmin faktlar ermənilər və onların müttəfiqləri tərəfindən «əzabkeş erməni xalqı» və «soyqırımı» mövzusunda versiyalar üçün sonralar geniş istifadə olunmuşdur.

Bu məsələyə birdəfəlik son qoymaq lazımdır. Həqiqət isə ondan ibarətdir ki, 1915-ci ildə ermənilərə qarşı heç bir «soyqırımı» olmamışdır. Bu ifadə aşkar faktların və sənədlərin sübutlarının ziddinə olaraq hay-küyə səbəb olmuşdur. Axı, gerçəklik deyilənlərin tamamilə əksinədir. Məlum olduğu kimi, soyqırımı əhalinin müəyyən bir qrupunun irqi, milli, dini və s. əlamətlərinə görə dövlət siyasəti kimi həyata keçirilən kütləvi qırğın deyildir. Bu fikrin son hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, millətlərarası münaqişələrin istənilən qurbanını soyqırım qurbanı hesab etmək olardı. Bu, doğru deyildir.

Tarixi sənədlər sübut edir ki, Türkiyə hökuməti, o cümlədən ermənilərin köçürülməsinin təşəbbüskarları bir məqsəd - Türkiyə ordusunun arxa cəbhəsini və cəbhəboyu əyalətləri erməni qiyamçılarından, casusluqdan, terrordan və üsyançı dəstələrdən təmizləmək məqsədi güdürdülər.

Belə ki, «İttihad və Tərəqqi» triumviratının üzvlərindən biri - Ənvər paşa (o həm də Türkiyənin hərbi naziri idi) daxili işlər naziri Tələt paşaya 2 may 1915-ci il tarixli məktubla müraciət etdi. Məktubda, o cümlədən göstərilirdi: «Van gölü ətrafındakı ermənilər hərbi hazırlıq vəziyyətindədirlər və silahlı üsyanı davam etdirmək niyyətindədirlər. Məqsədim qiyam alovunu söndürmək üçün onları buradan köçürməkdən ibarətdir. Aldığım məlumatlara görə, aprelin 20-dən ruslar müsəlmanları sıxışdırıb öz sərhədlərindən çıxarırlar - Türkiyə ərazisinə qovurlar. Nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün cavab tədbiri kimi ya erməniləri və onların ailələrini Rusiya ərazisinə göndərməliyik, ya da onları Anadolunun müxtəlif

yerlərinə səpələmək lazımdır. Xahiş edirəm daha münasib tədbir görülsün və tətbiq edilsin».

Bu məktub Türkiyə hakimiyyət orqanlarının sonrakı hərəkətlərini başa düşmək üçün, bir növ, açar rolunu oynayır. Birincisi, buradan belə bir nəticə çıxır ki, ermənilərin deportasiya təşəbbüsü Türkiyə hökumətinə deyil, Rusiyaya məxsusdur. Qeyd edək ki, türklər rus qoşunlarının arxa cəbhəsində heç bir qiyam təşkil etməmişdilər, lakin buna baxmayaraq, ruslar onları öz ərazilərindən sıxışdırıb çıxarırdılar. Görünür, bu fikir Ənvər paşaya artıq hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilən və yaxud yaxın gələcəkdə çevrilə biləcək Şərqi Anadolunun sərhəd vilayətlərindən erməni əhalisinin köçürülməsi təşəbbüsünü meydana atmağa əsas vermişdi. İkincisi, məktubdan görünür ki, o vaxt (2 may 1915-ci il) erməni əhalisinin köçürülməsinə dair heç bir konkret plan yox idi. Sadəcə olaraq, müxtəlif variantlar təklif olunurdu: Rusiya ərazisinə sürgün olunma, Anadolunun müxtəlif ərazilərinə səpələnmə... Demək lazımdır ki, Türkiyə hökumətinin seçmiş olduğu layihə ermənilər üçün ən yaxşı çıxış yolu idi; onları uzaq Mesopotamiyaya göndərilməsi cəbhənin arxa xəttində yerdəyişmədən daha humanist addım olardı. Van şəhərini ələ keçirəndən sonra ermənilər türk əhalisini bu cür həyat sürməyə məcbur etmişdilər. Nəticədə minlərlə köməksiz insanlar cəbhəboyu zonada dolaşır və çoxu qırılırdı. Digər variantın – ermənilərin Anadolunun içəri hissələrinə səpələnməsinin - özünün mənfi tərəfləri vardı. Belə ki, köklü əhali onlara düşmən rünasibət bəsləyirdi. Bundan əlavə, cəbhənin hansı istiqamətdə irəliləyəcəyi də məlum deyildi. Ola bilsin ikinci köçürmə ehtimalı istisna olunmurdu.

Sonrakı hadisələrdən görüldüyü kimi, ermənilərin həyatını və əmlakını qorumaq məqsədi güdən müvafiq qərarların və sənədlərin qəbul olunmasına baxmayaraq, onların köçürülməsi zəruri nəzarət olmadan, hakimiyyət orqanları tərəfindən adi təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etmədən həyata keçirilmişdi ki, bu da çoxsaylı qurbanlar hesabına başa gəlmişdir. Türkiyə hökumətinin hansısa qəzəbli niyyətlərindən, ermənilərin qovulmasınının qabaqcadan hazırlanmış planından danışmaq boş və mənasızdır.

Sənədlər də baş verən hadisələrin aşkar mənzərəsini təsvir etməyi əsas verir. 26 may 1915-ci ildə Ənvər paşa Tələt paşaya məktubla müraciət etdi. Məktubda ermənilərin deportasiyası məsələsi konkretləşdirilirdi. Müəllif xatırladırdı ki, «ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi Şərqi Anadoludan, Zeytundan və digər yerlərdən Diyarbəkir əyalətindən şərqə, Fərat vadisinə və Urfa və Süleymaniyyənin hüdudlarına göndərilməsi barədə» qərar qəbul olunmuşdu.

Bununla yanaşı, nəzərdə tutulurdu ki, ermənilərin yeni məskənlərdə yerləşdirilməsi elə təşkil olunmalı idi ki, onlar yerli əhalinin 10 faizindən çoxunu təşkil etməsinlər, ermənilərin salacaqları kəndlər 50-dən çox olmasın. Məqsəd -

ermənilərin özbaşına olaraq yerlərini dəyişmələrinə imkan verməməkdən ibarət olmuşdur.

Gördüyümüz kimi, bütün bu tədbirlər bir məqsəd - yeni yaşayış məskənlərində ermənilərin gələcək qiyamlarına zəmin yaradılmasına yol verməmək məqsədi güdüdü. Bunun ardınca ermənilərin köçürüləcəyi vilayətlərin - Urfu, Zoru, habelə Van və Bitlisin qubernatorlarına, köçürülən ermənilərin həyatının və əmlakının qorunmasını təmin etməli olan təfərrüatlı təlimatlarla şifrlənmiş məktublar göndərildi. Bu sənədlərdə birbaşa göstərilirdi ki, ermənilərin həyatı və əmlakı mühafizə olunmalı, onlar ərzaqla təmin edilməli və onların yolda istirahəti üçün hakimiyyət orqanları lazımı şərait yaratmalıdırlar. Tələt paşanın imzaladığı başqa bir sənəddə isə göstərilirdi: «Təyinat yerinə gələn ermənilər ya mövcud kəndlərdə tikəcəkləri mənzillərdə səpələnmiş şəkildə yerləşdiriləcək və ya hakimiyyət orqanları tərəfindən göstərilən yerlərdə yeni kəndlər sala biləcəklər. Müvafiq vəzifəli şəxslərin öhdəsinə ermənilərin əmlakının və həyatının təhlükəsizliyinin təmin olunması, onların ərzaq ilə təchiz edilməsi və yolboyu onlara istirahət verilməsi məsələləri düşürdü. Ermənilər daşıma vasitəsi tələb etməyən bütün əşyaları özləri ilə götürə bilərdilər».

Bütün bu yazışmalar şifrlənmişdi və sənədlər məxfi hesab olunurdu. Ona görə də həmin sənədlərdə Türkiyə hökumətinin səmimi niyyətlərinin əks olunmasına heç bir şübhə ola bilməzdi: yeni yaşayış məskənlərində ermənilərin normal məskunlaşması üçün bütün zəruri tədbirlərə əməl etməklə erməniləri köçürməli idi. Plan kifayət qədər detallaşdırılmışdı, o cümlədən, göstərilirdi ki, əmlak və torpaqlar ermənilər arasında əvvəlki vəziyyətlərinə uyğun olaraq bölüşdürülməlidir. Ehtiyacı olanlara mənzil tikmək üçün dövlət hesabına vəsait ayrılсын, kəndlilər və sənətkarlara toxum, əmək alətləri, ləvazimat və s. verilsin.

Gördüyümüz kimi, ermənilərin deportasiyası planı onların həyatlarını, əmlaklarını təhlükəyə məruz qoyan heç nəyi nəzərdə tutmurdu.

Bütün bu yazışmaların - məxfi və məsələnin mahiyyətinin mərhələlər üzrə, qərarların qəbuluna müvafiq olaraq əks etdirən - ermənilərin və onların vəkillərinin sübut etməyə cəhd göstərdiyi kimi gözdən pərdə asmaq üçün edildiyini təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Üstəlik, müvəffəqiyyətsizliyin ilk əlamətləri aşkar olunan və təyinat yerinə aparılan yolda erməni köçkünləri üzərinə ilk hücumlar qeydə alınan kimi Türkiyə hökuməti iyun ayında dekret qəbul etdi: «Əgər deportasiya olunanlara təzyiq göstərilərsə, istər dayanacaqlarda olsun, istərsə də yolda, fərqi yoxdur, təcavüzkarlar dərhal tutulmalı və mühakimə olunmalıdır». Bu dekret də gözə kül üfurmək üçün qəbul olunmamışdı. Yüzlərlə adam dekretin tələblərinə görə edam olundu (Bu barədə sonra söhbət açacağıq). Çoxsaylı, əsasən, məxfi, deməli, yad gözlər üçün nəzərdə tutulmayan sənədlər Türkiyə hökumətinin niyyətlərini aydın sübut edir və Türkiyə ermənilərinin köçürülməsindən savayı

başqa məqsəd güdməmişdir. Bu, təkzibolunmaz dəlillərlə sübuta yetirilmişdir. Lakin həyatda heç də hər şey kağızdakı kimi olmur. Reallıqda lazımı mühafizəsiz, yüz minlərlə adamın yerdəyişməsi yarıvəhşi tayfaların (ərəb, kürd, suriyalı) məskunlaşdığı yerlərdən, erməni yaraqlılarının vəhşiliklərindən müsibətlər çəkmiş türk qaçqınlarının məskunlaşdığı ərazilərdən keçmək - bütün bunlar ermənilərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını qeyri-real duruma gətirib çıxarmışdı. Baş vermiş faciənin başlıca səbəbi ondan ibarət idi ki, Osmanlı imperiyası yerlərdə vəziyyətə zəif nəzarət edirdi, yerli hakimiyyət isə aldıkları təlimatlara ya cinayətkarcasına səhlənkər yanaşmışdılar, ya da ki, ermənilərə və onların xəyanətkar hərəkətlərinə düşmən münasibətin təsiri ilə qəsdən baş verənlərə göz yumurdular. Köçkünlərin ərzaqla təmin olunmamasına gəldikdə (bu səbəbdən qırılanların sayı çox idi), bunlarda da qərəzçilik axtarmaq düzgün deyil. Təchizat və onun daşınması məsələsi həmişə Osmanlı imperiyasının ən ağırlı yeri olmuşdur. Yalnız onu xatırlatmaq kifayətdir ki, təxminən elə həmin vaxtda Qafqaz cəbhəsində aclıqdan və soyuqdan 100 min nəfərlik Türkiyə qoşunu Sarıqamışda qırılmışdı. İstanbul «iki addımlığında» Dardaneldə (Hallilpoli) müdafiə olunan türk qoşunları soyuqdan və aclıqdan böyük itkilərə məruz qalmışdılar. Metropolianın ucqarlarla əlaqəsinin zəifliyi, yerlərdə sui-istifadə və özbaşınalıq halları müharibənin gedişində kəskinləşən anarxiya və xaos, yerli əhalinin ermənilərə qarşı qəzəbinin güclənməsi, erməni əhalisinin köçürülməsini reqlamentləşdirən kağız üzərində qalmasının səbəbləri, bax, bu idi. Nəticədə isə faciə baş verdi. Bu «erməni» faciəsi deyildi, «türk-erməni» faciəsi idi. Əlbəttə, heç bir soyqırımdan söhbət gedə bilməz. Bu barədə söylənilən sonrakı uydurmalar yalandır, iftiradır, faktların saxtalaşdırılmasıdır.

Faciəli hadisələrin şahidi, milliyətcə alman olan hərbcı həkim Armin Vegener (bütün dünya mətbuatını dolaşan çoxsaylı fotosəkillər çəkmişdi) sübut edir ki: «Bu binəva köçkünlərin taleyini yüngülləşdirmək üçün Türkiyə hökuməti əlindən gələni əsirgəməmişdi».

Hakimiyyətin yuxarı təbəqələri ilk həyəcanlı siqnalların əks-sədasını gecikdirilmədən və birmənalı şəkildə həyata keçirirdi. Nəzərdən keçirilən məsələyə dair bilavasitə aidyyəti olan sənədlərdən bir neçə nümunə ilə tanış olaq. 14 iyun 1915-ci il tarixli məxfi hökumət sənədində deyilir: «Ərzurum prefekturası bildirir ki, Ərzurumdan çıxan 500 nəfərlik erməni dəstəsi Ərzurum və Ərzincan arasında tayfaların basqımına məruz qalmışdır, insanlar qətlə yetirilmişlər. Yola salınan ermənilərin həyatının müdafiə olunması zəruridir... Tayfaların və kəndlilərin hücumlarından ermənilərin müdafiə olunması üçün gələcəkdə bütün tədbirlərin görülməsi, qatillərin və oğruların amansızlıqla cəzalandırılması zəruridir».

Tələt paşanın imzası ilə Ələziz qubernatoruna imzalanmış 26 iyun 1915-ci il tarixli qeydlərdə deyilir: «Ələzizdən mühafizəsiz yola salınan erməni dəstələrinə

Dərsimdən quldurlar hücum etmiş, adamları qırmışlar. Dərsim quldurlarının belə cinayətkar basqınlarının yolverilməz olduğundan dəstələrin təhlükəsizliyi üçün təcili tədbirlər görülməsini tələb edirik».

Tələt paşanın 12 iyul 1915-ci ildə Diyarbəkirin qubernatoruna göndərdiyi başqa bir məktubunda deyilirdi: «Son vaxtlar gecələr şəhərdən çıxarılan ermənilər hücumə məruz qalmışdılar. Buna mütləq mane olmaq lazımdır və biz tələb edirik ki, yerlərdə vəziyyət barədə bizi məlumatlandırın».

Türkiyə tərəfinin cavab tədbirlərin görməsini çox gözləmək lazım gəlmədi. Ermənilərə hücum edən müqəssirlərin hərbi tribunala verilməsi üçün Hərbi Nazirliyin nəzdində xüsusi istintaq komissiyası yaradıldı. Tribunal məhkəməsi qəddar idi. Köçürülən ermənilərə qarşı cinayətlərdə müqəssir olanlara 1397 hökm çıxarılmışdı. Müttəhimlərdən çoxusu ölüm hökmünə məhkum olunmuşdu. Sivasda 648 və Ələzizdə 233 nəfər edam olunmuşdu. Mühəribə şəraitində daxili ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir ölkədə bundan artıq nə etmək olardı? Elə bircə bu fakt ermənilərə qarşı zor işdənilməsinə Türkiyə hökumətinin ali hakimiyyətinin və yüksək vəzifəli şəxslərin ünvanına deyilən ittihamların üstündən xətt çəkmiş olur. Səciyyəvidir ki, erməni terrorçuları bu faktların üzərindən həmişə sükutla keçirlər, çünki o, ermənilərin «soyqırımı» barədə sonrakı uydurmalarını təkzib edir.

Erməni əhalisinin kütləvi surətdə məhv edilməsi məqsədi ilə məxfi qəsdin mövcud olmasını təsdiq edən ermənilərin əlində hansı əsas vardır? Arxiv sənədlərinin və sübutlarının öyrənilməsi zamanı bir mənalı belə bir nəticəyə gəlisən ki, bu cür əsaslar yoxdur və ola da bilməzdi. Mühəribə nəticəsində tam məğlubiyyətə uğrayan kimi Türkiyə hakimiyyəti nümayəndələrinin məhkəməsini qurmaq cəhdləri bariz nümayiş etdirir. Bir qədər qabağa gedərək, deyə bilərik ki, 1920-ci il Sevr müqaviləsinin 230-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Antanta ittifaqı nümayəndələri (konkret olaraq - İngiltərə) tərəfindən üzdənirəq soyqırımı haqqında istintaqa və məhkəməyə rəhbərlik və nəzarət həyata keçirilirdi. Lakin ingilislərin Malta adasında başladığı proses iflasa uğradı. 8 fevral 1921-ci ildə Britaniya Prokurorluğu rəsmi bəyanatında bildirdi ki, sübutlar olmadığından müttəhimlərin prosesi davam etdirilə bilməz. Britaniya ədliyyə orqanlarının ABŞ hökumətinə müraciəti də uğursuz oldu. Cavab birmənalı idi: «Biz Maltaya sürgün edilən türklərin əleyhinə istifadə etmək üçün heç nə tapa bilmədik». Nəticədə 23 iyul 1921-ci ildə Britaniya Məhkəməsinin prokuroru bildirdi ki, cinayət işinə xitam verir. O, öz qərarını belə əsaslandırır: «İndiyə kimi məhbuslara qarşı ittihamları təsdiq edən yazılı sübut irəli sürülməmişdir və belə sübutların tapılacağına da ehtimal azdır». Bundan sonra həbs olunanlar və Malta adasına sürgün edilən müttəhimlər azad olundular və bir neçə ingilis əsirinə dəyişdirilərək Türkiyə hökumətinə təhvil verildilər.

Bu məhkəmə prosesinin hadisələri Kamran Küryunun «erməni işi» və V.B.Şimşirin «Osmanlı ermənilərinə dair Britaniya sənədləri» adlı xüsusi tədqiqatlarında ətraflı əks olunmuşdur*.

Beləliklə, təcrübəli peşəkarların, necə deyərlər, isti izi ilə keçirdiyi istintaq və məhkəmə «soyqırımı» haqqında əfsanəni heç olmazsa, nə iləsə təsdiq edən cüzi sübut belə tapa bilmədi, üstəlik bildirildi ki, bu cür sübutlar «çətin ki tapılsın». Bununla belə, bütün Osmanlı arxivi istintaqın və məhkəmənin sərəncamına təqdim olunmuşdu. Faciəli hadisələrin gedişində bütün şahidlər və zərərçəkənlər ifadə verdilər. Elə ingilis hakimlərini də türklərə loyallıqda ittiham etmək olmazdı. Əksinə, o dövrün siyasi şəraitini nəzərə almaqla, əlbəttə, əllərindən gələni etmişdilər ki, «soyqırımı» və «ermənilərə qarşı qəsd» barədə hər hansı bir sübut tapsınlar. Lakin heç nə tapa bilmədilər. Axı mövcud olmayan bir şeyi necə tapmaq olardı?

Bəs 1915-ci ilin hadisələri barədə erməni terrorçularının qaldırmış olduqları hay-küy nəyə əsaslanmışdı (və bu günə kimi nəyə əsaslanır)? Uydurmalara və çirkli saxtalaşdırmalara. Onların sırasında uzun və iddialı «Erməni qırğınına dair rəsmi sənədlər, çoxlu sayda sənədlərin fotoqrafik əksi» adı altında 1920-ci ildə Turabianın nəşriyyatında ingilis və fransız dillərində çapdan çıxmış Andonyan adlı birisinin kitabçası «fəxri» yer tutur. Əvvəla, bu «fotosurətlərin» mənşəyi dumanlıdır. İndiyə kimi heç kimə məlum olmayan Andonyan özünü təsdiq edir ki, orijinalar ona Nəim bəy adlı bir türk qulluqçusu tərəfindən verilmişdir (Yeri gəlmişkən öz xidməti vəzifəsinə görə göstərilən şəxs məxfi sənədlər alınmasına buraxıla bilməzdi). Bu sənədlərdə qeydiyyat izləri yoxdur. Sənədlərin əsli isə yoxa çıxmış, (!?) tapılmamışdır.

Andonyanın təşəbbüsü ilə bu sənədlərin doğru olub-olmaması ilə əlaqədar keçirilmiş ekspertizanın nəticələri də yoxa çıxmışdı (?).«Fotosurətlərlə» səthi tanışlıq birmənalı nəticəyə gətirib çıxarır ki, bu kobud, bacarıqsız, tələsik saxtakarlıqdır. Andonyanın nümunə gətirdiyi «teleqramlar» Mustafa Əbdül Xaliq adlı birisi tərəfindən imzalanmışdır. Belə bir şəxs o vaxt Aleppoda heç bir rəsmi vəzifə tutmamışdır. Sənədlərin tarixlərində də ağlagəlməz qarma-qarışıqlıq hökm sürürdü. Hətta bütün təqvimlər - müsəlman, yunan (rus) və qriqorian (erməni)

* Kamuran Gurun. Le dossier Armenien - Paris: Triandle, 1984; Shimshru V.B. British documents on Ottoman Armenians. Tome I 1856-1880; tome II 1880-1890; Societe d'Histoire turque, Ankara. 1983.

təqvimləri qarışdırılmış və çaş-baş salınmışdır; «teleqramlarda rast gəlinən «Bismillah» ifadəsi orfoqrafik səhvlərlə yazılmışdı* .

Andonyanın «sənədlərinin» mətni də tamamilə həqiqətə uyğun deyildi. 7/III-1916-cı il tarixli «teleqramdan» bir parçaya diqqət yetirək: «...Hərbi nazirin əmri ilə toplaşmış və hərbi stansiyalarda saxlanılan məşhur şəxsiyyətlərin (ermənilərin) uşaqlarını şübhə oyatmadan tutmalı və kütləvi şəkildə məhv etməli (?)». Cəfəngiyatdır! Kimsənin belə bir rəsmi sənədi tərtib etməyini və ona qol qoymağını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hələ heç vaxt heç bir «hərbi stansiyada» «məşhur şəxsiyyətlərin uşaqlarının» saxlanmadığını demirik.

Andonyan 15 oktyabr 1915-ci il tarixli digər «incisin»də deyilir: «Əvvəl məlumat verildiyi kimi hökumət «İttihad» komitəsinin əmri ilə Türkiyədə yaşayan bütün erməniləri məhv etməyi qərara aldı... Qadın, uşaq və qoca olmasından asılı olmayaraq, qırğın vasitələrinin dəhşətinə baxmayaraq, vicdanın səsinə qulaq asmadan onların mövcudluğuna son qoymaq zəruridir».

İnanmaq olmur ki, belə bir «sənədə» görkəmli xadim və Osmanlı imperiyasının məsul vəzifəli şəxsi Tələt paşa imza atsın. Bu üzdənirəq sənədin üslubu nəyə desən deyər: «Vicdanın səsinə qulaq asmadan», «onların mövcudluğuna son qoymaq» və i.a. Bu, «bir quruluş» melodramdan götürülmüş yaramazın leksikonuna bənzəyir. Onu da əlavə edək ki, «İttihad və Tərəqqi» partiyası komitəsinin hansısa «əmrinə» bu «sənəddə» istinad olunması saxtakarlıqdır. Çünki belə bir əmr mövcud olmamışdır. Səciyyəvidir ki, 1921-ci ilin iyulunda üzdənirəq «soyqırımı» haqqında işə xitam vermiş ingilis prokurorluğu və məhkəməsi Andonyanın bir il əvvəl çapdan çıxan və onlara yaxşı bəlli olan saxtakarlıqlarına, ümumiyyətlə, əhəmiyyət verməmişdi.

Ola bilsin ki, belə aşkar və kobud saxtakarlıq üzərində ətraflı dayanmağa dəyməzdi. Elə təsir bağışlayırdı ki, kiçicik sağlam düşüncəyə malik olan hər bir qərəzsiz əhvali-ruhiyyəli insan tərəfindən bu uydurmalar rədd olunmalıydı. Lakin bəzən tarix əcaib ziqzaqlar edir. Məntiq əvəzinə bir çox hallarda cəfəngiyat həqiqət kimi təqdim olunur. 1915-ci ildə həlak olmuş bədbəxt ermənilərdən artıq 90 ildən çoxdur ki, millətçi səs-küyün və millətlərarası düşmənçiliyin qızışdırılması üçün vicdansızlıqla istifadə olunur. O vaxtdan bəri erməni gənclərinin neçə-neçə nəslə «türk varvarlarına qarşı nifrət və intiqam iddiası ruhunda» tərbiyə olunmuşdur. «Soyqırımı» haqqında əfsanə bədii təfərrüatlarla şişirdilmişdir. Bir çox erməni

* Bu saxtalaşdırmaların təkzibi və ifşası S.O.Orel və S.Yukun «Tələt paşanın teleqramları» adlı xüsusi əsərində verilmişdir. (S.Orel et S.Yuca. les Telegrammes de Talaat Pasha. Paris: Triangle, 1986; bax: 15, səh. 50-51 və 122).

siyasətçiləri, yazıçıları, jurnalistləri, alimləri Allahdan üz döndərib bu mifi istismar edir, demək olar ki, erməni terrorçuları doktor Gebbelsi qabaqlamışlar. Gebbels deyirdi ki, əgər yalanı tez-tez təkrar etsən, onu həqiqətdən ayırmaq çətin olur və yalan nə qədər həyasız olsa da ona bir o qədər də tez inanırlar.

Bu mənada ermənipərəst xarici və sovet tarixi elmi geri qalmamışdır. Belə ki, Böyük Sovet Ensiklopediyasında oxuyuruq: «1915-ci ildə cəbhəyanı zolaqdan köçürülmə bəhanəsi ilə Türkiyənin hakimiyyət orqanları bir milyondan çox ermənini qırmışdır» (BSE, 26 cild, səh. 117).

Sovet dövründə elmə oxşar monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri də bu ruhda yazılırdı. Kommunist ideologiyasının hakim olduğu dövrdə yeridilən «eynifikrli»yin mövcudluğu şəraitində nəticə özünü çox gözəlmədi: sovet adamlarının bütöv nəsiləri «soyqırımı» barədə «ensiklopedik» yalanı son instansiyada həqiqət kimi qəbul etdilər. Totalitarizm dövründə mətbuat sözünün ovsunlu gücü belə idi. Elə buna görə də Qarabağ haqqında həqiqətlər Rusiyaya və keçmiş İttifaqın digər respublikalarına belə çətinliklə yol açdırmı? Axı, bu stereotiplərlə hələ məktəb partası arxasında beyninə yeridilmiş təsəvvürlərlə daban-dabana zidd gedən yeni bir məsələni izah etmək çox-çox çətinidir...

Bununla belə «inanclar» tapıldı və «soyqırımı» barədə olan uydurmalar indiyə kimi ayaq açıb dünyanı dolaşmaqdadır. Üstəlik, bu yalanlar qol-budaq atdı və «Daşnaksütyun»un planı üzrə erməni terrorçularının həyata keçirdiyi aktların və Türkiyənin vəzifəli şəxslərinin və diplomatlarının siyasi qətlərinin uzun zəncirinin ilk halqası oldu. Bu terrorçu aktlar 1975-ci ildən, yəni Türkiyə Kiprə, Suriya isə Livana daxil olandan sonra xüsusilə geniş vüsət aldı. Erməni terrorçuları 1975-ci ilin oktyabrında Vyanada Türkiyə səfirini öldürdülər. Sonra isə müxtəlif illərdə daşnak terrorçuları müxtəlif ölkələrdə 20 nəfərdən çox Türkiyə diplomatını qətlə yetirdilər. Az keçmədi ki, 1979-cu ildə Boloniyada üzdənirəq «xalq tribunalı» meydana çıxdı. Onu ermənipərəst elm və mədəniyyət xadimləri, o cümlədən Bertran Rassel, Jan-Pol Sartr və başqaları yaratdılar. Yalançı «tribunal»ın 1984-cü ildə keçirilən iclaslarının birində görünməmiş təmtəraqla 1915-ci il faciəsinə görə (orada baş vermiş hadisələrdən 80 il sonra) Türkiyəni pisləyən hökm çıxarıldı. Güvə düşmüş sandıqlardan «soyqırımı» barədə köhnə erməni uydurmaları çıxarıldı. Beynəlxalq hüquq baxımından çıxarılan bu hökm adi kağız parçasından başqa bir şey deyildi. Lakin ictimai fikri azdırmaq üçün üzdənirəq «hökm»dən yenə də istifadə edirlər. Təsadüfi deyil ki, bu tribunal özünün üfunətli tamaşasını 1984-cü ildə təşkil etmişdi. Tezliklə məlum oldu ki, bu aksiya ümumerməni hücumunun başlanması və üzdənirəq «Qarabağ məsələsi» ətrafında hay-küy qaldırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. İctimaiyyəti yenidən «əzabkeş» erməni xalqının hüquqları uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək tələb olunurdu. Odur ki, «soyqırımı» barədə mif yenidən ermənilərin dadına çatdı. Üstəlik, 1985-ci ilin

avqustunda BMT-nin sessiyasında müxtəlif soyqırımı hadisələri üzrə hansısa bir humanitar assosiasiyanın məruzəsi dinlənilmişdi. Müzakirələrdən sonra məruzə nəzərə alınmışdı, vəssalam. Hətta onu insan hüquqları komissiyasına verməyi də lazım bilmədilər. Lakin ermənipərəst mətbuat bir haray-həşir qaldırdı ki, gəl görəsən: «İnsan hüquqları! Erməni soyqırımı BMT tərəfindən tanınmışdır!». Ermənilər bu şüarları, yeri gəldi-gəlmədi, gözə soxurlar. Başqa sözlə, növbəti saxtakarlığı həqiqət kimi qələmə verməyə çalışırdılar. «BMT-nin bu tanımasını» istifadə edən Avropa parlamenti 18 iyun 1987-ci ildə erməni lobbisinin təsirinə düşərək, yetərsəs olmadığı halda, azacıq səs üstünlüyü ilə qətnamə qəbul etdi. Bu sənəddə üzdənirəq «soyqırımı» əks olunmuşdu. Hərçənd ki, eyni zamanda 1973-1986-cı illərdə bir sıra siyasi qətlərdə və sui-qəsdlərdə müqəssir olan erməni ekstremistlərinin «cəfəng terrorizmi» ittiham edilirdi.

1989-cu ilin noyabrında Birləşmiş Ştatların senatı 1990-cı ili «erməni soyqırımı» ili elan etməyi bildirdikdə Strasburqdakı Şərq tədqiqatları institutunun direktoru Pyer Dümon buna qarşı çıxdı. O, bənd-bənd, inandırıcı şəkildə, sənədlər, faktlar əsasında «soyqırımı» barədə erməni uydurmalarını ifşa etdi. O arxiv sənədləri əsasında birmənalı şəkildə yekun qənaətə gəldi ki, erməni terrorçularının (zinvorların) fəaliyyəti nəticəsində 60 minə yaxın dinc sakin - türk və kürd öldürülmüşdü. Pyer Dümon bildirdi ki, bir çox hallarda paltarlarını dəyişən erməni yaraqlıları ermənilər əleyhinə kütləvi çıxışları təhrik etmək üçün erməni kəndlərinə basqınlar təşkil edirdilər. Fransız aliminin gəldiyi nəticə tamamilə obyektiv idi: «Kürd, türk və erməni əhalisi arasında qırğınlar hər iki tərəfdən xarici işğalçı dövlətlərin iştirakı ilə aparılan hərbi əməliyyatların qanunauyğun nəticəsi olmuşdur. Hərbi qarşিদurma əməliyyatları qırğını daha da kəskinləşdirmişdi ki, bu da soyqırımı hesab edilə bilməz. Bu hadisələr ətrafında o qədər alver edilmişdir ki, erməni qurbanlarının sayı 2 milyona çatmışdı. Hərçənd, məlumdur ki, Osmanlı Türkiyəsində və Rusiya imperiyasında 1,4 milyon nəfərə qədər erməni yaşayırdı».

Pyer Dümonun bəyanatı belə adlandırılmışdı: «Qoy siyasətçilər tarixə qarışmasınlar». ABŞ senatına ünvanlanmış bəyanat bu sözlərlə qurtarırdı: «Onların müdaxiləsi həmişə saxtakarlıqla müşayiət olunur». Bununla bərabər, haqqı yaxşı ödənilən «soyqırımı» barədə uydurma erməni terrorçularına siyasi dividendlər gətirməkdədir.

... İnanmaq istərdik ki, gün gələcək, xalqlar bir-birinə əl uzadacaqlar, qarşılıqlı düşmənçilik və anlaşılmazlıq unudulacaqdır və irqindən, millətindən asılı olmayaraq, hörmət bütün insanlar üçün pozulmaz qanun olacaqdır. Onda «soyqırımı» qurbanlarına qoyulmuş möhtəşəm yöndəmsiz abidə dağıdılacaqdır, bu nifrət və millətlərəarası ədavət rəmzi, kiçik yaşlardan erməni uşaqlarının önünə gətirildiyi bu abidə - uşaqlarda tərbiyə olunan qəzəb, qorxu və intiqam abidəsi yaddaşlardan silinəcəkdir. Bu abidə dağıdılacaqdır və ayılmış xalq deyəcəkdir:

«Biz nifrətdən və yalandan əl çəkirik, qoy günəş bütün xalqlara öz işığını eyni səxavətlə paylasın». Ayılma nə vaxt baş verəcəkdir? Tezlikləmi? Yoxsa uzaq gələcəkdəmi? Ambisiyalar və ani siyasi fayda naminə insanların ən üvlü hissələrini nə qədər qızıqsıdırmaq olar? Təəssüf ki, bu gün heç kəs bu suallara cavab verməyə qadir deyildir.

Biz soyqırımını məsələsinə çox yer ayırıdıq. Çünki 1915-ci ilin hadisələri «Daşnaksütyun»un və digər terrorçu erməni partiyalarının sonrakı fitnəkar və terrorçu fəaliyyətində məhək daşı oldu. Erməni və türk əhalisinin məruz qaldığı bu faciəli hadisələr, mübalığəsiz desək, erməni terrorçuları üçün qiymətli tapıntı oldu. Əgər əvvəllər onlar mövcud olmayan «bədbəxtlik»dən danışır və erməniləri «qurbanlıq» xalq kimi təqdim edirdilərsə, indi onların əlinə hay-həşir üçün bəhanə düşmüşdür və bu bəhanədən 200 faiz bəhrələndilər və indi də bəhrələnilər.

Qeyd edək ki, hər bir xalqın taleyində faciələr, acı səhifələr, əvəzsiz itkilər olmuşdur. Rusiya inqilabı, vətəndaş müharibəsini və 30-40-cı illəri xatırlamaq kifayətdir. Kütləvi repressiyalar və müharibə nəticəsində müxtəlif millətlərdən olan milyonlarla heç bir günahı olmayan insanlar qırılmışdı. Milyonlarla insan həyatı hesabına başa gələn bu kataklizmlərlə müqayisədə 1915-ci ilin faciəsi epizodik təsir bağışlayır. Bəs bu gün nə görürük? Bütün xalqlar əvvəlki düşmənçiliyi unutmağa çalışır, barışır, iqtisadi və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi yoluna qədəm qoyur, bütün hökumətlər qətiyyətlə keçmişdə baş verən hadisələri unutduqları barədə bəyanatlarla çıxış edirlər. Yalnız erməni terrorçuları rahat dura bilmirlər. Onlar hər vasitə ilə nifrəti, ədavəti, qəzəbi coşdururlar, öz xalqlarına intiqam ideyasını aşılayırlar. Əlbəttə, bunlar elə belə edilməyib və indi də edilmir. «Soyqırımını» haqqındakı mifdən bu gündə erməni terrorçuları tərəfindən Azərbaycandan yeni ərazilər (bu dəfə saxta «Dağlıq Qarabağ xalqının öz müqəddəratını təyin etməsi» şüarı altında) qoparmaq, işğalçı təcavüzkar planlara bəraət qazandırmaq üçün fəal surətdə istifadə olunur.

Soyqırımını barədə mövzunu yekunlaşdıraraq, deyilənlərə dair bir sıra qısa nəticələr çıxara bilərik*:

1. 1915-ci ildə erməni əhalisini məhv etmək siyasəti və yaxud planı kimi bir «soyqırımını» olmamışdır. Bu mövzuda uydurmalar saxtakarlığa, faktların ermənilərin özləri və Qərbi Avropanın və ABŞ-in ermənipərəst dairələri tərəfindən təhrifinə əsaslanır.

* 1915-ci il hadisələrinə dair külli miqdarda ədəbiyyat mövcuddur. Bu problemlə daha ətraflı tanış olmaq istəyənlərə Jorj de Malevinin "1915-ci il erməni faciəsi" kitabından başqa xarici müəlliflərin xatırladığımız əsərlərini tövsiyə etmək olar.

2. 1915-ci ildə Türkiyə hökumətinin ermənilərin köçürülməsinə dair gördüyü tədbirlər ermənilərin üzdənirəq «kənüllülər dəstələri»nin genişləndirdiyi qiyamçı fəaliyyətindən irəli gəlmişdi. Cəbhəboyu ərazilərdə yaşayan erməni əhalisi onlara fəal yardım göstərirdi və bir çox hallarda onlarla birləşib dinc əhaliyə qarşı vandalizmlə müşayiət olunan işğəncələr verirdilər. Bu, kütləvi fərariliklə və Türkiyə ordusuna çağırılmış ermənilərin düşmən tərəfinə keçməsi ilə daha da dərinləşirdi. Üsyançılar Türkiyə əhalisini kütləvi şəkildə qırır və qovurdular. Rusiya Ordusunun hücumları nəticəsində bu proses geniş vüsət aldı.

3. Türkiyə hökumətinin erməniləri köçürmək barədə tədbirləri bu sahədə kifayət qədər prezidentə malik olan, istər beynəlxalq hüquq baxımından, istərsə də dövlətçilik baxımından qanunidir. Ermənilərin yeni yaşayış yerlərdə məskunlaşdırılması və onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu.

4. Mesopotamiyaya gedən yolda ermənilərin həlak olması, habelə, onların yerləşdiyi yeni yerlərdə mövcud olan özbaşınalıq yerli əhalinin və Türkiyə hakimiyyət orqanlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinin ermənilərə qarşı hiddəti ilə izah edilir. Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, ermənilərin təhlükəsizliyinə dair tədbirlərə heç də hər yerdə tam əməl olunmurdu və ermənilər soyğunçu quldur dəstələrinin qurbanı olurdular. Belə dəstələr Osmanlı imperiyasının zəif nəzarət olunan yerlərində çox idi. Erməni köçkünlərinin qırılmasının daha bir səbəbi də köçürülən yerlərdə təchizatın və adi yaşayış şəraitinin pis vəziyyətdə olmasından irəli gəlirdi. Bütün bunlar mərkəzi hakimiyyətin ermənilərin zəruri olan hər şeylə təmin olunmasına dair göstərişlərin ziddinə edilirdi.

5. Çoxsaylı rəsmi sənədlər və şahidlərin ifadələri ondan xəbər verir ki, Türkiyə hökuməti köçürmədən başqa heç bir məqsəd güdməmişdir. Erməni köçkünlərinin ölməsi barədə məlumatlar daxil olan kimi, hakimiyyət orqanları qalanların xilas edilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Lakin bu, böyük səmərə vermədi. Bir çox sərəncamlar yerlərdə sabotaj olunurdu.

6. Müharibədən sonra Türkiyənin hakimiyyət orqanları müqəssirləri ciddi cəzalandırdı, erməni qırğınına yol verən bir çox məmurlar ölüm hökmünə, ciddi cəzalara məhkum olunmuşdular.

7. Britaniya məhkəməsi və prokurorluğu müharibədən sonra soyqırımı barədə işi ətraflı təhqiq etdi. Nəticədə dəlil olmadığı üçün işə xitam verildi və müttəhimlər azadlığa buraxıldılar.

8. Türkiyə hökumətinin adına «işəedicilər» sənədlər çıxarmaq cəhdi kobud saxtakarlığa («Andonyanın teleqramları») əsaslanır və hal-hazırda ermənilərin bu yudurması da sübuta yetirilmiş faktdır.

9. 1914-1918-ci ildə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı, dinc Türkiyə əhalisinin erməni terrorçuları tərəfindən vəhşicəsinə qırılması 1915-ci ildə

ermənilərin həlak olmasına gətirib çıxaran hərəkətlərilə müqayisədə heç də az kütləvi xarakter daşımamışdır. Lakin heç kəs ermənilərin bu vəhşiliklərindən «soyqırım» yaratmağa və erməni cəlladlarının törətdikləri faciələr nəticəsində həlak olmuş müsəlmanların xatirələrin pərəstiş səviyyəsinə yüksəldilməsinə cəhd göstərməmişdirlər.

10. Erməni «soyqırımı» haqqında mif ermənilər tərəfindən «əzabkeş erməni xalqı» barədə əfsanəni yaşatmaq üçün uydurulmuşdu. Bu mifdən istifadə edən ermənilər sonralar - 1918-ci ildə qonşu xalqların, ilk növbədə, azərbaycanlıların torpaqları hesabına öz dövlətlərini yaratmağa müvəffəq oldular. Sonralar erməni «soyqırımı» haqqında mif üç məqsəd üçün istifadə olunurdu: 1) növbəti ərazi iddialarını əsaslandırmaq üçün (bu gün Dağlıq Qarabağda olduğu kimi); 2) bütöv nəsiləri azərbaycanlılara, türklərə nifrət, intiqam ruhunda tərbiyə etmək üçün; 3) dünya ictimai fikrini azdırmaq (özü də uğurla) və bu pərdə altında özünün təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmək üçün...

Bununla yanaşı, hərbi əməliyyat meydanında hadisələr öz gedişi ilə inkişaf edirdi.

1916-cı ilin sonunda aydın oldu ki, Mərkəzi dövlətlər (Almaniya, Avstriya-Macaristan) və onların tərəfdarları müntəzəm olaraq maddi və insan itkiləri ilə tükənməklə əlaqədar olaraq böhran keçirirlər. Bunu cəbhədəki uğursuzluqlar da sübut edirdi. Almaniya ordusu, böyük itkilərə baxmayaraq, Verden ətrafında il boyu döyüşlər də heç bir uğur qazana bilmədi. Rusiyanın həyata keçirdiyi Brusilov hücumu cənub-qərb cəbhəsində Avstriya-Macaristana sarsıdıcı zərbə endirdi və Almaniya təcili öz dviziyalarının müttəfiqini tam iflasdan qurtarmaq üçün Rusiya cəbhəsinə keçirməli oldu. 1916-cı ilin yayında müttəfiqlər Sommada güclü əks-hücumə keçdilər və ilk dəfə olaraq tanklardan istifadə etdilər. 1916-cı ildə Türkiyə, xüsusilə Qafqaz cəbhəsində ciddi uğursuzluqlara məruz qaldı. Burada rus qoşunları geniş miqyaslı əks-hücumə keçdilər və Ərzurum, Trapezund, Oqnot əməliyyatlarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirdilər, nəticədə Rizə, Trapezund, Oqnot, Muş, Ərzincan və digər iri şəhərləri işğal etdilər. Bu zaman general Baratovun komandanlığı altında əlahiddə korpus cənuba doğru irəlilədi, hücumu Mosul və Bağdad istiqamətində davam etdirdi, Kermanşah şəhərini ələ keçirdi. Türkiyə ordusunun düşər olduğu məğlubiyyət Osmanlı imperiyasının şərqi vilayətlərində, o cümlədən Cənubi Qafqazda yaranmış ümumi hərbi-siyasi şəraitə təsir göstərməyə bilməzdi. Təbii ki, «Daşnaksütyun»un başçılığı altında erməni terrorçuları bundan istifadə etdilər. 1916-1917-ci ildə onlar belə bir rəyə gəldilər ki, müstəqil erməni dövlətinin yaradılması yaxın ayların işidir. «Soyqırımı» haqqında mifi əsas götürən ermənilər nəinki harada gəldi və harada mümkündür, Türkiyə əhalisinin sıxışdırılmasını və qırılmasını həyata keçirir, habelə, Rusiya

imperiyasına daxil olan Cənubi Qafqaz quberniyalarında «intişam» kompaniyasını genişləndirirdilər.

Bu, ilk növbədə, 1915-1916-cı illərdə daşnak terrorçularının türkləri, azərbaycanlıları qırdıqları Qars vilayətinə aiddir. Yenə də üfüqlərdə 1905-ci ilin qanlı kabusu dolaşırdı. Qarsda baş verən hadisələr Cənubi Qafqazda, xüsusilə azərbaycanlılar arasında böyük əks-səda doğurdu. İctimaiyyət həyəcan təbili çalmağa başladı. 1916-cı ildə Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Ağa Bala Quliyev və müsəlman icmasının digər görkəmli xadimləri Qafqaz cəbhəsinin komandan müavini general Mışlayevskinin yanına yollandılar və «müsəlmanlarla qanlı toqquşmalara can atan ermənilərə qarşı onları mühafizə etmək, hakimiyyət orqanlarından Qars vilayətində ermənilərin qırdığı tatarların (azərbaycanlıların - B.N.) xeyrinə pul vəsaiti toplanmasına icazə verilməsini xahiş etmək üçün onun qarşısında məsələ qaldırdılar».

Yelizavetpol quberniyasından 3, Yerevan quberniyasından 1 və Qars əyalətindən 1 nəfər bu nümayəndəliyə qoşuldu. Hökumət arxivinin sənədlərində qeyd olunurdu ki, azərbaycanlılar təmkinliliyi saxlayır, onlar qoşun əleyhinə heç bir hərəkətə yol vermirdilər.

Burada, istər-istəməz, müasir dövrdə erməni terrorçularının və azərbaycanlıların davranış xətlərini müqayisə etməli olursan. Azərbaycanlılar həmişə qanuna itaətkar, loyall, sülhsevər, qeyri-təcavüzkar olmuşlar, öz təşəbbüsləri ilə hakimiyyətlə münasibətə başlamamışlar, ifrat tədbirlərə əl atmamış, dözümlülük və səbirlilik nümayiş etdirmişlər. Onlar heç vaxt öz sıxışdırılmalarını qabartmamışlar, öz müsibətlərini reklam etdirməmişlər. İctimai fikri hiyləgər hay-küylə öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışmamışlar.

Təvazökarlıq, öz dərdini «içində» çəkmək, bu barədə haray-həşir salmamaq həmişə Azərbaycan xalqını fərqləndirmişdir. Lakin bu, heç də ona xeyir gətirməmişdir, əksinə, başı daşdan-daşa dəymişdir. Lakin son həddə çatdırılanda, çıxılmaz vəziyyətdə qalanda, hər şeydən əli üzüləndə xalqımız zor işlədilməsinə bel bağlamışlar. Ermənilərin onilliklər boyu diametral əks mövqə tutduqlarını - təcavüzə, zor vasitələrinə meyil etdiklərini, çirkin məqsədlərə çatmaqda prinsipsizlik göstərdiklərini, özlərinin gerçək və uydurulmuş dərdləri və incəlikləri barədə dünyaya haray-həşir saldıqlarını deməyə ehtiyac varmı? Eyni zamanda zərərçəkən və ittihamçı rolunda çıxış etmək ermənilərin sevimli və sınıanmış metodudur. Bu qeyri-əxlaqi, yaramaz davranış mövqə olsa da, bununla belə, uzun müddət ərzində erməni terrorçularına siyasi dividend gətirmişdir (indi də gətirir).

Bu paralelləri tarixi baxımdan da izləmək çətin deyildir. 1915-ci ildə ermənilər rus hakimiyyətinin gözü qarşısında Qarsda qırğın törətdilər: azərbaycanlılar isə nümayəndəlik göndərir və hakimiyyətə müraciət edirlər və ondan erməni özbaşınalığının qurbanı olmuş soydaşlarının ailələrinə kömək

məqsədi ilə pul vəsaiti toplanılmasına icazə verilməsini xahiş edirlər. Gəlin bizim günlərə qayıdaq və eyni paralelləri aparaq. Ermənilər üzdənirəq «Qarabağ problemi» ətrafında səs-küy qaldırdılar və Ermənistandan 200 mindən çox azərbaycanlıni zorla öz doğma yurd-yuvalarından qovdular. Azərbaycan məsələnin ədalətli, qanuni həllinə ümidlərini itirmir, nəhayət, erməni təcavüzünə son qoymaq üçün ölkə rəhbərliyi gücündən istifadə edəcəyini gözləyir.

Amma ermənilər silahlanırlar, ordu yaradırlar; Azərbaycan rəhbərliyi gözləyir, ləngiyir, özü də güc işlətməyə yox, məsələnin siyasi yolla həllinə ümid bəsləyir, inanır ki, Minsk qrupu öz borcunu və Konstitusiyadan irəli gələn öhdəliklərini yerinə yetirəcəkdir, Azərbaycan sərhədini yırtıcı, vəhşiləşmiş qonşunun qeyri-qanuni qəsdlərindən qoruyacaqdır. Belə «qanunaitətkar» siyasətin bəhrəsi göz qabağındadır. Ermənilər Azərbaycan ərazisinin beşdə birini işğal etmişlər, yəni 20 faizini. Ermənistana dəhliz açmışlar. Naxçıvan Respublikası blokada vəziyyətindədir, Azərbaycanın öz ərazisində qaçqınların sayı bir milyon nəfəri ötmüşdür. Şər zəfər çalmış, xeyir cəzalandırılmışdır!

Bu o deməkdir ki, bu gün biz də, ermənilər kimi qanuna məhəl qoymayaraq, zor işlətməyə və hiyləyə əl ataq? Düşünürük ki, yox. İndiki hüquqi «dərəbəylik» (o cümlədən beynəlxalq hüquq baxımından), bircə, müvəqqəti haldır, kommunist imperiyasının dağılmasından və batan gəminin ətrafında çulğayan burulğanlara bənzəyən qarışıqlıqdan irəli gəlir. Özbaşınalıq və qarışıqlıq dövrü keçəcəkdir və əsrlərlə qonşu yaşamış xalqlar - istəsələr də, istəməsələr də - dinc yanaşı yaşamalı və münasibətlərini nizama salmalı olacaqlar. Lakin bu, gələcəyin işidir. Bu gün isə zərərçəkmiş bir şəxs kimi qalmamaq üçün, görünür, özünə, öz qüvvənə inam prinsipini rəhbər tutmaq lazımdır: çünki qanuna (qanun hər yerdə pozulur), ədalətə (hər kəs ədaləti özü istədiyi kimi başa düşür), müttəfiqlərə (onlar öz mənafeləri barədə daha çox düşünürlər) bel bağlamaq olmaz, yalnız özünə, öz gücünə, ehtiyaclarına, bacarığına güvənməlisən.

1915-ci ildə Qars faciəsi Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi arasında geniş əks-səda doğurmuşdu. Bakıda, Yelizavetpolda, digər şəhərlərdə Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin yığıncaqları keçirildi. Bu toplantılarda erməni ekstremizminin vüsət alması həyəcanla qeyd olunur. «Daşnaksütyun»un, erməni terrorçu liderlərinin, katolikosun ünvanına konkret ittihamlar irəli sürüldü. Lakin loyallıq və qanunçuluq çərçivəsindən kənara çıxan bir təklif belə irəli sürülmədi. Söhbət, əsasən, xeyriyyə tədbirlərindən, Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin xeyrinə ianələr toplanmasından gedirdi. Dövlət dumasının sabiq üzvü, şəhər başçısı Xəlilbəy Xasməmmədovun təşəbbüsü ilə Yelizavetpolda keçirilən müsəlman toplantısı barədə məlumat bu baxımdan maraqlı və səciyyəvidir. «İqbal» qəzetinin verdiyi xəbərdən görünür ki, 12 fevral 1915-ci ildə Xəlilbəy yığıncaqda «alovlu»

çıxış etdi. O, Qars müsəlman əhalisinin düçar olduğu faciədən bəhs etdi, lakin bu yığıncaqda xeyriyyəçilikdən başqa heç nə müzakirə olunmadı.

Ermənilər də 1915-ci ildən sonra xeyriyyəçiliyə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Lakin onların «xeyriyyəçilik» fəaliyyəti və müsəlman icmasının hərəkətləri arasında məqsədlərinə, vəzifələrinə və mətbuatda işıqlandırma miqyasına görə nə qədər böyük fərq vardı! Başlıcası isə köklü fərq burada dərhal nəzərə çarpırdı: erməni xeyriyyəçiliyi başdan-ayağa siyasiləşmişdir, əsasən, humanitar deyil, təşkilat-siyasi və təbliğətçilik məqsədləri güdüdü. Deyilənləri yaxşı sübut edəcək bir nümunə gətirək.

10 may 1916-cı ildə yerli hakimiyyətin icazəsi ilə təmtəraqla «erməni komitələri»nin və katolikosun himayəsində olan «qardaş yardım komitələri»nin qurultayı keçirildi. Bu qurultay rəsmi sənədlərdə «Ümumrusiya erməni qurultayı» adlandırılırdı. Həmin ali məclisdə «erməni qaçqınlarının taleyi və onlara planauyğun yardımın təşkili məsələlərinin» müzakirəsi nəzərdə tutulurdu. Həqiqətdə isə qurultayda «müharibə qurtararkən ermənilərin fəaliyyətinə və taktikasına dair» siyasi xarakterli məsələlər müzakirə olundu.

Xeyriyyəçi məqsədlərini pərdə kimi istifadə edərək, erməni siyasətçiləri (Ambarsum Arakelyan, arximandrit Qaregin Ovsepyan, Hayk Boqdanov, Vartan Vartanov və b.) qurultay üçün hərbi əməliyyatlardan zərər çəkən ayrı-ayrı şəxslərə və idarələrə kömək göstərməyə dair erməni ictimai təşkilatları institutunun yaradılması layihəsini işləyib hazırladılar. Təşəbbüskarların fikrincə, bu qurultaylar Rusiya imperiyasının bütün ərazisini əhatə etməli idi və onun rəhbəri «Müharibə qurbanlarına yardım göstərən təşkilatların qurultayları Erməni Mərkəzi Komitəsi» adlı daim fəaliyyətdə olan orqan olmalı idi. Göstərilən Mərkəzi Komitənin tərkibinə bədnam Eçmiədzində yerləşən və katolikosun himayəsində olan «Qardaş yardımının baş komitəsi», «Qafqazdakı erməni xeyriyyə cəmiyyəti», «Ermənistanda təsərrüfatın bərpası cəmiyyəti» və «Tiflis kənd təsərrüfatı erməni cəmiyyəti»nin, Qafqaz erməni qadın Komitəsinin, Petroqradın, Moskvanın, Naxçıvanın, Rostov-Donun, Yekatrınodarin, Stavropolun, Armavirin, Vladıqafqazın, Həştərxanın, Odessanın, Kişinyovun, Simferopolun, Yaltanın, Feodosiyanın, Novorossiyskinin, Soçinin, Tuapsenin; Cənubi Qafqazda isə Bakının, Aleksandropolun, Qarsın, Naxçıvanın, Erivan quberniyasının və Erivan şəhərinin, Şərur qəzasının, Şuşanın, Axalkalakinin, Axalsixin, Batumun və digər şəhərlərin və cəmiyyətlərin erməni təşkilatının nümayəndələri daxil olmalı idi. Bu dairəyə, habelə Eçmiədzinin erməni təşkilatlarının, Qafqaz erməni müəllimlər İttifaqının, erməni mənşəli Dövlət Duması və Dövlət Şurası üzvləri təşkilatının (belə bir təşkilat da var idi!) nümayəndələri də daxil edilmişdilər.

Mərkəzi komitənin nəzdində daimi fəaliyyət göstərən İcraiyyə Bürosu, Petroqradda isə bu büronun nəzdində xüsusi şöbə yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Gördüyümüz kimi, erməni layihəsi xeyriyyəçilik bəhanəsi ilə Rusiya imperiyasının bütün ərazisində, xüsusilə onun cənub quberniyalarında və Cənubi Qafqazda erməni təşkilatlarının geniş şəbəkəsini yaratmağı planlaşdırırdı. Bu şəbəkə bütün ölkəni öz toru ilə əhatə etməli idi. Erməni terrorçularının bu qurumdan necə istifadə edəcəklərini başa düşmək o qədər də çətin deyildir. Təbii ki, xeyriyyəçilik arxa plana keçəcək, siyasi vəzifələr, «bədbəxt ermənilər»in xeyrinə təbliğat, ictimai-siyasi həyatda öz mövqelərini və hakimiyyəti ermənipərəst yola sövq etmək üçün bir silah kimi istifadə olunacaqdı.

Yeri gəlmişkən, Rusiya hökumət orqanları bu oyunun məqsədini vaxtında açdı. Knyaz Orlovun mülki işlər üzrə köməkçi Qafqaz canişininin adından göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, hal-hazırda Rusiya xəzinəsi erməni qaçqınlarına əhəmiyyətli dərəcədə köməklik göstərir, «onların həyatı ehtiyacları mövcud ayrımlar hesabına kifayət qədər ödənilir» və «Türkiyəli erməni qaçqınlarına kömək işinin indiki təşkili bu mühüm işin müvəffəqiyyətinə tam təminat verən zəmin üzərində qurulmuşdur». Habelə, qeyd olunurdu ki, Qafqazda Türkiyədən erməni qaçqınlarının yerləşdirilməsi üzrə xüsusi hökumət orqanı yaradılmışdır və onun baş səlahiyyətli rəhbəri mənşə etibarilə erməni olan general-mayor Tamaşov təyin edilmişdir. Məktuba belə yekun vurulurdu: «...Etiraf etmək lazımdır ki, Qafqazda Türkiyə mənşəli erməni qaçqınlarına kömək göstərən hökumətin və erməni ictimai qüvvələrinin sıx birliyinə əsaslanan və xəzinədən ayrılan kifayət qədər vəsaitə malik olan təşkilatın mövcudluğu hər hansı bir müstəsna tədbirin görülməsini tələb etmir. Odur ki, zati-müqəddəs canişin belə hesab edir ki, ümumrusiya erməni qurultayının Petroqradda erməni mərkəzi komitəsinin təmsalında daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratması barədə müraciəti, gerçək tələblərlə şərtlənməmişdir, ləğv olunsaydı daha yaxşı olardı».

Göründüyü kimi, ermənilərin bu addımı uğursuz oldu. Qafqazdakı Rusiya məmurları bu dövrdə ermənilərin müxtəlif «xeyriyyəçi», «maarifçi», «mədəni» və i.a. təşkilatları ilə ünsiyyətdən kifayət qədər təcrübə toplamışdılar və bilirdilər ki, bu təşkilatlarla pərdələnən erməni terrorçu-ekstremistləri, bir qayda olaraq, əksər hallarda hökumət əleyhinə istiqamətləndirilmiş çirkin əməllərini hiyləgərliklə həyata keçirirdilər. Yeri gəlmişkən, göstərilən «mərkəzi komitə»nin yaradılmasının ləğv olunmasına baxmayaraq, erməni terrorçuları sonralar da Petroqradda, Rusiyanın və Cənubi Qafqazın digər şəhərlərində öz qurultaylarını və konfranslarını çağırır, «Türkiyə özbaşınalığından zərər çəkən qaçqınların xeyrinə xeyriyyə axşamları təşkil edirdilər. Pul toplanması və xeyriyyəçilik məqsədləri bu zaman ikinci plana keçirdi və göstərilən tədbirlərin proqramında əsas yeri siyasi aksiyalar, ictimai fikrin ermənilərin xeyrinə yönəldilməsi, «soyqırımı», «Türkiyə özbaşınalığı» kimi uydurmaların yayılması tuturdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman erməni ziyalıları arasında qaçqınların probleminə başqa mövqedən yanaşmağı tələb edənlərin, bu məsələni siyasətçilərin alver obyektinə çevirməyinin əleyhinə çıxış edənlərin səsi eşidilirdi. Belə ki, bu məsələ ilə əlaqədar erməni mətbuatında çap olunmuş bir məqalədə («Yenə də vəziyyətimiz barədə») müəllif erməni ziyalıları məsələyə real mövqedən nəzər salmağa çağırırdı və «səmərəli fəaliyyətə» keçməyi tövsiyə edirdi. O, səmərəli fəaliyyət deyəndə, «elə iş nəzərdə tuturdu ki, cari mərhələdə... qaçqınların fiziki mövcudluğunu və mənəviyyatını mühafizə işinə həsr edilmiş olsun».

Qaçqınların problemi ətrafında genişlənən kampaniyanı müəllif «vakhanaliya» hesab edir və onu aşağıdakı kimi səciyyələndirir: «Hər cür narazılığı, səs-küyü, ehtirası, müxtəlif yerlərdə hissələrin coşdurulmasını, bəzən mətbuatda çap olunan və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində hissələri tarımlayan çıxışları, bizim gerçəklikdə çox adi keyfiyyətə əhəmiyyəti az olan üstünlüklərimiz barədə reklamlar, xarici mətbuatda yalançı təriflərlə dolu məqalələrin çapına can atılması... İctimai təşkilatlar arasında mübarizənin davam etdirilməsi və bizim bir işi yaratmaq, təşkil etmək və məhsuldar şəkildə həyata keçirməyə məhzun acizliyimiz...». Bu az imiş kimi, «acı dərslər»dən ayılmayan bütün erməni terrorçularının, öz xalqına son nəticədə bədbəxtliklər gətirən yolu, «Daşnaksütyun»un xadimlərindən biri olan həmin müəllif tələsik və fitnəkar siyasət hesab edir. Lakin belə sağlamdüşüncəli adamlar az idi. Odur ki, qaçqınların məsələsi, ilk növbədə, siyasi məsələlər üçün istifadə olunmaqda idi. Başqa sözlə, terrorçu ehtirasların qızıqdırılması, çoxsaylı mitinqlərin, konfransların, digər tədbirlərin keçirilməsi mətbuatda hay-küy salınmasından ötrü geniş istifadə olunurdu.

Bu dövrdə (1915-1917-ci illərdə) terrorçu erməni təşkilatları ilə Rusiya arasında münasibətlərin pisləşməsi aydın nəzərə çapmağa başlayırdı.

1915-ci ilin axırında qraf Voronsov-Daşkov Qafqaz canişini vəzifəsindən azad olundu. Ermənipərəstliyi ilə məşhurlaşmış bu canişin on il ərzində (1905-1915) Cənubi Qafqazda açıq-aşkar ermənipərəst siyasəti yürüdüdü. Onun hakimiyyəti illərində «Daşnaksütyun» möhkəmlənərək, öz sıralarını yenidən qurdu, ermənilər Cənubi Qafqazın iqtisadi və siyasi həyatında öz mövqelərini daha da gücləndirdilər. Voronsov-Daşkovun yerinə əqidəli monarxiya tərəfdarı və «dövlətçi» Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç canişin təyin olundu. Yeri gəlmişkən, daşnak liderləri özlərini itirmədilər, yeni hakimə yaltaqlanmağa başladılar. «Daşnaksütyun»un orqanı - «Ayrenik» qəzeti (24 sentyabr 1915-ci il tarixli 12-ci sayında) yeni canişinin Tiflisə gəlişi münasibəti ilə yazırdı: «Dərin inamımıza görə, böyük knyaz öz möhkəm iradəsi və qətiyyəti ilə Türkiyə hökumətinin mövcudluğuna birdəfəlik son qoyacaqdır. Bu inamla rus ordusunun

baş komandanının Qafqaza gəlişini alqışlayır və ona müraciətlə deyirik: «Xoş gəlmisiniz!».

Yaltaqlıq və itaətkarlıq bu dəfə də öz işini gördü. Yeni canişin erməniləri Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməyə həvəsləndirirdi. Onunla daşnaklar arasında qarşılıqlı münasibətlərin və anlaşmanın hansı səviyyəyə çatdığını aşağıdakı fakt bariz şəkildə göstərirdi: daşnaklar öz liderləri Al.Xatisovun təmsalında sonralar Dövlət Dumasının sağ qanadının mübarizəsində o dövrdə bütün dayaqlardan məhrum olmağa başlayan II Nikolayın əvəzinə Nikolay Nikolayeviçin taxt-taca sahib olması uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişdilər.

Lakin 1915-ci ildə Türkiyənin şərq vilayətlərində yaşayan ermənilərin düşərli olduğu əsl faciə ilə üzləşən daşnak liderlərinin nikbinliyi bədbinliklə əvəz olundu və onlar təcili olaraq «günahkar» axtarmağa başladılar. Daşnak lideri Ov.Kaçaznuni yazırdı: «1915-ci ilin ikinci yarısı və bütün 1916-cı il bizim üçün ümumi matəm mərhələsi oldu. Vandan, Alaşkərtdən, Basəndən (Pasindən) qırğından yaxa qurtaran on və yüz minlərlə qaçqın Rusiya ermənilərinin* yaşadıkları qəzalara axışmağa başladılar. Ac, çıpaq, xəstə və dəhşətə gəlmiş insan səli kəndlərimizi və şəhərlərimizi başdan-başa bürümüşdü. Bu ac kütlə aqlığın hökm sürdüyü bir ölkəyə pənah gətirmişdi. Ac-yalavac, xəstə, evsiz-əşiksiz qaçqınlar açıq səma altında qalmışdılar. Şirak və Ararat vadiləri böyük bir xəstəxanaya bənzəyirdi; minlərlə erməni gözüümüzün qarşısında, evimizin astanasında aqlıqdan və xəstəlikdən ölürdü... biz qəzəblənmiş və qorxudulmuş vəziyyətdə - iki daş arasında müqəssir axtarırdıq və hiyləgər siyasət yürüdən çar hökumətinin təmsalında belə bir düşməni tapdıq. Siyasi baxımdan qeyri-kamil və qeyri-təmkinli adamlara xas olan qeyri-ardıcılıqla gah bu, gah da əks tərəfə atılırdıq. Bizim Rusiya hökumətinə dünənki inamımız kor-koranə və əsassız olduğu kimi, bugünkü ittihamımız da kor-koranədir və əsassızdır».

Kaçaznuni dəqiq qeyd etmişdi: erməni terrorçuları qapazaltı axtarırdılar ki, baş verən faciələrin məsuliyyətini onun çiyinə qoysunlar və Rusiya hökuməti, rus hərbi rəisləri, ümumiyyətlə, ruslar əsl qapazaltıya çevrildilər, ermənilər cidd-cəhdlə müxtəlif gic-gic uydurmalar yaymağa başladılar. Guya ruslar qəsdən «dəng hücum edirdilər və geri çəkildilər ki, yerli erməniləri qırmaq üçün türklərə imkan versinlər, sonra da bu vilayətlərə kazakları köçürsünlər. Guya rus hökumətinin «ermənisiz Ermənistan» planı olmuşdur və i.ə. «Daşnaksütyun» öz orqanı olan «Orizon»da bəyan edirdi ki, Ermənistan belə dəhşətli günləri ilk dəfə görmür, odur

* Kaçaznuni Türkiyədən ermənilərin axışdığı Cənubi Qafqaz quberniyalarını belə adlandırır.

ki, bundan erməni məsələsi ziyan çəkə bilməz, çünki hələ dünyada bir erməni yaşayırsa, erməni məsələsi mövcud olacaqdır.

Taniş üslubdur. «Hələ ki dünyada bir erməni qalır», «Azadlıq və yaxud ölüm!», «Hamımız öləcəyik - bunu bilirik!» və i.a. Bunlar fitnəkar planlar naminə doğma xalqını qırmağa hazır olan daşnak fanatik terrorçularının demoqoq çağırışlarının yığındır. Sonra yenə həmin sənəddə oxuyuruq: «Özlərinə bəraət qazandıran daşnaklar deyirlər ki,... uğursuzluğu Rusiyanın və ermənisiz Ermənistan yaratmaq üçün süni surətdə onları Ermənistandan sıxışdıran komandirlərin və inzibati orqanların vəzifəli nümayəndələrinin siyasətində axtarmaq lazımdır».

Kaçaznuni bu uydurmaların əsassızlığını inandırıcı şəkildə sübut edir. Burada «Daşnaksütyun»un tanınmış liderlərindən biri olan Kaçaznuninin - özündə cəsarət tapıb faktların üzünə dik baxan siyasətçinin – fikri maraq doğurur. O yazır: «Biz (yəni daşnak rəhbərliyi - B.N.) başa düşmək istəmədik ki, Rusiya hökumətinin xəttinin şərhini üçün onların ermənisiz Ermənistan layihəsinə malik olduqlarını güman etmək tələb olunmurdu. Bilmək kifayət idi ki, nəyin bahasına olursa-olsun, Türkiyə ermənilərinin müdafiəsini öz öhdəsinə götürmək Rusiyanın planına daxil deyildi. Əlbəttə, Rusiyanın belə planları olmamışdır. Biz arzularımızı Rusiya hökumətinin adına çıxırdıq, öz arzularımızın həyata keçmədiyini görəndə Rusiyanı xəyanətdə ittiham etməyə başladıq».

Erməni terrorçularının rus ordusuna və rus hökumətinə əsas iddiaları nədən ibarət olmuşdur? Guya, 1915-ci ildə Van və Muş vilayətlərində məskunlaşmış xeyli erməni köçürülərkən ruslar onları xilas etməmişdilər. Aşağıdakı izahatdan bu iddiaların əsassızlığı özünü açıq-aydın göstərir: «...Təbii ki, bir gün əvvəl könüllülərimiz Van və Muşu tutmaq istəmişdilər. Onlar oraya erməniləri xilas etməyə gəldilər. Onların vəzifəsi bundan ibarət idi. Bizim xəyanət kimi başa düşdüyümüz məsələni - rusların ləngliyi və qətiyyətsizliyi, Rusiya komandanlığının adi gücsüzlüyü (digər cəbhələrdə belə gücsüzlük hallarına tez-tez rast gəlinir) və yaxud bizə məlum olmayan ümumi hərbi tələblərlə izah etmək olardı».

Maraqlıdır ki, erməniləri «müdafiə etməyə» Rusiya komandanlığının cinayətkar niyyəti olmadığını Kaçaznuni etiraf etməyə məcburdur. Elə təsir başlayır ki, Türkiyə hökumətinin və Türkiyə hərbi komandanlığının ermənilərin 1915-ci ildə köçürülməsi zamanı hansısa qəsdinin və hiyləgər, mərkli planlarının olmadığını və faciənin Türkiyə hökumətinin «adi gücsüzlüyü və yerlərdə hökm sürən özbaşınalıqlarla izah etməyə bircə addım qalır. Lakin Kaçaznuni bu məntiqi nəticəyə gəlməyə cəsarət etmir (bəs onda «soyqırım» haqqında mif hara olsun?). Bununla belə, bir çox hallarda onun uzaqgörənliyinə hörmət bəsləməliyə (biz hələ Kaçaznuninin fikirlərinə müraciət edəcəyik). O, öz kitabında yazırdı: «Mən

ermənilərin vətəni və erməni xalqını - bu kasıb və sərt ölkəni, bu cahil, sirverməz, özünə vurğun, tamahkar xalqı sevirəm. Onu ləyaqətinə görə deyil, bütün qüsurları və nöqsanlarına görə sevirəm».

Nə olursa-olsun, onun mövqeyi erməni xalqının necə böyük, səxavətli, ağıllı, istedadlı, təmənnəsiz xalq olduğunu yeri gəldi-gəlmədi gözə soxmaqdan yorulmayan müasir, yalançı erməni vətənpərvərinin, yazıçılarının və tarixçilərinin mövqeyinə nisbətən daha səmimi və ləyaqətlidir.

Kaçaznuni sanki erməni terrorçularının təfəkkürünə xas olan eybəcərləmiş məntiqi daxildən göstərir, həmişə arzunu gerçəklik kimi təqdim edən erməni terrorçularının təhriklərini açıqlamaqdan çəkinmir: «...biz, siyasi partiya üzvləri unuduruq ki, bizim məsələmiz ruslar üçün maraq kəsb etmir və ona görə də onlar şərait yaranan kimi asanlıqla, tərəddüd etmədən meyltlərimizin üstündən addımlayıb keçəcəklər... Ruslar hücum edəndə, biz əmin idik ki, onlar erməniləri xilas etməyə gedirlər, onlar geri çəkildə isə deyirdik ki, onlar türklərin bizi qırması üçün geri çəkilirlər. Hər iki halda nəticəni məqsəd və niyyətlə qarışdırırdıq».

Rusların xəyanətinin sübutlarını axtarır və tapırdıq. Elə altı ay bundan əvvəl də beləcə rusların xeyirxah münasibətinin şəksiz sübutlarını axtarır və tapırdıq».

Sonra Kaçaznuni erməni terrorçularının xarakterinin, o cümlədən «Daşnaksütyun»un dünyagörüşünün bir sıra xüsusiyyətlərinin mənfi (həm də doğru) səciyyəsinə verir: «Yaman taledən şikayətlənmək və bədbəxtçiliyimizin səbəbini özümüzədən kənarı axtarmaq ağırdır. Bu, «Daşnaksütyun» partiyasının da yaxa qurtara bilmədiyi milli psixologiyamızın səciyyəvi cəhətlərindən biridir.

Rusların bizimlə namərd davranışları, qənaəti guya xüsusi bir təsəllini təcəssüm etdirirdi (sonralar fransızların, amerikalıların, ingilislərin, gürcülərin, bolşeviklərin, bir sözlə, bütün dünyanın növbəsi gəlməli idi).

«Daşnaksütyun»un sabiq lideri erməni psixologiyasının dərin kök atmış cəhətini xüsusilə dəqiq göstərir: «Özünün qatilliyinin məsuliyyətini başqasının üzərinə atmaq və öz bədbəxtliyini açıb-ağartmağa, bütün dünyaya «acı taledən» şikayət etməyə hazır olan xəstə meylimizi göstəririk».

Qeyd edək ki, belə mövqə nəinki mənəvi baxımdan çirkindir, həm də qatillikdir və öz xalqına heç vaxt xeyir gətirməz. Almaniyadan olan görkəmli bir siyasi xadimin müsahibəsində deyilirdi: «Almanlar müddətdə öz qədlərini düzəldildilər ki, keçmişin müsibətlərini tez unudular». Burada bir atalar sözü yada düşür. «Allah dərdi çəkənə verir». Görünür, bu sadə həqiqətləri erməni terrorçuları nə 1915-ci ildə, nə də indiyə kimi dərk etməmişlər. Odur ki, «taledən acı-acı şikayət edirlər».

Kaçaznuni, gec də olsa, gerçəkliyə real nəzərlərlə baxmağa nail olmuşdu. Lakin o vaxt, 1915-1916-cı illərdə erməni əhalisi «Daşnaksütyun»un geniş tətbiq

etdiyi «rusların xəyanəti» yalanına inandı. Bu da, əlbəttə ki, erməni hərbi birləşmələrinə başçılıq edən erməni komandirləri ilə rus zabitləri arasında yaranmış gərgin qarşılıqlı münasibətləri daha da pisləşdirdi. Dinc müsəlman əhalisinə münasibətdə ermənilərin vəhşilikləri, amansızlıqları, ikiüzlülüüyü, hərbi dövrün qarışıqlığından məharətlə istifadə edərək, öz mənfur əməllərini həyata keçirmələri (xüsusilə təchizat sahəsində) və özgələrinin bədbəxtliyi hesabına varlanmaq hərisliyi - bütün bunlar Rusiya zabit korpusunun ən yaxşı hissəsini öz müttəfiqlərindən üz döndərməyə məcbur etməyə bilməzdi. Bu zəmində rus zabitləri və ermənilər arasında münaqişələrin sayı durmadan artırdı. Bu, üzdənirəq «kөнüllülər» dəstələrinin müdafiəsiz Türkiyə əhalisinə qarşı törətdikləri qəddarlıqdan irəli gəlirdi. Üstəlik, ermənilər müharibənin ilk günlərindən özlərini heç nəyə yaramayan döyüşçülər kimi göstərdilər: həqiqətən, ciddi şərait yaranan kimi ermənilər rus qoşunlarının arxasında hərəkət etməyə üstünlük verirdilər, təhlükə yarananda isə döyüş meydanını hamıdan qabaq tərk edirdilər. Lakin Türkiyə ordusunun tərk etdiyi şəhərlərə və kəndlərə girəndə ermənilər birinci sıralarda gedirdilər. Odur ki, polkovnik Doluxanovun izahatı təəccüb doğurmur. O, Ərzurumda olarkən «rus zabitlərinin ermənilərə bəslədiyi nifrətdən dəhşətə gəlmişdi».

Erməni terrorçularının gürcü sosial-demokrat liderləri və gürcü ziyahları ilə münasibətləri də pisləşdi.

Cənubi Qafqaz xalqları arasında mövcud olan bu gərginlik müharibənin əvvəlində bir qədər yumşaldı. Lakin 1916-1917-ci illərdə yenidən vüsət aldı. Hər gün millətlərarası münasibətlər zəminində yeni partlayışların və kataklizmlərin yetişməkdə olduğunu sübut edən həyəcanlı siqnallar artmaqda idi. Bütün ölkə, o cümlədən Cənubi Qafqaz, əzəmətli hadisələrin astanasında dayanmışdı. Onun hüdudunu 1917-ci il müəyyən etdi.

NƏTİCƏ

Biz nisbətən qısa tarixi kəsimi (1890-1917-ci il) nəzərdən keçirdik, lakin Cənubi Qafqaz xalqlarının gələcək taleyini müəyyən edən bir çox hadisələr məhz bu mərhələdə baş vermişdir.

İnqilab və vətəndaş müharibəsi illərində başlanmış və sovet hakimiyyətinin gəlişi ilə başa çatan sarsıntılar məhz əvvəlki mərhələdə proqramlaşdırılmışdı. Məhz onda erməni terrorçuluğunun və onun bayraqları olan "Daşnaksütyun"nun təşkilati cəhətdən formalaşması, qüvvələrinin cəmlənməsi, yüksəlişi və ideya baxımından zənginləşməsi baş verdi.

Erməni terrorçularının Türkiyənin şərq vilayətləri hesabına erməni dövləti yaratmağa göstərdiyi iki uğursuz cəhd (1895-1896-cı və 1914-1916-cı illər) məhz bu dövrə təsadüf edir. Daşnakların bu vəhşilikləri yüz minlərlə günahsız insana - ilk növbədə erməni xalqına ölüm və müsibətlər gətirdi.

Məhz bu dövrdə (1905-ci il) Cənubi Qafqazda gələcək millətlərarası müharibələrin baş məşqi həyata keçirildi - erməni terrorçuları əldə silah azərbaycanlıları dədə-baba torpaqlarından çıxarmağa cəhd göstərdilər.

Dünya müharibəsi və Rusiya İmperiyasının dağılmağa başlaması ermənilərə belə bir imkan yaratdı. Onlar da tərəddüd etmədən öz xalqlarını və qonşu xalqları növbəti fəciyəyə sövq etdilər. Bu və ya digər şəkildə "Daşnaksütyun"un fəaliyyəti ilə bağlı olan sonrakı qanlı hadisələrdən əsərin ikinci hissəsində (1917-1925-ci illər) bəhs etmişik. Bununla belə indinin özündə də bir sıra ilkin nəticəyə gəlmək olar: xüsusilə bu gün baş verən hadisələrlə müqayisədə təhlil olunmuş materiallar buna tam əsas verir.

Dərk etdiklərimizdən hansı ibrət dərsi almalıyıq? Bu gün tarixçi ondan, ilk növbədə, faktoloji axtarışlara deyil (bunlar özü-özlüyündə vacib olsa da), konkret nəticələr, məsləhətlər və tövsiyələr gözləyən müasirlərinə nə deməlidir?

Bizcə, tarixin verdiyi dərslərdən çıxara biləcəyimiz nəticələr bilavasitə bu gün baş verən hadisələrə aiddir. Artıq on yeddi ildir ki, Azərbaycan Ermənistan tərəfindən təhrik olunmamış təcavüzə məruz qalmışdır və millətlərarası münafişə tam miqyaslı müharibəyə çevrilmişdir.

Birincisi, təcavüzkar erməni terrorçuluğunun mənbəyi dərinidir, onun kökləri ən qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu kitabın birinci fəslində deyilənləri təkrar etmədən göstəririk ki, XIX və XX əsrin hüduqlarında terrorçuluq erməni xalqının ağılında, əhvali-ruhiyyəsində psixologiyasında, siyasətində, mədəniyyətində həlledici hakim rol oynamağa başladı. Terrorçu daşnaklar gənc nəslin milli müstəsnaqlıq ruhunda tərbiyə olunmasında xüsusilə irəli getmişdilər. Onlar "böyük" erməni xalqının xüsusi hüquqlara malik olduğunu, qeyri-erməni olan nə varsa, hamısına düşmən münasibət bəslənilməsini təsdiq və təlqin edirdilər.

Bu kompleksin mühüm tərkib hissəsi uşaqlıqdan azərbaycanlılara, türklərə, ümumiyyətlə, müsəlmanlara aid olan hər şeyə nifrət tərbiyə olunmasından ibarətdir. Ermənilər belə bir əqidədə tərbiyə olunurdular ki, hər bir azərbaycanlı (türk) vəhşidir, quldurdur, qatildir, əsrlər boyu "əzabkeş erməni xalqını" qırmış və məhv etmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə baxışlar, belə psixologiya erməni xalqının şüurunda dərin kök salmışdır: bu yoluxmadan ən çox ziyalılar əziyyət çəkmişlər, indi də çəkirlər.

Buna görə də ermənilərin "özü-özünə" tərbiyə olunacaqlarını, hər şeyi dərk edəcəklərini güman etmək sadələvhlik və qeyri-real olardı. Sağlam düşüncənin birdən-birə müxtəlif cərəyanların, ilk növbədə "Daşnaksütyun" rəhbərlərinin son yüz ildə beyinlərə yeritdikləri insanlığa nifrət ideologiyasının üstələyəcəyinə də belə bağlamaq xülyadır.

Uzun illər boyu beyinlərdə yuva salmış emosiyalarla dəstəklənən və qızıqsdırılan stereotipləri sındırıb dağıtmaq oluqca çətindir. Rusiyanın görkəmli parlament xadimlərindən biri - Rmazan Abdulatipov bu barədə yazır: "Əgər bu gün hər hansı bir erməni lideri desə ki, azərbaycanlılar bizim düşmənimiz deyil, dostumuzdur, ola bilsin ki, sabah onu məhv edərlər. Nə üçün? Çünki milli prinsipləri ali səviyyəyə yüksəltilmişlər, kütləvi psixoz həddinə çatdırmışlar. Gizli qüvvə ehtiyatı öz xalqını müharibə və intiqam bayrağı altında çağıran liderin özünə qarşı fəaliyyət göstərməyə başlayır".

Xatırladaq ki, faşist ideologiyası ilə ələ alınmış almanlar üçüncü reyxin sarsıdıcı iflasını yaşamalılar. Onda bütün Almaniya viranəyə çevrilmişdi və uzun illər boyu parçalanıb bölünmüş, öz dövlətçiliyini itirmişdi. Bu sarsıntı təmizləmə (katarsis) rolunu oynadı və almanlara yaxın keçmişin xülyalarının iflasını dərk etmək və həqiqətin üzünə dik baxmaq imkanı verdi.

Bizcə, ermənilər hələ öz katarsislərini yaşamalılırdılar. Bu, belə də tez və asan olmayacaqdır. Terrorçuluq pası insanların qəlbini çürüdüb-yemiş, o, bütün məsələlərə dərinləndən işləmişdir, erməni millətinin bugünkü mövcudluğuna hopmuşdur, iliyinə-sümüyünə işləmişdir.

Odur ki, üzdənirəq "Qarabağ məsələsinin" asan və aşkar, aydın həlli yoxdur. Əsas mübarizə hələ qabaqdadır.

Bununla əlaqədar müasir dövrə dair bir "qiyamçı" fikri də söyləmək istərdik. İndi siyasətçilər və diplomatlar, yeri gəldi-gəlmədi, "yalnız siyasi yolla", "yalnız dinc, zor işlətməmək yolu ilə", "danışıqlar vasitəsilə" (buna qədər "dialoq", "kompromis" və i.a) ifadələrini hallandırirlər. Belə ki, bizim dərin inamımıza görə, üzdənirəq "Qarabağ məsələsi"nin sırf siyasi həlli mövcud deyildir, nə bu gün, nə də sabah bu məsələ ətrafında gedən danışıqlar konstruktiv olmayacaqdır. Bundan ötrü ilk əvvəl qüvvələr nisbəti dəyişilməlidir.

Fikrimizi izah edək. Erməni tərəfi yalnız gücü və yenə də gücü tanıyır. Erməni terrorçularının əxlaqı - "Daşnaksütyun"un əxlaqıdır. Onun məsləki yalan, xəyanət, qətl, böhtan, satqınlıqdır. Əgər sabah ermənilər danışıqlar stolu arxasına keçsələr, bu siyasi hiylədən başqa bir şey olmayacaqdır. Məqsəd vaxt qazanmaqdan və özünün "xoş məramı"nı nümayiş etdirməkdən ibarət olacaqdır.

Belə düşmənlə sərt mübarizədən qalib çıxmaq üçün biz güclü olmalıyıq, güclü olmalıyıq ki, düşmənin hər zərbəsinə sözdə deyil, gerçəklikdə iqiqat zərbə endirə bilək. Aydın dərk etməliyik ki, düşmən heç vaxt özü tərksilah olmayacaqdır. Heç vaxt öz iddialarından əl çəkməyəcəkdir. Onu yalnız qüvvə ilə, güc ilə buna vadar etmək olar.

Qarabağ münaqişəsinin təşkilində və şisirdilməsində ən qəddar rolu xarici ölkələrdəki erməni diasporu və "Daşnaksütyun"un müasir xarici ölkə mərkəzləri oynayır. Respublikada xarici diasporun rolunun və nüfuzunun güclənməsini Ermənistanın yüksək hakimiyyət eşalonunda bir sıra vəzifəli təyinatları sübut edir. Nəticədə bir çox başlıca vəzifələri xarici ölkələrdən çıxmış ermənilər tutdular.

Çoxdan vətənlə əlaqələrini itirmiş, onun hüduqlarından çox-çox uzaqlarda, özünəməxsus səngərdə öz təhlükəsizliyini təmin etmiş erməni milyonerləri öz maliyyə qüdrətlərinə və Qərbin köməyinə arxalanaraq, bu gün növbəti siyasi oyun oynamaq istəyirlər. Onların şüarları və şovinst çağırışları ilə yolundan azmış piyadaların rolunu isə sadə ermənilər oynayırdılar.

Bu gün Azərbaycanın cəlb olunduğu elan olunmamış müharibədə erməni diasporundan olan terrorçular xüsusi fəallıq göstərirlər. Belə ki, 15 mart 1992-ci il tarixli "Moskovskiye novosti" qəzetində müxbir İosif Verdiyana öz həmsöhbətinin - iki il bundan qabaq "turist" kimi Livandan gəlmiş məşhur terrorçu Vazgen Sislyanın fikrini nümunə gətirir. V.Sislyan Parisin Usman məhəlləsində törədilən terrorçu aktda (sentyabr, 1991-ci il), 60 nəfər girovla nəticələnən Budapeşt hadisələri (dekabr 1991-ci il), Türkiyə səfiri Bədrəddin Günabəşaya qəsd edilməsində iştirak etməsi ilə məşhurlaşmışdı. ASALA-nın (gizli erməni azadlıq ordusu) bu üzvü erməni terrorçularının Xocalıda törətdikləri qırğına da qanlı "pəyını" vermişdir. Erməni terrorçuları öz fəaliyyət dairələrini Qarabağla məhdudlaşdırmırdılar. Belə ki, onlar 1991-ci ildə Moskva-Bakı qatarında, Tibilisi-Bakı avtobusunda terror aktları törətmişdilər. 1991-ci ilin aprelində günün günorta çağında Rostovda SSRİ DİN-in daxili qoşunlar idarəsinin rəis müavini, bu vaxta qədər Qarabağda xidmət keçmiş polkovnik Blaxotin avtomat atəşi ilə qətlə yetirilmişdir. Onun qatilləri - erməni terrorçuları Rostovda "Amaras" xeyriyyə cəmiyyətinin ezamiyyə vərəqəsi ilə gəlmişdilər, bundan əvvəl Yerevanda ətraflı təlimat almışdılar. Onlar DQMV-də öz borcunu yerinə yetirən daxili qoşunların bir sıra zabitlərini ölüm cəzasına məhkum etmiş Dağlıq Qarabağ erməni milli ordusu qurultayının qərarını yerinə yetirmişdilər.

Bununla belə demək lazımdır ki, erməni siyasətçiləri tədricən də olsa, ayılırlar. Bu baxımdan "Daşnaksütyun"un Afina bürosunu təmsil edən lideri Qrayar Maruxyanın* Ermənistandan qovulması deyilənləri sübut edir. Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosiyan 29 iyun 1992-ci il tarixli televiziyaadakı çıxışında onu destruktiv fəaliyyətdə, nəyin bahasına olursa-olsun, hakimiyyəti ələ keçirməyə can atmaqda, siyasi sinizmdə Ermənistan parlamentində daşnak fraksiyası yaradan deputatları pulla ələ almağa səy göstərməkdə ittiham edirdi. EIF-in ("Daşnaksütyun"un Erməni İnkilabi Federasiyası) Rusiya DTK ilə əlaqədə olmasına dair ittihamlar irəli sürən prezident bildirdi ki, bu əlaqədar Qarabağ hərəkatı meydana çıxandan dərhal sonra yaranmışdır. Habelə, deyilmişdi ki, daşnakların partiyası qurumlarının xarici mənbələrdən maliyyələşdirilməsi, EIF-in xüsusi silahlı qüvvələrinin mövcudluğu, habelə Ermənistanda çıxan daşnak qəzetlərinin "dağıdıcı" fəaliyyəti yolverilməzdir.

Ermənistan prezidentinin çıxışında əlamətdar cəhət onun etirafıdır. O göstərdi: "Qarabağda lokal müharibə irimiyaşlı müharibəyə çevrilə bilər və bu halda müharibə, çətin ki, ermənilər üçün uğurlu nəticə kəsb etsin. Bununla yanaşı, müxalifət qüvvələri reallıqla və tarixi təcrübə ilə hesablaşmayaraq, respublikanı hərbi fitnəkarlığa cəlb etmək istəyirlər" ("İzvestiya", 1 iyun 1992-ci il).

Hər halda, tarixin dərsələrini xatırladılar! Amma nə vaxt? Azərbaycan milli ordusunun bölmələri hücumu keçəndə, yəni güc nümayiş etdiriləndə.

Lakin özündən müştəbeh olmağa dəyməz, Ermənistanın özündə və xarici ölkələrdə daşnakpərəst qüvvələr, təbii ki, döyüşsüz təslim olmayacaqlar. Onlar siyasi reallıqla hesablaşmayan münafiqəni daha da kəskinləşdirmək üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcəklər. Tam ayılmaq üçün hələ çox gözləmək lazım gələcək.

Ermənistandan alınan məlumatlar da daşnakların təslim olmağa hazırlaşmadıqlarını sübut edir. Belə ki, "Daşnaksütyun"un MK-nın üzvü V.Ovanesyan müdafiə və kədr siyasəti məsələlərində qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olacaq "Ermənistan milli müdafiə komitəsi" yaratmaq planını irəli sürdü. Bu komitələri, "ən qızğın və ardıcıl vətənpərvərlər kimi" onları - daşnaklar idarə etməli idilər ("Ayna", Bakı, 1992- 22 sentyabr). Bu gün həmin ideya prezident və Ermənistan parlamenti tərəfindən dəstəklənmir. Lakin bilmək olmaz! Artan iqtisadi çətinliklərin və hərbi uğursuzluqların nəticəsində müxalifət "qəti tədbirlər" şüarı

* Onu da əlavə edək ki, Ermənistanın xarici işlər naziri Raffi Ovanesyan istefa vermişdir. Xarici erməni diasporunun bu tipik nümayəndəsi son illərdə ifrat ekstremizm tərəfdarı olmuşdur və açıq-aşkar daşnakların mənafeyi baxımından fəaliyyət göstərmişdir.

altında hökumətdən narazılıqdan istifadə edə bilər. Bu da iki respublikanın hərbi qarşılıqlarını daha da gərginləşdirir. Əlbəttə, bu, hadisələrin mümkün inkişafının variantlarından biridir, lakin digər variantlarında da "Daşnaksütyun" Ermənistanın siyasi həyatında birinci skripka rolunu oynamaq cəhdlərindən əl çəkməyəcəkdir.

Elə buna görə də heç bir danışıqdan, vasitəçilikdən və sülh konfranslarından boyun qaçırmadan, belə bir fikirdən bərk-bərk yapışmaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağın taleyi pardaqlanmış stollar arxasında həll olunmayacaqdır və buna həmişə hazır olmaq lazımdır.

Biz, nəyin bahasına olursa-olsun, güclü olmalıyıq. Üzdənirəq "Qarabağ məsələsi"nin özü-özünə yoluna qoyulacağına bel bağlamaq lüzumsuzdur.

İkincisi, hər bir müharibədə müttəfiqlərin olması zəruridir. Bu gün Qarabağ həqiqətləri müxtəlif millətlərdən olan insanların şüuruna daha dərinə nüfuz edir. "Əzabkeş erməni xalqı" barədə mif dağılmaqdadır. Bizim müttəfiqlərimizin sayı durmadan artacaqdır. Bu, qanunauyğun prosesdir. Doğrudur, erməni lobbisi Moskvada və Vaşinqtonda hələ güclüdür, lakin orada geniş və nüfuzlu müsəlman dünyasının fikri ilə hesablaşmağa məcburdurlar. Bu proses getdikcə güclənəcəkdir.

Qarabağ probleminin pozitiv həlli üçün Rusiya ilə qarşılıqlı münasibətlər çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, bu münasibətlər hələ lazımi səviyyədə deyildir. Lakin, bircə, Rusiyada ermənilərə rəğbət azalmaqdadır və ictimai fikrin onlara hüsn-rəğbəti gülüş və kinayə ilə əvəz olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, uzunmüddətli iqtisadi, siyasi və strateji mənafeələr, bircə, yaxın vaxtlarda Rusiya ilə Azərbaycanın yaxınlaşmasına gətirib çıxarmalıdır.

Rusiyanın hakim dairələrinin ermənipərəstliyi Yeltsin komandasının təmsalında subyektiv səbəblərdən çox obyektiv səbəblərlə izah olunur. Xatırlayaq ki, Yeltsin hakimiyyətə doğru üzdənirəq "regionlararası qrupun" sıralarında addımlayırdı. Bu qrup Staravoytova, Bonner-Əlixanyan akademik Saxarovun adı ilə pərdələnərək fəallıq göstərirdilər; "demokratlar"ın həmin qrupuna Qdlyan, Aqanbekyan, Şahnazarov, Ambarsumyan və erməni diasporunun digər nümayəndələri qoşulmuşdular. Yaxın keçmişin bu ətaləti, ümumiyyətlə, Rusiya hökumətinin və xüsusilə üzdənirəq "demokratik" mətbuatın və televiziyanın ermənipərəst mövqeyi etibarsız, keçici, müvəqqəti məqamlara - şəxsi rəğbətə, əlaqələrə, erməni lobbisinin fəallığına əsaslanır. Elə buna görə də belə istiqamət öz mahiyyəti etibarilə davamlı deyildir, daim fəaliyyət göstərən geosiyasi amillər əks istiqamətdə - Azərbaycanla yaxınlaşmanın xeyrinə işləyir. Bu amillər Şərq və Qərb, Avropa və Asiya arasında təbii körpü olan Azərbaycanın strateji mövqeyinə aiddir. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, müsəlman aləminə mənsubiyyəti, xarici müsəlman ölkələri ilə möhkəmlənən əlaqələri də bu amillərdəndir.

Unutmayaq ki, MDB-də beş Orta Asiya müsəlman respublikası və Rusiyanın özündə on minlərlə türkdilli müsəlman yaşayır (Tataristanda, Başqırdıstanda və s.).

Əhəmiyyətli məqamlardan biri də Azərbaycanın beynəlmiləli əməkdaşlığıdır, respublikada rusdilli əhəlinin mövcudluğudur. O, öz ictimai təşkilatının təmsilində ("Sodrujestvo" və s.) Azərbaycan xalqının ədalətli mübarizəsində fəal iştirak edir və öz tələblərini xalqımızın tələbindən ayırmır. Ermənilər isə, bütün digər xalqların nümayəndələrini sıxışdırmış və qovmuşdur, bununla da ölkəni monomilliyətə çevirmişlər.

Beləliklə, yeni müttəfiqlər qazanılması yaxın və uzaq xarici ölkələr arasında mehriban qonşuluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi baxımından şərait əlverişli təsir bağışlayır. Lakin müttəfiqlərin bizim əvəzimizə vuruşacağını və bizə yalnız rəğbət və ədalət hissində görə kömək edəcəyini düşünmək sadəlövhlik olardı. Ümumiyyətlə, böyük siyasətdə belə bir prinsip mövcuddur: güclü tərəfdə həvəsli kömək göstərirlər, tərəfdə nə qədər güclüdürsə, həvəs də bir o qədər güclü olur. Ona görə də biz nə qədər güclü olsaq, işguzar və siyasi dünyada da bizim müttəfiqlərimiz, hüsn-rəğbət bəsləyənlərimiz, faydalı tərəfdəşlərimiz, siyasi həmfikirlərimiz də bir o qədər çox olacaqdır. Lakin müttəfiq qazanmaq üçün diplomatik sahədə çox və qətiyyətlə işləmək lazımdır. Bunu özbaşına buraxmaq olmaz və həmin istiqamətdə görüləsi işlər hələ çoxdur.

Üçüncüsü. Ötən ilin 90-cı illərindən başlayaraq, yüz il ərzində erməni terrorçularının silahı ictimai fikir və mətbuatın rəğbəti olmuşdur. Bu günə kimi erməni tərəfi bu amillərdən məhsuldar şəkildə faydalanmışdır. İnformasiya sahəsində ciddi dönüşə nail olmaq zəruridir və düşməni onun silahı ilə vurmaq lazımdır. Son vaxtlara qədər erməni terrorçularının ardıcıl ifşa olunmasına lazımı diqqət verməmişik, "həqiqətin öz-özünə yol açacağına" daha çox bel bağlamışıq. Biz bu sahədə kifayət qədər fəallıq göstərməmişik. Bu səbəbdən də ermənilər Azərbaycan ətrafında informasiya blokadası yaratmağa müvəffəq ola bilmişlər* və dünya ictimaiyyətinə çaşdırmış və aldatmışlar. İndi, bu mühasirənin yarıldığı bir vaxtda, söylərimizi ikiqat, üçqat artırmalıyıq, bu sahəyə vəsait ayırmağı

* Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə həqiqəti söyləmək istəyən bir çox vicdanlı jurnalistlər də informasiya blokadası ilə qarşılaşmışlar. Bununla əlaqədar, "Sonu görünməyən yol" adlı очерkin müəllifi Georgi Rojnov yazırdı: "İki aydan çox keçib. Amma mən bu günə kimi Azərbaycana və Ermənistanı səfərim barədə bir sətir belə çap edə bilməmişəm. Moskvanın bir qəzeti, bir jurnalı mənə öz səhifələrində yer vermək istəməirdi. Nə üçün? İlahi çox asandır: mənim danışdığım həqiqət aydan-aya dinləyicilərin və oxucuların beyninə yeridilən həqiqətə heç oxşamırdı".

əsirgəməməliyin. Biz informasiya sahəsində qəti dönüş yaratmalı və dünya ictimaiyyətinin nəzərində erməni terrorçularının əməllərini ifşa etməliyin.

Bu gün mətbuatı və televiziyanı ədalətli olaraq, dördüncü hakimiyyət adlandırırırlar (qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətləri ilə yanaşı). Ona görə də düşməni onun əlverişli "imic"indən məhrum etmək, onun maskasını cırmaq və onun əsl simasını göstərmək - bunlar təxirasalınmaz və üstünlük kəsb edən vəzifələrdir. Əgər həmin vəzifəni yaxın vaxtlarda həll etmək bizə nəsib olsa, düşməni indiyə kimi istər xarici ölkələrdə, istərsə də sabiq İttifaqın, indiki MDB respublikalarında ictimai fikri aldatmaq vasitəsi kimi, "mənəvi örtük"dən məhrum olacaqdır.

Ümidvarıq ki, oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitab erməni terrorçularının insanlıqdan uzaq, vəhşi simasının ifşasına müəyyən töhfə olacaqdır və son nəticədə ümumi məqsədə azad, güclü, vahid Azərbaycanın həqiqi suverenliyinin və milli müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə nail olmağa xidmət edəcəkdir.

ERMƏNİ TERROR TƏŞKİLATLARI

"Erməni gizli azadlıq ordusu" (ASOA): 1975-ci ildə Beyrutda yaradılıb. Mənzil-qərargahı Dəməşqdə yerləşir. Fələstin bazalarında hazırlıq keçən mindən artıq döyüşçüsü vardır. Təşkilat fəaliyyətinin ilk 6 ilində dünyanın müxtəlif ölkələrində 19 türk diplomatının ölümünə səbəb olan terror aktları keçirib.

"Geqan": 2001-ci ilin fevralında ASALA tərəfindən yaradılmışdır. Məqsəd-Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ərazilərində türk mənşəli siyasi lider, diplomat və biznesmenlərinə qarşı terror aktlarının keçirilməsidir.

"Erməni azadlıq hərəkəti" (AOD): 1991-ci ildə Fransada yaradılmışdır. Terror fəaliyyətini ASALA ilə sıx əlaqədə həyata keçirir.

"Erməni azadlıq cəbhəsi": 1979-cu ildə yaradılan bu terror təşkilatı ASALA-nın tərkib hissəsi sayılır. Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə terrorçular hazırlayır.

"Orli qrupu": 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılıb. Təşkilat 1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktı həyata keçirib.

"Erməni soyqırımı ədalət komandosları": 1972-ci ildə Vyanada "Daşnaksütyun" partiyasının qurultayı zamanı yaradılıb. "Erməni soyqırımı ədalət komandosları"nın məqsədi erməni əsilli gənc Livan vətəndaşlarını hərbi birləşmələrdə cəmləşdirmək, türklərə və azərbaycanlılara qarşı qanlı terror aksiyaları təşkil etməkdir.

"Erməni birliyi": 1988-ci ildə Moskvada yaradılmışdır. "ASALA" ilə sıx əlaqələri vardır, keçmiş sovet məkanında terrorçuların fəaliyyəti üçün onları saxta

sənədlərdə təmin edir. Dağlıq Qarabağa silah və muzzdluların ötürülməsində iştirak edir.

"Demokratik cəbhə": ABŞ, Kanada və Qərbi Avropada fəaliyyət göstərir. Başlıca məqsədi türk dövlətinin parçalanmasıdır.

"Arostol": 2001-ci il aprel ayının 29-da əsasən Ermənistan, Suriya və Livan vətəndaşlarından ibarət olan Ermənistan Müdafiə Birliyi tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terror aktları həyata keçirməkdir.

"Ermənistanın azadlığı uğrunda erməni gizli ordusu" (ASALA): 1975-ci ilin yanvarında yaradılan təşkilatın qərargahı Beyrutda yerləşirdi. Təşkilatın məqsədi Şərqi Türkiyə, Şimalı İran, Azərbaycanın Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ əraziləri üzərində "Böyük Ermənistan" qurmaqdır.

ASALA-nın lideri Akop Akopyan olmuşdur. Afında 1980-ci ildə qətlə yetirilmiş Türkiyə səfirinin ölümünə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş A.Akopyan 1980-ci il avqustun 1-də "Nyu-York Tayms" qəzetinə verdiyi müsahibədə bildirmişdir: "Bizim düşmənimiz türk rejimi, NATO və bizlə əməkdaşlıq etməyən ermənilərdir".

Beyrut şəhərində 1993-cü il avqustun 28-də açıqlanan bəyanatında ASALA "Pantürkist neft borusu" (Bakı-Tiflis-Ceyhan) ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcəyini bildirmişdir.

ASALA beynəlxalq terrorçu təşkilatlarla sıx əlaqələr yaratmışdır.

ASALA yarandığı gündən Fələstin terrorçuluq təşkilatlarının, xüsusən FƏTH, PFLP, DFLB və Səlim Əbu Salemin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərib.

ASALA operativ hazırlıq, habelə infrastruktur quruculuğu və təlimlərlə məşğul olub. ASALA üzvləri Suriyada, Livanda və Cənubi Yəmən Respublikasında terrorçular hazırlamaq üçün düşərgələrdə təlim keçib, silah və saxta sənədlər alıblar.

ASALA həmçinin öz fəaliyyətinin maliyyələşdirməkdən ötrü qaçaqmalçılıq və narkotik maddələr daşınması sahəsində Fələstin təşkilatları ilə əməkdaşlıq edib. 1982-ci ildə İsveçrə polisi ermənilər və fələstinlərin daxil olduğu narkotik alverçilərin şəbəkəsini aşkarlayıb.

Bir sıra illər ərzində ASALA və Fələstin terror təşkilatlarının əməkdaşları arasında maddi-texniki dəstək, hətta əməkdaşlıq müşahidə edilib:

a) 1980-ci ilin dekabrında ASALA Bəhreyyədə "KİM və QALF EYR" firmasının ofisində terror aktı törədib. Aksiya o zaman "İşğal olunmuş torpaqların oğulları" kimi məşhur olan Əbu İbrahim fraksiyası tərəfindən törədilmişdir.

b) 1980-ci il noyabrın 25-də Parisdə turist agentliyinin sahibləri Dyakovlar yəhudi ailəsi 7,65 kalibrli tapança ilə güllələnmişdir. Eyni silah Parisdə 1980-ci il sentyabrın 26-da Türkiyə səfirliyinin mətbuat attaşesinin həyatına sui-

qəsdə istifadə olunmuşdu. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb. Dyakovlar ailəsinin qətl şahidlər tərəfindən "Şərq istiqaməti" kimi təsvir edildiyinə baxmayaraq, bu, ASALA-nın Fələstin təşkilatları ilə əməkdaşlığının sübut edən bariz misəldir.

Xəbər verildiyinə görə, 1980-ci ilin oktyabrında Parisdə Kopernik küçəsində sınaqda Əbu Səlim Salem fraksiyası tərəfindən törədilmiş terror aktında istifadə olunan partladıcı, bundan bir ay qabaq Cenevrədə (sentyabr 1980-ci il) həbs olunmuş iki erməni terrorçusunda aşkarlanmış partladıcı maddə ilə eynidir. Hər iki halda partladıcı bir mənbədən alınmışdır.

ç) ASALA 1982-ci ilin avqustunda Parisdə "Hilbert" restoranında terror aktının iştirakçıları üçün operativ infrastruktura (təhlükəsiz mənzillər) təşkil etmişdir.

d) 1986-cı ildə Parisdə törədilən terror aktları özünü "Yaxın Şərqdə saxlanılanlarla həmrəylik Komitəsi" adlandıran təşkilat tərəfindən həyata keçirilib. Onlar bir neçə terrorçu təşkilatlar - Hizbullah, FARL, ASALA və Əbu Səlim Salem fraksiyası tərəfindən dəstəklənib. Təşkilat Fransada həbs olunmuş üç nəfərin - Narbyanın (ASALA-nın fəalı), Corc İbrahim Abdulla (FARL) və Anis Nakatın (Hizbullahın əlaqələndiricisi) azadlığa buraxılmasını tələb etmişdilər.

1983-cü ildə, ASALA Beyrutda öz bazalarını tərk etdikdən sonra o, Əbu Nidal təşkilatı ilə yaxınlaşmış. Bir çox illər boyu ASALA Livanın Bekaa vadisində Əbu Nidal fəalları ilə əlaqədə olmuş və əməkdaşlıq etmişdir. Orada hər iki təşkilatın təlim bazası var idi. Həmçinin məlumdur ki, Mar İliyasda Əbu Nidalın qərargahının üzvü ASALA-nın tövsiyə etdiyi zabiti olmuşdu.

1987-ci ildə mətbuatda ASALA və Livanda Hizbullahın üzvü İmad Muqxanyan arasında əlaqələr haqqında məlumatlar yayılmışdı. ASALA-nın Hizbullahla əlaqələrinin mötəbər olmadığına baxmayaraq, İranın rəhbərliyi altında belə bir əlaqənin həqiqətən mövcudluğu tamamilə əsaslı sayılır.

2001-ci il mayın 23-də Təl-əvivin bir neçə kilometrliyində İsrail HHM qüvvələri, bəzi məlumatlara görə, Hizbullahla mənsub olan Livan təyyarəsini vurmuşdu. Təyyarəni terrorçu-kamikadze kimi ixtisaslaşmış Stefan Ohanes Nikolyan idarə edirdi. O, İsrail paytaxtının yaxınlığında yerləşən yaşayış məntəqələrindən birini məhv etməyə cəhd göstərmişdir.

ASALA və onun xarici terrorçu təşkilatlarla əlaqəsi öz başlanğıcını bu təşkilatın kosmopolit ideologiyasından və "Beynəlxalq inqilabın" bir hissəsi olmaq arzusundan irəli gəlir.

ASALA-nın F.L.N.S., İRO, Fransada ifrat sağ qruplarla, Qırmızı briqadalar, Kürd Fəhlə Partiyası və s. arasında əlaqələri haqqında da məlumatlar yetərincədir.

ASALA Yaponiyanın Qırmızı Ordusu ilə də əməkdaşlıq edib. Bu əlaqələrdə, güman edilir ki, Cakartada və Romada terror aktlarına görə məsuliyyəti

öz üzərinə götürən antiimperialist Qırmızı briqadalar adını gizlədən Yaponiyanın Qırmızı Ordusu, ASALA və ola bilsin, digər təşkilatlar da vardır.

Livanda ASALA-nın Qırmızı Ordu ilə əlaqələrinə qədər, məlumdur ki, Yaponiyanın Qırmızı Ordusunun terrorçular hazırlığı üzrə düşərgələri ASALA-nın düşərgələri ilə qonşuluqda olub. Hər iki təşkilat Suriya kəşfiyyat tərəfindən uzlaşdırılırdı.

Həmçinin qeyd etmək maraqlıdır ki, Monte Melkonyan 15 yaşı olanda bir il Tehrandə yaşayıb. O, yapon dilində danışır və ASALA-nın və Bekaada Yapon Qırmızı Ordusunun adamları arasında mütərcim kimi istifadə edilirdi.

1983-cü ildə Beyrutu tərk etdikdən sonra ASALA özünə radikal İran, Suriya və Liviya kimi yeni partnyorlar - hamilər tapıb.

ASALA-nın iranlılarla əlaqələri İranda və Livanın Bekaa vadisində infrastruktur və üzvlər hesabına dəstəklənirdi. İran ASALA-nı silahla təchiz edir, maliyyələşdirir və təlim keçirdi. Məlumatlara görə, erməni fəalları İranda təlim keçirdilər.

ASALA-nın iranlılarla terror aktlarının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində əməliyyat əməkdaşlığı barədə məlumatlar vardır. Lakin 1983-cü ilin avqustunda ASALA Tehrandə bir neçə fransız obyektərini partlatmışdı. Belə əməliyyatları İran təhlükəsizlik qüvvələrinin xəbəri və razılığı olmadan həyata keçirmək mümkün deyildi.

Suriya ASALA-nı, həmçinin Livanda onun himayəsi altında fəaliyyət göstərən digər təşkilatları dəstəkləyir və hesab edir ki, terrorizm öz məqsədlərinə çatmaq üçün legitim alətdir.

Bekaada ASALA-nın fəaliyyəti Suriya kəşfiyyatı tərəfindən əlaqələndirilir, həmçinin təşkilatların əməliyyatlarına nəzarət edir.

Son illər Suriyaya qarşı beynəlxalq təzyiqlərin güclənməsi ilə əlaqədar Dəməşq terrorçu təşkilatların fəaliyyətinə özünün müdaxiləsini gizlətməyə cəhd göstərir və ASALA-nın fəaliyyətinə də ciddi nəzarət qoyur.

Liviyanın lideri Kaddafi beynəlxalq terrorizmin rəhbəri kimi məşhurdur. O, ASALA-nı pulla, silahla təchiz edir, onun fəallarının bilavasitə və beynəlxalq təşkilatlarla və Əbu Nidalla əməkdaşlıq yolu ilə təlim keçmələrinə yardım göstərir.

ASALA üzvlərinin həmçinin Liviyada olmaları və təşkilatın Liviya kəşfiyyatı arasında əlaqələri haqqında məlumat verilir (1988).

ERMƏNİ TERRORÇULARININ FƏALİYYƏTİNİN XRONOLOJİ İCMALI (1973-1987-ci illər)

27 yanvar 1973-cü il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Santa Barbara, Kaliforniya: 78 yaşlı mühacir Qurgen Yanıkyan Los-Ancelesdə Türkiyənin baş konsulu Mehmet Baydarı və konsul Bahadur Demiri qətlə yetirib; Qətl Santa Barbarada "Bilamor" hotelində həyata keçirilib. Bu qətl bu günə qədər davam edən erməni terrorizm zəncirinin ilk həlqəsi idi.

27 yanvar 1973-cü il

Fransa, Paris: Türkiyə konsulluğunun və Türkiyənin avianəqliyyat binaları qarşısında bir-birinin ardınca iki bomba partladılıb. Xəsarət alan olmasa da binaya xeyli ziyan dəyib. Məsuliyyəti heç kim öz üzərinə götürməsə də, asiyyə orqanlarının fikrincə, cinayət erməni qrupu tərəfindən törədilib.

26 oktyabr 1973-cü il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Nyu-York: Türkiyənin informasiya xidməti Baş konsula ünvanlanmış, içərisində bomba və məktub olan bağlama alıb. Bağlama 1973-cü ilin yanvarında Kaliforniya ştatının Santa Barbara şəhərində qətl törədilmiş şəxsin adı ilə adlandırılan "Yanıkyan dəstəsi"ndən göndərilib. Bomba polis tərəfindən zərərsizləşdirilib.

20 yanvar 1975-ci il

Livan, Beyrut: 1978-ci ilin mətbuat konfransının gedişində Ermənistanın adından çıxış edən ASALA nümayəndəsi bildirmişdir ki, onun qrupunun birinci əməliyyatı məhz 1975-ci il yanvarın 20-də olub. O zaman Ümumdünya Kilsə Birliyinin Beyrut təşkilatının binası partladılmışdı.

7 yanvar 1975-ci il

Livan, Beyrut: Türkiyənin İnformasiya Agentliyi və Turizm Bürosunun binasına bomba qoyulub. Bombanı zərərsizləşdirən zaman Livan polisi yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti dustaqlıqda olan Qurgen Yanıkyanın qrupu ASALA öz üzərinə götürüb.

20 fevral 1975-ci il

Livan, Beyrut: Beyrutda Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının binası qarşısında bir kiloqramlıq bomba partladılıb. Nəticədə xeyli dağıntı baş verib. Partlayışa görə məsuliyyəti dustaq Qurgen Yanıkyanın qrupu ASALA öz üzərinə götürüb.

22 oktyabr 1975-ci il

Avstriya, Vyana: Üç silahlı cani Vyana Türkiyə səfirliyinə soxularaq Türkiyənin səfiri Tunalicili öldürmüşdür. Gizlənməyə nail olmuş banditlər İsraildə,

Böyük Britaniya və Macarıstanda istehsal edilən avtomat silahla silahlanmışlar. Törədilmiş cinayətə görə məsuliyyəti Ermənistanın Müzəffər Ordusu adlandırılan qrup öz üzərinə götürüb.

14 oktyabr 1975-ci il

Fransa, Paris: Fransada Türkiyənin səfiri İsmayıl Erez səfirliyin yaxınlığında şəxsi avtomobilində öldürülüb. Hücüm zamanı səfirin sürücüsü Talin Ener də qətlə yetirilib. Əvvəlcə məsuliyyəti "Erməni xalqının soyqırımına görə qisasçı desant dəstəsi" öz üzərinə almış, lakin sonradan naməlum şəxs Frans press agentliyinə zəng vuraraq bəyan etmişdir ki, qətli Ermənistanın azadlığı uğrunda Erməni Gizli Ordusu - ASALA həyata keçirib.

28 oktyabr 1975-ci il

Livan, Beyrut: Beyrutda Türkiyənin səfirliyi raket zərbəsinə məruz qalmış və bina xeyli dağılmışdı. Buna görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

16 fevral 1976-cı il

Livan, Beyrut: Beyrutda Türkiyə səfirliyinin birinci katibi Oqtay Sirit Xəmra Stritin qəbul otağında oturarkən terrorçu tərəfindən qətlə yetirilib. Cinayətkar gizlənməyə nail olub. ASALA hücumu görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

17 may 1976-cı il

Almaniya Federativ Respublikası, Frankfurt, Essen, Köln: Üç alman şəhərində Türkiyə konsulluqlarında baş vermiş partlayışlar xeyli dağıntılar törədib. Heç bir qrup məsuliyyəti öz üzərinə götürməyib. Lakin anonim telefon zəngi cinayət törədənlərin erməni olduğunu xəbər verib.

28 may 1976-cı il

İsveçrə, Sürix: Əmək məsələləri üzrə türk attaşesinin yerləşdiyi Türkiyənin "Qrantlar" Bankı İsveçrə filialının binasında iki bomba partladılması nəticəsində dağıdılıb. Turizm üzrə Türkiyə bürosunun müəssisəsinə qoyulmuş üçüncü bomba partlayışa qədər zərərləşdirilib. Partlayışa görə heç bir qrup məsuliyyəti öz üzərinə götürməsə də, hüquq-mühafizə orqanları əmindirlər ki, burada "Erməni xalqının soyqırımına görə ədalət qrupu" - CSAQ adlanan erməni terrorçu təşkilatının əli vardır.

2 mart 1977-ci il

Livan, Beyrut: Güclü partlayış nəticəsində Türkiyənin hərbi attaşesi Nahid Qarakay və inzibati-təsərrüfat məsələləri üzrə attaşə İlham Özbabakana mənsub olan avtomobillər sıradan çıxarılib. Partlayışlara görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

14 mart 1977-ci il

Fransa, Paris: Parisdə turizm üzrə Türkiyə bürosunun binasında partlayış törədilib. Nəticədə qarçıçı yüngül yaralanıb. Hücuma görə məsuliyyəti iki müxtəlif erməni qrupu öz üzərinə götürüb;

a)"Yeni Erməni Müqaviməti",

b)"Gənclərin çıxışları qrupu"

29 may 1977-ci il

Türkiyə, İstanbul: İstanbulun Yaşıçay aeroportunda güclü bomba partladılıb. Nəticədə 5 nəfər həlak olub, 42 nəfər yaralanıb (onlardan biri ABŞ vətəndaşdır). Elə həmin gün İstanbulun Sirkəs vağzalında bomba partladılıb. 1 nəfər həlak olub, 10 nəfər yaralanıb. Vağzalın binası güclü zərər çəkib. Afınada Frans press agentliyinə "28 may erməni təşkilatı" adlanan qrup adından anonim zənglər edilib. Təşkilat partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

6 iyun 1977-ci il

İsveçrə, Sürix: Güclü partlayış nəticəsində türk Hüseyin Bülbülə məxsus mağaza partladılıb. Bu aksiyaya görə heç bir qrup məsuliyyəti öz üzərinə götürməsə də, ehtimal olunur ki, bu erməni terrorçularının işidir.

9 iyul 1977-ci il

İtaliya, Vatikan: Roma Papasının xidmət etdiyi Kafedral Kilsədə Türkiyənin səfiri Taha Kərim özünün iqamətgahı qarşısında iki terrorçu tərəfindən öldürülüb. "Erməni xalqının soyqırımına görə ədalət" qrupu (CSAQ) Beyrutda informasiya agentliyinə zəng edərək hücuma görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

4 oktyabr 1977-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Amerikalı yəhudi, Kaliforniya Universitetində (Los-Anceles) Türkiyə tarixi ilə məşğul olan professor Standord Şounun evi qarşısında bomba partladılıb. Heç kəs ziyan çəkməsə də bina dağıdılıb. Yunayted Press İnterneşnlə (YPI) anonim telefon zəngləri xəbər verib ki, partlayışı "28 may erməni qrupu" törədib.

2 yanvar 1978-ci il

Belçika, Brüssel: Bomba partlaması nəticəsində Türkiyənin bank xidməti dağıdılıb. Hücuma görə məsuliyyəti "Yeni Erməni Müqaviməti" adlanan erməni terrorçu qrupu öz üzərinə götürüb.

2 iyun 1978-ci il

İspaniya, Madrid: Avtomat silahlarla silahlanmış üç terrorçu Türkiyənin səfiri Zəki Küneralpın maşınına hücum edib. Səfirin həyat yoldaşı Nekla Küneralp da həlak olub. Milliyyətçə ispan olan sürücü Antonio Torres yaralanıb və xəstəxanada əməliyyat zamanı keçinib. İyunun 3-də anonim şəxs telefonla zəng edərək bildirib ki, hücuma görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb. Sonra bunu CSAQ təsdiq edib.

2 dekabr 1978-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Türkiyənin konsulluğu qarşısında partlayış baş verib. Bu, xeyli dağıntı törədib. Aksiyaya görə məsuliyyəti "Yeni Erməni Müqaviməti" qrupu öz üzərinə götürüb.

2 dekabr 1978-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının binasında partlayış olub. Məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

8 iyul 1979-cu il

Fransa, Paris: Fransa paytaxtında Türkiyə müəssisələrindən dördündə partlayış törədilib:

1. Birinci bomba Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının binasında,
2. İkinci bomba Əmək məsələləri üzrə attaşenin binasında,
3. Üçüncü bomba Turizm üzrə Türkiyə bürosunun binasında partladılıb,
4. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının işi üzrə Türkiyə daimi nümayəndəliyinin binasına qoyulmuş dördüncü bomba partlayışa qədər polis tərəfindən zərərsizləşdirilib. Anonim zəng Frans press agentliyinə xəbər verib ki, partlayışa görə terrorçu CSAQ təşkilatı məsuliyyət daşıyır.

22 avqust 1979-cu il

İsveçrə, Cenevrə: Bomba Cenevrədə türk konsulu Niyazi Ədalın maşınına qoyulub. Konsul özü xəsarət almasa da iki digər maşına zərər dəyib və yerli sakinlərdən iki nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

27 avqust 1979-cu il

Almaniya Federativ Respublikası, Frankfurt: Partlayışlar nəticəsində Frankfurtda Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının binası dağıdılıb. Bir səmşişin xəsarət alıb. Hücuma görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

4 oktyabr 1979-cu il

Danimarka, Kopenhagen: Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının yaxınlığında kağız üçün sərbəst qoyulmuş bombanın partlayışı nəticəsində iki danimarkalı yaralanıb. Partlayış həmçinin xeyli dağıntı törədib. Hücuma görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

12 oktyabr 1979-cu il

Hollandiya, Haaqa: Türkiyə səfiri Özdəmir Benlerin 27 yaşlı oğlu Əhməd Benler öz maşınında öldürülüb. Delftdə Texniki Universitetin doktorantının qətli 10 şahidin gözü qarşısında baş verib. Cani aradan çıxıb. Hücuma görə məsuliyyəti iki terrorçu təşkilat CSAQ və ASALA öz üzərinə götürüb.

30 oktyabr 1979-cu il

İtaliya, Milan: Partlayış nəticəsində Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının binası xeyli dağıdılıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

8 noyabr 1979-cu il

İtaliya, Roma: Turizm üzrə attaşenin yerləşdiyi Türkiyə səfirliyinin binası partlayış nəticəsində güclü zərər çəkib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

18 noyabr 1979-cu il

Fransa, Paris: Parisin mərkəzində törədilən partlayışlar nəticəsində aviakompaniyaların üç binası dağıdılıb:

1. Türkiyə avtonəqliyyat kompaniyası;
2. Danimarkanın "KLM" avtonəqliyyat kompaniyası;
3. Almanyanın "lufthanz" avianəqliyyat kompaniyası.

Nəticədə iki fransız polisi yaralanıb. Hər üç hadisəyə görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

25 noyabr 1979-cu il

İspaniya, Madrid: Amerikanın Avtonəqliyyat Kompaniyasının və "Britaniya aviasiya xətləri" kompaniyasının binaları qarşısında partlayışlar olub. Bu partlayışlara görə məsuliyyəti öz üzərinə götürən ASALA bildirib ki, bu Türkiyəyə səfərə hazırlaşan Pol Con Pola xəbərdarlıqdır.

9 dekabr 1979-cu il

İtaliya, Roma: Romanın mərkəzində baş verən iki partlayış nəticəsində Amerikanın Avtonəqliyyat kompaniyası "Panam"ın, "Uorld Eyr Laync" "Britaniya aviasiya xətləri" və "Filippin aviasiya xətləri" kompaniyalarının binaları zədələnib, 9 adam yaralanıb. Bu partlayışa görə məsuliyyəti "Yeni Erməni Müqaviməti" öz üzərinə götürüb.

17 dekabr 1979-cu il

Britaniya Birləşmiş Krallığı, London: Türkiyə Avtonəqliyyat kompaniyasının London filialının qarşısında törədilən partlayış nəticəsində xeyli ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti "Ermənistanın azadlığı uğrunda cəbhə" adlanan qrup öz üzərinə götürüb.

22 dekabr 1979-cu il

Fransa, Paris: Türkiyə səfirliyində turizm üzrə attaşə Yılmaz Şolpan adamlarla dolu Şanz Elizdə (Yelisey Gölü) gəzərkən silahlı bandit tərəfindən qətlə yetirilib. Aksiyaya görə məsuliyyəti bir neçə qrup, o cümlədən ASALA, CSAQ və "Soyqırırma qarşı erməni yaraqlıları dəstəsi" öz üzərinə götürüblər.

22 dekabr 1979-cu il

Hollandiya, Amsterdam: Türkiyə Avtonəqliyyat kompaniyasının binası qarşısında törədilən partlayış nəticəsində xeyli dağıntılar baş verib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

23 dekabr 1979-cu il

İtaliya, Roma: Fransa Avtonəqliyyat kompaniyasının və Amerika Avtonəqliyyat kompaniyası Trans Uorld Eyr Layns-ın Roma filiallarının binaları

qarşısında törədilən 3 partlayış nəticəsində yaxınlıqdan keçən çoxlu adam yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürən ASALA bəyan edib ki, bombalar "Fransada yaşayan ermənilərə qarşı fransız hökumətinin repressiv çıxışlara cavab tədbiri" kimi qoyulub.

23 dekabr 1979-cu il

İtaliya, Roma: Romada Ümumdünya Kilsələr Şurası yanında qaçqınlar məsələsi üzrə mərkəzin binası qarşısında partlayış baş verib. Bu mərkəz Livandan gələn erməni qaçqınları üçün "yerboşaltma" məntəqəsi kimi istifadə olunurdu. Partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürən ASALA "erməni diasporunun" fəaliyyətini dayandırmaq haqqında İtaliya hökumətini xəbərdar etmişdi.

10 yanvar 1980-ci il

İran, Tehran: Türkiyə Avtonəqliyyat kompaniyasının binası qarşısında baş verən partlayış xeyli dağıntı törədib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

10 yanvar 1980-ci il

İspaniya, Madrid: Amerika "Trans Urold Eyr Layns" avionəqliyyat kompaniyasının, "Britaniya aviasiya xətləri" kompaniyası, habelə "Sui Eyr" və "Sabena" kompaniyalarının binaları qarşısında törədilmiş bir sıra partlayışlar çoxlu adamın yaralanmasına gətirib çıxarıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "Erməni xalqının soyqırımına görə ədalət qrupu" öz üzərinə götürüb.

2 fevral 1980-ci il

Belçika, Brüssel: Brüsselin mərkəzində Türkiyə Avtonəqliyyat Kompaniyasının və Sovet İttifaqının "Aeroflot" şirkətinin binaları qarşısında beş dəqiqə ərzində iki bomba partladılıb. "Yeni erməni müqaviməti qrupu"nun rəsmi məlumatında bəyan edilib ki, hər iki partlayış bu qrup tərəfindən yerinə yetirilib.

6 fevral 1980-ci il

İsveçrə, Bern: Berndə Türkiyə səfirliyinin binası qarşısında terrorçu öz avtomobilinə minən türk səfiri Doğan Türkmənə atəş açıb. Səfir yüngül yaralanıb. Maks Qılıncyan adlı qatil sonralar Marseldə yaxalanmış və istintaqın aparılması üçün İsveçrəyə qaytarılmışdır. İnsidentə görə məsuliyyəti CSAQ terrorçu təşkilatı öz üzərinə götürüb.

18 fevral 1980-ci il

İtaliya, Roma: iki partlayış nəticəsində üç avionəqliyyat kompaniyasının ("Suis Eyr", "El-Al" və Lufthanza") binalarına zərər dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb. Roma İnformasiya Agentliyinə edilən anonim telefon zəngi xəbər verib ki, aşağıdakı səbəblərə görə üç avtonəqliyyat kompaniyası hücum obyektinə çevrilib:

a) "Suns-Eyr" - İsveçrə hökumətinə xəbərdarlıq edilib ki, günahsız erməniləri həbsxanada saxlamasın.

b)"Lufthanza" - guya türk faşizmini dəstəkləyən alman hökumətini cəzalandırmaq.

v)"El-Al" - sionizm ilə əlaqəyə görə.

10 mart 1980-ci il

İspaniya, Roma: Roma Piatsa della Respublikada Türkiyə Avtonəqliyyat kompaniyasının və Turizm üzrə Türkiyə bürosunun binaları iki güclü partlayış obyektinə çevrilib. Güclü partlayış dalğası nəticəsində 2 italyalı həlak olub və 14 nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "Yeni erməni müqaviməti qrupu" öz üzərinə götürüb.

17 aprel 1980-ci il

İspaniya, Roma: Üç erməni terrorçu Papanın xidmət etdiyi Kafedral Kilsəsində Türkiyə səfirinə atəş açılıb. Səfir şəxsi məşinında özünün iqamətgahından gəlirmiş. O, yüngül yaralanıb. Sui-qəsd zamanı mühafizəçi və sürücü Taxisın Güvənci də yaralanıb. Hücuma görə məsuliyyəti CSAQ öz üzərinə götürüb.

19 may 1980-ci il

Fransa, Marsel: Türkiyənin Marseldəki konsulluğuna tullanmış raket aşkarlanıb və zərərsizləşdirilib. Məsuliyyəti ASALA və özlərini "Qara Aprel" adlandıran qrup öz üzərinə götürüblər.

31 iyul 1980-ci il

Yunanıstan, Afina: Afinada Türkiyə səfirliyinin idarəetmə məsələləri üzrə attəşə Qalib Osmanın və onun ailəsinin olduqları məşin erməni terrorçularının hücumuna məruz qalıb. Qalib və onun 14 yaşlı qızı Neslixan həlak olublar. Onun həyat yoldaşı Sevil və 16 yaşlı oğlu Kaon yaralanıblar. Qətlə görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

5 avqust 1980-ci il

Fransa, Lion: İki terrorçu Lionda Türkiyə konsulluğunun binasına soxulmuş və qarışıqdan konsulun yerini soruşub. Sonra onlar atəş açıblar. Nəticədə iki şahid həlak olub və bir neçə nəfər yaralanıb. Hücuma görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

11 avqust 1980-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Nyu-York: "İki saxta bomba" Nyu-Yorkda konsul hüququ olan Türkiyənin BMT nümayəndəliyinin binası qarşısına atılıb. "Bombalardan" birinə bağlanmış məktubda deyilir ki, bu aksiyada məqsəd "imperialist Türkiyə hökumətinin erməni xalqına qarşı törətdiyi cinayətləri yada salmaqdan ibarətdir". Məktubu "Erməni qrupu" imzalayıb.

26 sentyabr 1980-ci il

Fransa, Paris: Türkiyə səfirliyinin mətbuat məsələləri üzrə müşaviri Səlcuq Bakalbaş mənzinə girərkən iki dəfə atəş açılıb. Bakalbaş sağ qalsa da, sonralar

iflic olub. Hücuma görə məsuliyyəti ASALA və "Erməni gizli ordusu təşkilatı" adlanan qrup öz üzərinə götürüb.

3 oktyabr 1980-ci il

İsveçrə, Cenevrə: 2 erməni terrorçusu Cenevrədə mehmanxana nömrəsində bomba hazırlayarkən partlayış baş vermiş və onlar partlamışlar. İsveçrə polisi hər iki terrorçunu Kaliforniyanın Kanoza Parkından olan Süzi Mahserecyanı və Aleksandr Yenikomiçyanı həbs edib. Onların həbsi ASALA-nın yeni "filialının" - "3 oktyabr təşkilatı"nın yaradılmasına səbəb olub. Sonralar bütün dünyada İsveçrə müəssisələri bu təşkilatın hücumlarına məruz qalmışdır.

3 oktyabr 1980-ci il

İtaliya, Milan: Türkiyənin Avtonəqliyyat kompaniyasının binası qarşısında törədilən partlayış nəticəsində iki italyalı yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

3 oktyabr 1980-ci il

İspaniya, Madrid: Partlayış nəticəsində İtaliyanın "Al İtaliya" aviokompaniyasının binası dağıdılıb. 12 nəfər yaralanıb. "Ermənistanın azadlığı uğrunda gizli ordu" partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

3 oktyabr 1980-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: Los-Ancelesdə Türkiyənin konsulu Kamal Arkanın evinə yandırıcı maddə atılıb. Binaya azacıq ziyan dəyib. Anonim telefon zəngi aksiyanın ermənilərin naminə törədildiyini bildirib.

10 oktyabr 1980-ci il

Livan, Beyrut: Qərbi Beyrutda İsveçrənin müəssisəsi qarşısında partlayış törədilib. Bir neçə gündən sonra "3 oktyabr təşkilatı" qrupu partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb. İngiltərədə də İsveçrə müəssisələrində buna bənzər aksiyalar törədilib.

12 oktyabr 1980-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Nyu-York: Nyu-Yorkda Türkiyə mehmanxanası qarşısında qaçırılmış avtomobilə qoyulmuş bomba partladılıb. Partlayış nəticəsində 4 amerikalı həlak olub, qonşu binalara xeyli ziyan dəyib. CSAQ qrupu kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə zəng vuraraq partlayışın onlar tərəfindən törədildiyini bildirib.

12 oktyabr 1980-ci il

Böyük Britaniya Birləşmiş Krallığı, London: Türkiyənin turizm və informasiya bürosunun binası partlayış nəticəsində xəsərət alıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

12 oktyabr 1980-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: Hollivudda Amerika mənşəli türkün başçılıq etdiyi Səyyahlar Agentliyinin binası partladılıb. CSAQ terror təşkilatı partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

12 oktyabr 1980-ci il

Böyük Britaniya Birləşmiş Krallığı, London: Partlayış nəticəsində Londonun mərkəzindəki İsveçrənin ticarət kompleksi zədələnilib. Teleqraf agentliyinə edilən zənglərdən məlum olub ki, aksiya "3 oktyabr "təşkilatı"nın işidir.

13 oktyabr 1980-ci il

Fransa, Paris: Parisdə Turizm üzrə İsveçrə Bürosunun binası partlayış nəticəsində zərər çəkib. Partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" adlanan qrup öz üzərinə götürüb.

21 oktyabr 1980-ci il

İsveçrə, İnterleykn: Parisdən İnterleyknə gedən İsveçrə qatarında bomba partılıb. Asayışı mühafizə orqanlarının ehtimalına görə, bomba "3 oktyabr təşkilatı"nın üzvləri tərəfindən qoyulub.

3 noyabr 1980-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə İsveçrə Məhkəməsinin binasına partlayış nəticəsində güclü ziyan dəyib. İsveçrə hökuməti bildirib ki, partlayış ASALA-dan olan iki terrorçunun 1980-ci il oktyabrın 3-də həbs olunmuş Süzi Mahserecyan və Aleksandr Yenikomeçyanın işidir. Sonralar partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" öz boynuna alıb.

9 noyabr 1980-ci il

Fransa, Strasburq: Partlayış nəticəsində Strasburqda Türkiyə konsulluğunun binası güclü ziyan çəkib. Partlayışa görə məsuliyyəti "Kürd Fəhlə Partiyası" qrup ilə birgə ASALA öz üzərinə götürüb.

10 noyabr 1980-ci il

İtaliya, Roma: Romada İsveçrə avtonəqliyyat kompaniyası və İsveçrə Turizm Bürosu binalarının partladılması nəticəsində beş nəfər yaralanıb. Dərhal partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" öz boynuna alıb. Sonralar ASALA və "Kürd Fəhlə Partiyası"da eyni hərəkət edib.

19 noyabr 1980-ci il

İtaliya, Roma: Türkiyə səfirliyinin turizm üzrə bürosu və Türkiyə Avtonəqliyyat kompaniyası nümayəndələrinin yerləşdiyi binanın partladılması nəticəsində ciddi ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

25 noyabr 1980-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə partlayış nəticəsində Birləşmiş İsveçrə Bankı zərər çəkib və bir nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

5 dekabr 1980-ci il

Fransa, Marsel: Marseldə polis eksperti İsveçrə konsulluğuna qoyulmuş bombanı zərərsizləşdirib. Asayışın mühafizəsi orqanları hesab edirlər ki, bomba "3 oktyabr təşkilatı" tərəfindən qoyulub.

25 dekabr 1980-ci il

İsveçrə, Sürix: Partlayış nəticəsində Sürixin Kloten aeroportunda radiolokasiya qurğusunun nəzarət aparatı sıradan çıxarılıb. Aeroportun uçuş-eniş zolağına qoyulmuş ikinci bomba xüsusi ekspertlər dəstəsi tərəfindən zərərsizləşdirilib. Aksiya "3 oktyabr təşkilatı" tərəfindən törədilib.

29 dekabr 1980-ci il

İspaniya, Madrid: Madriddə "Suke Eyr" kompaniyasının binasında partlayışın səbəblərinin təhqiq olunmasında iştirak edən ispan reportyoru ciddi yaralanıb. O, öz qəzetinə məlumat verərkən zəng etdiyi telefon budkasının yaxınlığında ikinci bomba partlayıb. Hər iki partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

30 dekabr 1980-ci il

Livan, Beyrut: Beyrutda "Kredit - Suns" kompaniyasının binası partladılıb. Partlayışa məsuliyyəti "3 oktyabr təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

2 yanvar 1981-ci il

Livan, Beyrut: ASALA mətbuatda rəsmi xəbərlərlə çıxış edərək bütün dünyada İsveçrə diplomatlarına hücumlar edəcəyi barədə hədə-qorxu gəlib. Bu bəyanat guya İsveçrə həbsxanasında "Süzi end Aleks"ə, ASALA-dan olan iki terrorçuya qarşı pis münasibətə görə səsləndirilib. Yanvarın 4-də ASALA bəyan edib ki, isveçrəlilərin mənafeyinə cavab verməyən bütün tədbirləri 1981-ci il yanvarın 15-dək təxir salmağı qərara alıb.

14 yanvar 1981-ci il

Fransa, Paris: Parisdə Türkiyə səfirliyinin maliyyə müşaviri Əhməd Ərbəylinin maşınında partlayış törədilib. Ərbəylinin özü xəsarət almayıb. Lakin maşını tamamilə sıradan çıxıb. Qonşu binalara da ciddi ziyan dəyib. Özünü "Aleks Yenikomeriyanın dəstəsi" adlandıran qrup partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

27 yanvar 1981-ci il

İtaliya, Milan: Partlayışlar nəticəsində Milanda "Suns Eyr" kompaniyasının və turizm bürosunun binaları zərər çəkib. "3 oktyabr təşkilatı" kütləvi informasiya vasitələrinin yerli nümayəndələrinə zəng vuraraq partlayışı onların törətdiklərini bildirib.

3 fevral 1981-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: Los-Ancelesin xüsusi ekspertlər dəstəsi tərəfindən İsveçrə konsulluğunun girəcəyində pilləkənin altında

qoyulmuş bombanı zərərsizləşdirib. Anonim telefon zəngi aksiyanın "3 oktyabr təşkilatı"nın işi olduğunu vurğulayıb. Eyni zamanda anonim zəng vuran bildirib ki, "biz dostumuz" Süzi Mahserecyan azad edilməyincə belə aksiyaları davam etdirəcəyik.

3 fevral 1981-ci il

Fransa, Paris: Parisdə Amerikanın "Qranduorld Eyç Layns" avianəqliyyat kompaniyasının və Fransa aviasiya kompaniyasının binalarına qoyulmuş bombaların partladılması nəticəsində bir nəfər yaralanıb, habelə xeyli ziyan dəyib. Özünü "3 oktyabr Erməni Milli Hərəkəti" adlandıran qrup partlayışa görə məsuliyyəti üzərinə götürüb.

4 mart 1981-ci il

Fransa, Paris: İki terrorçu Parisdə Türkiyə səfirliyinin əmək məsələləri üzrə attaşə Rəşad Moraliyə, dini işlər üzrə məsul şəxs Təssəli Ariyə və "Anadolu Bank"ın nümayəndəsi İlqay Qaraqoça atəş açıb. Birinci güllə Təssəli Ariyə dəyib. Morali və Qaraqoç qaçmağa cəhd göstərib. Morali kafedə gizlənmək istəyib, lakin kafenin sahibi onu küçəyə itələyib və dərhal terrorçu gülləsinə tuş gəlib. Qaraqoç isə hadisə yerindən qaçıb. Terrorçular da aradan çıxıb biliblər. Ağır yaralanmış Təssəli Ari səhəri gün Paris xəstəxanasında keçinib. ASALA-dan olan "Şahan Natali" qrupu qətlə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

12 mart 1981-ci il

İran, Tehran: Bir qrup terrorçu Tehranda Türkiyə səfirliyinə hücum edib, 2 keşikçi öldürülüb. Terrorçulardan ikisi yerli hökumət tərəfindən yaxalanıb və sonra edam olunub. Hücumla görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

3 aprel 1981-ci il

Danimarka, Kopenhagen: Türkiyə səfirliyinin əmək məsələləri üzrə attaşəsi Qəbid Demir axşam evinə qayıdarkən terrorçular tərəfindən atəşə tutulub. Cərrahi əməliyyatdan sonra Demir sağalıb. Hücumla görə məsuliyyəti ASALA və CSAQ-dan olan erməni terrorçuları öz üzərlərinə götürüblər.

3 iyun 1981-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: "Anaxayım Konven Mərkəzi"ndə qoyulmuş bombanın partlaması Türkiyənin Xalq rəqsləri ansamblının tamaşasına mane olub. Sonrakı günlərdə də Şimali Kaliforniyadan olan qrupun tamaşasına yol verilməyib.

9 iyun 1981-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə Türkiyə konsulluğunun katibi Mehmet Savaş Ergüz konsulluqdan çıxarkən qətlə yetirilib. Martir Camçoqyan adlı terrorçu hökumət tərəfindən həbs olunub. Hücumla görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb. Camçoqyanın həbsi ASALA-nın yeni qrupunun "9 iyun təşkilatı"nın

yanarına səbəb oldu. Sonralar bu təşkilat istər İsveçrə müəssisələrində, istərsə də digər Avropa ölkələrində bir sıra partlayışlar törədib.

11 iyun 1981-ci il

Fransa, Paris: Aroy Toryanın başçılıq etdiyi bir qrup erməni terrorçusu Parisdə Türkiyə Avtonaqliyyat kompaniyasını ələ keçirmişdir. Əvvəlcə yerli hökumət buna reaksiya verməmiş, lakin Türkiyə səfirliyinin rəsmi etirazından sonra ASALA tərəfdarları binadan çıxarılmışdır.

19 iyun 1981-ci il

İran, Tehran: "Suis Eyr" kompaniyasının Tehran şöbəsinin binasında bomba partlaması nəticəsində binaya ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA-nın "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

26 iyun 1981-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: Los-Ancelesdə İsveçrə banklar korporasiyasının binası qarşısında kiçik bomba partladılıb. Bu partlayışa görə məsuliyyəti "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

19 iyul 1981-ci il

İsveçrə, Bern: Berndə İsveçrə parlamentinin binasında zibil qutusuna qoyulmuş bomba partlayıb. Sonra anonim zəng xəbər verib ki, bu "9 iyun təşkilatı"nın işidir.

20 iyul 1981-ci il

İsveçrə, Sürix: Sürixdə Beynəlxalq aeroportda fotoavtomatda partlayış baş verib. Partlayışa görə məsuliyyəti "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

21 iyul 1981-ci il

İsveçrə, Lozanna: Şəhər univermağının qadın paltarları şöbəsində partlayış nəticəsində 20 nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

22 iyul 1981-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə vağzalda avtomat saxlama kamerasına qoyulmuş bombanın partlaması nəticəsində 4 nəfər yaralanıb. Asayişin mühafizəsi orqanları bu aksiyaya görə "9 iyun təşkilatı"nı günahlandırır.

11 avqust 1981-ci il

Danimarka, Kopenhagen: İki bombanın partlaması nəticəsində Kopenhagendə "Suis Eyr" kompaniyasının binası dağılıb. Bir amerikalı turist yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

20 avqust 1981-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya: Los-Ancelesdə İsveçrə dəqiq cihazlar korporasiyasının binası qarşısında partladıcı qurğu işə salınıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA-nın "9 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

20 avqust 1981-ci il

Fransa, Paris: "Al İtaliya", "Eyr Layns" kompaniyasının Paris filialının binası səhər tezdən baş verən partlayış nəticəsində zədələnib. Anonim telefon zəngləri xəbər verib ki, partlayış "3 oktyabr Erməni Hərəkatı Təşkilatı" tərəfindən törədilib.

22 avqust 1981-ci il

Fransa, Paris: Səhər tezdən "Olimpik Eyr Layns" kompaniyası Paris filialının binası qarşısında partlayış baş verib. Partlayışa görə məsuliyyəti "3 oktyabr Erməni Hərəkatı Təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

15 sentyabr 1981-ci il

Danimarka, Kopenhagen: Kopenhagendə Türkiyənin Avtonəqliyyat Kompaniyasının binası qarşısında partlayış nəticəsində iki adam yaralanıb. Polis ikinci bombanı partlayışa qədər zərərsizləşdirə bilib. Aksiyanın "Altıncı erməni azadlıq ordusu" törədib.

17 sentyabr 1981-ci il

İran, Tehran: Partlayış nəticəsində Tehrandakı İsvəçrə səfirliyinin binasına ciddi ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA-nın "9 iyun təşkilatı" qrupu öz üzərinə götürüb.

24 sentyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Dörd erməni terrorçusu Parisdə Türkiyə konsulluğunu ələ keçirib. Konsulluğa daxil olaraq onlar konsul Kay İnalı və təhlükəsizlik xidmətinin nümayəndəsi Camal Ozanı ağır yaralayılar. Terrorçular 56 adamı girov götürüblər. Terrorçulardan ikisi yüngül yaralanıb. Sonra terrorçular yaralı İnal və Ozanın xəstəxanaya aparılmasına icazə veriblər. Terrorçuların "Türkiyədə erməni siyasi dustaqların" azadlığa buraxılması tələbi rədd edildikdə onlar "siyasi dustaq statusu" almaq xahişi ilə Fransa hökumətinə təslim olublar. Terrorçuların dördü də Livandan gələn ermənilər, ASALA-nın üzvləri olub.

3 oktyabr 1981-ci il

İsvəçrə, Cenevrə: Törədilən partlayışlar nəticəsində Cenevrənin Baş poçtu və Şəhər Məhkəməsi binaları dağıdılıb. Məlum olub ki, bu məhkəmədə ASALA üzvlərindən birinin törətdiyi qətl hadisəsi üzrə işə baxılmalı idi. Bir nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA-nın "9 iyun təşkilatı" qrupu öz üzərinə götürüb.

25 oktyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Şamz Elizedə (Yelisey çölü) dəbdəbəli "Fuks" fransız restoranında partlayışlar nəticəsində dörd nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "September Frans" qrupu öz üzərinə götürüb.

26 oktyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Şamz Elizedə (Yelisey çölü) dəbdəbəli aptek mağazası qarşısındakı maşına qoyulmuş bomba partladılıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "September Frans" qrupu öz üzərinə götürüb.

27 oktyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: "Ruasi" aeroportunda adamlarla dolu eskalatorun yanında zibil qabına qoyulmuş bomba partladılıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "September Frans" qrupu öz üzərinə götürüb.

28 oktyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Adamlarla dolu Paris kinoteatrında partlayış nəticəsində üç nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "September Frans" qrupu öz üzərinə götürüb.

3 noyabr 1981-ci il

İspaniya, Madrid: Madriddə "Suis Eyr" kompaniyasının binası qarşısında törədilən partlayış nəticəsində üç adam yaralanıb, qonşu binalar zədələnib. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

5 noyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Parisin "Qar de Lion" vağzalında törədilən partlayış nəticəsində saxlama kamerasına xeyli ziyan dəyib, bir nəfər yaralanıb. Özünü "Orli təşkilatı" adlandıran erməni terrorçu təşkilatı partlayışa görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

12 noyabr 1981-ci il

Livan, Beyrut: Eyni vaxtda Beyrutda üz fransız müəssisəsi qarşısında bomba partladılıb;

- a)Fransa nəqliyyat mərkəzi;
- b)"Eyr Fans" kompaniyasının binası;
- c)Fransız konsulunun evi

Heç kəs xəsarət almasa da, xeyli maddi ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti "Orli Təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

Təşkilat Fransanın Orli aeroportunda həbs olunan erməninin şərafinə adlandırılıb. O, təxribat törətməkdə və saxta sənədlərdən istifadə etməkdə ittiham olunub. Təşkilat Fransada saxlanılan Amerika mənşəli erməni Mot Melkonyanın həbsdən azadlığa buraxılmasını tələb edir.

14 noyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Partlayış nəticəsində Eyfel qülləsi yaxınlığında dayanan maşına ziyan dəyib. Telefon zəngi ilə bildirilib ki, aksiyanı "Orli təşkilatı" həyata keçirib və bildirib ki, bu "birinci xəbərdarlıq"dır.

15 noyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: "Orli təşkilatı" mətbuatda çıxış edərək "Eyr Frans" kompaniyasına mənsub olan sərnişin təyyarəsini partlatmaqla qorxudub.

16 noyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: Parisdə "Qar de Lest" vağzalının binasında saxlama kamerasında qoyulmuş bomba partlaması nəticəsində iki nəfər yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "Orli Təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

18 noyabr 1981-ci il

Fransa, Paris: "Orli təşkilatı" bildirib ki, Parisin "Qar dyu Nord" vağzalının binasında bomba qoyulub. Lakin orda heç bir bomba aşkar olunmayıb.

20 noyabr 1981-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Partlayış nəticəsində Bəbirli Xildə Türkiyə konsulluğunun binasına xeyli maddi ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti erməni terror təşkilatı CSAQ öz üzərinə götürüb.

13 yanvar 1982-ci il

Kanada, Toronto: Torontoda Türkiyənin konsulluğunda terror aktı törədilib. Binaya ciddi ziyan dəyib. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

17 yanvar 1982-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrədə avtomaşın dayanacağı yanında iki bomba partladılıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA-dan olan qrup "3 iyun təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

17 yanvar 1982-ci il

Fransa, Paris: Paris Banklar Birliyinin şöbəsində partlayış törədilib: ikinci partladıcı qurğu "Lione krediti" şöbəsində zərərsizləşdirilib. Aksiyaya görə məsuliyyəti "Orli Təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

19 yanvar 1982-ci il

Fransa, Paris: Parisdə Konqres Sarayında "Eyr Frans" kompaniyasının binasında partlayış olub. Aksiyaya görə məsuliyyəti "Orli təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

28 yanvar 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Los-Ancelesdə Türkiyənin konsulu Kamal Arkan işə gedərkən iki terrorçu tərəfindən öldürülüb. Qatillərdən biri 19 yaşlı Livan mühaciri Xamtiq Sosunyan həbs edilib, sonra mühakimə olunaraq ömürlük həbs cəzası alıb. Hazırda Kaliforniyanın San-Kventi həbsxanasında cəza çəkir. Onun cinayət yoldaşı Qriqor Saliba Livana qaçıb, qətlə görə məsuliyyəti erməni terror təşkilatı CSAQ öz üzərinə götürüb.

22 mart 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Kembric, Massarusets ştatı: Bostonda fəxri türk konsulu Orxan Gündüzün hədiyyə mağazası partladılıb. Partlayış nəticəsində Gündüz ağır yaralanıb. Partlayışı CSAQ-ın törətdiyi bildirilir.

26 mart 1982-ci il

Livan, Beyrut: Beyrutun erməni məhəlləsində tez-tez türk filmlərini nümayiş etdirən kinoteatrdə güclü partlayış baş verib, nəticədə iki nəfər həlak olub, 16 adam yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

8 aprel 1982-ci il

Kanada, Ottava: Ottavada Türkiyənin konsulluğunun ticarət attaşesi Kani Güngör qarajda erməni terrorçularının hücumuna məruz qalıb. Hücumu görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

24 aprel 1982-ci il

Almaniya Federativ Respublikası, Dortmund: Partlayışlar nəticəsində bir neçə türk firmalarına ziyan dəyib. Partlayışa görə məsuliyyəti "Yeni erməni müqavimət təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

4 may 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Kembridc, Massarusets ştatı: Bostonda türklərin fəxri konsolu Orxan Gündüz erməni terrorçusu tərəfindən öz maşınında qətlə yetirilib. Hücumu görə məsuliyyəti CSAQ öz üzərinə götürüb. ABŞ prezidenti Ronald Reyqan bütün şübhəli şəxsləri izləmək çağırışına baxmayaraq, heç kəs həbs olunmayıb.

10 may 1982-ci il

İsveçrə, Cenevrə: Cenevrə bankında partlayışlar baş verib. Xeyli maddi ziyan vuran partlayışlara görə özünü "Ümumi qisas təşkilatı" adlandıran erməni qrupu məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

26 may 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Partlayış nəticəsində İsveçrə banklar korporasiyasının binasına ziyan dəyib. Ehtimala görə bu aksiya Cənubi Kaliforniyadan olan dörd erməninin (Viken Çarkyatun, Xraç Kozibukyan, Stranic Kozibukyan və Vartan Çirinyan) əlil olub. Onların dördü də ASALA-nın üzvü olduğu bildirilib.

30 may 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: ASALA-nın üzvü olan Amerika mənşəli üç erməni Los-Ancelesdə beynəlxalq aeroportda "Eyr Kanada" kompaniyasının yük bölməsinin binası qarşısında partlayıcı qurğu qoymaqla ittiham olunub. Bomba Los-Anceles polis şöbəsinin xüsusi dəstəsinin üzvləri tərəfindən zərərsizləşdirilib.

7 iyun 1982-ci il

Portuqaliya, Lissabon: Lissabonda Türkiyə səfirliyinin inzibati - təsərrüfat məsələləri üzrə attaşesi Erkut Akbay və onun həyat yoldaşı Nadidə Akbay öz evlərinin qarşısında terrorçular tərəfindən öldürülüb. Hücumu görə məsuliyyəti CSAQ öz üzərinə götürüb.

1 iyul 1982-ci il

Hollandiya, Rotterdam: Dörd erməni terrorçusu (biri Danimarka polisi tərəfindən saxlanılıb) Amsterdamba Türkiyənin baş konsulu Kəmallədin Dəmirələ atəş açıb. Dəmirəl xəsarət almayıb. Sui-qəsdə görə məsuliyyəti özlərini "Ermənistanın Qızıl Ordusu" adlandıran naməlum qrup öz üzərinə götürüb.

21 iyul 1982-ci il

Fransa, Paris: Sent-Servin meydanında adamlarla dolu Paris kafesi yaxınlığında törədilən partlayış nəticəsində 16 nəfər yaralanıb. Məsuliyyəti öz üzərinə götürən "Orli təşkilatı" bəyan edib ki, bu 1981-ci il sentyabrın 21-də Türkiyə konsulluğunu tutmuş ermənilərə siyasi sığınacaq verilməməsinə cavab aksiyasıdır.

26 iyul 1982-ci il

Fransa, Paris: Parisdə "Pab Sent-Jermen"də partlayış nəticəsində iki qadın yaralanıb. Partlayışa görə məsuliyyəti "Orli təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

2 avqust 1982-ci il

Fransa, Paris: Erməni terrorçusu Pyer Qulumyan Parisdəki mənzilində həlak olub. Görünür partladıcı ilə ehtiyatsız davranıb.

7 avqust 1982-ci il

Türkiyə, Ankara: Ankaranın "Esenboğ" aeroportu hücumu məruz qalıb. Tapança və qumbaralarla silahlanmış iki erməni terrorçusu sənişinlərin gözləmə salonunda atəş açıb. Terrorçulardan biri aeroportun restoranında 20 adamı girov götürüb, digəri isə polis tərəfindən yaxalanıb. Terrorçu ilə atışma nəticəsində 9 adam, o cümlədən bir amerikalı və AFR vətəndaşı öldürülüb, 82 nəfər yaralanıb. Hücumu görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb. Yaxalanmış terrorçu Levon Ekmecyan məsuliyyətə cəlb olunmuş, təqsirkar sayılaraq edam edilmişdir.

8 avqust 1982-ci il

Fransa, Paris: Fransanın xüsusi dəstəsi tərəfindən Parisin 17-ci rayonunda telefon mərkəzi yaxınlığında tapılmış bomba zərərsizləşdirilib. Məsuliyyəti "Orli təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

7 avqust 1982-ci il

Fransa, Paris: Erməni terrorçuları Parisdə turizm üzrə türk attaşesini mühafizə edən polisə atəş açıb. Polis xəsarət almayıb. Hücumu görə heç bir qrup məsuliyyəti öz üzərinə götürməyib.

27 avqust 1982-ci il

Kanada, Ottava: Ottavada Türkiyə səfirliyinin hərbi attaşesi polkovnik Atilla Altamatın maşını işıqforda dayanarkən atəşə tutulub. Qətlə görə məsuliyyəti erməni terror təşkilatı CSAQ öz üzərinə götürüb.

9 sentyabr 1982-ci il

Bolqarıstan, Burqas: Burqasda Türkiyə konsulluğunun inzibati - təsərrüfat məsələləri üzrə attaşesi Bora Suelkan şəxsi evinin qarşısında qətlə yetirilib. Qatil

gizləne bilib. Lakin hadisə yerində qoyduğu vərəqdə yazılmışdı: "Türkiyə diplomatını biz öldürmüşük. Erməni xalqının soyqırımına qarşı ədalət məhkəməsinin kombati". Anonim telefon zəngi Londonda Assoşieyed press agentliyinə bildirib ki, qətl ASALA tərəfindən törədilib.

26 oktyabr 1982-ci il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Erməni mənşəli beş şəxs Pensilvaniya ştatının Filadelfiya şəhərində Türkiyənin səfirliyi yanında partlayış törətməyə hazırlaşmaq ittihamı ilə məhkəməyə cəlb olunub. Onların planına görə konsul Kanot Arabeyin kabinetində partlayıcı qoymaq vəzifəsi dururdu. Los-Ancelesdə olan beş erməni əvvəllər CSAQ erməni terror təşkilatına mənsubiyyətə görə mühakimə olunmuşdu.

8 dekabr 1982-ci il

Yunanıstan, Afina: İki erməni motosikletdə hərəkət edərək Afinada Səudiyyə Ərəbistanının aviasiya xətti şöbəsinə bomba atıb. Partlayış nəticəsində terrorçulardan biri həlak olub. İkinci terrorçu, İran mənşəli erməni Vahex Konmaverdyan partlayışın təşkili ittihamı ilə həbs olunub. Lakin o, ifadə verməkdən imtina edib.

21 yanvar 1983-cü il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Anaxaym, Kaliforniya ştatı: Anaxaymda çörəkxanada doqquz "əldəqayıрма" partladıcı aşkarlanıb. Partladıcıların biri təsadüfən açılıb və yanğın baş verib. Çörəkxananın sahibi Xaron Andisyan heç nədən qorxmadığını bəyan edib.

22 yanvar 1983-cü il

Fransa, Paris: Fransa polisi Parisdə Orli aeroportunda Türkiyə aviasiya xəttinin kassası yanında 1 kiloqram ağırlığında partlayıcı maddə aşkar edib. Bu aksiyaya görə məsuliyyət ASALA-nın üzərinə düşüb.

22 yanvar 1983-cü il

Fransa, Paris: İki terrorçu Parisdə Türkiyə aviasiya xəttinin şöbəsinə əl qumbarası atıb. Partlayış nəticəsində xəsarət alan olmayıb. Terrorçulardan biri saxlanılıb. ASALA aksiyaya görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

2 fevral 1983-cü il

Belçika, Brüssel: Brüsseldə Türkiyənin aviasiya xətlərinin nümayəndəliyində partlayışlar törədilib. Bu aksiyaya görə "Yeni Erməni Müqavimət Təşkilatı" məsuliyyət daşıyır.

28 fevral 1983-cü il

Lüksemburq: Türkiyə səfirliyi qarşısında partladıcı qurğu aşkarlanıb və zərərləşdirib. Nyu-Yorkda erməni qəzetinin reportyoru xəbər verib ki, "Yeni Erməni Müqavimət Təşkilatı" öz bəyanatında bu aksiyanı öz üzərinə götürüb.

28 fevral 1983-cü il

Fransa, Paris: Türkiyənin "Marmara Travel Eycensi" firmasının Paris şöbəsinə bomba partlayışı nəticəsində fransız katib Rone Morin həlak olub, daha doqquz fransız yaralanıb. Partlayış nəticəsində binaya ziyan dəyib. Partlayışdan bir neçə dəqiqə sonra ASALA aksiyanı törətdiyini etiraf edib.

9 mart 1983-cü il

Yuqoslaviya, Belqrad: Belqradın mərkəzində iki erməni terrorçusunun Türkiyə səfirinə qarşı hücumu olub. Nəticədə səfir Qalib Balkar öldürülüb. Terrorçular Yuqoslaviya vətəndaşları tərəfindən yaxalanıb. Terrorçulardan biri atəş açaraq yuqoslaviyalı polkovnikini yaralayıb. Terrorçu da öz növbəsində mülki geyimdə olan polis əməkdaşının gülləsinə tuş gəlib. İkinci terrorçu onu tutmaq istəyən adamlara atəş açıb. Nəticədə bir nəfər həlak olub, bir qız yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyət CSAQ-ın üzərinə düşür. Hər iki terrorçu - Krikor Levonyan və Rafi Elbekyan Yuqoslaviya hökuməti tərəfindən mühakimə olunub.

31 mart 1983-cü il

Almaniya Federativ Respublikası, Frankfurt: Türkiyənin "Tərcüman" qəzetinin Frankfurtdakı Almaniya şöbəsinə ASALA-dan anonim telefon zəngi alıb: əgər "Erməni işi"nə qarşı yazıların çapı dayandırılmazsa, partlayış törədiləcəyi xəbərdar edilib.

24 may 1983-cü il

Belçika, Brüssel: Türkiyə səfirinin mədəni-informasiya mərkəzi, habelə Brüsseldə "Mərmərə" türk səyahətlər bürosunun qarşısında partlayışlar törədilib. Səyahətlər agentliyinin milliyyətə italyan olan direktoru partlayış nəticəsində yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA daşıyır.

16 iyun 1983-cü il

Türkiyə, İstanbul: Erməni terrorçuları dünyada məşhur olan "Örtülü İstanbul" bazarında terror aktı törədiblər. Onlar əl qumbaraları və avtomat silahla silahlanıblar. Aksiya nəticəsində iki türk və bir terrorçu həlak olub, daha 21 nəfər yaralanıb.

8 iyul 1983-cü il

Fransa, Paris: Erməni terrorçuları Londonda erməni terrorçularının məhkəməsinə etiraz əlaməti olaraq Britaniya səfirliyi binasına (rəsmən Britaniya mədəniyyət mərkəzinə) hücum ediblər.

14 iyul 1983-cü il

Belçika, Brüssel: Brüsseldə Türkiyə səfirliyinin yanında attəşə Dursun Aksoy öz maşınında qətlə yetirilib. Bu qətlə görə məsuliyyəti üç qrup - ASALA, CSAQ və indiyədək məlum olmayan "Erməni İnqilabi Ordusu" öz üzərinə götürüb.

15 iyul 1983-cü il

Fransa, Paris: Parisin "Orli" aeroportunda Türkiyə aviasiya xəttinin kassası qarşısında törədilən partlayış nəticəsində 8 adam həlak olub. Onların arasında dörd

fransız, iki türk, bir amerikalı və bir isveçrəli olub. Bundan başqa 60 adam yaralanıb. 29 yaşlı Suriya erməni, ASALA-nın Fransa təşkilatının başçısı Varocan Karapetyan partlayışda öz iştirakını boynuna alıb və deyib ki, bomba təyyarədə partlamalı idi.

15 iyul 1983-cü il

Britaniya Birləşmiş Krallığı, London: Orliyə partladılan bomba ilə eynisi partladıcı aşkarlanıb və zərərsizləşdirilib. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

18 iyul 1983-cü il

Fransa, Lion: Lionun dəmir yolunda partlayış təşkil etmək barədə ASALA-dan xəbərdarlıq daxil olub.

20 iyul 1983-cü il

Fransa, Lion: Erməni terrorçuları adından Lion dəmir yolunun Perraş stansiyasını partlatmaq barədə hədə-qorxu daxil olub. Təcili evakuasiya təşkil edilib. Bu hədə-qorxuya görə ASALA məsuliyyət daşıyıb.

22 iyul 1983-cü il

İran, Tehran: Fransız səfirliyində və Tehrandə "Eyr Frans" nümayəndəliyində iki partlayış törədilib. ASALA bəyan edib ki, aksiyaya görə məsuliyyəti "Orli təşkilatı"daşıyır.

27 iyul 1983-cü il

Portuqaliya, Lissabon: Beş erməni terrorçusundan ibarət qrup Lissabonda Türkiyə səfirliyinə hücum etməyə cəhd göstərüb. Lakin aksiyanın baş tutmadığını gördükdə terrorçular missiya rəhbərinin müavininin mənzilini ələ keçirərək onun arvadını və uşaqlarını girov götürüblər. Mənzildə partlayıcı qurğu quraşdırılarkən partlayış baş verib. Ev sahibəsi dörd terrorçu ilə birlikdə həlak olub. Yurtiv Mıxçıoğlu və onun oğlu Ağasoy yaralanıb. Beşinci terrorçu türk təhlükəsizlik qüvvələri ilə atışmada qətlə yetirilib. Bir portuqaliyalı polis də öldürülüb, digəri isə yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti "Erməni İnkilabi Ordusu" öz üzərinə götürüb.

28 iyul 1983-cü il

Fransa, Lion: Növbəti dəfə Lion dəmir yolunun Perraş stansiyasında partladıcı qoyulması barədə xəbərdarlıq alınıb. Zəng edən deyib ki, bu aksiyaya görə ASALA məsuliyyət daşıyıb. Partlayıcı qurğunun axtarışı nəticəsiz olub.

29 iyul 1983-cü il

İran, Tehran: Hədə-qorxu daxil olub ki, Tehrandə Fransa səfirliyi raket atəşi ilə dağıdılacaq. Tehran hökuməti mühafizəni gücləndirib. Hədə-qorxu "Orli təşkilatı"ndan daxil olub. Onlar Fransada 21 erməni məhbusunun azadlığa buraxılmasını tələb ediblər.

31 iyul 1983-cü il

Fransa, Lion və Reynd: Erməni terrorçularının bomba partlatması qorxusu içərisində 427 sərnişin olan iki təyyarəni dərhal yerə endirilməsinə səbəb olub. Təyyarələr Lionda və Reyndə yerə enib. Axtarış zamanı təyyarədə partlayıcı aşkarlanmayıb.

10 avqust 1983-cü il

İran, Tehran: Partlayıcı doldurulmuş maşın Tehrandə Fransa səfirliyi qarşısında partladılıb. Bu aksiyaya görə ASALA məsuliyyət daşıyıb.

17 avqust 1983-cü il

İran, Tehran: Tehrandə "Eyr Frans" nümayəndəsi öz avtomobilində avtomat silahdan qətlə yetirilib. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

27 avqust 1983-cü il

Almaniya Federativ Respublikası: Fransa konsulluğunun şöbəsi bomba partlayışı nəticəsində güclü xəsarət alıb. Partlayış dalgası iki nəfərin ölümünə və 23 adamın yaralanmasına səbəb olub. Bu partlayışa görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

9 sentyabr 1983-cü il

İran, Tehran: Tehrandə iki səfir maşını partladılıb. Nəticədə səfirliyin iki əməkdaşı yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

1 oktyabr 1983-cü il

Fransa, Marsel: Beynəlxalq ticarət mərkəzində bomba partlayışı nəticəsində SSRİ, ABŞ və Əlcəzair pavilyonlarına ziyan dəyib. Partlayış nəticəsində bir nəfər həlak olub, 26 nəfər yaralanıb. Aksiya "Orli təşkilatı" tərəfindən törədilib.

6 oktyabr 1983-cü il

İran, Tehran: Tehrandə "Fransa səfirliyinin avtomobili partladılıb. Partlayış nəticəsində iki sərnişin yaralanıb. Aksiyaya görə məsuliyyəti "Orli təşkilatı" öz üzərinə götürüb.

29 oktyabr 1983-cü il

Livan, Beyrut: Beyrutun Fransa səfirliyinə avtomobil yaxınlaşıb. Maşından çıxan adam səfirliyin girəcəyinə qumbara atıb. Terrorçu təhlükəsizlik xidmətinin adamları tərəfindən yaxalanıb. İkinci terrorçu qaçıb. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

8 fevral 1984-cü il

Fransa, Paris: Nyu-Yorkda saat 13-də uçan "Eyr Frans" təyyarəsində partlayıcı qurğu qoyulması barədə terrorçudan xəbərdarlıq alınmışdı. Uçuşu yarım saat təxirə salmaq lazım gəlib. Axtarış nəticəsiz olub.

28 mart 1984-cü il

İran, Tehran: İrannın paytaxtı Tehrandə Türkiyə diplomatlarının həyatına bir sıra sui-qəsdlər planlaşdırılmışdır. Bununla bağlı aşağıdakı insidentləri görmək olar:

a) İki erməni terrorçusu İsmayıl Pamukçuya atəş açaraq onu ağır yaralayıb. Böyük serjant Tehrandə türk hərbi attaşesinə gətirilib. ASALA bu aksiyaya görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb.

b) Türkiyə səfirinin birinci katibi Həsən Sərvət Ötkəm öz evindən çıxarkən sui-qəsd nəticəsində o, yüngül yaralanıb.

c) Türkiyə səfirliyinin inzibati attaşesi İbrahim Özdəmir onun evinin yanında iki şübhəli şəxsin dayanması barədə İran polisində xəbər verilib. Onlar İran hökuməti tərəfindən saxlanılıb;

ç) Gündüz saat 14-də Türkiyə səfirliyi qarşısında dayanmış üç erməni terrorçusu İran polisi tərəfindən həbs olunub;

d) Erməni terrorçusu Türkiyə səfirliyinin maliyyə məsələləri üzrə müşavirinin köməkçisinin avtomobilində bombanı quraşdırarkən təsadüfi partlayış nəticəsində həlak olub. Müşavir İşıq Ynel xəsarət almayıb. Həlak olan terrorçu Sultan Qriqoryan Semaperdan adlı erməni olub.

29 mart 1984-cü il

Amerika Birləşmiş Ştatları, Los-Anceles, Kaliforniya ştatı: Los-Ancelesdə Türkiyə konsulluğuna hədə-qorxu məktubu daxil olub. Məktubda deyilir ki, əgər türk idmançıları Los-Anceles Olimpiadasında iştirak etsələr, onlar öldürülməklər. Hədə-qorxu məktubu ASALA tərəfindən imzalanıb.

26 aprel 1984-cü il

Livan, Beyrut: Beyrutda ASALA-nın hədə-qorxu ilə dolu bəyannaməsi yayılıb. Bəyanatda Türkiyəyə reysləri olan bütün beynəlxalq aviasiya xətləri xəbərdar edilir ki, onlar hərbi hədəf kimi qiymətləndiriləcək.

26 aprel 1984-cü il

Türkiyə, Ankara: Türkiyənin baş naziri Turqut Özəl hədə-qorxu məktubu alıb. Məktubda xəbərdarlıq edilirdi ki, əgər Tehrana planlaşdırılmış səfərdən imtina etməsə, ASALA onun ölkəsinə qarşı bir sıra terror aksiyalarını həyata keçirəcək.

28 aprel 1984-cü il

İran, Tehran: İki erməni terrorçusu motosikletdən İşıq Yöndərin maşınına atəş açıb. Yöndər Türkiyə səfirliyində katib işləyən həyat yoldaşı Sədiyyəni işə aparırmış. Sui-qəsd nəticəsində İşıq Öndər həlak olur. Qətlə görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

20 iyun 1984-cü il

Avstriya, Vyana: Vyanada Türkiyə səfirliyi yanında sosial məsələlər üzrə müşavirin köməkçisi Ərdəğan Özənə mənsub avtomobil partladılıb. Partlayış nəticəsində Özən həlak olub. İki avstriyalı polis daxil olmaqla beş nəfər yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti terrorçu təşkilat "Erməni İnqilabi Ordusu" öz üzərinə götürüb.

25 iyun 1984-cü il

Amerika Birləşmiş Ştatları: Parisdə Xəbərlər Agentliyi ASALA tərəfindən imzalanmış məktub alıb. Məktubda hədə-qorxu gəlinir ki, Los-Anceles Olimpiadasında Türkiyənin iştirakını dəstəkləyən bütün hökumət təşkilatları və kompaniyalar hücumlara məruz qalacaq.

1 sentyabr 1984-cü il

İran, Tehran: İranda bir neçə türk kompaniyası bir sıra hədə-qorxu məktubdan sonra hücumlara məruz qalıb. Birinci belə aksiya ən böyük inşaat kompaniyası "Sezay-Türkeş-Fevzi Akkay Kompani"də baş verib. Bu kompaniyanın şöbəsinə partlayıcı maddə atılıb. Baş verən yangınla mübarizədə bir türk fəhləsi xəsarət alıb.

1 sentyabr 1984-cü il

İran, Tehran: İran hökuməti bəyan edib ki, Tehranda Türkiyə səfəri İsmət Birselin həyatına qarşı terrorçuların təşkil etdikləri sui-qəsdin qarşısı alınıb.

3 sentyabr 1984-cü il

Türkiyə, İstanbul: İstanbulda Topxana sarayı yaxınlığında dayanan maşının partlaması nəticəsində iki livanlı erməni həlak olub. Hökumətin keçirdiyi təhqiqat nəticəsində aydın olub ki, terrorçular bombanın vaxtından qabaq partlaması nəticəsində həlak olublar. Aksiyanı "Erməni İncilabi Ordusu" terror təşkilatı törədib.

Dekabr 1984-cü il

Belçika, Brüssel: Belçika hökuməti Türkiyə səfirliyinin əməkdaşı Səlcuq İncinin mənzilində partlayış təhqiqatını davam etdirib. Polis mənzillə üzbəüzdə partlayıcı qurğunu aşkar edib. Aksiyaya görə heç bir qrup məsuliyyəti öz üzərinə götürməyib.

25 dekabr 1984-cü il

Livan, Beyrut: Beyrutun şərqində iki fransız binası dağıdılıb. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

29 dekabr 1984-cü il

Fransa, Paris: "Eyr Frans" təyyarəsində partlayış törətmək barədə ASALA-nın hədə-qorxusundan sonra polis Parisdə "Şarl de Qol" aeroportunda mühafizəni gücləndirib.

3 yanvar 1985-ci il

Livan, Beyrut: Beyrutun şərqində Frans press agentliyinin şöbəsi partlayış nəticəsində ciddi zədələnib. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

3 yanvar 1985-ci il

Livan, Beyrut: Hərbi istehkamçılar dəstəsi Qərbi Beyrutun Əl-Bayda rayonunda "Fransa-Livan Bankı"nın girişində 6 funtluq partladıcı aşkar edərək zərərsizləşdiriblər. Aksiyaya görə məsuliyyəti ASALA öz üzərinə götürüb.

3 mart 1985-ci il

Fransa, Paris: ASALA-nın nümayəndəsinə mənsub olan zəng bütün dünyada fransız maraqlarını izlədiyi ilə qorxudub. Frans press agentliyinə edilən zəng Orli aksiyalarında iştirak edən üç terror aktı haqqında çıxarılan hökm ilə əlaqədar Fransa hökumətinə ünvanlanıb.

12 mart 1985-ci il

Kanada, Ottava: Üç silahlı erməni terrorçu Ottavada Türkiyə səfirliyinə hücum edib. Atışmanın gedişində "Pikkerton" agentliyi Kanada təhlükəsizlik xidmətinin əməkdaşları öldürülüb. Sonra partladıcı ilə qapını partladaraq binaya girməyə nail olublar. Səfir Coşğun Kirs ikinci mərtəbənin pəncərəsindən tullana bilib. Tullanan zaman ağır yaralanan səfir dörd saat ərzində yerdə qalıb. Nəhayət səfirin arvadı və qızı da daxil olduğu girovlar azadlığa buraxılıb. Üç adı çəkilən terrorçu Kanadaya ədalət məhkəməsinə göndərilib.

26 mart 1985-ci il

Kanada, Toronto: Torontoda daşıma sistemini partlatmaq hədəsi erməni terrorçu təşkilatından daxil olub. Bu, Torontoda təhlükəsizlik tədbirlərini kütləvi şəkildə gücləndirməyə gətirib çıxarıb. Metroda partladıcı qurğunun axtarışı davam etdirilib. Bu aksiyanın məsuliyyəti özünü "Vətənin Azadlığı Uğrunda Gizli Erməni Ordusu" adlandıran terrorçu təşkilatın üzərinə düşür.

Noyabr 1985-ci il

Belçika, Brüssel: Belçika terrorizm ilə xüsusi mübarizə dəstəsi Brüsseldə NATO-da Türkiyənin nümayəndəsi Osman Orkeyin mənzili yaxınlığında iki şübhəli erməni terrorçusunu həbs edib. Təhqiqat davam etdirilib.

28 noyabr 1985-ci il

Fransa, Paris: Fransa polisi "Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Gizli Erməni Ordusu - İnqilabi hərəkəti"(ASALA-İ) kimi məşhur olan terrorçu təşkilatın lideri, Amerika erməni Monte Melkonyanı həbs edib. Kaliforniya ştatının Frino vilayətindən olan Melkonyan Xaqol Xaqonyanın (ASALA-nın banisi) adyutantı işləyib. O, ASALA təşkilatından çıxaraq Orli aeroportunda əməliyyatlar da kömək göstərən ASALA-İ təşkilatını yaradıb.

Ərəb və Yaxın Şərq siyasi məhburları ilə birlikdə Fransa paytaxtının müxtəlif rayonlarında dörd partlayış törədib. Fransada həbsdə olan, erməni və ərəb terrorçularının müttəfiqi sayılan terrorçu Varacan Karapetyanın azadlığa buraxılmasını tələb edib.

17 mart 1986-cı il

Fransa, Lion: Lion-Paris sürət qatarında bomba partladılıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti KSAMEPP və ASALA öz üzərinə götürüb.

20 mart 1986-cı il

Fransa, Paris: Paris ticarət pasajının binasında qoyulmuş partlayıcı qurğu işə salınıb. İki nəfər həlak olub, 30-a yaxın adam yaralanıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyət daşıyan KSAMEPP yenidən Orli aeroportunda Türkiyə aviasiya xəttinin kassası yanında partlayışa dair mühakimə olunan Varacan Karapetyanın buraxılmasını tələb edib.

4 sentyabr 1986-cı il

Fransa, Paris: Paris qatarında bütün sənişinlər evakuasiya edildikdən sonra partlayıcı qurğu zərərsizləşdirilib. KSAMEPP bu aksiyaya görə məsuliyyəti öz üzərinə götürüb. Bir daha ASALA-nın 43 üzvünün, o cümlədən Varacan Karapetyanın azad olmasını tələb edib.

9 sentyabr 1986-cı il

Fransa, Paris: "Paris Siti Xol"un binasında partlayış baş verib. Poçt xidmətinin işçisi öldürülüb, 18 digər vətəndaş yaralanıb. Bu partlayışa görə məsuliyyət KSAMEPP öz üzərinə götürüb. Bir daha Varacan Karapetyanın və digər iki terrorçunun həbsdən azad olunması tələbi qoyulub.

10-15 sentyabr 1986-cı il

Fransa, Paris: Parisdə bir sıra bomba partlayışları iki nəfərin ölümünə və yüz adamın yaralanmasına səbəb olub. Bu partlayışa görə məsuliyyəti KSAMEPP öz üzərinə götürüb.

16 sentyabr 1986-cı il

Fransa, Paris: Fransa paytaxtının Monparnass məhəlləsində KSAMEPP terrorçuları tərəfindən qoyulmuş bombanın partlaması nəticəsində beş nəfər həlak olub, 52 adam yaralanıb. Terrorçular Varacan Karapetyanın və KSAMEPP təşkilatından olan iki terrorçunun azadlığa buraxılmasını tələb ediblər.

9 oktyabr 1986-cı il

Livan, Beyrut: Ermənistanın Azadlığı Uğrunda Erməni Gizli Ordusu (ASALA) Beyrutda xəbərlərin Qərb agentliyinə əllə yazılmış tələbnamə gətirərək, əgər Varacan Karapetyan və Yaxın Şərqdən olan digər terrorçular azadlığa buraxılmasalar, Fransaya qarşı tədbirlərin genişləndiriləcəyi barədə xəbərdarlıq edilib. Sənəddə göstərilir ki, Fransada erməni məhəllələrində polis reydlərinə cavab kimi ASALA öz zərbələrini fransız təyyarələrinə, aeroportlarına, gəmilərinə, qatarlarına və diplomatlarına yönəldəcək. Şübhə yoxdur ki, ASALA öz hədə-qorxularını həyata keçirə bilər. Unutmaq olmaz ki, bu erməni terror təşkilatı sentyabr ayında Parisi lərzəyə gətirdi. Bir çox aksiyaların hazırlanmasında iştirak edib. Bu aksiyalar onlarca insan həyatına son qoyub və 160-dan çox adam yaralanıb.

15 oktyabr 1986-cı il

Livan, Beyrut: Mixran Mixranyan başda olmaqla ASALA-nın üç terrorçusu Livanın paytaxtında fransız jurnalisti ilə görüşərək öz tələblərini təkrar edib. Onlar Fransa hökuməti ilə danışıqlar haqqında bəyan ediblər. Onların nümayəndəsi Mixran Mixranyan deyib: "Biz Fransa hökumətinin vədini yerinə yetirilməsini gözləyirik (Karapetyanın azadlığa buraxılmasına). Əks təqdirdə biz aksiyamızı davam etdirəcəyik. Biz sizi əmin edirik ki, bu aksiyalar daha amansız olacaq. ASALA artıq bütün dünyada Fransa nümayəndələrini hərbi düşmən elan edib. Biz Fransa hökuməti öz vədini yerinə yetirməzsə Şiraki və Mitterani dəhşətli fəlakətlər barədə xəbərdar edirik.

Noyabr 1986-cı il

Fransa, Paris: "Erməni İnqilabi Ordusun"dan (EİO) olan altı erməni terrorçusu üç erməni terrorçusuna qarşı Kanadada hökm çıxarılmasına etiraz əlaməti olaraq Parisdə "Eyr Kanada" binasını zəbt edib. Onlar binada barrikada yaratmış, lakin bir saatdan sonra polisə təslim olmuşlar.

22 noyabr 1986-cı il

Avstraliya, Melburn: Melburnda Türkiyə konsulluğu yanında partladıcı qoyulmuş maşın partladılıb. Nəticədə aksiyanın qurbanı caninin özü Xaqon Levonyan olub. Onun şərqi Leon Dəmiryan sonra həbs edilib. Bu terror aksiyasına görə məsuliyyəti özünü "Yunan-Bolqar-Erməni cəbhəsi" (YBEC) adlandıran qrup öz üzərinə götürüb. Bu, adı çəkilən erməni terror təşkilatının törətdiyi ilk terror aktı idi.

19 yanvar 1987-ci il

Avstraliya, Melburn: Poçtun çeşidləmə şöbəsində bomba partlaması nəticəsində altı adam xəsarət alıb. Bu aksiyaya görə məsuliyyəti "Yunan-Bolqar-Erməni cəbhəsi" öz üzərinə götürüb.

20 yanvar 1987-ci il

Yunanıstan, Afina: ASALA özünün on ikinci ildönümü münasibətilə Afinadakı qarargahından ermənilərə müraciət edib. Afinada yerləşən "Müasir erməni hərəkəti" ASALA-nın siyasi rəhbərliyi adından "Türkiyə faşist dövləti və onu dəstəkləyən imperializm və sionizm"ın şəxsində erməni xalqının düşmənlərinin adını çəkir. ASALA-nın məktubu ingilis dilində gündəlik "Afin Nyus" da daxil olmaqla yunan mətbuatında geniş əks-səda doğurub. Qəzetlər ASALA-nın bəyanatından parçaları öz səhifələrində dərc edib.

11 fevral 1987-ci il

Livan, Beyrut: Livanın paytaxtında buraxılan rəsmi məlumat 1986-cı ildə Parisdə törədilən partlayışlara görə ASALA-nın məsuliyyətini təsdiq edir. Qərb İnformasiya Agentliyinin ünvanına göndərilmiş sənəddə erməni terror təşkilatı bəyan edirdi: "Fransa erməni və ərəb vətənpərvərlərini azad edilmələri üçün lazımı

addımlar atmalıdır. Bizimlə Fransa hökuməti arasında sakitlik dövrü kimi atəşin kəsilməsi Fransanın və onun xalqının təhlükəsizliyi mənafeyinə bizdə ictimai rəy doğurmalıdır. Fransa küçələrində, fransız zavodlarında, aviasiya xidmətlərində, dəniz obyektlərində partlayışlar dalğasının bərpası sobataj kimi qiymətləndiriləcək". Sonra ASALA 1986-cı ildə Parisdə törədilən partlayışlara görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür və Varocan Karapetyanın azad olunması haqqında öz tələblərini bir daha təkrar edir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzinə

Giriş

I FƏSİL. Erməni terrorizminin meydana gəlməsi tarixi "daşnaksütyun"un yaranması və onun terrorçu fəaliyyəti (1890-1902-ci illər)

II FƏSİL. Erməni terrorçularının fəaliyyətinin Cənubi Qafqaza keçirilməsi (1903-1906-cı illər)

III FƏSİL. "Daşnaksütyun" iki inqilab arasındakı dövrdə (1907-1913-cü illər)

IV FƏSİL. Birinci Dünya müharibəsi və 1915-ci il uydurma "erməni faciəsi" (1914-1916-cı illər)

Nəticə

Erməni terror təşkilatları

Erməni terrorçularının fəaliyyətinin xronoloji icmal (1973-1987-ci illər)

Nəcəfov Bəxtiyar İsgəndər oğlu

Tarix elmləri doktoru, professor

Düşmənin iç üzü.

**XIX-əsrin sonu - XX-əsrin əvvəllərində
Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni
terrorizminin tarixi**

I hissə

Nəşriyyatın direktoru Eldar Əliyev
Mətbəənin direktoru Səhraf Mustafayev
Yığılmağa verilib 28.07.2006. Çapa imzalanıb 07.03.2007.
Formatı 60x90 ¹/₁₆ F.ç.v. 27,5. Ş.ç.v. 27,5.
Sifariş № 134. Sayı 800 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

"Çaşıoğlu" mətbəəsi
Bakı ş., M.Müşviq küç., 2a